

34-0447.

# ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ ]

અનુક્રમાંક ૭૭૦૨ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ ૩ મહિં ૫૭

વિષય ૬ : ૩

# કર્મ-બન્ધન.

યાને

વિધવાની કર્મકથા.



પ્રયોજક:

નટવરલાલ ત્રિકમલાલ મહેતા.

રાયપુર ભાઉની પોળ-અમદાવાદ.



પ્રકાશક:

હરિભાઈ દલપતરામ પટેલ.

સહાપુર-અમદાવાદ.



સોલ એજન્ટ:

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.



આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૫૦૦.

સંવત ૧૯૭૪.

સને ૧૯૧૮.



કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય ૭૭૦૨  
ગુજરાતી કાંપીસર્ઈટ-સંગ્રહ  
સર્જ હઠ સ્વાધીન છે.

અમદાવાદ—ચદાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં હરિભાઈ  
દલપતરામે પોતાના “ અન્યોદય ” ગ્રંથમાં છાપી.



# સ્નેહ સમર્પણ.

પરમ પૂજ્ય માતૃશ્રી !

તું જીવનદાન આપી, સંસારની અનેક આફતો સુખેદુઃખે સહન કરી નિઃસ્વાર્થભાવે-અલૌકિક અને અમૂલ્ય ભાવનાઓ દર્શાવી મહારા અસંખ્ય ગુન્હાઓ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી મહારા હૃદયમાં જે સદ્ભાવનાઓની પ્રેરણા કરી છે તેનો બદલો કેાઈ પણ રીતે વાળી શકાય તેમ નથી; છતાં તારા પાવત્ર સ્મરણાર્થે આ નવલકથા તારા ચરણે સપ્રેમે સમર્પણ કરી કંઈક અંશે કૃતાર્થ થાઉ છું.

ચરણરમ્ય રંકગાળ.

નવવર.

# પ્રસ્તાવના.



પ્રસ્તુત નવલકથા લખવાના ઉદ્દેશ માટે મ્હારે જણાવવું પડશે કે, નસીબ આ વિશ્વ-રહસ્યના અજ્ઞાત નિયમાનુસાર જીવાત્માઓ પ્રત્યે કોઈ કોઈવાર વિમુખ તો કોઈ કોઈવાર કૃપાવાન જણાય છે. તેમાં એટલું તો ખરુંજ કે, આ વિચિત્રતાના મૂળ રૂપ કર્મફળનું એકાદ મૂળ ગુંથાએલું છે; અને તે વિશ્વવ્યાપી બ્યોમની માફક જન્માન્તરના સંસ્કારના એક પ્રકારના આછા આવરણથી છવાઈ રહેલું છે;—આ વિચિત્રતાને આ કર્મસૂત્રી ગતિને પુરૂષાર્થ દ્વારા અન્ય રસ્તે દોરી શકાય કે કેમ તેની આલોચના કરવામાં આવેલી છે.

આ નવલકથા આધુનિક જનસમાજનું તાદ્રશ ચિત્ર છે. જન સમાજની ઉન્નતિને માટે શા શા ઉપાયો યોજવા બોધએ વિધવાઓ-ને પુનર્વ્રજ નહિ કરાવતાં અલ્પચર્ય—વ્રતની શિક્ષા કેમ અને કેટલે અંશે લાભદાયી છે, સ્વાર્થી સગાંઓની સ્વાર્થીય વૃત્તિઓથી એક નિરાધાર અખજાને કેટલું કષ્ટ પડે છે, ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરેલા નાસ્તિક યુવકની પરલોક, પુનર્જન્મ, અને કર્મફળ પ્રત્યે અશ્રદ્ધા હોવા છતાં, મરણ પથારી પર પડી એ સંવ્રજ કણુત્ર કરવાની શા માટે ફરજ પડે છે, સ્વામીસેવામાંથી વંચિત થનાર સ્ત્રીને કેટલું કષ્ટ પડે છે, પૈસા કમાવાને અર્થે નવો નવો ધંધો શોધી કાઢી બદમાસો ખિચારો મરીખોને ગળે કેવી ફાંસી નાંખે છે, અલ્પચર્ય ધર્મનું પ્રતિ-પાલન કરી એક અનાથ વિધવા કેટલી કેટલી આફતો ઓળંગી છેવટે સમાજની ઉન્નતિ કરવા માટે તત્પર થાય છે. પ્રેમ શું છે, એક મનુષ્ય-નો ખીજ મનુષ્ય સાથે શો સંબંધ હોય છે, વગેરે અનેક વિષયોનો

સમાવેશ કરી આ નવલકથા લખવામાં આવેલી છે; મ્હારે એટલું તો કહેવું પડશે કે, શૃંગારરસને પ્રધાન સ્વરૂપ આપી, વાંચકોની વૃત્તિઓ ઉશ્કેરવા કરતાં તેમને કંઈક ધર્મનું તત્ત્વ મળી આવે, પોતાની તેમજ પોતાના કુટુંબીજનોની ઉન્નતિ કરી શકે, ખર્ચ અને ખોટું શું છે તેની તુલના કરવા જોટલી શક્તિ મળી આવે, તોજ મ્હારો શ્રમ વાસ્તવિક રીતે ફળિમૂત થયો કહેવાય, એવી મ્હારી માન્યતા હોવાથી શૃંગારરસને અધીક પ્રમાણમાં આલેખ્યો નથી.

યુરોપના પ્રખ્યાત સમાલોચક ( Methew Arnold ) મીથ્યુ આરનોલ્ડે કહ્યું છે કે, “ સમય આવતાં આપણે સમજી શકીશું કે, કાવ્યજી જીવન-મરણની સમાલોચના કરી, આપણા હૃદયમાં આશા અને ઉત્સાહનો સંચાર કરે છે—સાન્ત્વના રૂપી સુધાનું સિંચન કરે છે—કાવ્યના અભાવે વિજ્ઞાનની પૂર્ણતા થતી નથી. ”

તેજ ચેષ્ટાથી, તેજ આશાથી આ નવલકથાની રચના કરવામાં આવેલી છે. જો કે વિષય પ્રણે ગંભીર છે; પરંતુ આલોચના કરવામાં કંઈ આપત્તિ નથી એમ ધારીનેજ આ સાહસ કરવામાં આવેલું છે.

અંતે વાંચક વર્ગને એટલીજ વિનંતી છે કે, કોઈ પણ કાર્ય દોષ શૂન્ય હોવું નથી, તેમ મ્હારા આ કાર્યમાં પણ કદાચ દોષો રહી ગયા હશે તો તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરી તત્ત્વ ગ્રહણ કરી કૃતાર્થ કરશો.

અમદાવાદ.

સાહિત્ય સેવક.

તા. ૧૫-૮-૧૯૧૮

નટવરલાલ ત્રિકમલાલ મહેતા.

# કર્મ-બન્ધન.

કાર્યકારણ-કર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।  
પુરુષઃ સુખ-દુઃખાનામ્ ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥  
પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થોહિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાન્ ગુણાન્ ।  
કારણં ગુણસંગોહસ્ય સદસદ્યોનિ-જન્મસુ ॥

બાંડ પહેલો.

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

# કર્મ-અન્ધન.

યાને

વિધવાની કર્મકથા.



ખંડ ૧ લો.



પ્રકરણ ૧ લું.



દંપતિની નિરાશા !

અશ્રુપૂર્ણ નેત્ર કિશોરીએ કહ્યું:—“ મ્હારી ચાલ એવી છે, તેમાં  
કંઈ શું કરે, કાઢી ? ”

કાઢીએ તેના મ્હોં રહામું જોઈને કહ્યું—“ બહેન, ત્હારી ચાલ  
એવી તો નથી; મ્હને ઢાગે છે કે, ભય અને લજ્જાથી એ પ્રમાણે  
અન્યું દશે. ”

“ તેમાં મ્હારો શાંક શો ? ” આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો  
કિશોરી રડી મડી. તેનાં અન્ને નેત્રામાં ભરાઈ રહેલા અશ્રુઓ આ  
વખતે સરી પડીને તેના મુકામળ કપોળપ્રદેશને ભીંજીવી નાંખ્યા.

કિશોરીની કાઢીએ કહ્યું:—“ દવે એમાં શું ચર્ચા ગયું ? રોઈશ  
નહિ. ”

તો પણ કિશોરી ધુસ્કે ધુસ્કે રડવા લાગી. તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“બાપાજી કેટલો બધો સંતાપ કરવા લાગ્યા. માએ મ્હને ધમકાવી કહ્યું, ‘કિશોરી, તું મરી જા એટલે અમને નિરાંત થાય.’ હેં કાકી, શું હું વિવાહ વિવાહ કરીને રોઉં છું ?”

કિશોરીની કાકીએ પોતાના વસ્ત્રના પાત્રવવડે કિશોરીની આંખોમાંના અશ્રુજળને સાફ કરતાં કરતાં કહ્યું:—“બાનો તો સ્વભાવજ એવો છે ! અણસમજી બાળક અજાણ્યા માણસો પાસે અને તેમાં વળી ખાસ કરીને વિવાહ કરવાને માટે આવ્યા હોય તેમના સ્હામે ચાલીને જતાં ભય અને લજ્જાથી જડસડ બની જાય અને તેથી તેનો પગ જરા ઉંચો નીચો થઈ જાય એમાં એટલું બધું શું છે ? ! તે વળી મુઆ કહે છે કે, કન્યા તો લાંગડી છે—ખોડવાળી છે. મરી શું કરવા જાય ! આવી દેવીરૂપ કન્યા તેમના ઘરમાં કેટલી દર્શે તે તેમના રૂપ અને બાંધા ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. જા બહેન ! તું ત્હારો રમાત્ર ભર.”

કાકીનાં આવાં સહાનુભૂતિસૂચક વચનો સાંભળી કાંઈક શાન્ત થઈને કિશોરી ઉન અને સોષયો શોષવાને ઘરમાં દોડી ગઈ; પરંતુ જે રૂમમાં તેનાં માતા પિતા વાતચિત કરતાં એકાં હતાં તેજ રૂમમાં તેનાં ઉન અને સોષયો હતાં. તેણે વિચાર્યું કે, માતા પિતા મારા વિવાહ સંબંધી વાતચિત કરી રહ્યાં છે, તેથી ત્યાં જવું સાફ નથી. તે જાણતી હતી કે, આ બાજુમાં જેટલો અપરાધ છે તે મારો પોતાનો જ છે તેથી તે રસોડાના ઉમરા નીકળ—ત્યાં તેની મિત્રાડી એકી બેની ઉઘતી હતી ત્યાં આગળ જઈ પડેંગી અને મિત્રાડીની પીઠ ઉપર હાથ મૂકી ખીજ હાથે તેના મ્હોં ઉપર એક થપ્પડ મારી પોતાના સવળા અભિમાનને તેણે સમાવી દીધું.

અચાનક આમ થપ્પડ વાગવાથી અર્ધખૂંટાં નેત્રે ઉચું મ્હોં



કરીને અતિ કરુણ-મૃદુસ્વરે બિલાડી “મ્ઝાઉં મ્ઝાઉં” કરવા લાગી. આથી પ્રહાર કરનારીના કામળ હૃદયમાં આઘાત થયો. તેણે રસોડાના ઉમરા ઉપર બેસી પગ લંબાવીને બિલાડીને પોતાના બેળામાં સુવાડી તેના મોં ઉપર સો સો વાર ચુંબન કરી શરીર પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં “હૂંધ આપું ? ખાવાનું આપું ?” વગેરે આહાર સંબંધીના સવાલો પૂછી તે તેનો આદર કરવા લાગી. બિલાડી આ સમજા સવાલોનો મર્મ સમજી શકી કે કેમ, તે જણાયું નહિ; તો પણ તે આતુરદૃષ્ટિથી ચારે પગ પહોળા કરી કથા કહેનાર મહારાજને ઢોળાતા ચમ્મરની માફક પોતાની પૂંછડી ધીમે ધીમે હલાવી જે અપૂર્વ સુખનો અનુભવ લેતી હતી તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવતું હતું કે તે પાછી આનંદમાં આવી ગઈ હતી.

કિશોરી બેડા જીલ્લામાં આવેલા માતર ગામના રામશંકર શાસ્ત્રીની એકની એક પુત્રી હતી. કિશોરીની ઉંમર લગભગ તેર વર્ષની હતી. શરદાઋતુના પ્રત્યાગમનથી વસન્તના રોમાંચકર આવિર્ભાવની માફક કિશોરીના દેહ ઉપર યૌવનની અપૂર્વ સુંદરતાનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો. સૂર્યના તેજથી વિકાસી રહેલા કમળપુત્ર સમાન કિશોરી સુંદર હતી. તેના સુંદરમગ અવયવો કૌમાર્યાવસ્થાની છેલ્લી ધ્વજ કરાવી રહ્યા હતા. તેનો મુખચંદ્રમા પદ્મની પ્રીતિનું નિવાસસ્થાન હતું. મસ્તક પરનો કૃષ્ણકેશકગ્ગાપ તેની પીઠ ઉપર જાણ જઈ ચમ્મર સમાન મનોહર લાગતો હતો; પરંતુ આજના જમાનામાં કન્યાનો વિવાહ-કન્યાના સૌન્દર્ય, સુશિક્ષણ, સદ્ગુણ કે પુત્ર ઉન્મરથી થતો નથી એટલે કે, ટુંકમાં કન્યાના પોતાનામાં રહેલા ગુણો વડે કન્યા પરખાતી નથી-પણ પરખાય છે માત્ર પહેરામણીના પૈસા ઉપરજ.

રામશંકર શાસ્ત્રી પાસે પહેરામણીમાં આપવાના રૂપિયાની ખોટ હતી, તેથી કિશોરી સમસ્ત સદ્ગુણસંપન્ન હોવા છતાં તેઓ તેનો



વિવાહ કરી શકતા નહોતા. કિશોરીની દશ વર્ષની ઉંમરથી માંડીને તે અત્યાર સુધી તેઓ કોઈ પણ પાત્ર સ્થિર કરી શક્યા નહોતા. તેમને પાત્ર મળી આવતું નહોતું એમ નહિ પરંતુ પહેરામણીના ભાવમાં બનતું નહોતું. જેઓના ઘરમાં અનાજના સાંસા હોય, તેઓ પાંચસો રૂપિયાનો આંક માંડીને બેસતા. ઘરડો બીજવર હોવાથી ઘડીઆળ કે અઠોડાનો દમ ના ભરાવી શકે તેથી બીજી પહેરામણીઓમાં પૈસા સાથે ઘડીઆળ અને અઠોડાની પાંચ દશ સોનામહોરો ઉમેરીનેજ ચાત કરતા હતા. જે પાત્રનો પિતા પોતે કરજ કરીને છોકરાની માને ઘેર લાવ્યો હોય તે અત્યારે કરજ વાળવા ખાતર પહેરામણીની ફરમાશ કરીને બેસતો. જે કુળમાં શાસ્ત્રી મહાશયના આપદાદાઓએ પોતાની કન્યાઓને ઉતારી ના હોય તે કુળનાં પાત્રો શોધવા જતાં ત્યાં પણ પહેરામણીની ચાત સાંભળી આંખે આંધારાં આવવાથી તેમને પાછા ફરવું પડ્યું હતું; પરંતુ હવે ચાલે તેમ નહોતું. પુત્રીનો વિવાહ કર્યા સિવાય તેને જ મહિના પણ રાખી શકાય તેમ નહોતી.

ન્યાતના લોકો પણ એ સંબંધી ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. કિશોરીની માતા દિવસમાં દશ વાર કહેતી કે, “તમારામાં તે કંઈ અક્ષત છે કે નહિ? કિશોરીને ક્યાં સુધી કુંવારી રાખશે? તમે જાણુતા નથી કે, એનો કન્યા કાળ વીતી જાય છે?!”

શાસ્ત્રીજી અધુરું સમજતા હતા—જાણુતા હતા; પરંતુ ઉપાય શો? તેમણે મામલતદારની કચેરીમાં કારકૂતનું કામ કરી અત્યાર સુધીમાં ત્રણસોએક રૂપિયા ખચાવ્યા હતા, પરંતુ પોતાનું અસલી મકાન પડી ગયેલું હોવાથી કેટલીક માટીની ભીતો ચણાવી તેને રહેણાં લાવ્યું સ્થિતિમાં લાવવું પડ્યું હતું, નાના ભાઈને પરણાવ્યો હતો, તેમાં પોતાની પત્ની તથા આતૃવધૂને માટે કેટલાક દાગીના કરાવવા પડ્યા હતા, ઉપરાંત ઘરનું ખર્ચપત્ર ચલાવવું પડ્યું હતું.



શાસ્ત્રી મહાશય ધણા કરકસરવાળા હતા. આ સધળું ખર્ચપત્ર આદ કરતાં તેમણે સો દોઢસો રૂપિયા તો બચાવ્યાજ હતા. પરંતુ તેમના કમનસીબે તે રૂપિયા પણ ખોઈ બેસવા પડ્યા હતા. કેટલાક અદેખા જ્ઞાતિજનોના સપાટામાં સપડાઈ જવાથી તેમના ઉપર એક ફોજદારી ગુન્હાનો આરોપ મૂકાયો હતો. તે વખતે કચેરીમાંથી તેમને કંઈ પણ સહાયતા મળી નહોતી તેથી પોતાના મહા મહેનતે એકઠા કરેલા રૂપિયાનો આ કેસમાં તેમને બોગ આપવો પડ્યો હતો. ત્યાર પછી કેટલાક ઉપરી કારકુનોની ઇર્ષ્યાથી તેમને નોકરી છોડી દેવી પડી હતી. ભાગ્યચક્રના અદસ્ય શ્રાપથી તેમણે અનેક ઠેકાણે રખડી રઝગી અત્યંત મહેનત કરી; પરંતુ અત્યાર સુધીમાં તેમને કંઈ પણ નોકરી મળી આવી નહિ. તેથીજ તેઓ અત્યારે ગરીબ કંગાલ હાલતમાં—ખાલી હાથે કિશોરીનો વિવાહ કરી શકતા નહોતા.

શાસ્ત્રી મહાશય મનમાં વિચાર કરતા હતા કે, પત્નીના જે થોડા ધણા દાગીના છે, તે ભંગાવી નાંખીને કિશોરીને વંદિતાં ઘરેણું કરાવેશું અને થોડા ધણા રોકડા રૂપિયા આપી વિવાહનું કાર્ય આટોપી લઈશું. તેમને આશા હતી કે, નાનો ભાઈ અત્યારે બે પૈસા કમાતો હોવાથી રોકડા રૂપિયા માટે તે જરૂર મદદ કરશે. તેમને મોટી મોટી પરીક્ષાઓ પસાર કરેલી હોય એવા અથવા તો બે ત્રણ માળના મકાનવાળા પૈસાદાર પાત્રની જરૂર નહોતી. માત્ર જમાઇની ઉમ્મર નાની હોય—જરા ભણેલો ગણેલો હોય અને છોકરી લુગડાંથી કે રોટલાથી દુઃખી થઈ પોતાને ઘેર રડતી ના આવે તેવાજ પાત્રની જરૂર હતી ! પરંતુ એવું પાત્ર પણ ક્યાંથી મળે ! તેવા પાત્રની પહેરામણીનો ભાવ પણ કંઈ તેમનાથી અપાય તેમ નહોતો !



## પ્રકરણ ૨ જી.

### નિરાશામાં આશા કે આશામાં નિરાશા ?

આજ સાત દિવસ થયા, શાસ્ત્રી મહાશયના એક સ્નેહીએ તેમને પત્ર લખ્યો હતો કે, “તમે કાગળ વાંચીને તરત અહિંયા આવજો, એક સરસ મુહુરતિયો છે અને તે વળી આપણા સંબંધીઓમાં છે. આપની કન્યામાં કંઈ કહેવા જેવું છેજ નહિ—તે તેવીજ કન્યાની શોધમાં છે. આપવા લેવાની વાત બંધી અત્રે આવ્યાર્થી નક્કી થઈ જશે.”

બરા મધ્યાનકાળના દાવાનળ રૌદ્ર સમયે મેઘનું દર્શન થતું ચાતક પક્ષી જેમ આનંદાવેપયી નાચી ઉડે છે, તે પ્રમાણે શાસ્ત્રી મહાશયનું ચિત્ત ચાતક પણ પાત્ર રૂપી મેઘની ઉદય સંભાવનાથી નાચી ઉડતાં તેજ દિવસે તેઓ પત્ની પાસેથી રગ્ન લઇને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

તેમના આ સ્નેહીના ગામે રેલ્વે મારફતે જવાનું હતું. તેનું ભાડું માત્ર દશ આના હતું. શાસ્ત્રી મહાશય બરાબર ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે તેમના સ્નેહીને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. તેમના સ્નેહીએ તેમને ખાવા પીવાને માટે આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેમણે જણાવ્યું કે, “આવીને સહુ થશે. પહેલાં ચાલો આપણે ત્યાં જઈ આવીએ.”

બન્ને જણા તે મુહુરતિયાના મકાને આવી પહોંચ્યા. તે મકાન અસલી ઘાટનું હતું, તેા પણ ઘણું મોટું અને એક માળનું હતું. મકાનના ખંડ ઘણા ન્હાના ન્હાના હતા;—માત્ર ચારજ ખંડ હતા. તે પૈકી એક દિવસે બેઠકખાના તરીકે અને રાત્રે મુહુરતિયાના પિતા માટે સુવાના કામમાં વપરાતો હતો. બીજા ત્રણમાં તેમને મોટો પુત્ર સુઈ રહેતો હતો. બીજા એકમાં તેમની વિધવા બહેન,

એ છોકરીઓ અને ત્રણ છોકરાં સુધી રહેતાં હતાં અને બાકીનો એક રસોડા તરીકે વપરાતો હતો. તેમનું નામ ગૌરીશંકર શર્મા હતું. તેઓ ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટના હેડક્લાર્ક હતા. અત્યારે તેમને પચાસ રૂપિયાનું માસિક પેન્સન મળતું હતું--તેમનો મોટો છોકરો નોકરીની ઉમેદવારી કરતો હતો. વચક્ષા છોકરાએ ગામની નિશાળમાં ગુજરાતી સાતમા ધોરણની પરીક્ષા આપી હતી. હજી પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડ્યું નહોતું--એ મહિનાની વાર હતી.

ગૌરીશંકરની ઈચ્છા, પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડતા પહેલાં પુત્રના વિવાહનું કાર્ય આટોપી લેવાની હતી. કારણકે, તેમના વંશમાં કોઈ વખત કોઈએ થઈગ્રેડની પરીક્ષા પસાર કરી નહોતી. તેમનો વચક્ષા પુત્ર તેમાં પસાર થશે તેવી તેમને આશા પણ નહોતી; કારણકે, અત્યારસુધીમાં પ્રત્યેક વર્ષે તેમણે સિપારશ કરીને પુત્રને ઉચ્ચ ધોરણમાં ચડાવ્યો હતો. છોકરાએ થઈગ્રેડની પરીક્ષા આપી છે, પાસ થશે, ત્યારપછી ઈંગ્રેજી ભણી બી. એ. ની પરીક્ષા આપશે--છેવટે અમલદાર થાતો વકીલ થઈ સારા પૈસા પેદા કરશે, ગાડી ધોડામાં ફરશે,--તે સર્વ સુખ તમારી છોકરીનેજ છેને, આતો કળિકાળ છે--તે વખતે શું તે અમને યાદ કરશે--ઈત્યાદી ભવિષ્યવાણી સૂચવીને હાથ જે પ્રમાણે કન્યાના આપને વાસ્તવિક રીતે કહી શકાય તે પ્રમાણે પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો કહેવાય નહિ, તેથી પરીક્ષાની રી ભરી, ગૌરીશંકરે પુત્રના વિવાહ માટે ચારે બાજુએ બહારખર્ચર ફેલાવી દીધી હતી; એ બહારખર્ચર ન્યુસપેપર કે સૂચીપત્રમાં આપવામાં આવી નહોતો--પરંતુ લોકોને મોંઝે મોંઝે કહેવામાં આવી હતી.

ગૌરીશંકર તેમના તે બેડકખાનામાં એકાદ તકીઆને અટકેલીને બેઠા હતા. તેઓ તેમના કામકામથી પરવારી જો કે ક્યારનાએ નવરા થઈ ગયા હતા તો પણ ચારે બાજુએ ખર્ચર ફેલાવવામાં આવેલી હો-

વાથી, કદાચ કોઈ નહિ ને કોઈ કન્યા-ભારથી પીડાતી વ્યક્તિ તેમને ઘેર આવી પહોંચ્યા સિવાય રહેશે નહિ એમ વિચારી તેઓ આખા દિવસ સઘળાં કપડાં અને કાગળીયાં સાથે દિવાનખાનામાંજ બેસી રહેતા હતા.

શાસ્ત્રી મહાશય પોતાના રનેહીની સાથે ગૌરીશંકરને ત્યાં આવી પહોંચ્યા કે તરત ગૌરીશંકર શર્મા બોલ્યા, “ પધારો, પધારો. કાળ બોળાશંકર બાઈકે ! કહો કેમ છો, આ સાથે કાણુ છે ? ”

ગૌરીશંકરની એક બાળુએ બેસીને બોળાશંકરે કહ્યું:—“ તે દિવસે હું તમને પેલા માતરવાળા શાસ્ત્રી મહાશયની વાત કરતો હતો, તેજ આ રામશંકર શાસ્ત્રી. ”

ગૌરીશંકર:—(ગંભીરાઈથી) ઓહ ! પેલી વિવાદની વાત. એસા બાઈ એસા, કુંવારા પુત્ર કે પુત્રીને માટે પાંચસો ઠેકાણે પૂછપરછ કરવી પડે છે.

ગૌરીશંકરનાં આવાં નિરાશાજનક વાક્યો શ્રવણ કરવાથી કન્યા-ભારથી પીડાતા રામશંકર શાસ્ત્રીનું ગળું સુકાઈ ગયું. તેમણે વિચાર્યું કે, અહિં કંઈ ચોકડું એસે તેમ લાગતું નથી.

બોળાશંકર:—તેમની સ્થિતિ સાધારણ છે, માટે તમારે તેમના ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખવી પડશે.

ગૌરીશંકર:—જુઓ બોળાશંકરબાઈ ! પહેરામણીના પૈસા લઈ કોઈ તવંગર થયું નથી અને થતું પણ નથી. ઈશ્વર ઇચ્છાથી “ મહારાં પાસે જે કાંઈ એ પૈસા છે તેજ જો છોકરાઓ સાચવીને રાખશે તો તેમને કોઈને ઘેર જવું પડે તેમ નથી. ”

અત્રે અમારે અમારા પાઠક બંધુઓને જણાવવું પડશે કે, તે બાબત છુપી રીતે તપાસ કરતાં અમને માલુમ પડ્યું છે કે, પોષ્ટ ઓફિસના સેવીંગ્સ બેન્ક એકાઉન્ટમાં તેમના નામ ઉપર બસોસત્તર

રૂપિયા તેર આના સાત પાઈ આજ સુદાં જમે છે. તે ઉપરાંત, તેમની પત્નીના શરીર ઉપર ખસોપીસ્તાળિશ રૂપિયાનાં ધરેણાં છે; અને આવક મહિને પચાસ રૂપિયાનું પેન્શનજ છે !

આટલી જુજ રકમ હોવા છતાં આટલું મોટું ગપાટક હાંકીને તનંગરના દીકરાની માફક શાસ્ત્રી મહાશયના સ્હામું જોઈ ગૌરીશંકર મૂંઝો મરડવા લાગ્યા.

ભોળાશંકર:—આપના જેવી ઉદાર વૃત્તિવાળા માણસો આજ-કાલ બહુ થોડા હોય છે—અરે સમૂળગા નથી કહીએ તોપણ ચાલે. તે વાત તો મહેં રામશંકરને પત્રમાં પણ જણાવી હતી.

શાસ્ત્રી મહાશય જાણે કેટલાયે અપરાધ કર્યા હોય ને ! સેંકડો દોષથી દોષિત થયા હોય ને ! તે પ્રમાણે ગૌરીશંકરના સ્હામું જોઈ રહ્યા હતા. તેમણે આટલીવારે અવસર મળતાં હાથ જોડીને કહ્યું:—  
“ મોટા લોકોનો જ ગરીબોને આશ્રય હોય છે. હું કન્યાનો આપ થઈ મહા મુસિબતમાં આવી પડ્યો છું. આપ દયા કરીને.....”

વાક્ય પુરું કરતા પહેલાં શાસ્ત્રીજીને બોલતાં અટકી જવું પડ્યું, કેમકે ગૌરીશંકરે કહ્યું:—“ આપને એવું તેવું કંઈપણ કહેવાની જરૂર નથી. આપની કન્યા તો સારી છે ને ? ”

રામશંકર:—તે આપ જોજોને.

ગૌરીશંકર:—કન્યા સારી હોવી જોઈએ. પૈસા કોઈના આપ્યા મૂક્યા જન્મારો પહોંચતા નથી. કદાચ બે પાંચ વધતા ઓછા થતાં કોઈ ન્હાનું મોટું થઈ જતું નથી. વારે, તમારે છોકરાને જોવો છે ?

શાસ્ત્રીજીએ માથું હલાવીને સંમતિ દર્શાવી કે તરત ગૌરીશંકરે “ નારાયણ નારાયણ ” કહીને તેમના પુત્રને હાંક મારી. થોડીવારમાં હાથ હલાવતો, ઝુલતો ઝુલતો એક ભૈયાજીની માફક શરીરપર પહેરણ પહેરીને નારાયણ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો.

શાસ્ત્રી મહાશયને મુહુરતિયો પસંદ આવ્યો નહિ. નારાયણનો રંગ કાળો, ભારે મ્હોં, જડા હોઠ અને વાત કરતાં કરતાં મ્હોંમાંથી લાળ નીકળી પડતી હતી. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, મહારી સુવર્ણપ્રતિમા સમાન કિશોરીને માટે આ અયોગ્ય છે ! નારાયણ ચાલ્યો ગયો એટલે ગૌરીશંકરે કહ્યું:—“કેમ, શાસ્ત્રીજી, છોકરો પસંદ આવ્યોને ?”

શાસ્ત્રી મહાશયે ચાણક્યનીતિનું સ્મરણ કરી ગૌરીશંકરને કહ્યું:—  
“છોકરાનું રૂપ વિદ્યા અને ગુણમાં સમાયલું હોય છે.”

“અરે એમાં તો કંઈ કહેવું પડે તેમ લેજ નહિ ! આ પેલા મુળશંકરનો છોકરો શીયો, તે પણ નારાયણના જેટલીજ ઉમ્મરનો છે, જોઈએ તો જાણે લાલજીંદ જેવો છે પરંતુ હજી ગુજરાતી પાંચમા ધોરણમાં છે.” ગૌરીશંકરે તટાઆ ઉપરથી જરા ટટાર ખેસીને કહ્યું.

ત્યારપછી વાત એ આવી કે શાસ્ત્રી મહાશયે પહેરામણી કેટલી આપવી પડશે. ગૌરીશંકરે તે આગત અત્યંત ઉદારતા દર્શાવીને કહ્યું:—  
“પહેલાં જોને માટે વાત થાય છે તેને જોવી જોઈએ, ત્યારપછી લેવડદેવડની વાત.”

શાસ્ત્રી મહાશયને અત્યાનંદ થયો. તેમણે વિચાર્યું કે, અત્યાર-સુધી કાઢને મ્હોંડેથી આવી વાત તો સાંભળી નથી.

ત્યારપછી કૃપાભાવે શાસ્ત્રીજીના મકાને ગૌરીશંકરની પધરામણી ક્યારે થશે તે વાત પણ નીકળી. ગૌરીશંકરે એ દિવસ પછી આવવાનું કહ્યું. ભોળાશંકર અને શાસ્ત્રી મહાશય ઉડીને ચાલ્યા ગયા.

તેજ દિવસે રાતની ગાડીએ શાસ્ત્રી મહાશય તેમને ઘેર ચાલ્યા ગયા અને સત્રળી વાતચી તેમની પત્નીને વાકેફ કરી ત્યારે તેમને નિરાંત વળી. તેમની પત્નીએ સત્યનારાયણ દેવતાની માનતા માની કે, ‘હે સત્યનારાયણ ભગવાન ! જો આ કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડશે તો હું

તમારી કથા કહેવડાવીશ !

યથાસમયે ગૌરીશંકર શાસ્ત્રીજીના મકાને આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે ખીજ પણ ત્રણ ચાર માણસો હતા. કોઇ પણ પ્રકારે તેમનો આદર સન્કાર કરવામાં ખામી ના આવે એ માટે શાસ્ત્રીજીએ ઘી, ગેળ, શાક, પાંદડું વગેરે સર્વ પ્રકારની પહેલેથી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. શાસ્ત્રીજીની પત્નીએ રહવારથીજ રસોડામાં જઇને યથોચિત યત્નપૂર્વક રસોઇ તૈયાર કરવા માંડી હતી. તેની ધારણા એવી હતી કે, તેની રસોઈ કરવાની નિપુણતા ઉપરજી જાણે કિશોરીના વિવાહના આધાર હતો. ગમે તેમ હોય પરંતુ નિપુણતા એટલે સુધી દર્શાવવામાં આવી હતી કે, સર્વ પ્રકારથી શાસ્ત્રી મદાશય અને તેમની પત્નીએ ગૌરીશંકર અને તેમના સાથીઓનું મન સંતુષ્ટ કર્યું.

જમી રહ્યા પછી કન્યા બંતવાને માટે ગૌરીશંકર અને તેમના સાથીઓ ખેડકાખાનામાં બિરાજ્યા. એક ઘરડી નોકરડી કિશોરીને કપડાં પહેરાવીને તેમની સન્મુખ લઈ આવી. તેનો કેશકળાપ છુટો હોવાથી, પવનના સપાટાથી વિખરાયેલાં આપાડ માસનાં નવાં વાદળાં-ઓની માફક તેની પીઠ પર ઝૂંકી રહ્યો હતો. સુવર્ણ સમાન સુન્દર મોં ઉપર શરમના ચિહ્ન સ્વરૂપ ગુન્નાખી રતાશ ચઢી ગઈ હતી. હરિણી સમાન ચંચળ દષ્ટિથી, રાજહંસણીની ચાલથી, નોકરડીના હાથ ઉપર પોતાના દેહનો ભાર નાંખી અત્યંત સંકોચ સહિત કિશોરી તેમની સન્મુખ આવીને ઉભી રહી.

ગૌરીશંકર અને તેમના સાથીઓ કિશોરીનું રૂપ જોઈ દિંગમૂઠ થઈ ગયા. તેઓ મનમાં એમજ કહેવા લાગ્યા કે, ‘ગરીબની કન્યાનું આવું સરસ રૂપ ! જાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી !’

“એસ બા, અહિંયાં એસ.” ગૌરીશંકરે કહ્યું.

નોકરડીએ તેનો હાથ પકડીને તેને ત્યાં બેસાડી. પછી ગૌરી-

શંકરે તેને પૂછ્યું:—“તહને કંઈ લખતાં વાંચતાં આવડે છે?”

“આ તો ન્હાનું ગામડું છે—અહિંયાં કન્યાશાળા હોય તેમ લાગતું નથી. લખતાં વાંચતાં તો નહિ જાણતી હોય.” તેમનો એક સાથી-દાર તરતજ બોલી ઉઠ્યો.

કિશોરી:—(મસ્તક હલાવીને) હા, જાણું છું.

ગૌરીશંકર:—આ ગામમાં શું કન્યાશાળા છે?

કિશોરી:—“હા.”

ગૌરીશંકર:—તું શું શીખી છે?

કિશોરી:—ગુજરાતી ત્રણ ચોપડીઓ.

ગૌરીશંકર:—હીક, જા બહેન.

કિશોરીએ ઉડીને ચાલવા માંડ્યું. તે આવતી વખતે જેટલી ધીમેથી આવી હતી તેટલી જતી વખતે ધીમેથી ગઈ નહિ. જાણે કે તે સાંથી પત્તાયન કરે તોજ ખચે તેમ હતી.

શાસ્ત્રી મહાશય અત્યાર સુધી શાન્ત બેસીને મનમાં માતાજીનો જપ કરી રહ્યા હતા. તેઓ હવે ગૌરીશંકરનો અભિપ્રાય સાંભળવાં માટે તેમના મોટી મૂંછોવાળા શ્યામવર્ણના મુખમંડળ સામે દીનદષ્ટિથી તાપમાં અકળાઈ ગયેલા ચાતક પક્ષીની માફક જંઘ રહ્યા. ગૌરી-શંકરના મ્હોંમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નીકળે તે પહેલાં તેમના એક સાથીદારે કહ્યું:—“હા, કન્યા તો ઘણી સારી છે.”

ગૌરીશંકર પોતાના સાથીદારની આ સલાહ માટે મનમાં અત્યંત ક્રોધે ભરાયા. કારણ તેમાં એકાદ ખાંડ રાખીને બોલવું જનમ્. તેમણે ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“કન્યા રૂપવતી તો છે, પરંતુ એક સહજ, દેવ છે. તેની ચાલ સારી નથી, પગ જરા લંગડાય છે.”

આ સાંભળી શાસ્ત્રી મહાશયનો આત્મા દુભાયો. તેમની આંખોમાંથી આંસુઓ નીકળી પડ્યાં. પરંતુ અશ્રુઓને સાફ નહિ કરતાં



તે બોલ્યા:—“ ના મહાશય, કિશોરી પગે લંગડી નથી. તેમ તેની ચાલ પણ વાંકી નથી. કદાચ લજ્જાને લીધે તે એ પ્રમાણે ચાલી હશે. જો આપનો વિચાર હોય તો એક વાર ફરીથી બોલાવું, આપ બરાબર જુવો. ”

ગૌરીશંકર:—( ગંભીર મુખે ) ના, ના, હવે ફરીથી બોલાવવાની કંઈ જરૂર નથી. મહેં તેને બરાબર જોઈ છે.

જ્યારે તેઓ ફરીથી જોવાને ખુશી નથી તોપણી શાસ્ત્રી મહાશય બીજું શું કરે ! હવે તેઓ મુખ્ય વાત ઉપર આવી પહોંચ્યા.

ગૌરીશંકર:—કન્યા જો કે રૂપવતી તો છે પરંતુ પગમાં ખોડ છે. હશે, હવે પહેરામણીની વાત થવા ઘો.

શાસ્ત્રી મહાશયને આથી ઘણું લાગી આવ્યું પરંતુ કન્યાના આપ થઈ વરના બાપના મોં આગળ પોતાની વિરક્તિનો ભાવ કેવી રીતે પ્રદર્શિત કરી શકે ? મિચારા બ્રાહ્મણની કન્યાના આપ કરતાં વધારે અધમ જીવ આ દુનિયામાં બીજો કોઈ પણ હશે નહિ.

શાસ્ત્રી મહાશય:—આપજ દયા કરીને સર્વ વાત કહી ઘો. મ્હારી સ્થિતિથી આપ સર્વ પ્રકારે વાકેફ છો.

ગૌરીશંકર સહજ સ્મિતહાસ્ય કરીને પાસે બેઠેલા એક મિત્રના મોં સ્થામે જાઈ આંખનો ઘસારો કરી બોલ્યા:—“ અવસ્થા દેખીને કંઈ વ્યવસ્થા થાય છે ? શું આપી શકશો તે કહી ઘો. ”

શાસ્ત્રી મહાશય:—( કરજોડીને ) મ્હારે તો આપવું ના પડે તોજ સારું, કારણ કે મ્હારી સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પહેરામણી આપની નજરને ભારે થઈ પડે તેમ છે.

ગૌરીશંકર:—ડીક ત્યારે ! જો તમારો ચારસો રૂપિયા અને અહિંનું સમસ્ત ખર્ચ આપવાનો ઇરાદો હોય તો કદાચ હું સંમત થાઉં ખરો; કારણ કે કપડાવસ્તુજવાળા જાની ચારસો કહી ગયા હતા

પરંતુ મ્હારી તેમની પાસે પાંચસોની માગણી હતી.

શાસ્ત્રી મહાશય માથે હાથ દધને ખેંસી ગયા. દોઢસો ખસો હોય તો કદાચ તે હા પણ કહી શકે પરંતુ આ તો ચારસો ! તેમની સમસ્ત મિલકત વેચી નાંખે તો પણ એટલો સવડ થાય તેમ નહોતો. ઘણી આનાકાની કર્યા પછી ત્યારે ગૌરીશંકર ચારસોથી નીચે ઉતરી શક્યા નહિ ત્યારે શાસ્ત્રી મહાશયે “હું અશક્ત છું,” એટલુંજ કહ્યું.

ગૌરીશંકર અને તેમના સાથીદારો વિદાય થયા. પરંતુ જતી વખતે શાસ્ત્રી મહાશય પાસેથી આવતા જતાનું ગાડીભાડું લેવાનું ચૂક્યા નહિ.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ગૌરીશંકરના મિત્રે તેમને કહ્યું:-તમે કન્યાની ચાલ લાંગડી કહેતા હતા પણ મ્હને તો એવું કંઈપણ જણાયું નહિ. કેવા કુસુમ સમાન કોમળ પગ, કેવી હંસના જેવી ચાલ ! કન્યા તો એજ કહેવાય. જો કદાચ મ્હારે છોકરો હોત તો હું એક પૈસો પણ પહેરામણી નહિ લેતાં તેને પુત્ર-વધૂ તરીકે મ્હારે ઘેર લઇ જાત.

ગૌરીશંકર:-( સ્મિત હાસ્ય કરીને ) પૈસાની માયાનો ત્યાગ કરવો એ કંઈ સહજ વાત નથી. મ્હારી ઇચ્છા જો ચારસો રૂપિયા આવે તો ખીજું એકાદ ઘર વેચાણ લેવાની યાતો મ્હારી જ્ઞાને માટે એકાદ જોડ સોનાની બંગડીઓ બનાવવાની છે. માટેજ હું વધારે પહેરામણીની માગણી કરતો હતો.

ગૌરીશંકરનો મિત્ર:-તમે જાણો છો કે એ વિચારો ગરીબ છે. એટલામંથ્રા રૂપિયા આપવાની તેની શક્તિ નથી. એવી આશા રાખવી અર્થ છે. ગરીબ આત્માને વિચારાને કેટલું તો “અર્થ” હશે.

ગૌરીશંકર:-જો સાંભળ, પ્રત્યેક કાર્યમાં કપટ તંત્રની આવશ્યકતા હોય છે. આપણે ક્યાં એને ત્યાં સંબંધ કરવો હતો, તે તેની ગરીબાઈનો વિચાર કરીએ ? પેલા કપડવણજવાળા બની પોતાની પૌત્રીનો

વિવાહ કરવાને ફાંફાં મારે છે, પાસે પૈસા પણ છે, પરંતુ ચારસોથી વધારે વધતા નથી. આ વખતે હું માતર વિવાહ કરવા આવ્યો છું એ સાંભળી એ પાંચસો રૂપિયા સુધી તો વધારશેજ.

આ બાળુ રામશંકર શાસ્ત્રી કેવળ દુઃખિત અંતઃકરણે પત્ની પાસે આવી પહોંચ્યા અને ગઈ ગઈ કંઠે બોલ્યા;—“ સર્વ મહારા કુટલા નશીબનોજ દોષ છે, કિશોરી કાણુબણે કેવી રીતે ચાલી કે ગૌરીશંકરે તેને લંગડી કહી, અને તેથીજ વાત અચક્રી ગઈ; નહિતો જ્યારે હું એમને ત્યાં ગયો હતો ત્યારે તેમણે મ્હને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, કન્યા પસંદ આવશે તો પહેરામણીને માટે અચક્રી રહેશે નહિ. ”

પત્નીની નિરાશા ક્રોધના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ, અને તે ક્રોધના અગ્નિની આકૃતિ કિશોરી થઈ પડી. તેણે લાલચોળ મ્હોં કરીને કહ્યું કે, “ કિશોરી, તું મરીજ એટલે અમને નિરાંત થાય. ”

આજ સ્નેહમયી જનનીના ભગ્ન હૃદયમાંથી કન્યા ઉપર આપનો વરસાદ વરસતો હતો. સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં, માત્ર મિલકત વેચી દેતાં, જ્યારે ત્હારો વિવાહ થઈ શકતો નથી, ભૂખનું અન્ન મ્હોંમાં મૂકતાં ત્હારું મ્હોં બેઠને તે અન્ન હાથમાંથી જમીનપર પડી જાય છે, ઘેરે ઘેર ત્હારા પિતા લોકોને આજીજી કરે છે છતાં ત્હારો વિવાહ થઈ શકતો નથી ત્યારે બાળુ શું કરવું ? આટલા માટેજ શ્વાસથી ઉછળતી છાતી ઉપર હાથ મૂકીને શોકના નિરાશાજનક શ્વાસે કિશોરીની મા કહેતી હતી કે, “ કિશોરી તું મરીજ, એટલે અમને નિરાંત થાય. ”

શાસ્ત્રી મહાશય હતાશ બની જઈ જમીન તરફ દ્રષ્ટિ રાખીને કહેવા લાગ્યા કે, “ બીચારી નિર્દોષ બાળિકાનો અપરાધ શો ? તું તેને કેમ ગાળો ? ” છે ? તેનો વિવાહ નહિ થાય તો સુવર્ણમયી કિશોરીને સાધ્વી બનાવી દઈશું. ”



## પ્રકરણ ૩ જી.

—\*—\*—\*—

### સ્વાર્થી ભાઈ !

આગળ વર્ણવેલી ઘટના પછી ખીન્ને એક માસ પસાર થઇ ગયો. શાસ્ત્રી મહાશય કિશોરીનો વિવાહ કોઇપણ ઠેકાણે સ્થિર કરી શક્યા નહિ. તે દરમ્યાન ખીજી એક ચિંતાએ આવીને તેમના ભ્રમ હૃદયને વધારે દુખિત બનાવી દીધું. શાસ્ત્રી મહાશય આંતરિક વેદનાથી અસ્થિર બની ગયા છે. તેમનો આહાર નિદ્રા વગેરે કમી થઇ ગયાં છે. સમસ્ત રાત્રિમાં તેમને માત્ર એકાદ બે કલાક નિદ્રા આવતી પરંતુ તેમાં પણ ભયંકર અને દુઃખદાયક સ્વપ્નોનો ભાસ થતો હતો.

રાત્રિ પૂરી થઇ નહોતી તે પહેલાં તેઓ ઉડીને હતાશ નેત્રે જ્હારની બાજુએ જઈ રહી કંઈ વિચાર કરી રહ્યા હતા. હજી અરણોદય થવાની વાર હતી, ઉપાનો ઢાંક પીછોડો મુક્ત થયો નહોતો. શાસ્ત્રી મહાશયની નજરે એ ઉપાના આલોકથી પરિપૂર્ણ અખિત્ર દિશ્વ જાણે અંધકારમય લાગતું હતું. સમસ્ત પૃથ્વી જાણે અત્યંત વેગથી ગોળ ફરતી હતી. તેમના મકાનનાં સમસ્ત આરી આરણાંઓ અને દિવાલોએ જાણે અગ્નિનો તાપ સમાવી રાખ્યો હોય તેમ લાગતું હતું. જ્હારની ઉપાના પૂર્વરાગથી ઉદ્ભાવિત થયેલાં સૌન્દર્ય માધુર્ય પણ જાણે તેમની નજરે ભયંકર દાનવી દ્રવ્ય સમાન લાગતાં હતાં. જેતું મન સુખી હોય છે તેજ જગતને સુખી જોઈ શકે છે. સુખ હૃદયમાં હોય છે. આજ જગતમાં સુખ નામનો એકે સ્વતંત્ર 'પદાર્થ' નથી. અંતઃકરણના ઉંડા અંતરપટમાં સમાઈ રહેલી એકાદ તૃપ્તિની આકાંક્ષા પહેલાં અંતઃકરણને તૃપ્ત કર્યું હોય તોજ આજ જગત સુખમય લાગે છે. અંતઃકરણમાં જો શાન્તિ ના હોય તો આજ જગત કોઇપણ રીતે

સુખમય લાગતું નથી. આપણા શાસ્ત્રી મહાશયનું હૃદય પણ એ પ્રમાણે આજે શાન્ત નહોતું.

આકાશમાં ચંદ્રમા પ્રકાશી રહ્યો છે. સમસ્ત પૃથ્વી જ્યોત્સ્નાપૂર્ણ છે. તરંગિણીની ભરલ સન્નિલધારા ચંદ્રમાનાં કિરણોથી રજતમય દેખાય છે. ધીમે ધીમે વાતો મલય તે ચંદ્રાલોકિત રજતધારાને સુંબન કરીને આમ તેમ વાયા કરે છે. કાષ્ઠ ઠેકાણેથી પપૈયું વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપરનાં પાંદડાંઓની ઘટામાં છૂપાઈ રહીને ‘પીયુ’ ‘પીયુ’ કરી રહ્યું છે, સમયને અનુસરીને કોકિલે તેના અવાજને તાન આપવા માંડ્યું છે. પપૈયાના કાતર અવાજ સાથે કોકિલનો વિજ્ઞાસ-સ્મૃતિપૂર્ણ પંચમનો રાગ એકત્ર થઈ રહ્યો છે. ત્યારે અંતઃકરણમાં સુખ નથી, મોટા દાવાનળ સળગી રહ્યો છે. પ્રકૃતિનું આ બીજા અનુભવી સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય ત્યારે માટે અશ્ચિત્તર થઈ પડશે. જગતના સેંકડો લોકો, સેંકડો સ્થાને આ સૌન્દર્ય જોઈને આત્મભાન ભૂલી ગયા છે, મશગુલ થઈ ગયા છે, પોતાના આત્માને સુખમય માન્યો છે; પરંતુ તું ? તું હૃદયમાં અનંત જ્વાળાનું પોષણ કરીને જગત અને પ્રકૃતિનો તિરસ્કાર કરે છે ! આંટલા પુરતુંજ ત્હને કહું છું કે, સુખ અંતઃકરણમાં છે, બાહ્ય પ્રકૃતિમાં નથી. સુખ હૃદયમાં છે, બાહ્ય જગતમાં નથી. બાહ્ય જગતમાં જે જે વસ્તુઓ ભોગ્ય છે તે સર્વે અંતઃકરણની આકાંક્ષાને અનુસરતી હોય તોજ સારી લાગે છે.

શાસ્ત્રી મહાશય ચિંતાનો પ્રયંડ દાવામિ બેઠો લઈને ઉભા રહ્યા છે, એવામાં તેમની પત્નીએ ઉઠીને તેમના તરફ નજર કરીને કહ્યું:-“ હેં ! તમે ત્યાં આગળ કેમ ઉભા રહ્યા છો ? વિચાર કરી કરીને થું મરી જવું છે કે શું ? ”

ચિંતા-દંહનના પ્રયંડ શ્વાસનો પરિત્યાગ કરીને શાસ્ત્રી મહાશયે કહ્યું:-“ મૃત્યુ ! શું ત્યારે માટે મૃત્યુ છે ? ”

“કેમ ? શું થયું છે ? આમ શાનો વિચાર કરી રહ્યા છો ? ભગવાને જે ધાર્યું હશે તે થશે ! ” એમ કહી શાસ્ત્રી મહાશયનો હાથ પકડી તેમની પત્નીએ તેમને ખિજાનામાં લાવીને બેસાડ્યા.

ખિજાનામાં બેસીને શાસ્ત્રી મહાશયે કહ્યું:—“ભગવાન કોઈ પણ કાર્યની વ્યવસ્થા કરતોજ નથી. આપણાં આત્મકૃત કર્મોજ આપણને ફળદાન કરે છે. હું જેવાં કર્મો કરીને આવ્યો છું, તેવાં ઉપયુક્ત ફળ પ્રાપ્ત કરું છું.”

“તો પછી એમાં આટલી બધી ચિંતા શા માટે કરો છો ? આપણે માત્ર એકજ છોકરી છે ! તેનો વિવાહ કરી પરવારીશું ત્યાર-પછી આપણા બન્નેનું ગુજરાન શું નહિ ચાલી શકે ? ”

“હું એનો વિચાર કરતો નથી, એ તો જે નશીબમાં લખ્યું હશે તે થશે. પરંતુ ગોપાળ-ગોપાળ છે ને, તે જીવે રહેવા માગે છે.”

“શું કરવા માગે છે ? ”

“એનું માથું કરવા માગે છે. એની અકસ્મત તો બે ! બાલ્યા-વસ્થામાં પિતાશ્રી મરી ગયા, મ્હેં તેને ઉછેરી મ્હોટો કર્યો, પારકે ઘેરથી બીક્ષાવૃત્તિ કરી બે પૈસા લાવી અન્ન વસ્ત્ર વડે તેનું પોષણ કર્યું, એને ભણાવ્યો ગણાવ્યો, પરણાવ્યો, તેની સ્ત્રીના અંગ ઉપર જે બે ચાર દાગીના છે તે પણ મ્હેં કરાવી આપ્યા છે, પરંતુ અત્યારે મ્હારી આ આદૃત જોઈ, મ્હારે કન્યાદાન દેવાનું હોવાથી તેને અત્યારે જીદા નીકળવું એ તેનું કર્તવ્ય કહેવાય કે ? ”

“કદાચ એ જીદા નીકળશે તો તમે શું કરશો ? ”

“મ્હને મ્હોટી આશા હતી કે-આપણી કિશોરીના લગ્નમાં રોકડા રૂપિયાની જે જરૂર પડશે તે મ્હારે બહાલો ભાઈ ગોપાળજ આપશે.”

“ એ રૂપિયા આપશે ? અત્યારથીજ આડા થયા છે એ જુઓ છો ને ! તેમની રીતભાત પરથી તમને માલૂમ પડતું નથી ? ”

“ ખરેખરા સંકટમાં સપડાયો છું. પૈસા ક્યાંથી લાવીશું ? ”

“ તમારી છોકરીના વિવાહના રૂપિયાની બ્હીકે તો તેઓ જુદા રહેવા માગે છે. ”

“ કેમ, કદાચ એનાથી ના બની શકે અથવા એની પાસે રૂપિયા ના હોય તો બય શો છે ? હું એની પાસે જોરજુલમથી તો માગતો નથી. તો પછી જુદો શા માટે નીકળે ? ગોપાળ ઉપર મ્હારો અત્યંત પ્રેમ છે—હું એને કંઈ પણ જાણુસ ખવડાવ્યા સિવાય મ્હારા મ્હોંમાં મૂકી શકતો નથી. ”

“ તમે કિશોરીના લગ્નમાં રૂપિયાની સવડ કરી ના શકો તો મ્હારી દેરાણીનાં ધરેણાં ગિરવી મૂકી આવોને એજ એમની ચિંતા છે ! ”

“ નારાયણ ! નારાયણ ! શું હું દીવાનો છું ? કિશોરી અને એની વહુ બન્ને મ્હારે મન તો સરખાં છે. એ બિચારીનાં ધરેણાં હું ગિરવી મૂકું ખરો કે ? ”

“ કદાચ ધર ગિરવી મૂકી આવો તો ? ”

“ રૂપિયાની સવડ ના થઈ શકે તો ધર ગિરવી મૂકવું પડે પરન્તુ પુત્રીનો વિવાહ થઈ ગયો કે તરત હું કોઈ પણ ડેકાણે પરદેશમાં જઈને એકાદ નોકરી ચાકરીનો ખંદોખસ્ત કરી નાંખીશ, અને ધરને છોડાવી લાવીશ. ”

“ કિશોરીના વિવાહ માટે તેઓ એમના ભાગનું ધર કેમ ગિરવી મૂકવા દે ? ”

“ નહિ મૂકવા દે તો નહિ, પરન્તુ જુદો થઈને વળી પાછી એક ચિંતા ઉભી કરી મ્હારા કન્યાબારમસ્ત લગ્ન હૃદયને આળી નાંખે એ સાઈં કહેવાય કે ? હાં, હાં એને પણ એક પુત્રી છે ને ? ”

“ એ તો અત્યારે બે પૈસા કમાય છે. દશ રૂપિયા બચાવશે ત્યારે કન્યાનો વિવાહ કરશે. ”

શાસ્ત્રી મહાશયે એક નિરાશાસૂચક ઉડો નિશ્વાસ મૂક્યો; અને અત્યંત મ્હાન મૂખે કહ્યું—“ તેઓ બલે ખાય પીએ ને હેર કરે પરંતુ જુદાં શા માટે નીકળે ? મ્હને શા માટે હેરાન કરે ? ”

દંપતિનાં કથનોપકથનોમાં રજની પસાર થઈ ગઈ અને પ્રાતઃ-કાળ થયો. શાસ્ત્રી મહાશય ઘેરથી નીકળીને ખારોખાર પાડોશના પ્રવીણ હરિશંકર શાસ્ત્રીને ઘેર ગયા. અત્યારના પહોરમાં શાસ્ત્રી મહાશયને પોતાને ત્યાં આવેલા જોષ હરિશંકરે કહ્યું—“ કેમ, રામશંકર ! આજ કંઈ અત્યારમાંજ અત્રે પધાર્યા છો ? કંઈ નવાજીની છે ? ”

“ નવાજીનીમાં અમારો ગોપાળ અમારાથી જુદો નીકળવા માગે છે. ” રામશંકરે ઉદાસ ચહેરે કહ્યું.

હરિશંકર—હાં, એજને. બાઈ છે એટલે જુદો નીકળે, તે માટે તમે આમ શોક કરીને શું કરશો ?

રામશંકર—એ મ્હારો ન્હાનો બાઈ છે. હું એને મ્હારા જીવ કરતાં પણ વધારે ચાહું છું. તે જુદો રહેવા જાય, મ્હારા પાડોસી તરીકે ઓળખાય, એ સર્વ મ્હને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.

હરિશંકર—પરંતુ તેમાં હવે તમે શું કરશો ? ગઈ કાલે તે મ્હારી પાસે આવ્યો હતો, અને મ્હને કહ્યું હતું કે, આપ વયમાં રહીને અમને ખરાબર ભાગ વહેંચી આપો. જે વાસણકુસણ, જમીનજગ્યા વગેરે છે તે જરા આવાને વહેંચી જાઓ, પરંતુ મ્હેં તેને અનેક રીતે સમજાવ્યો હતો અને કહ્યું હતું કે, જુદા રહેવામાં કંઈ સાર નથી ત્હારા મ્હોટા બાઈનું ત્હારા ઉપર અત્યંત હેત છે, નકામો જુદો રહીને શા માટે એમનો જીવ દુખાવે છે ?



રામશંકર:-પછી, એના જવાબમાં તમને એણે શું કહ્યું.

હરિશંકર:-ભાઈ, એણે મ્હને જે જે કહ્યું છે તે ના કહેવામાંજ સાર છે. તમે તેને બીજા માગતો કરી નાંખવા માગો છો. તમારી પાસે રૂપિયા હોવા છતાં તમે તમારી પુત્રીના વિવાહ માટે કરજ કરવા જાઓ છો-એવી એવી અનેક વાતો તે કહેતો હતો.

રામશંકરે દિર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને કહ્યું:-આ કળિયુગજ આવ્યોને.

હરિશંકર:-આમ નાહક શોક કરવામાં તમારું શું વળે તેમ છે. જ્યારે એની જુદાજ રહેવાની મરજી છે તો પછી ભાગ વહેંચી આપો.

રામશંકર:-જો તેનો દૃઢ નિશ્ચય એવોજ હોય, અને કાષ્ઠપણ પ્રકારે ના માને તો પછી તેની મરજી; છતાં આપને કરગરીને કહું છું કે, આપ જરા સાંજના સમયે અમારે ઘેર આવીને એને સમજાવી જોજો, ઉપરાંત એ પણ કહેજો કે અમારી કિશોરીના વિવાહ માટે ત્હારે એક પણ પૈસો આપવો પડશે નહિ.

હરિશંકર:-વારું નક્કી આવીશ.

રામશંકર:-એના ભાગની જમીનના અનાજ આવત તેણે કંઈ કહ્યું હતું ?

હરિશંકર:-એ પણ વહેંચી આપવાનું કહેતો હતો.

રામશંકર:-અલે, વહેંચી આપજો, પરંતુ મ્હેં થોડું ધણું અનાજ વેચીને ડાંગર ખરીદી, કિશોરીના વિવાહના ખર્ચ માટે ચોખ્ખા તૈયાર કરાવી ભરી મૂક્યા છે.

દુઃખિત અંતઃકરણે રામશંકર શાસ્ત્રી કેટલીક વાર સુધી હરિશંકરને ઘેર બેસીને આશરે દશેક વાગ્યાને સુમારે ઘર તરફ આવી પહોંચ્યા.

રામશંકરની પત્ની ખારણામાં બેસીને એકાદ કપડું શીવતી હતી. રામશંકરે ત્યાં આગળ આવી પહોંચીને કહ્યું:-“અત્યારે કપડું શીવવાનો

વખત છે, રસોઇને માટે શું કર્યું છે ? આજ ત્હારી દેરાણી રસોઇ કરે છે કે શું ? ”

પત્ની:—હા, એ રાંધે છે તો ખરી, પરંતુ એમના મકાનમાં.

રામશંકર:—કંઈ સમજાતું નથી. એમના મકાનમાં એટલે ?

પત્ની:—જે ઓરડામાં તેઓ શયન કરે છે, તેમાં તેઓએ આજ નવું રસોડું બનાવ્યું છે.

રામશંકર:—કેમ, એમ કેમ કર્યું ?

પત્ની:—એ તો એ જાણે. તેમણે સઘળાં જોઈતાં વાસણો લઈ લીધાં છે.

રામશંકરે નિરાશ થઈને કહ્યું:—ત્યારે શું તેઓ ખરેખર જીદાંજ નીકળ્યાં ?

પત્ની:—હું શું કરું ? તમારી પાસેથી એજ સાંભળવાને માટે હજી મ્હેં રસોઇની તૈયારી કરી નથી.

રામશંકરે સહજ વિચાર કરીને ગંગા, ગંગા કહીને નોકરડીને બૂમ મારી. ગંગા આવી પહેંચી એટલે શાસ્ત્રીજીએ તેને પૂછ્યું:—  
“ ગોપાળ ક્યાં છે ? ”

ગંગાએ અસ્વભાવિક રીતે મ્હેં મરડીને કહ્યું:—“ ન્હાનાં શેઠાણી રાંધે છે અને તેઓ શાક સમારે છે. ”

રામશંકર:—ગંગા, તું જા અને એમને જઈને કહે કે, હું તેમને લાં ખાવા આવવાનો છું.

ગંગા ચાલી ગઈ એટલે રામશંકરની પત્નીએ કહ્યું:—“ લાં શું કરવા આવવાનું કહેવરાવે છે ? ”

“ અરે એક વાર જોવા તો દે—કદાચ ગોપાળનું મન ફરે છે. ”  
રામશંકરની વાત પૂરી ના થઈ તે પહેલાં તો ગંગાએ આવીને કહ્યું:—

તમારા ન્હાના બાપએ કહેવરાવ્યું છે કે,—"રસોઈ માત્ર બે જણનીજ કરવામાં આવેલી છે. ત્રીજાનો સવડ થઈ શકશે નહિ. "

રામશંકરની પત્ની રડી પડી. તેણે હાથમાંથી કપડાને દૂર ફેંકી દીધને કહ્યું:—"નશીબ આગળ પાંદડું ફરી વળ્યું છે, બીજું શું? મ્હોટા દુશ્મન હોય અને તે બે ખાવા માગે તો તેનો પણ આમ તિરસ્કાર કરવો ના થતે. "

શાસ્ત્રી મહાશયે પણ આખ્યો લ્હોદને કહ્યું:—"આ સર્વ મ્હારા કમનશીબનોજ દોષ છે ! કિશોરી બૂખી થઈ હશે. જા, તું પણ રસોઈની તૈયારી કર. "



## પ્રકરણ ૪ થું.



### સ્વામી-સમાગમ.

• ત્યારપછી બીજું પણ એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું. રામશંકર અને તેમનો બાપ ગોપાળ જુદાજ રહેતા હતા. બન્નેનાં રસોડાં, ઘરવાખરો, જમીનજગ્યા અને હિસાબપત્ર વગેરે સર્વે જુદાંજ કરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ગામના મ્હોટા મ્હોટા માણસોએ આવીને તેમને ખરાબર બાગ બહેંચી આપ્યો હતો.

રામશંકર કિશોરીના વિવાહ માટે ઘણા નિરાશ થઈ ગયા હતા; પરંતુ તેમના નિરાશ સાગરમાં તરણી સ્વરૂપે નડિઆદના વેણીશંકર ત્રીવેદી આવી પહોંચ્યા. તેમણે રામશંકરની કન્યાનું સુંદર મ્હોં જોઈને તેને પુત્રવધૂ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સામાન્ય પહેરામણીમાં, સામાન્ય ધરણીમાં તેમણે તેમના પુત્ર શશિકાન્તનો કિશોરી સાથે વિવાહ કર્યો.

ત્રીવેદી મહાશયે કૃપા કરીને રામશંકર પાસેથી બે કે સામાન્ય

પહેરામણી લીધી હતી । પરંતુ એ સામાન્ય પહેરામણીમાં શાસ્ત્રી મહાશયને પત્નીના દાગીના ઉપરાંત જે થોડા ઘણા વિધા જમીન હતી તેનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો. આમ છતાં પણ તેઓ કન્યાનો વિવાહ કરીને નિશ્ચિંત થયા. તેમના હૃદયમાં બળતો અખંડ દાવાસિ જાણે કે શાન્તિના નિશ્વાસથી ઘુઝાઈ ગયો. તેમના આનંદમાં માત્ર એટલુંજ હતું કે, તેમને જેવો જોઈએ તેવો જમાઈ મળ્યો હતો. તેની ઉમ્મર ન્હાની હતી તેમ પૈસે ટકે પણ સુખી ધર હતું. સાસુ સસરા, ત્રણ દિયેઝ અને એક નણુંદ વગેરે અનેક વસ્તારથી તેમનો સંસાર સારી રીતે ગુંથાયલો હતો । જમાઈ મુંઝાઈની કોઈ ધુમ્મસ કંપનીની ઓદિસમાં પાંત્રિશ રૂપિઆના પગારથી નોકરી કરતો હતો.

કિશોરીની મા આ કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થઈને ઘણી આનંદી થઈ. કિશોરીના આનંદની પણ સીમા રહી નહિ. કારણ કે તે જોઈ શકી હતી કે વિવાહ થવો એ એક મોટી તપશ્ચર્યાનું ફળ છે. તેના વિવાહ માટે તેનાં માતાપિતા અસ્થિર થઈ ગયાં હતાં તેમ તેના વિવાહને માટેજ તેના કાકા તેના પિતાશ્રીથી જુદા થઈ ગયા હતા. જે વિવાહને માટે આટલી બધી વિટંબના અને હેરાનગતિ પડી હતી તે વિવાહ જ્યારે પૂર્ણ રીતે થઈ ગયો ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે, આથી વિશેષ આનંદની વાત શી છે ! તેમ જોણે આ વિવાહમાં અદ્ય પહેરામણી લઈને અનુમતિ દર્શાવી કિશોરીને “ લંગડી ” કહેવાને બદલે સુંદરી તરીકે ગ્રહણ કરી તે સસરાને કિશોરી દેવની માફક જોવા લાગી. જે તેમનો આશ્રય ના મળ્યો હોત તો કિશોરી પીળા ફટલાએ દિવસો સુધી પોતાનાં માતાપિતાને દુઃખી દેખત તે કહી શકાતું નથી. તે તેના સ્વામીને વરદાતા દેવતા સમાન, આશ્રયદાતા બંધુ સમાન, આનંદદાતા સહચર સમાન જોવા લાગી. કિશોરીના સમસ્ત હૃદયમાં શશિકાન્તની મૂર્તિ અંકાર્ષ ગઈ.

લમ થયા પછી ત્રણ માસે કિશોરી એક વખત સાસરે ગઇ હતી. ત્યારપછી તેના બીજા વર્ષે જઇને ત્રણ માસ રહી હતી.

આ ત્રણ માસ દરમ્યાન શશિકાન્ત ત્રણ ચાર વાર આવીને કેટલાએક દિવસો સુધી ઘેર રહી ગયો હતો.

આ વખતે દિવાળીના તહેવાર હોવાથી શુક્ર અને શનિવારે ઓદિસમાં રળ હતી. ત્યારપછી રવીવાર હોવાથી કુલ ત્રણ દિવસ સુધી ઓદિસ બંધ રહેવાની હતી. દિવાળીના દશ દિવસ અગાઉથી શશિકાન્તે દિવસો ગણવાનો આરંભ કર્યો હતો અને અરીસો, કાંસકો, હેરઓઘડ, પત્તાં, ઊન, ઓઘડો તથા એકાદ બે પુસ્તક વગેરે કંઇ કંઇ જથ્થોસો તે રોજ ખરીદ કરી લાવતો હતો. આ સઘળા ચીજો કિશોરીને માટે ખરીદ કરીને તેમજ તેનો સંગ્રહ કરીને વિરહના દિર્ઘ દિવસો અદ્ય સમયને માટે પણ તે સુખમાં ગાળતો હતો. હજી ગુરવાર આવતો નહોતો. જેમ જેમ દિવસો પસાર થતા હતા તેમ તેમ વચમાં બીજા વાર આવીને ગુરવારને લાંબાવી દેતા હતા.

શશિકાન્તને કેટલાએ દિવસ સુધી વિરહતાપમાં તપાવ્યા પછી છેવટે ગુરવાર આવી પહોંચ્યો. શશિકાન્તના એક મિત્રે આજ ત્રણ માસ થયાં તેની સ્ત્રીને માટે એક જોડી નવી મશિન પોલિશની બંગડીઓ ખરીદી લાવી રાખી મુકી હતી. તે બંગડીઓ જોતાંજ શશિકાન્તને પણ તે નમુનાની એક જોડ બંગડીઓ ખરીદી કિશોરીના કેમળ કરપલ્લવને દીપાવવાની ઇચ્છા થઇ હતી. ગમે તેમ થાય, પરંતુ બંગડીઓ લેલી તો ખરીજ એવો તેનો દૃઢ સંકલ્પ હોવાથી તેણે રૂપિયા પણ એકઠા કરી રાખ્યા હતા. ગુરવારને દિવસે જોવા તેને પગાર મળ્યો કે તરતજ તે વહેલો વહેલો તેના મિત્રને સાથે લઇને કાનજી માલજીની દુકાને જઈ એક જોડ સોનાની બંગડીઓ ખરીદ કરી લાવ્યો અને અત્યંત આનંદમાં મલકતો મલકતો પોતાની

ઑઢિસમાં ગયો. જતાં જતાં તેણે વિચાર કર્યો કે, મહારા બુદ્ધ તદ્દન ફાટી ગયા છે, પણ પાસે હવે રૂપિઆ નથી. રૂપિઆ તો અધાએ બંગડીઓ ખરીદવામાં વપરાઈ ગયા. હશે તેમાં હરકત શી છે ? કિશોરીના હાથે બંગડીઓ પહેરાવવાથી જેટલો આનંદ થશે તેટલો આનંદ શું બુદ્ધ પહેરાવથી થવાનો હતો ? બુદ્ધ તો મહેં બહુએ પહેર્યા છે. તેમ છતાં ફરીથી મુંબાઈ આવીશ ત્યારે ખરીદી લેવાશે. શશિકાન્તે આવો આનંદ તેની આખી જીંદગીમાં કદાપી અનુભવ્યો નહોતો.

ગુરુવારનો આખો દિવસ તેણે ઑઢિસમાં ધ્યાન પૂર્વકકામ કર્યું નહોતું. તે દિવસના કાર્યક્રમમાં તેણે જે જે બૂલો કરી હતી તે સર્વને માટે રજા પછી ઑઢિસ ઉધડી તે દિવસે હેડક્લાર્ક પાસેથી તેને અનેક વાતો સાંભળવી પડી હતી. ગમે તેમ કરીને કોઈ પણ પ્રકારે દિવસ પસાર થઈ ગયો. તેજ દિવસે સાંજની ફાસ્ટ ટ્રેનમાં શશિકાન્ત નડિઆદ આવવા નિકળ્યો.

પ્રાતઃકાળનો સમય પસાર થઈ ગયો છે, આજે કિશોરીના હૃદયમાં કોણુ જાણે શાથી એક પ્રકારની ચિંતા થયા કરે છે. તેને અગાઉથીજ સ્વામીનો પત્ર મળ્યો હતો કે તે રાતની ફાસ્ટ ટ્રેનમાં ઘેર આવનાર છે. પ્રત્યેક ક્ષણે તે તેના આગમનની રાહ જોયા કરતી હતી. કોઈના પગનો જરાએ અચાજ સંભળાતો કે તરત તે એમજ ધારતી કે તેઓ આવી પહોંચ્યા. પવનથી હાલતા કપડાના આભાસથી તે ધારતી કે જાણે તેના સ્વામીનું આગમન થઈ ગયું. તે એક ચાતકીનીની માફક બારી બહાર જોઈ રહેતી હતી. શશિકાન્ત ઘેર આવી પહોંચ્યો અને ચાતકીનીની તૃષા અચાનક છીપી.

ધરમાં સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. સ્વાગત સંભાષણનો શોર બકાર થઈ રહ્યો. જે રૂમમાં તેની માતા વગેરે બેઠાં હતાં, તેજ રૂમમાં શશિકાન્ત જઈને બેઠો. કિશોરી બારીનાં બારણાંને અર્ધ

ખુદ્ધાં રાખીને તેની પાછળ ઉભી રહી અને આતુર દૃષ્ટિથી સ્વામીનું દર્શન કરવા લાગી.

લાંબા વખતના વિરહમાં મધુમય પ્રેમીના મિલનથી હૃદય કામળ-મધુર રસથી પૂર્ણ થઈ જાય છે. એ વખતે સમસ્ત જગત જાણે મધુમયજ લાગે છે. આ સુંદર પૃથ્વીમાં જે કાંઈ અસૌન્દર્ય છે, તેનો લેશ માત્ર પણ ખ્યાલ આવતો નથી. સમસ્ત જીવન કેવળ સુખસ્વપ્ન સમાનજ માલુમ પડે છે.

કિશોરીનું કામળ હૃદય આજના આ મિલનથી મોહાધીન થઈ ગયું હતું. શશિકાન્ત તેનાં માતાપિતા અને ભાઈ ભાંડુઓ સાથે અલગ બેસીને વાતચિત કરી રહ્યો હતો, અને દૂર-અદૃશ્ય રીતે ઉભી રહેલી કિશોરી તે સર્વ વાતો સાંભળીને મોહિત થતી હતી. અત્યારે શશિકાન્ત જે કાંઈ કરતો અથવા બોલતો ચાલતો તે સંવળું તેને સુંદર અને મધુર જણાતું હતું ! કિશોરીનું હૃદય અત્યારે શશિકાન્તનો કાંઈ પણ પ્રકારનો દોષ જોઈ શકતું નહોતું.

કોકિલાના આકુળ-અહ્વાને વસંતનો આધિર્ભાવ થયો, અવસર જોઈને શશિકાન્તે કિશોરીના રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો. તેને દાદરનાં પંગથીઆં ચડતો જોઈને ધડકતા હૃદયે કિશોરી એકદમ દોડી જઈને પલંગ ઉપર બેસી ગઈ, અને એકાદ પુસ્તક ઉઘાડી તેનાં પાનાં ઉઘલાવવા લાગી. કારણ કે, શશિકાન્ત આવીને કદાચ જુએ કે તે બારી આગળ ઉભી રહીને તેના તરફ જોઈ રહી હતી તો તેને તે શરમાવે !

શશિકાન્તે રૂમમાં આવીને જોયું કે, તેની હૃદયાધિષ્ઠાત્રી સૌંદર્ય-પ્રતિમા, કિશોરી હાથમાં પુસ્તક લઈ પલંગ પર બેઠેલી છે. શશિકાન્તે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું—“ આહોહો ! આટલી બધી વાંચવામાં મશગુલ થઈ ગઈ છે એવી તે કંઈ ચોપડી છે ? ”

કિશોરી બચકર આફતમાં આવી પડી. પુસ્તકોની હારમાંથી

એકાદ પુસ્તક તાણી લઇને વગર જોયે તે તેનાં પાનાં ઉથલાવવા બેસી ગઈ હતી, પરંતુ તેમાંનો એક અક્ષર પણ એની નજરે પડ્યો નહોતો. પકડાઈ જવાની બહીકથી તેણે સ્મિત મુખે કહ્યું—“ એ તો એક ચોપડી છે. ”

શશિકાન્તને પણ હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું:—“ ચોપડી હમણાંજ હાથમાં લીધી હોય એમ લાગે છે ! ”

કિશોરીએ પુસ્તકને બાબુએ મૂકીને કહ્યું:—“ આટલી બધી પૂછપરછ કેમ કરો છો ? ઘેર આવો છો એટલે પૂછપરછ થાય છે અને અહિંથી જાઓ છો એટલે તો યાદ પણ કરતા નથી. ”

શશિકાન્તે જોયું કે તેનાં બન્ને નેત્રામાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં છે. જેવી રીતે વસંતઋતુના સ્વચ્છ આકાશમાં કોઈ ઠેકાણે કંઈ પણ જણાતું ના હોય અને એકાએક વરસાદનાં વાદળાંઓથી ઘેરાઈ જાય તેમ તેણીના અધરોળ ઉપર જણાતું હાસ્ય એકાએક ચાલ્યું ગયું અને ગુસ્સાનો આવિર્ભાવ થયો.

કિશોરીના કપોળપ્રદેશ પર હાથ મૂકીને શશિકાન્તે કહ્યું:—“ શું કહું, કિશોરી ! ગરીબનું દુઃખ ચિરકાળ હોય છે. હું પારકો નોકર છું તેથીજ ધાર્યાં ટાઇમે આવી શકતો નથી. ”

કિશોરી ( અશ્રુ સહિત ) :—“ વાર, આવી શકો નહિ, પરંતુ પત્ર તો લખી શકો કે નહિ ? ”

“ કેમ, દરેક રવિવારે તો પત્ર લખું છું, શું તે તને મળતા નથી. ”

“ સાત દહાડાના અંતરે માત્ર એકજ પત્રને ! ”

“ ઠીક ત્યારે, આ વખતે ત્રણ ત્રણ દિવસે પત્ર લખીશં પરંતુ તું કેમ જવાબ લખતી નથી ? ”

“ બા ખીજે. ”



“બા કાણુ ?”

“મ્હારાં સાસુજી.”

“એ શું કરવા ખીજે ? એમાં એમને શી હરકત છે ?”

“તેઓ કહે છે કે તું એમ કરી રોજ રોજ તેમને ચીઠ્ઠી લખીને અમારા ઘરની વાતો જણાવે છે. શું ત્હારો ઘર બંગાવવાનો વિચાર છે કે શું ?”

“વૃદ્ધ મનુષ્યોના મનનો ભાવ એવોજ હોય છે, તેઓ જાણે એમજ ધારે છે કે, સંસારમાં મારામારી અને કજીઆ કંકાશની વાતોજ સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને લખતી હશે, જાણે ખીજી બાબતો ઉપર પત્રો લખાતાજ નહિ હોય !”

શશિકાન્તે એક ન્હાની ઝગ લાવીને પહેલેથીજ કિશોરીની પાસે રાખી મૂકી હતી, તે હવે તેણે ઉઘાડી અને તેમાંથી ઉન, સોષયો, પત્તાં, હેર ઓઈલ, પુસ્તકો ઈત્યાદિ જે જે તેણે કિશોરીને માટે વેચાતું જાણે અત્યંત પ્રેમથી સાચવી રાખ્યું હતું, તે સર્વે એકે એકે બહાર કાઢીને તેણે કિશોરીના હાથમાં મૂકવા માંડ્યું. કિશોરી એ સર્વ જાણુસો લાઈને તેની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરી પોતાની પેટીમાં મૂકવા લાગી.

ત્યારપછી શશિકાન્તે કહ્યું:—“કિશોરી ! ત્હારે માટે ખીજી પણ એક જાણુસ લેતો આવ્યો છું.”

કિશોરીએ તેનાં બન્ને નેત્રોને શશિકાન્તના મ્હોં તરફ ફેરવીને કહ્યું—“શું લાવ્યા છે ? મ્હારે માટે જાણુસો લાવવામાં તમે કંઈ ખામી રાખી નથી ! પરંતુ આ સઘળી જાણુસો ખરીદવામાં કેમ આટલા બધા પૈસા વાપરે છે ? મ્હારી પેટીમાં તો એ સઘળી સમાઈ રહેતી પણ નથી.”

“કેમ, આ સઘળી ચીજો ત્હારે કામમાં આવે તેવી નથી.”

“ચીજોને શું કરે ? તમે તો ઘેર રહેતા નથી.”

“સમજ્યો, કિશોરી તું મ્હારા હૃદયના કુવ તારા સમાન છે.”

“ખીજું શું લાવ્યા છો-કહેતા હતા ને ?”

શશિકાન્તે ઈંગમાંથી નીલવર્ણના કાગળના પડીકામાં લપેટેલી ખંગડીઓ ખ્હાર કાઢીને કિશોરીના હાથમાં મૂકી. કિશોરીએ કાગળ ખોલીને જોયું તો, દિપકના તેજમાં ગિનિ સોનાનો પૌલિશ ચમક ચમક ચળકી રહ્યો હતો.

“આ ખંગડીઓ કોની છે ? ઘણીજ સારી છે.”

“એ ત્હારી છે, ત્હારે માટે લાવ્યો છું.”

“મ્હારે તો ખંગડીઓ છે, બાપાજીએ જે ખંગડીઓ આપી છે તે જો કે અત્યારે સહજ ન્હાની પડે છે ખરી, પણ હજી પહેરાય તેવી છે.”

“અમને શું નવી ફેશનની પહેરાવવાની ઈચ્છા નહિ થતી હોય ?”

કિશોરીની આંખોમાં હર્ષાશ્રુ ભરાઇ આવ્યાં. તેના હૃદયમાં એકજ છુપા સુખની સ્મૃતિ તાજી થઇ આવતાં તે અનેક ક્ષણ સુધી સ્વામીના મ્હોં સ્થામે જોઇ રહી કાંઇક બોલવા જતી હતી, પરંતુ તેનાથી બોલી શકાયું નહિ, જાણે તેને બોલતાંજ ફાવ્યું નહિ.

શશિકાન્તે પૂછ્યું;—“ત્હને ખંગડીઓ પસંદ તો આવીને ?”

“આવી સરસ ખંગડીઓ કોને પસંદ ના આવે ! આટલામાં તો કોઈ આવી સરસ ખંગડીઓ પહેરતું નથી. તમે ખંગડીઓ લાવ્યા છો, એ વાત બા જાણે છે ?”

“ના, હજી કંઈ નથી; કહેવાનો વિચાર કર્યો હતો પરંતુ શરમમાં કહી શક્યો નથી.”

“એમના કબા સિવાય લાવ્યા છો માટે તેઓ ગુસ્સે નહિ થાય ?”

“ શા માટે ગુસ્સે થાય, એમાં મ્હેં કંઈ કુમાર્ગે તો પૈસા વાપર્યા નથી ને ? ”

શશિકાન્તે પોતાના હાથે કિશોરીના હાથમાં બંગડીઓ પહેરાવી દીધી. સુવર્ણમય હસ્તમાં સુવર્ણની બંગડીઓ ઘણી સુંદર દેખાવા લાગી. શશિકાન્તે હાથે બંગડીઓ પહેરાવીને કિશોરીના ગુલાબી ગાલ ઉપર દાંપત્યના મિલન ચિહ્ન સ્વરૂપ એક મીઠું ચુંબન લીધું. કિશોરી કંપી ઉઠી અને બંગડીઓ પહેર્યાના આનંદને ભૂલી જઇને ગાલના સ્પર્શ સુખમાં મોહિત થઈ ગઈ.



### પ્રકરણ ૫ મું.



નરીખ એ ડગલાં આગળ ને આગળ !

પ્રાતઃકાળનો સમય હતો. કેવળ ઝાડનાં પાંદડે, ધરના છાપરે, આગના પુષ્પ-ફુલ-ઝાડવાઓ ઉપર ઉપાતું તેજ હિલોળા ખાતું ફિડા કરી રહ્યું હતું. નજીકમાં કપોતાક્ષી નદી નાયતી નાયતી જાણે કોઈ અનંત ઉદ્દેશથી અનંત દિનરાત્રિ અવિરામ ભાવે ચાલી જતી હતી. કિનારે નાગકેશરના ઝાડ ઉપર એક પપૈયું બેસી રહ્યું હતું. નીરવ વનમાં તેના મધુર સંગીતનો ઉચ્છ્વાસ ચારે બાજુએ પ્રતિધ્વનિત થઈને લય યમ જતો હતો. થોડે દૂર બહુ દિવસની અતીત ઉદગીર્ણ કાંમળીની માફક એક જીર્ણ મંદિર ઉંભું રહીને જાણે જગતના સુખ દુઃખની ભાંગીટૂટી કેટલીક વાતોના સાક્ષીભૂત તરીકે ઉભું રહ્યું હતું. સંસાર હજી નિદ્રાનાં શાન્ત નયનો બરાબર બેસી શક્યો નહોતો. અર્ધ જાગૃત થઈને સુસ્ત ભાવે ધીમે ધીમે પોતાની આંખો ખોલતો હતો.

આજે આશ્વિન માસની ધનતેરશની ઉપા હતી એટલે કે દિવા-

ળીના તહેવારો હતા. સમસ્ત હિન્દુ લતાઓમાં દિવાળીની ધામધૂમ થઈ રહી હતી. હિન્દુ નરનારીઓએ સહવારથીજ આનંદાવેશમાં શય્યાનો પરિત્યાગ કર્યો હતો.

કિશોરીનાં લગ્ન થયાને બે વર્ષ વીતી ગયાં છે. દિવાળીમાં શશિકાન્ત ઘેર આવવાનો હોવાથી કિશોરીના સાસરાએ કિશોરીને પ્રથમથીજ પોતાને ત્યાં બોલાવી રાખી હતી. આજ સાત દિવસ થયા કિશોરી સાસરે આવી છે, પરંતુ જેને માટે, જેને જોવાને માટે તે સમુદ્રગામિની નદીની માફક હૃદયમાં અત્યંત આનંદની ઉર્મીઓ લઇને ચાલી આવી છે તે હજી પણ ઘેર આવી પહોંચ્યો નથી. તે કાણ ? કિશોરીનો સ્વામી શશિકાન્ત !

શશિકાન્ત અંગ્રેજ પેઢીમાં નોકરી કરતો હતો તેથી દિવાળીના તહેવારની તેને થોડી રજા મળતી હતી. ધનતેરશના દિવસ સિવાય તેની ઑફિસમાં રજા પડતી નહોતી. ધનતેરશને દિવસે સાંજની ટ્રાસ્ટમાંજ તે ઘેર આવી પહોંચવાનો હતો.

સ્ત્રીઓને જે દિવસે સ્વામી આવવાના હોય તે દિવસના બેઠું પ્રભાત જાણે અન્ય દિવસોએ તો થતુંજ ના હોયને ! એમ લાગે છે. કિશોરીએ આરશની આખી રાત્રિ ખુદી આંખેજ ગાળી હતી અને તેરશના ઉપાકાળે શય્યાનો પરિત્યાગ કરી એકવાર પારીએથી રસ્તા તરફ નજર નાંખી તો રસ્તો શૂન્ય દેખાયો. તે હમેશાં આ રસ્તેથીજ ઘેર આવતો હતો. વિરહની ઉપા દૂર થઈ મિત્રનની સંખ્યા થાય તો તે જરૂર ઘેર આવી પહોંચે. ઉપાજ કેમ સંખ્યા થઈ જતી નથી ? એમ તેના મનને વિચાર થયા લાગ્યો.

ધનતેરશનો દિવસ શું આટલો બધો લાંબો હશે ? પોળનાં છોકરાં છોકરીઓ નવાં નવાં કપડાં પહેરી, નવા નવા દાગીનાઓ પહેરી, ટાળે મળીને, સ્મિતવદને દેવ દર્શનાર્થે દેવાલયો તરફ ગમન

કરી રહ્યાં છે. ચારે બાજુએ આનન્દની હોરો ચાલી રહી છે, કેવળ દર્શનાતુર આતકિનીની માફક કિશોરી ધડીએ ધડીએ બારીએથી રસ્તા તરફ નજર કરી શશિકાન્તના આગમનની આશામાં ને આશામાં વખત વીતાવે છે.

આખરે દિવસનો પાછલો પહોર થયો, શરદના મેઘભંગ રૌદ્રે ઝાડની ટોચ ઉપર, ધરનાં છાપરાંઓ ઉપર પોતાનો આશરો લીધો. જોતજોતામાં સૂર્યનું છેલ્લું કિરણ પણ દિગન્તના ખોળામાં સમાઈ ગયું. જેમ જેમ સૂર્યનો તાપ ઓછો થતો ગયો તેમ તેમ કિશોરીને હૃદયતાપ વધતો ગયો. “હજી પણ તેઓ આવ્યા નહિં, ક્યારે આવશે ?”

સાયંકાળે પોતાનો પૂરેપૂરો દેખાવ દીધો. સહજ પણ અવાજ થતો અથવા તો કાંઈનો પગરવ સંભળાતો તો કિશોરી એમજ ધારતી કે, તેઓ આ આવ્યા. પરંતુ શશિકાન્ત આવ્યો નહિ. ધીમે ધીમે તેનો આવવાનો સમય પણ પસાર થઈ ગયો.

કિશોરીએ હાથમાંનું કામ પડતું મૂકી, પતિના આગમનની આશાને ધડકતા હૃદયે દબાવી રાખી. એક દિર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને તે મનમાં ને મનમાંજ બોલી:—“તેઓ આવ્યા તો નહિજ; પરંતુ કેમ આવ્યા નહિ ? તેમને કંઈ અસુખ તો થયું નહિ હોય, કંઈ આફત તો આવી પડી નહિ હોય ?”

કિશોરીની સાસુએ કહ્યું:—“શશિકાન્તને આવવાનો સમય થઈ ગયો. મહેને લાગે છે કે, તે આજ નહિ આવે. તમે સર્વે જમી લ્યો.”

સર્વે જમવા બેસી ગયાં. પરંતુ કિશોરીને એ ગમ્યું નહીં. “મ્હાઈ શરીર સાઈ નથી; મ્હારે જમવું નથી.” એમ કહી કિશોરી પોતાની રૂમમાં જઈને સૂઈ ગઈ. સૂઈ રહીને ઓશિકામાં મ્હોં છુપાવી તે વિચાર કરવા લાગી કે, તેઓ કેમ ના આવ્યા ? કદાચને

કામમાંથી નિવૃત્તિ ના મળી હોય અને ના આવી શકાયું હોય તો શીકર નહીં, આજ નહિ તો કાલે સ્થવાનમાં આવશે. પરંતુ જે કદાચ તેમને કંઈ અસુખ થયું હોય, કાંઈ પ્રકારની આકૃત આવી પડી હોય તો પછી શું કરીશ? ભગવાન સરખો દાતાર છે, ભગવાનજી બહારો બેલી છે, તેજ તેમને બચાવશે. આટલું આટલું કરતાં પણ તેના હૃદયને શાન્તિ વળી નહીં, તેનું ક્ષુદ્ર હૃદય સમજ્યું નહીં. તે બિછાનામાં પડીને ખુદી આંખે આમ તેમ પાસાં ફેરવવા લાગી.

રાત્રિ લગભગ પૂરી થવા આવી છે, તેવામાં કિશોરીએ પોતાના મકાનના દરવાજા આગળ કંઈ ગડબડ થતી સાંભળી. તરતજ તેણે બારી ઉઘાડીને બોલ્યું તો, એક ભાડાની ગાડી બારણા આગળ ઉભી રહી હતી અને ગાડીવાળો બારણું ખોલવાની બુમો મારી રહ્યો હતો.

કિશોરીનું અંતઃકરણ એકદમ કંપી ઉઠ્યું. તરતજ તે તેની સાસુના શયનગૃહ તરફ દોડી ગઈ તેણે સાસુને બુમ મારીને કહ્યું કે, “બહાર એક ગાડી આવીને ઉભી રહી છે, અને ગાડીવાળો બારણું ખોલવાની બુમો પાડી રહ્યો છે.” તેની સાસુના ઉઠતા પહેલાં તેના સસરા ગાડી પાસે જઈ પહોંચ્યા અને ગાડીમાંથી બેભાન શશિકાન્તને બહાર કાઢી તેનો હાથ પકડી પોતાના શરીરપર તેના દેહનો સમસ્ત ભાર રાખીને ઘરમાં લાવ્યા. આ દૃશ્ય જોઈ કિશોરી પડી જતી હતી, પરંતુ સમયસૂચકતા વાપરી તે સાવધાન થઈ ગઈ અને સ્થિર દૃષ્ટિએ સંઘળું જોઈ રહી. વેણીશંકરે શશિકાન્તને ઘરમાં લઈ જઈને એક પલંગપર સુવાડ્યો. ગાડીવાળો ભાડુ લઈને ચાલ્યો ગયો.

શશિકાન્ત બેએક દિવસ પહેલાં ‘નીમોનિઆ’ નો બોગ થઈ પડ્યો હતો. એક સરસ ડૉક્ટર તેની સારવાર કરતો હતો, પરંતુ તે નિરાશ થઈ ગયો હતો અને તેથી તેણે શશિકાન્તને ઘેર ચાલ્યા જવાની અનુમતિ આપી હતી. આત્મીય સ્વજનોની સમક્ષ તે પરલોકગમન કરે, એજ ડૉક્ટરનો અભિપ્રાય હતો; અને એજ અનુમતિ પ્રમાણે

શશિકાન્ત ઘેર આવી પહોંચ્યો હતો.

પુત્રની આવી સ્થિતિ જોઈ વેણીશંકર અત્યંત શોક કરવા લાગ્યા. શશિકાન્તમાં માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન હતું. તેની બન્ને આંખો હિંગજોકની માફક લાલચોળ થઈ ગઈ હતી; અને તેમાંથી પાણી નીતરતું હતું. જીભ તો બહારજ નીકળતી નહોતી.

ખીજે દિવસે સહવારમાં એક ડૉક્ટરે આવી શશિકાન્તના રોગની પરીક્ષા કરી અને તેનું મ્હોં ઉતરી ગયું. તોપણ તે ઔષધાદિની વ્યવસ્થા કરી વિઝીટીંગ ચાર્જ લઈને ચાલ્યો ગયો. પરંતુ ચૌદશના પાછલા પહેરે જ્યારે ચોપડા પુજનને માટે બ્રાહ્મણો આમતેમ દોડી રહ્યા હતા તે વખતે શશિકાન્તે અત્યંત લવારો કરવાનો શરૂ કર્યો.

કિશોરીનું હૃદય ખંડાઈ જવા લાગ્યું. પ્રત્યેક ક્ષણે તેના શરીરનું સમસ્ત લોહી બરફ સમાન થઈ જઈ જવા લાગ્યું. તેની આંખો સુઝી આવી; માથાના વાળ તેના મ્હોં ઉપર આવીને પવનમાં ઉડવા લાગ્યા.

સાયંકાળે પડોશમાં રહેતી પાર્વતી નામની સ્ત્રી પ્રથમ શશિકાન્તની તખિયત જોઈ, પછીથી કિશોરીના રૂમમાં આવી અને બોલી, “કિશોરી ! આજે તહેવારનો દિવસ છે ને માંયું ઓળવું નથી ?”

કિશોરીએ કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહીં; તેનાં બન્ને નેત્રોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં.

“અકળાય છે શું, ઇશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે.” પાર્વતી બોલી.

કિશોરી રડી પડી. પાર્વતીએ ધીરજ આપતાં કહ્યું:—“આ શું ! રડો છો કેમ ? હોય, દેહના દંડ સૌને ભોગવવા પડે છે; મટી જશે, ગભરાઓ છો શું ?”

કિશોરીએ ધ્રુજતે અવાજે કુસકાં ખાતાં કહ્યું:—“મટી જશે ! હે પરમેશ્વર ! એમને જલદી આરામ કરો ! હું તમારી સ્થાને મ્હારો ભોગ આપીશ; પરંતુ બ્રહેન ! મ્હને જાણે એમ લાગે છે કે, હવે તેઓ બચશે નહીં.”

“ જાઓ, જાઓ, એવું શું બોલો છો ? ”

“ બહેન ! મ્હારી એક ઉમેદ રહી જાય છે. ”

“ શી, કહોને ? ”

“ હું એમના રોગની સુશ્રુષા કરી શકી નહીં. ”

“ કેમ ? ”

“ મ્હારાં સાસુ સસરા હમ્મેશાં એમની પાસે રહે છે. હું દિવસમાં એક વખત પણ એમની પાસે જઈ શકતી નથી. ”

“ એનો કાંઈ વાંધો નહીં, શશિકાન્તભાઈને સારું થઈ જશે. ”

“ એ તો ખરું પણ હું તેમની સેવા કરવાને અધિકારિણી છું. ”

પાર્વતી ચાલી ગઈ. તેણે આ વાત કિશોરીની સાસુને કહી. કિશોરીની સાસુ આવીને તેજ વખતે કિશોરીને શશિકાન્ત પાસે લઈ ગઈ. સરી પડતાં અશ્રુઓ સહિત તે ઘુમટો તાણીને સ્વામીની સેવા કરવા લાગી; પરંતુ શશિકાન્તને તે વખતે જરા પણ લાન હતું નહીં.

ચૌદશની રાત્રે શશિકાન્ત લવારો ફરતો ખંધ થયો. આત્મીય સ્વજનોએ વિચાર્યું કે, તેને આરામ થયો હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ ડૉક્ટરે આવીને જોયું તો, તે એકદમ નિરાશ થઈ ગયો. તેણે કહ્યું કે, “ દરદીના અવયવો અત્યંત શિથિલ થઈ ગયા છે. ”

અમાચાસ્યા અર્થાત્ દિવાળીના દિવસે પ્રાતઃકાળે શશિકાન્તે અપાર્થિવ પત્નીપ્રેમને છિન્ન કરી, માતા પિતાના અગાધ સ્નેહ-મમતાની જાળ કાપી નાંખી, આડોશી પાડોશીઓના પ્રેમના અંધનને તોડી નાંખી, પોતાના નશ્વર દેહનો પરિત્યાગ કર્યો.

સમસ્ત હિન્દુઓના આનંદાવેષના સપરમા દિવસે શશિકાન્તના મૃતદેહ પાસે બેસીને તેનાં કુટુંબીઓ રૂદનના હાહાકાર ધ્વનિથી આખા ઘરને ગજગી મૂકવા લાગ્યાં.

થોડીવાર પછી પાંચ સગાંજ્ઞાતાંઓ આવી મૃતદેહને સ્મશાનમાં



લઈ જઈ શશિકાન્તની અંતિમ ક્રિયા સમાપ્ત કરી આવ્યા. અત્યંત અમૂલ્ય-મહા મહેનત કરીને જળવેલો પાર્શ્વવદ્દેહ અદ્ય સમયમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. કિશોરીના કપાળપરનો કુમકુમનો ચાંદલો સદાને માટે ભૂસાઈ ગયો. કિશોરીનાં રંગમેરંગી વસ્ત્રોએ વિદાયગીરી લીધી અને કાળા સાક્ષાએ આવી પોતાની હાજરી આપી. સુવર્ણના અણંકારો પણ કિશોરીને સંગ તજી દઈને ચાલ્યા ગયા. કિશોરીના સુખમય સંસારમાં મૃત્યુનાં દુંદુભિઓ વાગી ઉડ્યાં. તેના નવીન જીવનમાં પ્રત્યર્થની કઠોર સાધનાનો આરંભ થયો. કિશોરીનાં માતા પિતા આ સમાચાર સાંભળી એકઠે સપાટે હતાશ બની ગયાં. તે દરિદ્ર દંપતિ મહા મહેનતે તેમના દિવસો ગાળતાં હતાં, છતાં સર્વસ્વ વેચી નાંખી તેઓએ જે જમાઈ-રત્ન મેળવ્યું હતું તેથી તેઓ અત્યંત સંતોષ માનતાં હતાં. તેઓ ખાવા પામતાં કે ભૂખ્યાં રહેતાં, છતાં તેમની એકની એક કન્યા કિશોરી સુખી થઈ હતી, તેને મનગમતો સ્વામી મળ્યો હતો, સાસુ-સસરાની મહેરબાની મેળવી હતી, તેથી તેઓ કંઈક સુખી થયાં હતાં પરંતુ તેમની તે સુખવ્રતા જડમૂળથી ઉખડી ગઈ. તેમની લાડકી કિશોરીએ ન્હાની ઉંમરમાં સ્વામીધનને ખોઈ ખેસી વૈધવ્યવ્રતનું અવલંબન કર્યું. હાય ! તેમના પાપનો શું અંતજ ન્હોતો ? જગતમાં તેમનું કેમ કોઈ થતું નથી ? જેને પોતાનું કરવા જાય છે તે કેમ દૂર પંચાયત કરી જાય છે ? તેમની આંખોમાંથી નીકળતાં આંસુઓ ઉપર લગવાનની એટલી બધી પ્રીતિ કેમ હશે ?

કેટલાક દિવસો પછી કિશોરીના પિતા કિશોરીના સાસરે તેની ખબર ડાઢવા ગયા ત્યારે તેણીને ખૂબ રડતી અને કદપાંત કરતી જોઈ તેઓ તેને પોતાની સાથે પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા. તેમનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે માતાના કર્ણજનક આશ્રયમાં રહેવાથી કદાચ કિશોરીનું કષ્ટ સહજ ઓછું થઈ શકશે.

## પ્રકરણ ૬ કું.

### વૈધવ્યવ્રત યાને બ્રહ્મચર્યસાધના.

કિશોરી તેના પિતાને ત્યાંથી જે ઉત્સાહમાં સાસરે ગઈ હતી, તે તેને ફરી રી મળી શક્યો નહીં. વખતો વખત પિતાને ત્યાં આવતાં તેને જે આનંદ પ્રાપ્ત થતો તે આ વખતે આવતાં મળ્યો નહીં. જો કે આ વખતે પણ તેને તેની માનો આશ્રય મળ્યો, સૈયર મળી, કાકી મળ્યાં, કમળા મળી પરંતુ એ સર્વ સગાં રનેહીઓ કિશોરીના બળતા હૃદયને શાન્ત કરી શક્યાં નહીં. સ્વામીનો વિચ્છેદ-વિરહ, મૃત્યુ સમયની મુખાકૃતિ, શાન્ત ઉજવળતાપૂર્ણ લાવણ્યમય દેહ, મિષ્ટ વચનો, અંતિમ વિદાયના વિકૃત વદનની ભુઝાતી જ્યોતિ વગેરે આગની માફક અહર-નિશ કિશોરીના હૃદયને આળી નાંખતાં હતાં. તેની જહાલી બિઝાડીએ તેને જોઈને અત્યંત આનંદ પ્રકાશ કર્યો, પરંતુ કિશોરીએ તેને એક વખત પણ જોળે એસાડી નહીં. ઘરમાં ટીનની પેટીમાં ઉન, સોષ્યો, કાતર વગેરે લાંબા સમયથી એમને એમ પડી રહ્યાં હતાં; રમવાનાં પત્તાં ઉપર ફટલીયે ધુળ ચઢી ગઈ હતી પરંતુ કિશોરીએ તેના તરફ નજર સુધાં કરી નહિ. તેણે માત્ર તેની માતાને ગૃહકાર્યમાં મદદ કરવા માંડી; પરંતુ તેની માને એથી સંતોષ થયો નહિ; તે કામળ આળિકાએ જો રમત ગમતથી પોતાના મનને કંઈક શાન્ત કર્યું હોત તો તેની માતાના હૃદયમાં કંઈક શાન્તિ વળત !

હાલમાં ઉન્હાળાના દિવસો હતા. પાછલો પ્યોર હતો. પ્રકૃતિ બારે ઉઠાટ કરી રહી હતી. સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી તપેલી જમીનના ઉજ્જુ શ્વાસથી પ્રકૃતિનું હૃદય બળી જતું હતું. જમીનપરનું એક અજાત

પક્ષી ચિત્કાર કરી આ તપેલી ધરણીના અંતરમાંથી બહાર નીકળીને આકાશનાં વાદળાંઓ પાસે એક બિન્દુ જળની પ્રાર્થના કરી રહ્યું હતું.

એવા સ્વચ્છ-નિસ્તબ્ધ મધ્યાનઃકાળે કિશોરી પોતાની રૂમમાં એકલી બેઠી બેઠી કંઈ વિચાર કરી રહી હતી. તેની આંખો આંસુથી ભરેલી હતી અને તેનું હૃદય રીઝાતું હૃદય ઉદાસ અને શૂન્ય જણાતું હતું. તે વિચારતી હતી કે, કેટલા બધા દિવસ થયાં તેઓ ચાલ્યા ગયા છે. પરંતુ એક વખત પણ તેમણે મહારી સંભાળ લીધી નથી. જ્યારે તેઓ મુંઝાઈ જતા હતા ત્યારે મ્હને ખીજેજ દિવસે પત્ર લખતા હતા; પરંતુ આજ આટલા બધા દિવસ થયા મહારી સંભાળ પણ લીધી નથી. દાસી કહીને, શિષ્યા કહીને, આશ્રિતા કહીને મ્હને એક વાર પણ યાદ કરી નથી. કેમ, ત્યાં ગયા પછી શું મનુષ્યને કંઈ પણ યાદ રહેતું નહિ હોય ? જતી વખતે તેમણે મહારી સાથે વાત પણ કરી નહોતી. ત્યારે શું તેઓ મ્હને ભૂલી ગયા ! તેઓ જે દેશમાં ગયા છે, તે દેશમાં હું કેમ ના જઈ શકું ? ત્યાં જાઉં તો શું તેઓ મ્હને મળશે નહિ ? મળશે તો મ્હને ખોલાવશે નહિ ! કેમ, જતી વખતે તો મહારી સાથે એક શબ્દ પણ ખોલ્યા નહોતા.

કિશોરી અત્યંત ચિંતામાં નિમગ્ન હતી. ચિંતાથીજ ભાવનાનો સ્ટ્રેટ થાય છે, ભાવનાજ હૃદયમાં રાગિણીનો સંચાર કરે છે અને સ્વર થઈને બહાર નીકળે છે. કિશોરીની આંખોમાં આંસુ અને હૃદયમાં ભાવના હતી. તેણે ‘ગુંણુગુંણુ’ કરીને ગાવાનો આરંભ કર્યો. તેના ગાયનના અવાજથી સ્તબ્ધ મકાન, કકિત દિવાલો અને બારી બારણાંઓ સુદ્ધાં જાણે રહી રહીને ફાટી જતાં હતાં. કિશોરી ગાતી હતી કે:—

( ગઝલે-હક્કા. )

બૂલ્યા બલે મુજને, બૂલું હું કયમ તમને;  
વહાવું નીર નયને, તોયે દયા ન તમને !

ઇચ્છાઓ સર્વ ત્યાગી, પ્રત્યેક રાત્રે જાગી;  
 કૃપાબિક્ષા મ્હેં માગી, તોયે દયા ન તમને !  
 અદ્ય પ્રસંગ પાડી, પ્રીતિ રસે રમાડી;  
 હવે દુઃખમાં મુંઝાણી, તોયે દયા ન તમને !  
 ધરી હોંશ મમ પ્રતે, લખતા પત્ર નિત્યે;  
 રડું હું હવે એકાંતે, તોયે દયા ન તમને !  
 નિરખી નીર આ નયને, દેતા દિલાસો મુજને;  
 રડી હું મૃત્યુ કાળે, તોયે દયા ન તમને !  
 કરી યાદ બહુ સ્વામી, હૃદયે મૂર્તિ સ્થાપી;  
 ચરણો પુણું હું દિવથી, તોયે દયા ન તમને !  
 ન સંતોષી મિષ્ટ વચને, ચાહ્યા તજ સગાંને;  
 તરછોડી પદ પ્રહારે, તોયે દયા ન તમને !  
 હે ! સ્વામી કરુણાસિંધુ, કીધું ગમન ઓચિંતું;  
 સૌભાગ્ય મ્હારું લૂટ્યું તોયે દયા ન તમને !

ગાયન સમાપ્ત થયું. સુસવાટ કરતો ઉન્ડાગાનો પવન તે સ્તમ્બ  
 મકાનમાં ગાયનના કરુણાજનક સૂરને ચારે બાજુએ પ્રસરાવી દેતો  
 હતો. નિશ્ચિત ભાવે સ્તમ્બ દિલાસો અને આરુણાઓ ઉભાં ઉભાં  
 ભૂતકાળની પૂર્વકથાનું સ્મરણ કરી પોતાનાં જડ નેત્રોની ઉદાસ દૃષ્ટિથી  
 તે સર્વે બનાવ જોઈ રહ્યાં હતાં. એકાદ પક્ષી કેટલીક કરુણાજનક  
 લાગણી ભરેલા સ્વરે જ્હારના બકુલ કુંજમાંથી ચીત્કાર કરીને હૃદય-  
 ભેદક વાતની સ્મૃતિ કરાવી રહ્યું હતું.

એવામાં કિશોરીના ઘરમાં કમળા આવી પહોંચી. કમળાની  
 ઉમ્મર કિશોરીના જોટલીજ હતી; કદાચ એએક વર્ષે એનાથી મોટી  
 હશે. તે અચારે પૂર્ણ યૌવનાવસ્થામાં હતી; પરંતુ તેના કમનશીમે તે  
 પણ વિધવા હતી. કમળા જો કે વિધવા હતી, પરંતુ આહલ્ય માતિની



નહોતી—વૈશ્ય જ્ઞાતિની હતી. તેના પિતા પૈસે ટકે સહજ સુખી હતા. આચાર વિચારમાં કમળા ધણી ધર્માભિમાની હતી.

કમળાએ રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે કિશોરી ગાયન ગાતી હતી. કમળાને જોઈ કિશોરીએ ગાયન ગાવાનું બંધ કરી, તેના મ્હેં સ્હામું જોઈ, આંખ્યોમાંનાં આંસુ આંખ્યોમાંજ છુપાવવા લાગી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, જે આંસુ આંખ્યોમાં ભરાઈ રહ્યાં હતાં તેણે સરી પડીને તેના ગાલોને ભીંજવી નાંખ્યા. સમાન દુઃખથી પીડાતા હૃદયવાળી કમળાની આંખ્યોમાં પણ આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે પહેરેલા વસ્ત્રના છેડા વડે આંસુઓ દહોતાં દહોતાં કહ્યું:—“ કિશોરી ! સ્વામીને માટે બહુ કષ્ટ થાય છે, નહિ ? ”

હૃદયના આંતરિક પડને ભેદી નાંખે એવો એક દિર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી વસ્ત્રના છેડે આંસુઓ દહોઈને કિશોરીએ પણ કહ્યું:—“ એનાથી વધારે કષ્ટ કેવું હોય બહેન ! જે દુઃખ પડવાનું હતું તે પડી ગયું છે. ”

“ તો પણ પ્રત્યેક ક્ષણે હૃદય વિધાઈ જતું નથી ? ”

“ જ્યારથી તેઓ મ્હને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે, જ્યારથી તેમણે મ્હારો અનાદર કર્યો છે ત્યારથીજ મ્હારું હૃદય તો વિધાઈ ગયું છે, હવે વિધાવામાં શું બાકી રહ્યું છે, બહેન ? ”

“ પ્રત્યેક પળે તેમની વાત યાદ આવતાં શું આંખ્યો ફાટી જતી નથી ? તે વખતે અંતઃકરણને શી રીતે સમજાવી રાખવું, કિશોરી ? ”

“ શી રીતે સમજાવવું ? તેઓ આગળ ગયા છે અને મ્હને પાછળ મૂકતા ગયા છે, એ તું જાણે છે. મ્હારા તરફ દષ્ટિ સુધ્ધાં કરી નથી, નાં કરી તો તેમાં વાંધો શો છે ? મરણની પેલે પાર—ચિરપરિચિત રૂપે મિલનના કિનારે અમે બન્ને જણાં ફરીથી મળીશું. ”

“ તે મિલનમાં શું થશે, કિશોરી ? ”

“ કમ, તે વખતે અનન્ત તૃપ્તિમાં વાસના કુખી જશે. જીવન



સ્વમ થશે અને મરણ મિલન થશે. પ્રેમના મંત્રજાળથી તેમની પાસે જઈશ, બહેન ! પ્રેમ કેવળ આકર્ષણ નથી એ તો તું જાણે છે ! ”

“ સ્વામી સમાગમથી વિમુખ થયેલી રમણીનો એ દિવસ કયો અને ક્યારે આવશે, કિશોરી ? તે સ્થાને ગયા પછી શી રીતે મિલન થશે, તે કેવી જગ્યા છે, કિશોરી ? ”

“ મરણની પેલે પાર મંદાકિની નદી વહે છે. તેને તીરે સ્વામી-હીના સ્ત્રી, સ્વામી સાથે મળાને, પૂર્ણ આવેગથી-ઉચ્છ્વાસથી તેમના ચરણ સ્હામે, સજળ નેત્રે જોઈ રહીને પ્રીતિનો અર્ધપ્રદાન કરી શકે છે. આ જીવન મિથ્યા છે, ક્ષણભંજુર રમત છે; એના અંત સમયેજ તેનો આરંભ થાય છે. ”

“ શું એ મંદાકિનીનેજ લોકો વૈતરણી કહે છે. ”

“ હા, કેટલાક એને વૈતરણી પણ કહે છે. ”

“ પરંતુ વૈતરણી તો યમના દ્વાર પાસે વહે છે, અને ઘણી ભયંકર તથા ગરમ નદી છે. તે પાર ઉતરવી બહુ મુશ્કેલ છે. તેની આ પારે સ્વામી સાથે મિલન થાય છે, કે પેલી પારે ? ”

“ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હું શી રીતે આપું ? ”

બરાબર તેજ સમયે બારણું ખોલીને બીજી એક રમણીએ રમમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે સ્મિતહાસ્ય કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ હા. યમદ્વાર પાસે જે ઉણુ જળની વૈતરણી નદી છે, તેની પેલી પારેજ પતિહીના સ્ત્રીનો સ્વામી હોય છે—પેલી પારેજ પતિહીના રમણીને સ્વામીનો મેળાપ થાય છે. ”

કિશોરી અને કમળા સ્થિર નેત્રે નવી આવનાર સ્ત્રી તરફ જોઈ રહ્યાં. તે આવનાર સ્ત્રીની ઉમ્મર લગભગ ચાળિશ વર્ષ ઉપરાંતની હતી. તેનું શરીર ભરાવદાર પુષ્ટ અને શ્વેત વર્ણનું હતું. તેના માથાપર બિલકુલ વાળ નહોતા. તેણે કાળું વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. પડોશી તરીકે



કિશોરી તેને રતનફાઈ કહીને બોલાવતી હતી. રતનફાઈ જાતે બ્રાહ્મણ હતાં. તેમની યુવાવસ્થાના આગમન પૂર્વે તેમના સ્વામી તેમને મૂકીને પરલોકગમન કરી ગયા હતા. પતિના મૃત્યુ પછી બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરીને તેમણે તેમના દેહને સુદૃઢ બનાવ્યો હતો. સમસ્ત જગત તેમના પ્રેમનું ક્ષેત્ર હતું. તેમનું જીવન તેમણે પરલોકવાસી સ્વામીના અસીમ ચરણે ઉત્સર્ગ કર્યું હતું. તેમણે આદર-યત્નથી એકાદ બે ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું, ઉપરાંત પંડિતો પુરાણીઓ અને ધર્મ જાણનારાઓ પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરી, વાદ પ્રતિવાદ કરી, વૈધવ્ય વ્રતનું ધણું ખર્ચે તત્વ મેળવ્યું હતું. રતનફાઈની આર્થિક અવસ્થા સારી નહોતી. સ્વામીએ પોતાની પાછળ મૂકેલી સાત વીઢા જમીન, બે-આંખા અને ત્રણ મહુડાનાં ઝાડપર તેમનો નિભાવ થતો હતો.

રતનફાઈ ઘણાં પરદુઃખલંબન હતાં. ગામમાં કોઈ માંદું થતું અથવા તો કોઈનું છોકરું માંદું પડતું તો તે તેને ત્યાં જઈને રાત્રિ દિવસ તેની ચાકરી કરતાં હતાં; જો કોઈની છોકરી વિધવા થતી તો તેને-તે છોકરીને દિવસમાં દસ વાર જઈને શાન્તિ આપતાં અને બ્રહ્મચર્ય ધર્મના પતિવ્રત-ધર્મનો ઉપદેશ દઈ, તેના હૃદયને શાન્ત કરવાની એજા કરવી એજ તેમના જીવનનું મુખ્ય અને મૂળ કર્મ હતું.

રતનફાઈને કિશોરી અને કમળા સારી રીતે ઓળખતાં હતાં. કેટલાક દિવસના તેમના અમૃત સમાન ઉપદેશથી તેમના મરજીવનમાં શાન્તિની ધારા વહી રહી હતી. કેટલાએક દિવસોથી તેમના શોકમિત્રી બળતા હૃદયમાં શાન્તિનું ખિન્દુ ધસ્યું હતું. રતનફાઈ તેમના હૃદયની જેટલી વાત જાણતાં હતાં તેટલી વાત આ જમતમાં ખીજું કોઈ જાણતું નહોતું. રતનફાઈજ તેમના હતાશ પ્રાણની સમન્વનાના સુધા સમાન હતાં !

તેઓ રતનફાઈ પાસેથી આ વાત સાંભળી સ્થિર દ્રષ્ટિથી તેમના

સ્થાનું જોઈ રહ્યાં. રતનજોઈએ નજીકમાં પડેલી એક સાદડી તાણી લઈ તેના ઉપર બેસીને કહ્યું:-“ તમારી શી વાતચિત ચાલતી હતી ? ”

“ તમે સાંજળાં તો છે. વૈતરણીની આ પારે સ્વામીદીના સ્ત્રીને સ્વામીસમાગમ થાય છે કે પેલી પારે ? ”

“ વૈતરણીની આ પારે આપણે અને પેલે પારે તેઓ હોય છે. પાર ઉતર્યાં સિવાય તેમને કવી રીતે મળી શકીએ ! ”

“ નદી તો ઘણી ગરમ હોય છે આપણે તેમાં થઈને શી રીતે પેલી પારે જઈ શકીએ ? ”

“ જે પ્રયત્ન ના કરે તેને માટે કડિન છે ખરું પરંતુ આ પારથી પ્રયત્ન કરીએ તો પેલે પાર જવું મુશ્કેલ નથી. જે પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે વૈતરણી મન્દાકિની સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ”

“ કેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ? ”

“ જેના દ્વાર આગળ વૈતરણી નદી વહે છે. તેને આરાધના દ્વારા સંતુષ્ટ કરીએ તો સહજમાં પાર ઉતરી શકાય તેમ છે. તેની સાધનાથી ઉપ્પુ સ્વરૂપ વૈતરણી, શાન્તિ સ્વરૂપ મન્દાકિની થઈ જાય છે. ”

“ તેઓ કાણ ? ”

“ કેમ, તમે હમણાં તો કહ્યું કે, યમ-દ્વાર આગળ વૈતરણી વહે છે. તે યમને આરાધના દ્વારા સંતુષ્ટ કરીએ તોજ તે સહજમાં પાર ઉતરી શકાય છે. ”

“ યમ તો સુખમય સંસારમાં આગ લગાડે એવા હોય છે. યમજ શાન્તિના તરૂનો મૂળમાંથી નાશ કરે છે. યમનું નામ સાંજળતાં શરીરનું લોહી ઠંડું થઈ જાય છે. ”

“ યમ એટલા બધા બચકર નથી. તેઓ સ્વર્ગના દ્વારેક્ષક છે, તેમનું નામ દેતાં પાપીઓનું હૃદય કંપી ઉઠે છે પરંતુ પુણ્યવાનોનું હૃદય આનંદથી નૃત્ય કરે છે. યમ કાને કહે છે તે તું જાણે છે ? ”



“ જે મનુષ્યના જીવનનો પ્વંશ કરે—સુખમય સંસારને આગ લગાડે તે યમ. ”

“ એ નહિ. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આ પાંચ યમ કહેવાય છે અને જે આરાધના દ્વારા આ પાંચને સંતુષ્ટ કરવામાં આવે તેને યમસાધના કહે છે. ”

“ આ પાંચનો અર્થ શો ? ”

“ એ દરેકની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરવા જેટલો સમય અને સામર્થ્ય મહારી પાસે નથી પરંતુ મૂળ વાત એ છે કે, સર્વ પ્રકારે હિંસાનો ત્યાગ કરવો, સત્યનું અવલંબન કરવું, અસ્તેય કહેતાં ચોરી ના કરવી, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું અને બીજાની પાસેથી લાંચ ખાવી નહિ તે. ”

“ તેમની સાધના કેવી રીતે થાય ? ”

“ મહોંડેથી બોલવું સહજ છે પરંતુ કરી ખતાવવું ઘણું કઠિન છે. અભ્યાસથી મન, વાક્ય અને કાર્ય દ્વારા આ સકળ કાર્યોનું જો શાસ્ત્રનુસાર પાલન કરવામાં આવે તો તે યમસાધના કરી કહેવાય. એ સાધના કરવાથીજ યમદ્વારની વૈતરણી નદી મન્દાકિની રૂપ ધારણ કરે છે અને સ્વામી—વિરહ—વિધુરા રમણી અન્તેસ્વામી સાથે તેજ મન્દાકિની તીરે પ્રેમના સોહાગથી—પ્રેમના આવેગથી—પ્રેમની શર્યામાં મળે છે. ”

કિશોરી અત્યાર સુધી એકીટશે રતનકોઈની વાત સાંભળતી હતી. તેણે આ વખતે કહ્યું:—“ રતનકોઈ! એ સદ્ગુણ શી રીતે શીખાય છે તે મ્હને કહેશો ? ”

“ હું હૃન્મેશાં હિન્દુ વિધવાઓને એ શીખવતી આવી છું. મ્હને કાંઈ વખત પુરસદે બોલાવશો તો હું ખાસ કરીને તમને શીખવાડીશ. જે મ્હારા ઉપર ગુસ્સો કરીને મ્હને કાઢી મૂકે છે તેજ સ્થાને માત્ર હું જતી નથી. જો તમે શીખવા માગતાં હશો તો હું ખુશીથી શીખવાડીશ. ”

કમળાએ કહ્યું:—“ એમાં હવે શીખવાનું શું છે ? એ સધળું તો આપણે જાણીએ છીએ. ”

કિશોરીએ મ્હોં મરડીને કહ્યું:—“ કાર્ય જાણીએ તો પણ કરવું કઠિન છે. ગુરૂ સિવાય જ્ઞાન મળતું નથી. દરેક કાર્યમાં ગુરૂની તો જરૂર પડેજ છે. ”

“ તારૂં ત્યારે ”



### પ્રકરણ ૭ મું.



વૈધવ્યવ્યથા.

સ્વામીવિયોગ પછીનાં ત્રણ વર્ષ કિશોરીએ તેના બાપને ત્યાં પસાર કર્યા. એ દરમ્યાન તેના સાસરાએ તેને એક પણ પત્ર લખ્યે નહોતો. એકાદ સાક્ષી મોકલવા સુદ્ધાંની કાશીપ કરી નહોતી. તેમની ધારણા એવી હતી કે, તેમનો રજતો કમાતો છોકરો કિશોરીનાં કમનશીખ પગલે મૃત્યુના મુખમાં પડ્યો હતો. જે કિશોરી સારાં પગલાંની હોત તો તેમના પુત્રનું કદાપિ મૃત્યુ થાત નહિ. એટલે કે, તેમના પુત્રના મૃત્યુ માટેનો સર્વ દોષ કિશોરીનોજ હતો. આવી હીણપગલાંની પુત્રવધૂની ખબર અંતર કોણ લે ?

આ બાળુ કિશોરીના પિતાની આર્થિક અવસ્થા પણ અત્યંત તેમની શોચનીય હતી. જે થોડા ધણા વીધા જમીન હતી તે કિશોરીના લગ્ન સમયે વેચી નાંખવામાં આવેલી હતી, એટલે ઘરનું તમામ અનાજ તેમને વેચાતું લાવવું પડતું હતું. બીજી રીતે તેમને એક પણ પૈસાની આવક નહોતી. બજારમાં એક વાણીયાની દુકાને નામું ઠામું લખીને મહીને પાંચ રૂપિયા લાવતા હતા, તે ઉપર તેમના સમસ્ત કુટુંબના બરણપોષણનો આધાર હતો. ગામડા ગામમાં સાત રૂપિયામાં તેઓ

પતિ-પત્ની કાઈ પણ રીતે પોતાના દિવસો કાઢતાં હતાં, પરંતુ પુત્રી કિશોરી વિધવા થઈને ઘેર આવી તે પછી પાંચ રૂપિયામાં ત્રણ જથ્થાનું પુરું કરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ઉપરાંત કિશોરી મોળું અનાજ ખાતી હોવાથી એટલે કે એક મૂડી બાત યા તો એકલી રોટલીજ ખાતી હોવાથી તેને માટે થોડા ઘણા દૂધ યાતો ઘીની જરૂર પડતી હતી. તેમ રાત્રે તો તે બિચકુલ ખાતી નહોતી એટલે જો તેને કદાચ દૂધ પણ આપવામાં ના આવે તો જીવે શી રીતે ? પોતાના આહારને અટપ કરીને પણ કિશોરીની માતા કિશોરીના આહારને માટે સર્વ અંદોઝસ્ત કરતી હતી. એમ કરતાં કરતાં-એક આનો-એ આના કરીને અત્યાર સુધીમાં તેમને કેટલાક રૂપિયાનું કરજ પણ થઈ ગયું. હવે એ પ્રમાણે વધારે દહાડા ચાલી શકે તેમ નહોતું !

દશમની રાત હતી-પૈસા નહિ હોવાથી કિશોરીની માતા દૂધ લાવી શકી નહોતી. તે દિવસે યજમાનને ત્યાંથી બેએક પાકાં કેળાં અને પાશેરેક ગોળ આવ્યો હતો. રાત્રિના લગભગ અગિયારેક વાગ્યા હતા પરંતુ કિશોરીના પિતા હજી દુકાનેથી ઘેર આવ્યા નહોતા. કિશોરીની માતાએ દરિદ્ર દુઃખિત ચક્ષુઓમાં આંસુઓ લાવી કિશોરીને બોલાવી પેલાં બે કેળાં અને ગોળ ખાવાને આપ્યો.

બુદ્ધિમતિ કિશોરી જાણી ગઈ કે, આ સામાન્ય ખાવાનું આંખતાં એની માને ઘણું લાગી આવ્યું છે.-તેના હૃદયપિંજરમાં દુઃખનો દાવાનળ સળગી રહ્યો છે તેથી તેની બન્ને આંખોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. પોતાની આંખોમાંથી નીકળતાં આંસુઓ જોઈ, માતાનું હૃદય વધારે દુઃખી થશે એમ ધારી તેણે છુપી રીતે આંખો દહોઈ નાંખીને માતાને કહ્યું:-“ મા મહારં મહાં આવ્યું છે, મહારાથી કંઈ પણ ખવાઈ શકાતું નથી. તેમ સ્થવારે વધારે ખાધેલું હોવાથી મને અત્યારે બૂખ પણ લાગી નથી. ”

વસ્ત્રનાછેડે આંખોમાંનાં આંસુઓને સાફ કરતાં કરતાં કિશોરીની માએ કહ્યું:—“ અભાગિણી ! તું મહેને કમ છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે? મ્હારે પેટે તહે જન્મ લીધો છે, ત્હારે પેટે મ્હેં લીધો નથી. કંઈ ખાવાનું નહિ જોતાં ત્હારી જૂપ ઉડી ગયું છે. શું હું સમજતી નથી? હવે મ્હારાથી સહન થઇ શકતું નથી; મ્હોત આવે તો સાફ. ”

“ મા, તું આટલી બધી હેરાનગતી શા માટે ભોગવે છે? મ્હારા નશીબમાં જેવું લખ્યું હશે તેવું ખાઇશ અને પહેરીશ; જે લેખ લખાવીને મ્હેં જન્મ ધારણ કર્યો હશે, તે પ્રમાણે ચાલીશ, તેને માટે તું શું કરવા રહે છે, દુઃખ સંભાળીને શા માટે મરવાને તૈયાર થાય છે?”

“ હું સઘળું જાણું છું અને સમજું પણ છું, જ્હેન; પરંતુ હૃદયની આગ બુઝાય ખરી કે? આજ દશમની રાત છે, આવતી કાલે એકાદશી છે અને તું પેટ ભરીને ખાય નહિ એ દુઃખ ઓછું કહેવાય કે? મ્હારા કુટેલા નશીબની વાત યાદ આવતાં હું શાન્ત રહી શકું ખરી કે?”

“ ત્યારે મા, હું એક કાર્ય કરું ? ”

“ શું ? ”

“ મ્હારે સાસરે જાઉં ? તેમની સ્થિતિ સારી છે. ”

“ મ્હારા નશીબે બધું હીક છે. માત્ર એક જાણની ખામી છે, બાકી બધુંએ છે. રાગના જેવો વૈભવ, સાસુ સસરા, દિયેર નણંદ વગેરે બધાં છે, શું નથી? પરંતુ આજ કાલ કરતાં તને અહિં આવ્યાને ત્રણ વર્ષ થયાં, તે દરમિયાન તેમના તરફથી કંઈ નામ નિશાન પણ સાંભળ્યું છે? તું ક્યાં જઇશ જ્હેન? તંઓ શું તને તેડવા આવ્યાં છે કે તું એમને ત્યાં જઈ શકે ? ”

“ અહિંયાં રહી મ્હારા પિતાશ્રીની સાધારણ આવક ઉપર નિભાવ કરીને તમને દુઃખ નહિ આપવાને ખાતર મ્હેં મ્હારે સાસરે જવાનો

વિચાર કર્યો છે. ખુશીથી કહો યા પરાણે કહો પરંતુ મ્હારે બરણ-  
પોષણ કર્યા સિવાય એમનો છુટકાજ નથી. ”

“ તું અમરી એકની એક પુત્રી છે. તેઓ કદાચ ત્હારો અનાદર  
કરે—અનાદર કરીને એક વખત ખાવાનું આપે અને નોકરડીની માફક  
કામ કરાવે તો એ સઘળું હું શી રીતે સહન કરી શકું ? ”

“ એ સઘળું તું નજરે જોવા તો આવવાની નથી ને ? ” .

“ ના. પરંતુ મ્હને એટલી સમજણ પણ ના પડે કે ? ”

“ આપણે સર્વે ભેગાં મળીને ખાવાને માટે દુઃખી થઈએ તેના  
કરતાં હું સાસરે જઈ તો તેમાં તને શી હરકત છે ? જો મ્હારા  
નસીબમાં સારી રીતે ખાવાપીવાનું લખ્યું હોત તો, મ્હારી આ વખ-  
તજ શેની આવત ? મ્હેં આજે તમારો આ દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર પણ  
કર્યો હોત. મ્હારા પિતાશ્રીને આટલી ઉમ્મરે આવું દુઃખ વેડીને પાસઝી  
નોકરી કરવી પડે એ થોડું દુઃખ છે ? ગમે તેમ થાય પરંતુ હું તો  
મ્હારે સાસરે જમશ. ”

“ તને કાણ તેડવા આવ્યું છે તે તું જમશ ?

“ તેડવા તો કાંઈ આવ્યું નથી પણ હું ખરર કહેવરાવીને જમશ.  
કાલેજ મ્હારા સાસરે કાગળ લખીશ. તેઓ નક્કી મ્હને તેડી જશે. ”

“ એથી તો તેઓ ઉલટો ત્હારો અનાદર કરશે; કહેશે કે, આપને  
તેમ કહેશે તો પણ ઘેર ખાવાનું ના મળ્યું એટલે અહિંયાં આવી. ”

“ કદાચ તેથી થઈ શું ગયું ? તેઓ મ્હને ખવરાવવા પીવરા-  
વવાને બંધાયલાં છે કે નહિ ? હું એટલા માટેજ જવા માગું છું. હજી  
મ્હારા સાસરા જીવે છે; હું તેમને પૂછીશ કે તેઓ મ્હારે માટે શો  
બંદોબસ્ત કરવા ધારે છે ? મ્હારા જીવનની શરૂઆતમાંજ મ્હારે નસીબ  
ફુટી ગયું છે, હજી મ્હારે આગળ દલાડા કાઢવાના છે, જ્યાંસુધી હું  
જીવતી રહું ત્યાંસુધી હું શું ખાધને મ્હારા આત્માને શાન્ત રાખી શકું ? ”

માતાની આંખોમાંથી પ્રમળ વેગે આંસુઓ સરી પડ્યાં; તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“બહેન, તારા સસરા એવા નથી. તેમણે જો તારા તરફ એકવાર નજર કરી હોત, તો શું મ્હારે આટલું દુઃખ ભોગવવું પડત ? તારા સસરાને એક સળના જેટલો વૈભવ છે.”

“હું એકવાર જઈને જોઈશ. તેમની સન્મુખ ગયા સિવાય મ્હારા ઉપર તેમની દયા કેવી રીતે થાય ?” કિશોરી બોલી.

“ત્યારે એમ કર, તારી સાસુને એક પત્ર લખ.”

ત્યારપછી પેલાં બંને કેળાં અને થોડો ગોળ ખાધને કિશોરી તેના સૂતાના ઓરડામાં ગઈ. તેની માતા એજ ઓરડામાં સાદીપર બેસી જમાઈનું નામ યાદ કરીને ઉંઘેમાથે રડવા લાગી. એટલામાં કિશોરીના પિતા ઘેર આવી પહોંચ્યા, તેમને જમાડીને કિશોરીની મા પણ સૂઈ રહી. દશમની રાત્રે જમવાનું કિશોરીની માનાને માટે કેટલા એક દિવસોથી ચાલ્યું ગયું હતું.

કિશોરી સૂતાના ઓરડામાં જઈ, ખુલ્લી ખારીવાટે રસ્તા તરફ નજર કરીને અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગી. તેની ભાવના અનંત હતી. તે વિચારવા લાગી કે, હું સાસુસસરાને ત્યાં જઈ, તેમાં વળી માનપાન શેનું જોઈએ ? સ્વામીનાં માતાપિતા તે મ્હારાં પણ માતાપિતા કહેવાય. તેઓ મ્હારો અનાદર કરે તેમાં મ્હારે શામાટે ખોટું લગાડવું જોઈએ ? હું કાંઈ પારકે ઘેર તો જતી નથી ને ! મ્હારા સ્વામીનું ઘર છે—તે ઘર પણ મ્હારું જ છે. તેઓ મ્હારો અનાદર કરશે, મ્હારા ઉપર ગુસ્સે થશે, પણ એવું કેટલા દિવસ સુધી કરી શકશે ? હું તેમની તન, મન અને ધનથી સેવા કરીશ—તેમના પગની રજ ઉપાડીને મ્હારે માથે ચઢાવીશ. સેવા કરવાથી—આરાધના કરવાથી દેવતાઓ સંતુષ્ટ થાય છે તો મ્હારાં સાસુસસરા પણ દેવતા સમાન છે; તેઓ શું મ્હારી સેવાથી સંતુષ્ટ નહિ થાય ? મ્હારે ખીજું કંઈપણ જોઈવું નથી.

મહારા પિતાની સ્થિતિ સારી નથી—તેમની પાસે કંઈ છેજ નહિ, તેઓ ક્યાંથી લાવીને મૂકે ખવરાવે ? મહારે સાસરે સવડ છે તેથી હું તેમની પાસે એક મૂઠી અનાજ મેળવવાની આજીજી કરીશ ! એટલું તેઓ કેમ નહિ આપે ? હું તેમની પુત્રવધૂ છું. મહારા દુઃખની શું તેમના હૃદયમાં લાગણી નહિ થાય ? આજ જે કદાચ એમના પુત્ર જીવતા હોત, તો તેઓ શું મૂકે પગની ઠોકરે મારત ખરાકે ? પરંતુ જે મહારા હૃદયના દેવતા હતા—જે મહારા સકળ સુખનું મૂળ હતા, તેજ ન્યારે મૂકે પગની ઠોકરે મારીને ચાલ્યા ગયા છે, તો પછી બીજાં બધાં મૂકે પગની ઠોકરે મારે એમાં નવધ જેવું શું છે ! તેઓ મહારા ઉપર ક્રોધ કરીને કેમ ચાલ્યા ગયા ? મૂકે તેમની સમક્ષ શો અપરાધ કર્યો હશે ? મૂકે સાંભળ્યું છે કે, સાવિત્રી પોતાના સ્વામીને યમના હાથમાંથી પાછો લાવી હતી, ત્યારે હું કેમ લાવી શકતી નથી ? સાવિત્રી સતી હતી—તો મૂકે પણ મહારા મનને પુરતી રીતે કમજો રાખ્યું છે. મૂકે પણ મહારા સ્વામી સિવાય બીજા કોઈને ઓળખ્યા નથી. હું કેમ ના લાવી શકી ? મૂકે લાગે છે કે, મહારા જન્મ જન્માન્તરનાં મહા પાતકો વડેજ મહારી આ દુર્દશા થઈ છે; મહા પાતકી ના હોતતો વિધવા થાતજ નહિ ! હું પાપિણી છું; પાપિણીના નસીબમાં દેવતાની દયા સંપાદન કરવાનું ક્યાંથી હોય !

કિશોરીની આ ભાવના માત્ર અત્યારેજ પ્રકટી નીકળી નહોતા. જે દિવસે તેના સ્વામીએ પરલોકગમન કર્યું હતું, જે દિવસે તેના હૃદય—પિંજરમાંથી પોપટરૂપી સ્વામી ઉડી ગયો હતો, જે દિવસે તેના હૃદયરૂપી ચંડી મંડપમાંથી પતિ—પ્રતિમાનું વિસર્જન થયું હતું, તે દિવસથી તે આજની વડી સુધી તેના હૃદયમાં આ પ્રભાસેની ચિંતાઓનોજ વિકાસ થતો આવતો હતો. એક પછી એક દિવસે ચાલ્યા જાય છે, કેટલાક દિવસે ચાલ્યા પણ ગયા છે. પ્રાતઃકાળે ઉપાના આલોકથી

પ્રકૃતિનો શ્યામ અંતરપટ દૂર થઈ ગયો છે. આ દેખાવ ક્યારનોએ ચાલ્યો ગયો છે. ત્યારપછી મધ્યાનઃકાળનું દારૂ સૂર્યતેજ ત્રીવેદી મહાશયના વંશ વૃક્ષને દગ્ધ કરવાને અસમર્થ થતાં નિસ્તેજ બની ગયું છે. પ્રદોષની કૃષ્ણ છાયાથી પ્રકૃતિ દેવી ઉપર કાળો અંતરપટ ઓઢાડી દીધો છે એ સમજી કિશોરીએ જોયું હતું; પરંતુ તેના હૃદયના આ ગંભીર પ્રશ્ન-તત્ત્વની કોઈપણ પ્રકારની આલોચના તે કરી શકી નહોતી. તેને પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય સાંઠે લાગતું નહોતું, દિવસે સાંઠે લાગતું નહોતું, તેમ સાયંઃકાળે પણ ઠીક લાગતું નહોતું. દિન પ્રતિદિન તેનું અતઃકરણ જાણે કેવળ વૈરાગીજ બની જતું હતું.

અર્ધ ખુલ્લી ખારીને સહજ એથી પણ વધારે ખોલીને કિશોરી એકવાર તે અંધકારમાં ડૂબેલા ગામનું વિરાટ સૌન્દર્ય નિહાળવા લાગી. સ્વચ્છ નીલવર્ણ આકાશમાં તારાઓ પ્રકાશી નીકળ્યા હતા, અંધારામાં આગિયાઓ તીવ્રગતિથી છૂટીને શ્યામાંગિની રજનીના શ્યામ અંતરપટને ઉજવળ બનાવી દેતાં હતાં, મલય તે અંધકારમાં આવી રહેલાં પુલોની સુવાસ ચોરી લઇને કિશોરીની ખારીની કાર સુધી પ્રહો-ચાડી દેતો હતો. કિશોરી ચિંતામાં નિમગ્ન હતી.

કિશોરીના ઓરડામાં ધાસ્તેલનો એક ન્હાનો દિપક પ્રકટી રહ્યો હતો. પરંતુ તે ધાસ્તેલનો ન્હાનો સરખો દિપક પણ આજ તેને માટે બજો ઉકળાટ કરી રહ્યો હોય તેમ લાગતો હતો. તેથીજ કિશોરી શય્યાનો ત્યાગ કરી ખારીએ આવીને ઉભી રહી હતી. કદાચ નૈશ પ્રકૃતિ તેના બળતા હૃદયને કાંઈક શાન્ત કરે એજ આશાથી અભાગિની એકલી ઉભી રહી હતી. પરંતુ તે પ્રચંડ દાવાસિ-અનન્ત દાવાનળ-કાંઈ આંખ મિંચવાથી ખુઝાય તેમ હતો? તે જવાબ શાથી ઉપસ્થિત થઈ હતી? કેવળ શું સ્વામીનીજ ભાવનાથી? અભાગી પેટની ભાવના પણ તેની સાથે જોડાયેલી હતી! તે ઉપરાંત માતાપિતાના કૃત્તની



જવાબ પશુ નેડાયેલી હતી । તે આ જગતમાં કેમ આવી હશે ? આટલા બધા લોકોનાં હૃદય બાળવાને—પોતે પ્રત્યેક ક્ષણે, ધડીએ ધડીએ બાળવાને તેણે આ જગતમાં જન્મ ધારણ કેમ કર્યો હશે ?

દૂરના ગાઢ અંધકારને ભેદી નાંખી પપૈયાએ તેના પ્રમતો ઉત્તર આપ્યો. તેણે કહ્યું કે, “ પ્રેમ શું છે તે તું જાણે છે ? પ્રેમનું ધ્યાન ધરવાથીજ તે વૃદ્ધિગત થાય છે. મિલનથી પ્રેમ વધતો નથી. કુસુમની સુવાસ તે દરમાઘ જાય છે તોપણ લીન થતી નથી. ચક્રવાદ્ અને ચક્રવાકી જ્યારે રાત્રિના સમયે બંને બાજુએ બંને જણાં બેઠાં હોય ત્યારેજ તેઓ પ્રેમનો પૂર્ણસ્વાદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રેમનું આકર્ષણ તે પ્રેમ નથી, પ્રેમની આકાંક્ષા તે પ્રેમ નથી; પરંતુ ધ્યાન-ધારણાજ પ્રેમનાં અંગ છે—સમાધિજ પૂર્ણ પ્રેમ છે. ”

તે વાત કિશોરી સમજી કે કેમ, તે જણાયું નહિ પરંતુ પપૈયાના અવ્યક્ત અવાજની હૃદયથી તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની અવ્યક્ત આવનાનો ઉદય થયો.



## પ્રકરણ ૮ મું.



### સાસરે.

આપાઠ માસ હતો. ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. સમસ્ત આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું હતું. પક્ષીઓ નિરૂપાયે વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર બીંબતાં હતાં. ઝાડનાં પાંદડાંઓ પરથી સરીને મોતીના ઢાણાની માફક સ્વચ્છ પાણીનાં ટીપાંઓ જમીન ઉપર પડતાં હતાં. આ વરસાદના દિવસે નડિઆદના વેણીશંકર ત્રીવેદી મહાશય આહારાદિ સમાપ્ત કરી તેમના શયનગૃહમાં જઈ સુખશૈલ્યમાં સુઈ રહીને

પુસ્તક વાંચી રહ્યા હતા. નિદ્રા આવતાં તેઓ આંખ મીંચવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, પુસ્તક હાથમાંથી શરીર પર પડી જવાની તૈયારી કરી રહ્યું હતું એવામાં તેમની પત્નીએ ત્યાં આવીને કહ્યું:-  
“શું તમે ઉઘી ગયા?”

વેણીશંકર મહાશયની હૃદયાધિષ્ઠિત દેવી રૂપિણી પત્નીના આગ-મનથી નિદ્રાદેવી પલાયન કરી ગઇ. તેમણે પુસ્તકને બાજુએ મૂકીને કહ્યું:-“કેમ શું કામ છે?”

પત્નીએ સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:-“સહજ.”

વેણીશંકર:-કાંઈ કામ તો હશેજ. કોઈની કન્યા કે વધૂને જમવા જવાનું હશે માટે ધરેણું લેવા, અથવા તો કોઈની કન્યાઓના સગ-પણના સમાચાર લઇને આવી હશે.

પત્ની:-હા, હું તમારાં ધરેણું લોકોને આપી દઉં છું ખરી ને!

વેણીશંકર:-એમાં કાંઈ ખોટું તો નથી. તે દિવસે પેલા શિવ-શંકરના છોકરાનું લગ્ન હતું ને ધરેણું માગી ગયા હતા તે પાછાં લેતાં કેટલી મહેનત પડી હતી? કન્યાના બાપે એમ ધાર્યું કે આ તો મ્હારી છોકરીના પડલાના દાગીના છે-તેણે છોકરીને સાસરે મોકલી નહિ, અને મ્હારે કેટલો ટંટોશીસાદ કરીને હેરાન થવું પડ્યું હતું. તોપણ પૂરેપૂરા દાગીના તો મળ્યાજ નહોતા. છેવટે શિવશંકરે રૂપિ-આને માટે ખાતું પાડી આપ્યું અને હજી સુધી પણ એ રૂપિઆ પૂરા થયા નથી.

પત્ની:-એક વખત ભૂલ થઇ છે, તે તમે જ્યારેને ત્યારે યાદ કર્યા કરો છો. ત્યારપછી મ્હેં કોઈને કંઈપણ આપ્યું છે?

વેણીશંકર:-કેમ, પેલા પાનાચંદની છોકરી સાસરે જતી હતી ત્યારે તેને ત્હેં કંઈ આપી નહોતી?

પત્ની:-મ્હારાં નસીબ એવાં છે કે હું આપી દઉં છું; એ ધરેણું

મ્હારા છે—ના, મ્હારી મિત્રકત છે । હું રાંડ સમજતી નથી ને નકામી મ્હારૂં મ્હારૂં કરીને મરી જાઉં છું.

પત્નીની આંખોમાંથી અભિમાનનાં એકાદ બે અશ્રુઓ સરી પડ્યાં. તેથી વેણીશંકરનું હૃદય પત્નીને આધીન થઇ ગયું. પુરુષને વાવવા સ્ત્રીને માટે આના જેવું હથિઆર બીજું એકે વિધાતાએ નિર્માણ કયું નથી. જે પુરુષનું હૃદય શત્રુઓનાં સેંકડો શસ્ત્રોથી દમાતું નથી, પર્વતાકાર કમાનના તાપથી દમાતું નથી, તેનું હૃદય પોતાની પ્રણયિનીનાં અશ્રુજળો દ્રવીભૂત કરે છે. જે દુશ્મનનું હૃદય સેંકડો શત્રુઓથી—સેંકડો બાળક બાળિકાઓના શિરચ્છેદના દર્શનથી દ્રવ્યું નથી, તે હૃદય પણ તેની કામિનીના અશ્રુથી દ્રવીભૂત થાય છે. શું મન્દોદરીનાં અશ્રુદર્શનથી રાવણ સરખો રાજા નરમ થઇ ગયો ન્હોતો ? શું હુગો પત્નીના રૂદનથી હૃદયના મહાપાતકના દર્શને લાચાર થઇ ગયો ન્હોતો. જગત્માં રમણીનાં અશ્રુઓ ઘનંદ્રના વ્રજ—કરતાં પણ કઠોર રૂપે પતિના હૃદયને દમન કરવાને શક્તિવાન છે.

• વેણીશંકરે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ તું ગુસ્સે કેમ થાય છે ? આ વખત એવો આવ્યો છે કે, કાંઈનો વિશ્વાસ કરવામાં સાર નથી. જે આપ્યું તે આપ્યું. હવેથી કાંઈને આપીશ નહિ. સાચવી જાણીશ તો રહેશે નહિં તો ક્યાંય ચાલ્યું જશે તે પત્નો પણ નહિ લાગે. ”

પત્નીએ તેમનો હિતોપદેશ ગ્રહણ કર્યો અને કહ્યું:—લોકો ઉપર એક જાતનો ઉપકાર થાય છે એમ ધારીને હું આપતી હતી; પરન્તુ તમે ના કહો છો તો હવેથી નહિ આપું. ”

વેણીશંકર:—“ ઠીક ત્યારે, હવે તું શું કહેવાને આવી હતી તે કહે. ”

પત્ની:—કેમ, હું આવી છું તે ત્હમને કાંઈ હરકત કરે છું ? જો હરકત થતી હોય તો ચાલી જાઉં ?

વેણીશંકર:—ના—ના—તું આવી એમાં મ્હને શી હરકત હોય.

ઉલટી ના આવે તો મ્હને ચિંતા થાય. ત્હારે શું કહેવાનું છે—ઝટ કહી દે તો સાંભળી લઇને નિશ્ચિંત થાઉં.

પત્ની:—આમ સાંભળવામાં કંટાળો આવતો હોય તો ના કહું.

વેણીશંકર:—હવે હું એક શબ્દ પણ બોલીશ નહિ—જે બોલું છું તે ત્હને આડું પડે છે ! હવે શું કહેવાને આવી છે તે કહી દે.

પત્ની:—તમારી વહુનો કાગળ આવ્યો છે.

વેણીશંકર:—કયી વહુનો ?

પત્ની:—માતરવાળીનો.

વેણીશંકર:—શું લખ્યું છે ? તેનો કાગળ શી બાબત આવ્યો છે ?

પત્ની:—એ અહિં આવવા માગે છે.

વેણીશંકર:—કેમ ?

પત્ની:—મ્હને લાગે છે કે તેના બાપને ત્યાં ખાવાપીવાનું નહિ મળતું હોય. બિખારીની છોકરી છે. આવી બિખારણુ જાડે મ્હારા સોનાના આંદ જેવા છોકરાનું લગ્ન કર્યું તે વખતે તમારી આંખો ક્યાં મધ હતી ? હશે એ તો તમે જાણો પરન્તુ મ્હારો સોના જેવો છોકરો એ બિખારણુના પાપે સુકાઇને મરી ગયો.

વેણીશંકર:—એ વાત જો કે ખોટી તો નથી પરન્તુ સૌ સૌના નસીબ પ્રમાણે થયા કરે છે. જેવું નસીબમાં લખ્યું હતું તેવું થયું.

પત્ની:—ખોટી વાત—કામણુ કરવાથી તો મ્હોટો સિદ્ધ પુરુષ હોય તે પણ મરી જાય છે. આ બિખારીની છોકરીએ મ્હારા છોકરાને કામણુ કર્યું હતું.

વેણીશંકર:—તેણે શું અહિં આવવા માટે લખ્યું છે ?

પત્ની:—હા, પેટ ભરાયું નહિ એટલે અહિં આવવાનું સુઝ્યું.

વેણીશંકર:—હશે ગમે તેમ હોય તોપણ આપણા શશિકાન્તની વહુ છે ને. બૂખે મરતી હોય તો એને આપણે ત્યાં લાવવીજ જોઇએ.

પત્ની:—હું પણ એજ કહેવાને આવી છું.

વેણીશંકર:—શું કહેવાને આવી છે ?

પત્ની:—એજ કે વહુને તેડાવો.

વેણીશંકર:—એટલીવારમાં આટલો બધો ફેરફાર કેમ ?

પત્ની:—શો ફેરફાર ? શું મહેં વહુને તેડાવવાનું નહોતું કહ્યું ? તમે તેડાવતા નથી ને.

વેણીશંકર:—હીક, ચાલો. મ્હારેજ વાંક છે. વાંકતો ખરેજ—મહેં તેની બિલકુલ સલાખ લીધી નથી—એ વાંક તો મ્હારેજ ને. એ દિવસ પછી દિવાસો આવે છે—તે દિવસે તેને તેડાવીશું.

પત્ની તેમના એ વિચારને અનુમોદન આપી અન્ય ગૃહકાર્યો કરવાને ચાલી ગઈ, વેણીશંકર ત્રીવેદીએ ખંધ કરેલી ચોપડીને ફરીથી ઉઘાડી વાંચવાની શરૂ કરી; પરંતુ થોડાવારમાંજ એમના હાથમાંથી ચોપડી પડી ગઈ અને આખો ઓરડો તેમના નસકોરાના અવાજથી ગાજી ઉઠવા લાગ્યો.

ત્યારપછી યથાસમયે વેણીશંકરે કિશોરીને તેડી લાવવાને માણસ મોકલ્યો. તે કિશોરીને તેડી લાવી દિવાસાને દિવસે પાછો આવી પહોંચ્યો.

તે વખતે સાંજ પડી ગઈ હતી. પડોશનાં ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાંઓ મેળામાંથી રમકડાં ખરીદીને રાજી થતાં થતાં ઘેર આવતાં હતાં. કેટલાક નવયુવાન યુવકો મેળો જોઈ આવી સ્મિત મુખે રસ્તે ચાલતી યુવતીઓ સાથે નેત્ર-સંમિલન કરીને ઉજળતા હૃદયે ધીમે ધીમે રસ્તા પરથી ચાલ્યા જતા હતા. તેવામાં કિશોરીની ગાડી વેણીશંકરના મકાન આગળ આવીને ઉભી રહી. કેટલીએક વાર સુધી ગાડીમાં રાહ જોયા પછી કિશોરીને જ્યારે એમ લાગ્યું કે, ઘરમાંથી

કેમ તેને સ્થામું લેવાને આવશે નહિ, ત્યારે તેણે પોતે ગાડીમાંથી ઉતરીને એક વાર કર્ણાજનક દૃષ્ટિથી મકાનની ચારે બાજુએ નજર ફેરવી. તેણે જોયું તો તેની સાસુ અંદરના ચોકમાં ઉભાં રહ્યાં હતાં. આપાદ માસનો દિવાસનો દિવસ હતો—એજ સુશ્યામ સાયંકાળ, એજ સાસરાનું મકાન, બધું એમનું એમ હતું—કેવળ શશિકાન્ત નહોતો. શશિકાન્ત સિવાય સર્વત્ર અંધકાર હતો; સમસ્ત નિરાશાજનક હતું; સર્વે અકસોસના કર્ણાજનક સંગીતના સૂરમાં લીન થતું હતું; સઘળું હતું ન હતું થઇ ગયું હતું પરંતુ સંસાર જાગૃત હતો ! પક્ષીઓ ડીલી ડીલી કરતાં પોતાના માળાઓ તરફ જતાં હતાં; સ્ત્રીઓ સાયંકાળ થયેલો હોવાથી દિપકો પ્રકટાવી રહી હતી; પરંતુ કિશોરીનો શશિકાન્ત નહોતો એટલે તેને મન તો સર્વત્ર અંધકારજ હતો. કિશોરીનું સર્વ તેજ લુપ્ત થઇ ગયું હતું.

કિશોરી ધ્રુજતા હૃદયે ઘરમાં ગઇ. સાસુ આવીને તેનો હાથ પકડીને તેને ઓરડામાં લઇ ગઇ. સાસુ અને વહુએ કેટલાએક સમય સુધી એક સાથે, એકજ જણને માટે રડયા કર્યું. છેવટે પડોશીની પાંચ સ્ત્રીઓ આવી પહોંચી; ઘરમાં કામકાજ કરનારી નોકરડી લક્ષ્મી અને કિશોરીની નણંદ ગુલાબ, જેઓ ઘરમાં કોઇને કહી સિવાય દેવદર્શન કરવાને ગયાં હતાં તે પણ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યાં. સર્વે મળીને દુઃખનો પ્રારંભ, સમવંદના, ચર્ચા અને છેવટે ઉપસંહાર કરીને ભવિષ્યના સુખનું ચિત્ર આંકી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું. થોડીવાર પછી એ સ્થાને દુઃખનાં અશ્રુઓ વસંતવાને બદલે સુખના હાસ્ય તરંગો ઉછળી રહ્યા. માત્ર એક જણના હૃદયનો શોક કોઈ પણ પ્રકારે દૂર થયો નહિ.



## પ્રકરણ ૯ મું.

### નરીખ કથું.

શીવકાર ડોશી અર્થાત્ વેણીશંકરની પત્નીને, ગરીબ માયાપની દિકરી કિશોરીનું અપૂર્વ સુન્દરતાપૂર્ણ મુખ જોઇને તેના ઉપર અત્યંત હયા ઉપજી. તેના દુઃખથી તેમને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન થયેલું જણાવ્યું. દિવસો પર દિવસો વીતવા લાગ્યા. મહિનાઓના મહિના પસાર થઈ જવા લાગ્યા. કિશોરી સાસરે રહીને સાસુ સસરાની સેવા ચાકરી કરી પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગી. કિશોરીની સેવા સુશ્રુષાથી, આદર યત્નથી વેણીશંકર ત્રીવેદી ઘણા ખુશ થયા; તેઓ કિશોરીને નામ દઈને બોલાવવાનું પણ બૂલી જવા લાગ્યા. કિશોરી જે પોતે સંધીને તેમને ના જમાડે તો તેમને જમવામાં તૃપ્તિ મળતી નહોતી; દેવ સેવાનાં વાસ્તેજો જે કિશોરીએ માંજ્યાં ના હોય તો તે તેમને અપવિત્ર જણાતાં હતાં; સૂઝાની પથારી જે કિશોરીએ ના પાથરી આપી હોય તો તેમને આરામ પણ મળતો નહોતો; ત્રીવેદી મહાશયની ત્રીજીની ચાવી, પેટી પટારાની ચાવીઓ સઘળી કિશોરીના હાથમાં રહેવા લાગી. પૈસા ટકા, જરૂર જણસ, જે કાંઈ આવતું તે સઘળું તેઓ કિશોરીને સોંપતા હતા. કિશોરી બણેલી હતી, તેના અક્ષર મોતીના દાણા જેવા હતા, આંક પણ સારી રીતે જાણતી હતી એથી ત્રીવેદી મહાશયે તમામ હિસાબકિતાબનો બાર પણ કિશોરીને અર્પણ કર્યો હતો. દૂધનો હિસાબ, ઘોખીનો હિસાબ, નોકરચાકરોનો હિસાબ સર્વ કિશોરી કરતી હતી. વેણીશંકર આ બાબત બિલકુલ લક્ષ્ય આપતા નહોતા. કિશોરીના સ્નેહાળ સ્વભાવથી, સર્વ માણસો તરફ સમાન દયા-માયા-સ્નેહ અને બાંકત હોવાથી, કાંઈને નિરાશ

થવા જેવું કંઈ પણ સાધન મળી આવતું નહોતું. પાડોશીઓ પણ દશ જથ્થેને મ્હોડે તેનાં યશોમાન ગાવા લાગ્યાં. દૂધવાળીના દૂધના હિસાબમાં ભૂલ થઈ હોય-વેણીશંકરની પુત્રી ગુલાબે તેના છોકરાના દૂધના હિસાબમાં ભૂલ કરી હોય તો દૂધવાળી કિશોરીની વાત માનતી અને જે પૈસા આપે તે લઇને ચાલી જતી હતી. ધોખી કપડાંને માટે કોઇની સાથે ઝગડો કરે તો ત્યાં કિશોરીજી આવીને એ ઝગડાનો અંત લાવતી હતી; પરંતુ તેને મળી આવેલી આ પ્રમાણેની અનુકુળતા વધારે દિવસ ચાલી શકી નહિ. કિશોરી અગ્રેસર થઇને ધરનો આખો કાર્યભાર ચલાવે, એને પૂછ્યા સિવાય કંઈ પણ કામકાજ થઇ શકે નહિ, એ ત્રીવેદી મહાશયની ગૃહસ્થ કન્યા ગુલાબ, બીજા એ છોકરાઓની વહુઓ અને સાથે સાથે શીવકોર ડોશીને ઘણું અસહ્ય થઈ પડ્યું. વાદ પ્રતિવાદ-આન્દોલન આલોચના કરતાં છેવટે એ નક્કી થયું કે, મ્હોટી વહુની એ પદવી ઝિનાવી લેવી જોઇએ !

એક દિવસ કિશોરી રસોઈ કરતી હતી તેથી ત્રીવેદી મહાશયની દેવસેવાની ઓરડી સાફ કરવામાં આવી નહોતી. પુત્રી ગુલાબને રનાન કરીને આવેલી જાંઘ ડોશીએ તેને કહ્યું:-“ તારા પિતાશ્રી માટે સેવાની ઓરડી સાફ કરી નાંખ. ”

ગુલાબે મ્હોં મરડીને કહ્યું:-“ હું સેવાની ઓરડી સાફ કરીશ તે બાપાજીને પસંદ આવશે નહિ. મ્હોટાં બાબીના હાથ સોનાના છે-એમના હાથે ઠોકોરજી વધારે સંતુષ્ટ થાય છે. ”

ડોશી:-“ તું સાફ કરી નાંખ, બહેન એવું ના બોલીએ. ”

કમળા:-“તું શું બોલતી હઈશ બા; તે દિવસે મ્હોં ઓરડી સાફ કરી હતી તે બાપાજીને બિલકુલ પસંદ આવી નહોતી. કેટલી કચકચ કરતા હતા. હું તે સાફ કરવા જવાની નથી. ”



ડોશી:—“ ત્યારે લલિતા વહુ તું સાફ કરી આવ.

સામુજીના આદેશથી લલિતા વહુ દેવસેવાની ઓરડી સાફ કરી, સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી આવી, પરન્તુ વેણીશંકર સેવા કરવા આવ્યા ત્યારે આસન જાંઘનેજ અગ્નિશર્મા થઈ ગયા. તેમના વિષ્ણુ-પાદ-પદ્મને પાણીમાં નાંખી દીધું હતું, પવાલાનું પાણી ઢળી જવાથી ખેસવાનું આસન અને રહામેનો દેવસેવાનો પાલખો ભીંજીઈ ગયો હતો. તેમજ નૈવેદ્યને માટે રાખવામાં આવેલાં પતાસાં પણ પાણીમાં પલળીને ઓગળી ગયાં હતાં.

વેણીશંકરે ચીતકાર કરી પત્નીને જૂમ મારી અને કહ્યું:—  
“ આ દેવ સેવાની ઓરડી આજે કોણે સાફ કરી છે ? બધું પાણીજ પાણી કરી નાંખ્યું છે. મ્હારું વિષ્ણુ-પાદ-પદ્મ ભીંજીવી નાંખ્યું છે, ખેસવાનું આસન અને નૈવેદ્ય પણ પલાળી નાંખ્યું છે: આ કોણે કર્યું !

શીવકાર ડોશી:—લલિતા વહુએ.

વેણીશંકર:—લલિતા વહુ તે બ્રાહ્મણની છોકરી છે કે બીજીની ? દેવસેવાની ઓરડી કેવી રીતે સાફ થાય એ પણ જાણતી નથી ? મ્હોટી વહુ ક્યાં છે ?

ડોશી:—હવેથી તમારી સેવાની ઓરડી કોઈ સાફ નહિ કરે.

વેણીશંકર:—કોઈએ સાફ કરી આપવાની જરૂર પણ નથી. મ્હોટી વહુથી શું આટલું પણ થઈ શકતું નથી ?

ડોશી:—તે દિવસે ગુલામે સાફ કરી ત્યારે પણ આવી રીતે જૂમો મારતા હતા, આજે લલિતા વહુએ સાફ કરી તો પણ જૂમો મારો છો, આ તમારો મ્હોટો અન્યાય છે.

વેણીશંકર:—અન્યાય ? એ લોકો બરાબર સાફ કરે નહિ અને મ્હારો અન્યાય !

ડાશી:-એક વાર નહિ પણ સો વાર અન્યાય. કેમ, મ્હોટા વહુ કુળનો દીવો છે અને બીજાં બધાં શું નકામાં છે ?

વેણીશંકરને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે મ્હોટા અવાજે કહ્યું તેઓ બરાબર કરી શકે નહિ ને કામ કરવા આવે તો ઉલટું નુકસાન કરી જાય અને મ્હારે કંઈ કહેવુંજ નહિ ? બધે પોણી પાણી થઈ ગયું છે, હું બેસું ક્યાં ?

ડાશી:-એ હજી ન્હાની છે. કદાચ અણસમજણમાં એવું થઈ ગયું તો શું તમારે આમ બૂમો મારવાની ?

વેણીશંકર આ બાબતનો કંઈપણ પ્રત્યુત્તર નહિ આપતાં કચકચ કરતા બહાર ચાલ્યા ગયા. પછી ડાશીએ કિશોરીને જઈને કહ્યું:-“ જા બા, તું જઈને ફરીથી સેવાની ઓરડી સાફ કરી આવ.”

કિશોરી તે વખતે તાવડીમાં તેલ મૂકીને શાક વધારવાની રાહ જોઈ રહી હતી. એ વાત સાંસુને જણાવતાં સાંસુએ ગુલાબને કહ્યું કે, “ ગુલાબ ! તું ત્યારે શાક વધારી નાંખ બ્હેન, મ્હોટી વહુ સેવાની ઓરડી સાફ કરીને આવે છે.”

એજ પ્રમાણે થયું. ગુલાબ રસોડામાં ગઈ અને કિશોરી દેવ સેવાની સામગ્રી તૈયાર કરવાને ગઈ.

કેટલીએક બૂમો માર્યા પછી વેણીશંકરે આવીને સેવા કરી લીધી અને જમવા બેઠા. શીવકોર ડાશી તેમને પીરસતાં હતાં. વેણીશંકરનો મીઠાજ આજ એવો તો બગડી ગયો હતો કે, એક માત્ર મ્હોટી વહુ સિવાય કોઈ તેમની રહામે જવાને સાહસ યા સ્વીકાર કરી શકે નહિ. પુત્રી તેમજ બીજી વહુઓને બાળુએ મૂકી મ્હોટી વહુને કાર્યભાર સોંપવાથીજ આવો કુરુક્ષેત્રનો મામલો ઉભો થયો છે એમ ધારી ડાશીએ પોતે પીરસવા રહેવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું.

વેણીશંકર બેએક કાળીઆ જમ્યા હશે કે તરત બૂમ મારી

હિયા કે:—“ આ શાક કોણે ખનાવ્યું છે ? નક્કી મ્હોટી વહુએ ખનાવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. ”

પત્નીએ કહ્યું:—કેમ આજે તમને શું થયું છે ? ”

વેણીશંકર:—મ્હારું કપાળ થયું છે.

પત્ની:—આવું સરસ શાક દેખાય છે ને.

વેણીશંકર:—મળી ગયું છે. મીઠું તો બિલકુલ જણાતું જ નથી.

કોણે ખનાવ્યું છે ?

પત્ની:—ગુલાબે.

વેણીશંકર:—એ તરત માલૂમ પડી આવે છે.

પત્ની:—જુઓ સાંભળો, એક વાત કહું.

વેણીશંકર:—કહે.

પત્ની:—મ્હોટી વહુ બિચારી એકલી રહી અને કામ રજાં હજારો. એ એકલી તે બિચારી બધે ક્યાંથી પડે રહે. તમે જ્યારે ઢોકરી અને ખીજી વહુઓ ઉપર આમ ચીડાશો તો તેઓ શી રીતે કામકાજ કરી શકશે ? તમે આમ ઘડી ઘડીમાં ચીડાઓ તો સારું નહિ!

વેણીશંકર:—પણ તેઓને કંઈ કામ કરતાં આવડતું નથી તેવું કેમ ? આ શાક જો, કોઈના મ્હોંમાં પેસે તેવું નથી. કહે, તેણે એવું કેમ ખનાવ્યું ?

પત્ની:—મઘા દિવસ કંઈ સરખા જાય છે ?

વેણીશંકર:—કયે દિવસે એમણે સારું કર્યું ?

તે વખતે પત્નીએ વેણીશંકરને આ પ્રમાણે ગુસ્સે નહિ થવાને અત્યંત અનુરોધ કર્યો અને અનેક પ્રકારનો હિતોપદેશ આપ્યો, પરંતુ વેણીશંકરે તેના આ ઉપદેશને કોઈ પણ પ્રકારે અનુમતિ આપી નહિ.

આ સમજાઈ કારણોને લીધે નણુંદ, દેરાણીઓ, દિયરો અને

સાથે સાથે સાસુ પણ કિશોરીના ઉપર અદેખાઈ કરવા લાગી. ધાન ધીમે સર્વે કિશોરીના ઉપર ચીડાઈ ગયાં.

છેવટે સર્વે કિશોરીની આ સત્તા પડાવી લેવાને, તેના દોષો શોધી કાઢી તેનો સર્વનાશ કરવાને તત્પર થયાં. વેણીશંકરનો કિશોરી પ્રત્યે તિરસ્કાર કેમ ઉત્પન્ન થાય તેને માટે યથોચિત ઉપાય શોધી કાઢવાને સૌ પ્રયાસ કરવા લાગ્યાં.

એક દિવસ શીવકેાર ડોશી, ગુલામ અને લલિતા વડુ સાયંકાળ પછી રસોડામાં બેસીને કિશોરીની વાતચિત કરી રહ્યાં હતાં. ગુલામ કહેતી હતી કે,—“આવી રીતે આપણે આપાછના તિરસ્કારને પાત્ર થઈએ તો આપણું ઘર કેવી રીતે ચાલે ! મ્હને મ્હોટે ઘેર પરણાવી છે, વસ્તારી થઈ છું; પરંતુ હવે મ્હને અહિં રહેવું યોગ્ય લાગતું નથી. મ્હોટી ભાભીના સોના જેવા હાથે જે કામ થયું ના હોય તો આપાછનો જીવ માને નહિ એ કેમ પાત્રવે ?”

ડોશી:—મ્હને તું કશુંયે મનમાં લાવીશ નહિ; મ્હોટી વડુનું કામ જરા સુધડ અને સ્વચ્છ હોય છે તેથી તેઓ એમ કરે છે.”

લલિતા વડુ—(મ્હોં ફેરવીને):—“એ રાંડનું કામ સાંઝે થાય છે અને આપણને બિલકુલ આવડતુંજ નથી ?”

સસરાને માટે ન્હાવાને બનું પાણી કાઢીને કિશોરી તે વખતે રસોડામાં જતી હતી; પરંતુ તેનીજ વાત અને નિંદા થતી હોવાથી તેણે વિચાર્યું કે, જે કદાચ હું હમણાં રસોડામાં પ્રવેશ કરીશ તો નિંદા કરનારાંઓ શરમાઈને સંકોચ પામશે એથી તે ત્યાં આગળથી ચાલી ગઈ. પરંતુ આ મિથ્યા અપવાદ સાંભળી તેને રડવું આવ્યા સિવાય રહ્યું નહિ.

કિશોરીનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી ગુલામે લલિતાને કહ્યું:—“ભાભી જરા જમને જુઓ જોઈએ, કાણ ગયું ?”

“ બીજું કાણ હોય, મ્હારાં જોડાણી. ”

સર્વેની નજરમાં આ એક મહત્વની વાત બની ગઇ હોય એમ જણાયું. મુંગાં મુંગાં સૌ પોતપોતાને કામે લાગી ગયાં.

કિશોરી જ્યારે રાત્રે જન્મવાને ખેડી ત્યારે તેની સાસુએ આવીને તેને કહ્યું—“ મ્હોટી વહુ ! એક વાત કહું તે સાંભળ. ”

કિશોરીએ હાથમાંના કાળીઆને થાળીમાં પાછો નાંખીને કહ્યું—  
“ કહો ? ”

સાસુએ કહ્યું—“ સાંભળ, તું મ્હારા શશિકાન્તની વહુ છે, પરંતુ ત્હારે નસીબ હુંકું છે; તું ત્હારી બધી સ્થિતિ તપાસી જો; હવે તું ન્હાની નથી; ત્હારે હવે સમજીને ચાલવું ઉચિત નથી શું ? ”

કિશોરી કંપી ઉઠી. ઉદાસ નેત્રે સાસુ રહામું જોઈને ધ્રુજતા અવાજે તેણે કહ્યું—“ મ્હેં શું કર્યું છે, બા ? ”

સાસુએ ભ્રમર સંકોચીને કહ્યું—“ બીજું તો શું કરે ! પણ તું અમને ધર ચલાવવા દેવાની નથી. ”

કિશોરીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેના શરીરનું સમસ્ત લોહી વિઘુત્ વેગે બહાર લાગ્યું. આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. તે કેટલીક વાર સુધી કંઈપણ બોલી શકી નહિ. છેવટે તેણે ગળું ખાંખારીને બાંઝ્યા દૂટયા અવાજે કહ્યું—“ હું બા; મ્હેં શું કર્યું છે ? મ્હને કહો તો કંઈ સમજણ પડે. ”

સાસુ—શું કહું ! ત્હારામાં ભુદ્ધિ તો છે નહિ. છુપાઈ છુપાઈને બીજાંઓની વાતો સાંભળે છે એ સાંઈ નહિ. ત્હારો છેવટે મ્હારે ધર ભંગાવવાનો વિચાર છે કે શું ? ”

કિશોરી—ક્યારે બા ! મ્હેં કાંઈ દિવસ સંતાઈને કાંઈની પણ વાત સાંભળી નથી.

સાસુ—ખોટી વાત ! તું સારા માઆપની દીકરી થઈને ભુલું

બોલે છે કે કેમ ?

કિશોરી:-હું જરા પણ ખોટું બોલતી નથી. આ ! મહેં છુપાઈ રહીને કંઈપણ વાત સાંભળી નથી. આ વાત તમને કાણે કહી આ.

સાસુ:-મહેં મ્હારી નજરે જોયું છે.

કિશોરી:-ક્યારે જોયું આ ?

સાસુ:-કેમ, હમણાં હું, ગુલાબ અને લલિતાવહુ રસોડામાં વાતો કરતાં હતાં ત્યારે.

કિશોરી:-તે વખતે શું હું છુપાઈ રહી હતી ? હું મ્હારા સસરાજીને ન્હાવાનું પાણી કાઢી આપીને રસોડામાં આવતી હતી. તમે મ્હારા વિષે વાત કરી રહ્યાં હતાં, એ સાંભળી હું અંદર નહિ આવતાં પાછી ચાલી ગઈ.

આ સાંભળી ડોસી અત્યંત ગુસ્સે થયાં, તેમની આંખોમાંથી વીજળીના જેવા ચમકારા થવા લાગ્યા. તેમણે છેક સપ્તમનો સુર કહાડીને કહ્યું:-શું ત્યારે એ ભિખારીની છોકરી, ત્હેં છુપાઈને વાત સાંભળી નથી ? આવી રીતે છુપાઈને વાતો સાંભળી, અવસર મળતાં ત્હારા સસરાને સાચું કે જુઠું કહી મ્હારું ઘર ભંગાવવાનો વિચાર છે કે શું ? એ પ્રમાણે કદાપિ ગનનાર નથી, હું તને સાફ કહી દઉં છું. હું તો જાણતી હતી કે, બિચારી ગરીબ છે-પરંતુ તું તો ખરાખર મ્હારા માથાની મળી. ઓ મા ! જુઓ અહિયાં પેટ ભરવાને આવ્યાં છે !

આટલું કહી શીવકોર ડોસી બચડતાં બચડતાં તેમના ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયાં. કિશોરી પણ આંખોમાં આંસુ સહિત પોતાની રૂમમાં ચાલી ગઈ. તેની ખાવાની થાળી ત્યાં ને ત્યાંજ પડી રહી, તે એમાંથી એક પણ કાળાઓ ખાઈ શકી નહિ. કિશોરી પથારીમાં સૂઈ રહીને ટ્રુસ્કે ટ્રુસ્કે રડવા લાગી અને ગુલાબ વગેરે નિશ્ચિત બાવે આહાર-દિથી પરવારી, સુખનિદ્રા લેવાને માટે સૌ સૌની રૂમમાં ચાલ્યાં ગયાં.

## પ્રકરણ ૧૦ મું.

કુટુંબ કલહ.

કિશોરીએ આખી રાત્રિ રૂદન કરવામાંજ પસાર કરી હતી. પ્રાતઃકાળે સૌથી વહેલી ઉઠીને ઉદાસિન મ્હેરે તે ગૃહકાર્યમાં નિયુક્ત થઈ. વેણીશંકરે એકાદ કાર્ય પ્રસંગે તેને બોલાવીને બોયું તો તેનું મ્હોં તદ્દન ઉતરી ગયું હતું. આખી રાત્રિ તેણે ઉઘ્યા સિવાય પસાર કરી છે, તે લેખું મ્હોં બોતાંજ જણાઈ આવ્યું. ગઈ કાલની સાસુ વહુની તકરાર પણ તેમણે થોડી ઘણી સાંભળી હતી પરંતુ શેને માટે, તેમજ કયા કારણસર પત્નીએ તેની સાથે તકરાર કરી હતી એ વેણીશંકર બિલકુલ જાણતા નહોતા. તેમણે કિશોરીને પૂછ્યું:—કિશોરી ! ત્હને શું થયું છે, બા ?

કિશોરી કંઈપણ પ્રત્યુત્તર આપી શકી નહિ. તેની આંખોનાં આંસુઓ સરી પડીને તેના બન્ને ગાલોને ભીંજવી નાંખ્યા. કિશોરી રડવા લાગી.

વેણીશંકર:—શું થયું છે, કહોને બા ! મ્હને શું નહિ કહે ?

તોપણ કિશોરી કંઈ ઉત્તર આપી શકી નહિ, આથી વેણીશંકરને સહજ ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે વિચાર્યું કે, એ મ્હારી પાસે વાત કહેતાં અચકાય છે. પરંતુ કેમ કરીને સાસુ-નણુંદનો દોષ કહી શકાય, કેમ કરીને આત્મદોષ ખુલ્લો કરી શકાય તેની કિશોરીને બિલકુલ માહિતી નહોતી તૈથી તે જવાબ આપતી નહોતી. ત્યારે તે કંઈ પણ બોલી શકી નહિ ત્યારે વેણીશંકર ગુસ્સે થઈને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. કિશોરી પણ જે દુઃખનો બાર લઈને સસરા પાસે આવી હતી તે દુઃખનો બાર લઈને ચાલી ગઈ.

વેણીશંકર જમવા બેઠા ત્યારે તેમની પત્નીને ત્યાં આગળ જોઈ પરંતુ કિશોરીને જોઈ નહીં એટલે તેમણે કહ્યું:-મ્હોટી વહુ ક્યાં છે ? પત્નીએ નાકની ડાંડીને સહજ ફેરવીને કહ્યું-તમારું એમાંજ ધ્યાન છે ! બસ ‘મ્હોટી વહુ’ ‘મ્હોટી વહુ’ ક્યાં કરો છો, પરંતુ મ્હોટી વહુ તો તમારા રહામું પણ જોતી નથી.

વેણીશંકર:-એમ કેમ, એ તો મ્હારી અત્યંત ચાકરી કરે છે.

પત્ની:-હા, તે બે દિવસ જોયું ખરું. એને જોઈને મ્હને ઘણો આનંદ ઉત્પન્ન થયો હતો. ધાર્યું હતું કે, શશિકાન્ત નથી તો તેની વહુ તમારી ચાકરી કરશે, એ પણ એક જાતનું સુખ છે. પરંતુ રાંડ ઘણી શેતાન છે. ગરીબની છોકરી ખરી ને !

વેણીશંકર:-કેમ ? કેમ, એ કંઈ કહેતી હતી કે ?

પત્ની:-તમે તો પાછા જોળા ખરાને, તે આટલું પણ સમજી શકતા નથી.

વેણીશંકર:-ખુલ્લી વાત કરને, મ્હને કંઈ સમજણ પડતી નથી.

પત્ની:-આટલું સમજતા પણ નથી. એની માએ એને શીખ-વાડયું હશે કે, સસરાની સેવા ચાકરી કરી, તેમને સંતુષ્ટ કરી, થોડી ઘણી મિલકત લખાવી લેજે, સમજ્યા.

વેણીશંકર:-હાં, પછી શું થયું ?

પત્ની:-તમે તે આપતા નથી એટલા માટે હમ્મેશાં તે મ્હોં ચડાવીને ફરે છે સૌની સાથે ઝગડો કરે છે, બધાંની નિંદા કરે છે, છુપાઈ છુપાઈને બધાંની વાતો સાંભળે છે; આ વાત છે.

વેણીશંકર:-તો શું મ્હને એનો વિચાર નહિં હોય ? મ્હારી હયાતીમાં જ્યારે શશિકાન્તનું મૃત્યુ થયું છે, ત્યારે મિલકત પર એનો અધિકાર ક્યાંથી હોય ? સ્વામીનું હોય તો સ્વીનું થાય. પિતા જીવતા હોય તો પુત્રનો સંપત્તિ પર અધિકાર થાય નહિ. એટલે પિતા પહેલાં



પુત્રનું મૃત્યુ થાય તો તેની સ્ત્રીનો કંઈ પણ અધિકાર હોતો નથી. એ હું જાણું છું.

પત્ની:—તમે તો શું, ન્હાનાં છોકરાં પણ એ વાત તો જાણે છે.

વેણીશંકર:—હું જાણું છું જતાં નિશ્ચિંત તો નહોતોજ. રેલ્વેની સડક પાસેની આપણી જે જમીન છે, તે “વીલ” કરીશ તેમાં મોટી વહુને આપતો જઈશ, એવો સંકલ્પ કર્યો છે. એમાંથી જે અનાજ વગેરે આવશે, તે ઉપર તેનો નિભાવ ખુશીથી થઈ શકશે; વળી આરસોએક રૂપિયા રોકડા આપતો જઈશ. હું જલદીથી આ સંઘળી બાબતનો અંદોઝરત કરી નાંખીશ.

પત્નીએ જોયું કે, આ તો હિત કરવા જતાં વિપરીત પરિણામ આવ્યું, શ્રાપ દેવા જતાં વરદાન મળ્યું, ત્યારે તેણે પોતાનો અવાજ ફેરવ્યો; સમમથી મૂર નમાવીને એકેકે સપાટે મધ્યમથી શરૂ કર્યો. તેણે ધીમે રહીને કહ્યું:—અરે, પણ તે તમે હમણાં કરશો નહિ. એમ કરવાથી આપણું ઘર નહિ ચાલે.

• આશ્ચર્ય પામીને વેણીશંકરે પત્નીના મોં તરફ જોઈને કહ્યું:—કેમ, એમ કરવાથી ઘર કેમ નહિ ચાલે ?

પત્ની:—આપણે બીજા ત્રણ છોકરાઓ, બે વહુઓ અને એક પુત્રી છે, તમારા આ પક્ષપાતથી તેમને ખોટું લાગશે.

વેણીશંકર:—કેમ, એમને માટે બીજા ઘણીયે મિલકત છે.

પત્ની:—તેઓ એમ ધારશે કે, અમે સારા નહિ હોવાથી—અમે મોટી વહુને ખાવા નહિ આપીએ એમ ધારી બાપાજી આ પ્રમાણે કરી જાય છે. એ શું એમને દુઃખ ઉત્પન્ન નહિ કરે ? તેમને ધણુ ખોટું લાગશે માટે તમે આ પ્રમાણે કરશો નહિ.

વેણીશંકર:—અને કદાચ તેઓ મહારા મરણ પછી કિશોરીને ખાવા ના આપે ને તેને હેરાન કરે તો ?

પત્ની:-ઓ મા ! એવું એ ના કરે ! જે કદાચ એ શાન્તિથી સર્વે જણાની સાથે હળીમળીને ચાલે તો તેઓ કાંઈ બોલે તેમ નથી; પરંતુ એ કાંઈને સુખી બોધ શકતી નથી.

વેણીશંકર:-જો કદાચ એ પ્રમાણે હોય, તો શું મ્હારી પુત્રવધૂ ખાધાપીધા વગર મરી જશે ?

પત્નીએ જોયું કે, આ ક્ષુદ્ર અન્નદ્વારા એમની કર્તવ્ય ઈચ્છાને કાપી શકાશે નહિ. ત્યારે તેણે બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો; અને કહ્યું:- તમે વીલ કરીને જે મિલકત મ્હોટી વહુને આપવા માગો છો તે મિલકત કદાચ તે વેચી દઇને તેનાં માઆપને ખવડાવી દેશે એ ડીક કહેવાશે કે ?

વેણીશંકર:-હું મિલકત વેચવાની ના કહીશ.

પત્ની:-કદાચ તમારું કહ્યું ના માન્યું તો ?

વેણીશંકર:-ડીક, કદાચ વેચશે તો છોકરાઓ વેચાતી લઈ લેશે.

પત્ની:-એમ એ વહુ બહુ માને એવી છે તો; તે વખતે તો એના આપનું ચાલશે, આપણા છોકરાઓને વેચાતી આપવાને બદલે બીજાને વેચાતી આપશે તો ?

વેણીશંકર:-એને માટે પણ રસ્તો કરતો જઈશ. વીલમાં લખી જઈશ કે, આ મિલકત વેચવાની હોય ત્યારે મ્હારા છોકરાઓનેજ વેચાતી આપે, બીજાને વેચી શકે નહિ.

પત્નીએ જોયું કે, તેની આ બાજુ પણ નકામી ગઇ, ત્યારે તેણે એથી પણ વધારે બીજી પ્રપંચની બાજુ ઉભી કરી. તેણે કહ્યું:-તમારા જેવા પુરૂષોને બધી વાત ખુલ્લી કહી ના સંભળાવીએ ત્યાંસુધી સમજી શકા નહિ. જુઓ મ્હારી વાત સાંભળો, મ્હોટી વહુની વાત વીલમાં જણાવવાની બિલકુલ જરૂર નથી.

વેણીશંકરે વિસ્મયતાથી પત્નીના સ્હામું બોધને કહ્યું:-શી વાત

પ્રુક્ષી કરીને ના સંભળાવે તો અમે સમજી શકીએ નહિ ? તું શું એમ ધારે છે કે, પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની અક્ષલ વધારે હોય છે ?

પત્ની:—હા. તમને અમે જ્યાંસુધી સમજાવીએ નહિ ત્યાંસુધી તમે સમજી શકો નહિ. તમે માત્ર ઉપર ઉપરથી સમજો, પરંતુ તેના ખરો ભેદ સમજી શકો નહિ.

વેણીશંકર:—એમાં શો ખરો ભેદ સમાયલો છે, કહે ?

પત્ની:—મ્હોટી વહુ હજી યુવાન છે, તેનું રૂપ પરીના જેવું છે. તમે તેના નામે મિલકત લખી આપી જાઓ, અને તે કદાચ સ્વતંત્ર થાય તો કુળને કલંક લાગવામાં પછી કંઈ બાકી રહે તેમ છે ? દિયેર નણંદોને આધીન હોય તોજ તેમનાથી ડરીને તે સારી રીતે ચાલે.

આ વખતે વેણીશંકર કિશોરીના પક્ષને દઢતાથી સમર્થ કરી શક્યા નહિ. તેમણે વિચાર કરી છેવટે કહ્યું:—“ મ્હોટી વહુ એવી છેજ નહિ. ”

પત્ની:—મ્હારું કપાળ ! એ તો હું કહું છું કે, પુરૂષોને ભૂલાવવાની માટે સ્ત્રીઓ જો સીધી રીતે ના ચાલે, તો પછી પુરૂષોદ્વારા તેમનો સ્વાર્થ સધાય શી રીતે ? વહુ જો કે શાણી અને સારી છે, પરંતુ સારા માણસોને ખગડતાં કેટલી વાર લાગે ? આજે જેઓ દેવ ચરિત્ર જેવાં હોય છે તે કાલે પશુથી પણ અધમ થાય છે. સ્વતંત્રતા મળતાં ખોટે રસ્તે જતાં કેટલી વાર લાગે ?

વેણીશંકરે દઢતાથી કહ્યું:—જેનો સ્વભાવ ખરાબ હોય તેનું મ્હોં જોતાંજ તે માલુમ પડી આવે.

આ બાળ વ્યર્થ જતાં તેણે છેવટે રૂદન કરવાનો સૂર કાઢીને કહ્યું:—તમે કુળને કલંક લાગે એવોજ રસ્તો કરીને જવાના અને મ્હારે તે રોજ જોઇને પેટ બાળવું. એવું કદાપિ બનનાર નથી. એવું કરશો તો હું ગળે ફાંસો ખાઇને મરી જઈશ.

પત્નીની આંખમાંથી નીકળતાં આંસુઓ જોઈ દઢતાથી અડગ ઉભો રહે એવો વીર પુરુષ કોઈ છેજ નહિ. વેણીશંકર ત્રીવેદી પણ સહજ નરમ પડ્યા.

“હું હમણું તો મરવા પડ્યો નથીને ? હમણું તો વીસ કરવા બેઠો નથીને ? અત્યંત વિરક્તિ સાથે આ શબ્દો સાંભળાવી તેઓ ઉડીને બહાર ચાલ્યા ગયા. પત્નીએ પણ બીજાં અન્ય કાર્યો તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોર્યું.

એક દિવસ પાછલા પ્હોરે કિશોરી તેની રૂમમાં બેસીને પોતાના કમનસીબનો વિચાર કરી રહી હતી. તે વિચારતી હતી કે, મ્હારા નસીબમાં સુખ લખ્યું નથી, મ્હારા નસીબના દોષે કોઈ સ્નેહ-મમતા બતાવી શકતું નથી-તો પછી કોઈ શું કરે ? સસરાજી દયા કરીને કંઈક સ્નેહની નજરથી જોતા હતા, પરંતુ પાંચ માણસોની આઘી-પાછી વાતોથી એ પણ પહેલાંના જેવી નજરથી જોતા નથી. સર્વે મ્હારા કુટેલા નસીબનાજ પ્રતાપ છે ! બાપને ઘેર જાઉં-માની પાસે જાઉં તો ત્યાં પણ કાંટા ઉગી નીકળ્યા છે. પિતાશ્રીની કર્માવાની શક્તિ હવે રહી નથી. ત્યાં જઈને રહું તો મ્હારી માને બળાપો થાય ! કિશોરીની આંખોમાંથી એની મેજે આંસુઓ નીકળવા લાગ્યાં, તેને તે કોઈ પણ રીતે અટકાવી શકી નહિ. એવામાં રસોડાની પાસેના ઓરડામાંથી કિશોરી સાસુની બૂમો અને કચકચ સાંભળી અને તેમાં એકાદ બે વાર પોતાનું નામ આવેલું સાંભળી તે બહાર નીકળીને એ બાજુ તરફ ચાલી ગઈ.

કિશોરીને પોતાની સ્થામે આવીને ઉભી રહેલી જોઈ શીવકાર ડાસીએ લાલચોળ આંખો કરીને કહ્યું:-આ એમને ખાવાની પૂરીઓ બિલાડી ખાઈ ગઈ ? જરા બરાબર ઢાંકતી પણ નથી. હવે એ શું ખાશે ?

કિશોરીએ અત્યંત સંકોચ પામીને કહ્યું:—આ, મહેં તો આજે ઓરડામાં પગ પણ મૂક્યો નથી; અને મહેં એ પૂરીઓ ઢાંકી પણ નથી. મહેને એ બાબતની ત્રિવકુલ ખબર નથી.

શીવકાર:—કેમ, લલિતા વહુએ પૂરીઓ ઢાંકી તે વખતે એની સાથે રૂપિઆ પણ મૂક્યા હતા, એ રૂપિઆ તો તહેં લીધા છેને ?

કિશોરી:—ના આ, મહેં એ રૂપિઆ લીધા નથી.

ડોસી:—તહેં નથી લીધા ત્યારે શું મહેં લીધા ? શું ત્યારે એને પગ થઇ ગયા ?

કિશોરી:—ગુલાબ બહેને કાઢીને આપવા માટે લીધા હતા તે મહેં જોયા છે.

નજીકમાંજ ગુલાબ ઉભી હતી. આ વાત સાંભળતાં તેણે આગળ આવીને કહ્યું:—અરે ઓ મ્હોટા ધરની દીકરી ! ગુલાબ બહેનનું નામ દેવાને કેમ તૈયાર થઇ જાય છે ? હશે દે—તુંજ ધર ચલાવ. મ્હારા નસીબમાં જો ત્હારી વાતો સાંભળવાની ના લખી હોય તો બાપા મહેને ગૃહસ્થને ત્યાં પરણાવીને ઘેર રાખેજ કેમ ? હું રાંડ સમજતી નથી તે અહિંયાં પડી રહું છું. બા, હું તને પગે લાગું છું; તું મહેને સાસરે મોકલી દે ! હું હવે ત્હારી મ્હોટી વહુનાં મહેણાં સહન કરી શકતી નથી. મ્હારે સાસરે હું કંઈ ભૂખ્યે નહિ મરી જાઉં.

શીવકાર ડોસીએ પણ ગુલાબનો પક્ષ લીધો. તેણે કહ્યું:—મ્હારંજ નસીબ નથી, નહિ તો ત્હારા બાપ એને ઉચ્ચે પાટલે ચડાવીને ધરમાં રાખે કેમ ? કદાચ રાખે તો એની એકલીનીજ વાતો કેમ સાંભળ્યા કરે ? જા બહેન, તેમને એમની ડુળદિપક વહુને લઇને રહેવા દે, હું તને લઇને કાશિએ જઈશ. ખરી વાત છે; આવાં મહેણાં સાંભળી બિખારીની છોકરીનું ચડેલું મ્હોં સહન કરી મ્હારી સોના જેવી છોકરી ધરમાં રહી શકે ખરી કે ?

આખા ધરમાં એક બારે કળઓ શરૂ થયો. બીજી વહુઓ પણ આવીને સાસુ-નણુંદનો પક્ષ સમર્થ કરી વિવિધ પ્રકારનાં બાધણોથી મ્હોટી વહુની નિંદા કરવા લાગી. નોકર ચાકરો પણ ત્યાં આગળ આવીને જડસડ થઈ ગયા. છેવટે બન્ને છોકરાઓ તેમ વેણીશંકર પોતે પણ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. કિશોરી દિંગમૂઠ જેવી બનીને ત્યાં આગળ ઉભી રહી હતી. પત્નીને મ્હોંડેથી કળઆનું વૃત્તાંત સાંભળીને તેમ બીજી વહુઓ પાસેથી સાક્ષીઓ મેળવીને તેઓ મનમાં ધણો પરિતાપ કરવા લાગ્યા. તેમણે ગુલાબને અનેક પ્રકારે સમજાવીને કહ્યું:—બહેન, તું ખોટું લગાડીશ નહિ. હું તને રસ્તો કરી આપું છું.

પુત્રી ગુલાબે નિસ્તબ્ધ રૂદનના સૂરને સતેજ કરીને કહ્યું:—આપા, તમે લાડ લડાવીને મ્હને ધરમાં રાખી છે. મ્હારો કાંઈ ઉપાય કરી આપો તો ડીક. નહિં તો હું ઝેર ખાઈને તમારા પગ આગળ મરી જઈશ; મ્હારાથી હવે વધારે સહન થતું નથી.

વેણીશંકરે કહ્યું:—જરૂર કરી આપીશ. જો તને મ્હારે ધરમાંથી દૂર કરવી હોત તો જેની તેની સાથે પરણાવી દેતાં મ્હને ન્હોતું આવડતું તે આવો કુલ્લીન જમાઈ શોધી લાવત ! મ્હારે ક્યાં સાત પાંચ છોકરીઓ છે ?

પિતાને પોતાના પક્ષમાં આવતા જોઈને ગુલાબે એથી પણ વધારે રડીને કહ્યું:—આપા, જો તમે ઉપાય કરવાના હો તો મ્હને આજે જ કરી આપો, નહિં તો હું આત્મહત્યા કરીશ.

વેણીશંકર:—મ્હોટી વહુને જે પચાસ ત્રિશા જમીન આપવાની નક્કી કરી હતી તે તને આપીશ.

પત્નીનું હૃદય આનંદથી ઉછળવા લાગ્યું. તેણે કહ્યું:—પછી છોકરાઓ કદાચ નહિ આપે તો ?

વેણીશંકર:—હું વીલમાં ચોખ્ખું લખીશ.

ગુલાબનું મ્હોં પ્રકુલિત થયું. શીવકોર ડોસી પણ જાણે બહુ દિવસનો અગાધ પરિશ્રમ વેડીને એકાદ મહા યુદ્ધમાં વિજય મેળવી અભિમાની થયાં. ત્રણે છોકરાઓનાં મ્હોં ઉતરી ગયાં; કારણકે, પચાસ વિધા જમીન તેમના વારસામાંથી ઓછી થઇ—મ્હનેની થઇ. વહુઓ એ સમજી શકી નહિ—પોતાના પક્ષનો અર્થાત્ નશુંદનો જય થયેલો જોઈ, તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

કિશોરીએ કાંઈ પણ પ્રકારનો સારો નરસો વિચાર કર્યો નહિ. જેવા દુઃખદ હૃદયથી પોતાના દિવસો પસાર કરતી હતી તેવાજ હૃદયે ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

સાયંકાળે જે વખતે કિશોરી તેના સસરાને જમવાને માટે પાટલો મૂકી આવીને દાદર પર ચડતી હતી તે વખતે વેણીશંકર દાદર પરથી નીચે ઉતરતા હતા, તેમણે નીચે ઉતરીને કિશોરીને કહ્યું:—“ કિશોરી ! જો સાંભળ. ”

કિશોરી ઉભી રહીને વેણીશંકરના મ્હોં સ્થામે જોઈ રહી. ત્રીવેદી મહાશયે કહ્યું:—“ ત્હેં એ વખતે ગુલાબને શું કહ્યું હતું ? ”

સરળતાની પ્રતિમા કિશોરી કેમ કરીને પોતાની વધીલાત પોતે કરી શકે, કેમ કરીને વિગતવાર જણાવી શકે એ કંઈ જાણતી નહોતી. તેણે કંઈ સ્વરે કહ્યું:—“ કંઈ નહિ. ”

ત્રીવેદી મહાશયે સહજ ક્રોધે ભરાઇને કહ્યું:—“ કંઈ નહિ ? ત્યારે તેણે શું ત્હારું નામ ખોટું દીધું ? ત્હારી સાસુ પણ ખોટું બોલી ? ” કિશોરીએ કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ.

વેણીશંકર:—ત્હારી સાસુની કંઈ તું દુશ્મન નથી, મ્હોટા છોકરાની વહુ છે, તે ત્હારું જીહું નામ દે ખરી કે ? ત્હારો વાંક ના હોય તો આટલું આપજ કેમ ?

કિશોરી નિરૂત્તરજ ઉભી રહી.

ત્રીવેદી મહાશયે ફરીથી કહ્યું:—“જો કિશોરી ! ત્હારું આ સંધળું શું થયું ? મ્હેં ત્હારો વિચાર કરીને તને પંચાસ વિધા જમીન આપી હતી; પરંતુ ત્હારા આચરણથી કંટાળી જઈને એ ગુલામને લખી આપી—ગુલામને તેની અધિકારિણી બનાવી. એ મ્હારી બહાલી દીકરી છે.”

આ વખતે કિશોરી નિરતર રહી નહિ, તેણે કહ્યું:—“આપની પુત્રીને આપ ગમે તે આપો, તેમાં મ્હને શી હરકત હોય ?”

વેણીશંકર:—જો ત્હેં તેની સાથે કળઓ કર્યો ના હોત તો એ જમીન ત્હારીજ હતીને.

કિશોરી:—મ્હેં કશુંયે કર્યું નથી; પરંતુ જમીનને હું શું કરત ? મ્હારે એનું શું પ્રયોજન છે ? વિધવાને મિલકતની કંઈ જરૂર નથી.

વેણીશંકર:—પેટની જવાબા બહુ મ્હોટી હોય છે, તે શી રીતે નિવારણ કરી શકીશ ?

કિશોરી:—તમે માત્ર ખાવા આપજો; એ વખત પેટ ભરાશે એટલે બસ.

વેણીશંકર:—ત્હારી સાથે બધાં આ પ્રમાણે ઝગડો કરે છે, તેથી એમ માલુમ પડે છે કે તું આ ઘરમાં વધારે વખત ટકી શકીશ નહિ.

કિશોરી:—ત્યારે શું તમે મ્હને કાઢી મૂકશો ?

વેણીશંકર:—હું તને કાઢી મુકું ! ના, પણ મામલો એવો ઉપસ્થિત થયો છે, તું અહિંયાં રહીશ કેવી રીતે ?

કિશોરી:—મ્હારા કમનસીમેજ એ બધું થાય છે—હું કાઢની સાથે ઝગડો કરતી નથી.

વેણીશંકરે જોયું કે, તેનાં બન્ને સુંદર નેત્રો અત્યુપૃર્ણ થઈ ગયાં છે—તેના અનિદ્ર્ય સુંદર મુખ ઉપર એક નિરાશાજનક છટા છવાઈ ગઈ છે. વાદળાંઓથી ઘેરાઈ ગયેલા આકાશમાં જેમ વિજળીનો



ચમકાટ થઈ રહે-તેજ પ્રમાણે તેના નિરાશા જનક મ્હોં ઉપર તેજ-સ્વિતાનો ગર્વ-સૌન્દર્યનો વિકાશ થઈ રહ્યો હતો, તેનું મ્હોં જોઈને, તેના મ્હાન સૌન્દર્યનું અવલોકન કરીને વેણીશંકર મોહિત થઈ ગયા. તેમનું હૃદય સ્નેહ-કરુણ રસથી દ્રવીભૂત થઈ ગયું. જે હૃદયમાં શીવકાર-ડોશી વગેરેનો નિરંતર કલહથી ધર્ષાનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો હતો, તે હૃદયનો તે અગ્નિ આ જળથી યુગાધ ગયો.

વેણીશંકરે કરુણાજનક સ્વરે કહ્યું:-હું એક વાત કહું તે તું સાંભળીશ ?

કિશોરી રડી પડી. સસરાનાં કરુણાજનક વચનોથી તેની આંખોનાં અશ્રુઓ સરી જઈને તેના ગાલ ઉપર પડવા લાગ્યાં. કિશોરીએ કહ્યું:-“ ત્હમે મ્હારા ગુરૂના પણ ગુરૂ છો. શું હું આપની વાત નહિ સાંભળું ? ”

વેણીશંકર:-મ્હારૂં કહ્યું મારીને તું હવે કોઈની વાતમાં ઉભી રહીશ નહિ. તું મ્હારી સેવા-ચાકરી કર, અને ભગવાનનું નામ લે. તું પાઠપૂજા વગેરે કર, સંસારના કળાયા કંકાશમાં ત્હારે ઉભા રહેવાની કંઈ પણ જરૂર નથી.

કિશોરી:-હું એવા કળાયા કંકાશમાં મિલકુલ ભાગ લેતી નથી.

વેણીશંકર:-ત્યારે બધા ત્હારૂં નામ કેમ લે છે ?

એ આગતમાં પોતાનો શી રીતે અચાવ કરવો તે કિશોરી શોધી શકી નહિ. ત્યારે વેણીશંકરે કહ્યું:-“ ગમે તેમ હોય, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે, હવે પછીથી હું ત્હારો જે અંદોઅસ્ત કરી આપું તે પ્રમાણે તું ચાલ્યા કરજે. જે ત્હારૂં અનિષ્ટ થાય તે કાંઈ મ્હારા હૃદયને લાગે નહિ ? ”

કિશોરીએ કહ્યું:-આપ જે પ્રમાણે કહેશો તે પ્રમાણે રહીશ; હું આપની પુત્રી સમાન છું ! ”



## પ્રકરણ ૧૧ મું.

### કુલિન જમાઈ અને લોકચર્યા.

કિશોરીના સસરાએ બીજે દિવસે પત્નીને કહી દીધું કે:-  
“ કિશોરીને કોઈ કંઈપણ કામ બતાવશો નહિ. એ એની ઓરડીમાં બેસી રહેશે અને માત્ર મહારંજ કામ કરશે, તમારા કાર્યમાં એને બિલકુલ રોકશો નહિ. ”

પત્નીએ મ્હોં મરડીને કહ્યું:-“ હાં, મ્હોટા ગૃહસ્થની વહુ ખરીને, તે બિચારી શેતું કામ કરે ! આવી રીતે તો ઘર ના ચાલે ? ”

વેણીશંકર:-“ તમે એમજ ધારણે કે એ જાણે ધરમાંજ નથી, એના બાપને ત્યાંજ છે. ”

પત્ની:-હા, મૈનમાં તો જાણે એમ સમજાવે, પરંતુ એક જીવનું જાગતું માણસ આખા ઘરમાં ફર્યા કરે અને કોઈ એને કામજ બતાવે નહિ ? કંઈ પણ કામ કરે નહિ અને બેઠાં બેઠાં ખાય એ કેમ બને ?

વેણીશંકર:-એ આપણા શશિકાન્તની સ્ત્રી છે-માટે ખતાવવુંજ પડશે.

પત્ની:-ચાં, એમ કરીશું. પરંતુ એની સાથે એમ પણ બંદોબસ્ત કરજો કે મ્હારી ગુલામને એ કંઈ પણ કહે નહિ. એને ગુલામજ આંખનો પાટો થઈ પડી છે.

વેણીશંકર:-કંઈપણ નહિ કહે-હું એને ખાસ કરીને કહીશ.

ત્યારે પત્નીએ પહેરેલા વસ્ત્રના છેડે આંખો દહોઈને આંધળપના સ્વરે કહ્યું:-“ મ્હેં કાણુ જાણે કેટલાંયે પાપ કર્યા હશે કે આંખો સોના જેવો રણતો કમાતો છોકરો મરી ગયો અને આ અભાગિની રાંડ મ્હારે પાને પડી. ”

વેણીશંકરે પત્નીના આક્ષેપ અને દુઃખથી દુઃખિત થઇને દીન સ્વરે કહ્યું:—“ એ તો કેમ કરીએ, સર્વે આપણા નસીબનોજ દોષ છે.”

પત્ની:—એ ગયો અને આ રાંડ રહી ક્યાંથી ! એ કેમ એની સાથે ના ગઇ ?

વેણીશંકર:—તો પછી આ કંકાસજ શેનો હોય ?

પત્ની:—એની તે કંઈ એક રામાયણ છે ! એના વિચારમાંને વિચારમાં તો હું અડધી થઈ ગઈ.

વેણીશંકરે પત્નીના દુઃખે દુઃખી થઇને તેને ઘણી સમજાવી. પત્ની પણ તેમના સમજાવવાથી સહજ શાન્ત થઈ.

કિશોરી તેજ દિવસથી વેણીશંકરના ઉપદેશાનુસાર ઘરના તમામ કાર્યમાંથી વિમુખ રહેવા લાગી. તે જો કે ઘરમાંજ રહેતી હતી; પરંતુ જાણે કોઈ સગાં બહાલાંને ઘેર જઈએ અને દરેક કાર્યમાંથી દૂર રહીએ તેમ ઘરના તમામ કાર્યથી—વાતચિતથી—સઘળી આગતમાં દૂર રહેવા લાગી. સાસરે આવીને તેનું મન જોટલું હળીમળી ગયું હતું, તેટલું તેણે જીદુ કરી નાંખ્યું. તેના હૃદયમાં ઉદાસિનતાનો ભાવ હમ્મેશને માટે ચાલુ રહ્યો હતો. તે પોતાની રૂમમાં બેસીને રામાયણ અને મહાભારત વાંચવામાંજ દિવસો પસાર કરવા લાગી. તે કોઈની સાથે બેસીને કંઈ પણ વાત કરતી નહોતી. આ પ્રમાણે માણસ કેટલા દિવસ રહી શકે ! તેના મનમાં કોઈ કોઈ વાર વિચાર આવતો કે ચાલ, મ્હારે પિયેર ચાલી જઈ—માના રનેહભર્યા ખોળામાં માથું મુકીને મ્હારી બધી જવાળા શાન્ત કરે ! પરંતુ માને દુઃખ રૂપ થઈ પડવાને માટે તેનો ત્યાં જવાને પગ ઉપડતો નહોતો. તેને જો કે માત્ર પેટ ભરવાનીજ દરકાર હતી; પરંતુ તેના આપને ત્યાં એટલો પણ સવડ થઈ શકે તેમ નહોતો !

કિશોરીની આવી સ્થિતિ જોઈને તેને માટે નક્કી કરેલી પચાશ

વિધાની જમીન પોતાને મળેલી હોવાથી ગુલામના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. ગુલામ અને કિશોરી સરખી ઉમ્મરનાં હતાં. આજ ત્રણ વર્ષ થયાં તેને એક પુત્ર સંતાન થઈને મરી ગયું છે. ગુલામને પુત્રનો પ્રસવ થયો ત્યારે શત્રુપક્ષના લોકોએ અનેક પ્રકારની ચર્ચા કરી હતી. એ ચર્ચા કેમ કરવામાં આવી હતી તે અત્રે જણાવી દેવી ઠીક પડશે.

ગુલામ જ્યારે આર વર્ષની હતી ત્યારે ત્રીવેદી મહાશયે અમદાવાદના એક “ કુળવાન ગૃહસ્થ ” સાથે એનો વિવાહ કર્યો હતો. આ કુળવાન ગૃહસ્થનાં તેના ગામમાં ને ગામમાં ચારવાર લગ્ન થયાં હતાં અને જ્યારે તેણે ગુલામ સાથે લગ્ન કરીને ત્રીવેદી મહાશયને તથા તેમનાં સગાં સનેહીઓને કૃતાર્થ કર્યો હતાં ત્યારે તેની ઉમ્મર શત્રુપક્ષવાળાઓ પચાસ ઉપરની કહેતા હતા; પરંતુ એમના કહેવા ઉપર ભરોસો ના રાખીએ તોપણ તે ચાલીશ વર્ષ ઉપરાંતનો તો હતોજ.

તેને ગમે તેટલાં વર્ષ થયાં હોય, તોપણ તેના મ્હોંમાં એક પણ દાંત દેખાતો નહોતો, અને માંચાના વાળ તદ્દન સફેદ થઈ ગયા હતા. ગમે તેમ હોય, પરંતુ તે કુળવાન અને સ્વભાવે કુલીન હતો. તેને સાતસોં રૂપિયા રોકડા ગણી આપી ત્રીવેદી મહાશય કન્યાદાન દઈને કૃતાર્થ થયા હતા. અમદાવાદના તમામ આલ્મશોએ તેમને એ માટે ધન્યવાદ આપ્યો હતો. તેઓએ કહ્યું હતું કે, ત્રીવેદી મહાશયે જે કાર્ય કર્યું, તેવું કોઈ પણ કરી શકનાર નથી. આધુનિક શિક્ષાલાભ કરેલા એકાદ એ યુવકોએ જૂપી રીતે એમ પણ કહ્યું હતું કે, આપ થઈને છોકરીનો આવો સર્વનાશ ત્રીવેદી મહાશય સિવાય ખીજો કોઈપણ કરે નહિ. પરંતુ અંગ્રેજી ભણેલા નાસ્તિક લોકોની વાતોથી શું થાય તેમ હતું, એમ ધારી ત્રીવેદી મહાશયે એમના તરફ ખિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું.

રૂપિઆનો ભાર ઓછો કરવાને જમાદારાને પહેરામણીના રૂપિઆ ગણી લઈને લઈને બીજેજ દિવસે મુંગાઈ તરફ ચાલતી પકડી ગયા છે તે ફરીથી સસરાનું ઘર પાવન કરવાને પધાર્યાજ નથી. અનેક માણસો પાસેથી એવી વાત સાંભળવામાં આવી હતી; પરંતુ ત્રીવેદી મહાશયની પત્ની શીવકાર ડોશી એમ કહેતાં હતાં કે, ત્યાર પછી એમના કુલીન જમાદારાજ એક વખત રાત્રે આવીને અગત્યના કામસર સહવાર થતા થતામાં તો ચાલ્યા ગયા હતા. તેમના એજ આગમને કરીને ગુલામને એક પુત્ર સંતાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

પરંતુ પાડોશીઓ તેમજ અન્ય જ્ઞાતિજનો તેમના આ બચાવને ખિલકુલ માનતા નહોતા. અમદાવાદથી એકદમ રાત્રે આવીને સહવાર થયા પહેલાં ચાલ્યા જાય એ કારણ અને સંભાવનાને કાર્મ અનુમોદન આપી શક્યું નહિ. એક વૃદ્ધ જ્ઞાતિપટેલ આ બાબત એમ કહેતા હતા કે, “ કુલીન જમાઈ એટલે કદાચ રાત્રે આવીને પડોશીએ ચાલ્યા ગયા હોય ખરા; કારણકે કુલીન સંતાનોનો જન્મ હરમેશાં આવી રીતેજ થયો સંભવે છે. ”

તેમની આ યુક્તિ ઉપર કોઈનો પણ વિશ્વાસ એટલો નહિ; ઉપરાંત લોકોનો સંદેહ તો કાયમજ રહ્યો. પરંતુ ત્રીવેદી મહાશયે એ તરફ ખિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને અત્યંત પૈસા ખર્ચીને દોહિત્રનો નામ પાડવાનો પ્રસંગ ઉજળ્યો. પરંતુ પુત્રના પિતાની એ સમયે કંઈ પણ ખાતમી મળી નહોતી.

શીવકાર ડોશી તે બાળકનો સુકોમળ દેહ લઈને પડોશના દશ જણને બતાવીને કહેતાં કે, “ બુદ્ધોને જુદેન ! છોકરાનું મ્હોં જાણે એના બાપનાજ જેવું છે. ”

પડોશીઓ જોઈને બોલતા બંધ થઈ જતા હતા. છોકરાનું મ્હોં તેમને ત્યાં નામું લખનાર રતનચંદના જેવું લાગતું હતું. રતનચંદની

ઉમ્મર બાવિશ કે ત્રેવિશ વર્ષની હતી, તે બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમના ધરતું નામુંઠામું લખતો હતો, અને નિરાધાર હોવાથી તેમને ત્યાંજ પડી રહેતો હતો.

એક એ પડોશીઓએ આ વાત શીવકાર ડોશીને મ્હોં ઉપર પણ કહી સંભળાવી હતી. પ્રથમ તો ડોશી સિંહણની માફક ગર્જના કરી ઉઠવા લાગ્યાં પરંતુ જ્યારે તેમને પોતાને પણ માલૂમ પડ્યું કે, રતનચંદ્રું મ્હોં મ્હોટું છે, અને છોકરાનું મ્હોં ન્હાનું છે, બાકી બન્ને એક બીજાને આભેહુબ મળતાં આવે છે, ત્યારે તેમણે એક બીજા યુક્તિ શોધી કાઢી; પરંતુ અલ્પ દિવસમાં છોકરો પોતેજ આ સઘળા ગડબડનો અંત લાવ્યો; તે એના આવા અપવિત્ર દેહનો પરિત્યાગ કરીને પૃથ્વી પરથી પદ્માયન કરી ગયો.

ગુલાબ કુલીનને અર્પણ કરેલી કન્યા કુલીનમહિષી એ ગર્વથી એ અભિમાનથી જમીન પર પગ મૂકતી નહોતી. જગતમાં ધર્મ, અધર્મ, પૂણ્ય, પાપ, સુનીતિ, કુનીતિ વગેરે શું છે તે એ બિલકુલ જાણતી નહોતી ! ગુલાબની ધારણા એવી હતી કે, જેનો બિવાહ કુળવાન ધરમાં થયો હોય તેના શરીરને કાષ્ટ પણ પ્રકારનું પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. તેને અડકવાને યમનો પણ અધિકાર હોતો નથી. મૃત્યુ થયા પછી તે એકે સપાટે ત્રિજ્યુરથમાં બેસીને વૈકુંઠમાં જવાની હતી, તેમ સાધારણ લોકોને પણ એજ પ્રમાણે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

મનુષ્યના મનનો ગર્વજ મનુષ્યને અધઃપતનના રસ્તે લઈ જાય છે ! જગતમાં અનેક શત્રુઓ હોય છે, પરંતુ અહંકારના જેવો શત્રુ આ જગતમાં બીજો એક પણ નથી. અહંકાર ના આવે તો કશુંએ થતું નથી. ધનનો અહંકાર, રૂપનો અહંકાર, યૌવનનો અહંકાર, કુળનો અહંકાર, આદિ કાષ્ટ પણ પ્રકારનો અહંકાર મનુષ્યને જલદી જલદી

નરકમાં લઇ જવાને ચૂકતો નથી. સેંકડો ઉપદેશો, સેંકડો સદ્ઉપદેશક પુસ્તકોનું અધ્યયન, સેંકડો આદર્શોથી પણ અહંકારીની રક્ષા થઇ શકતી નથી. ગુજરાતના બ્રાહ્મણોને આ કુલીન-અહંકારેજ અધઃપતનના રસ્તે ચડાવી દીધા છે. વંશપરંપરાથી જો કદાચ આ કુલીન-અહંકારે બ્રાહ્મણોના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો ના હોત તો આજે “બ્રાહ્મણ” શાંતિ ધરાવતા આવા નિર્જીવ અધાર્મિક જીવો ઉત્પન્ન થાતજ નહિ.

કુલીનતાના અહંકારમાં અંધ થયા ના હોત તો વેણીશંકર ત્રીવેદી અને તેમની પુત્રી ગુલાબના ચરિત્રનું અધઃપતન થાત નહિ.

ખંડ પહેલો સમાપ્ત.

દુક સમયમાં છપાઈ બહાર પડશે.

સંસાર શેત્રંજ

યાને

કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

ભાગ ૩ જો.

# સંસાર શેત્રંજ

યાને

## કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

### ભાગ ૧-૨.

સાત્ત્વિક, શુદ્ધ અને નિર્દોષ ભાવનાઓથી ભરેલા હૃદયવાળા પવિત્ર પુરુષ જ્યારે મોહરાજની માયાજાળમાં સપડાય છે, ત્યારે ઉત્તરોત્તર તે કેટલો અધો કૂર, સ્વાર્થી, થઈ જાય છે, કાર્ય કરતી વખતે તેને સારાસારનું જ્ઞાન-જ્ઞાન છતાં લાચારીથી તેને કેવાં કૂર કર્મો કરવાં પડે છે, તે દુનિયાની નજરે મહા સુખી ગણાતો હોવા છતાં પણ અંતરથી કેટલો અધો દુઃખી હોય છે, વિગેરે ખાખતો દર્શાવનાર ચૈતન્યદેવ, અને માયાવી આ બે પાત્રો આ નવલકથાના સંસાર-શેત્રંજના પટ ઉપર કેવા કેવા દાવ-પેચ રમે છે, માયાવી કાર્યનું ફળ દર્શાવી ચૈતન્યને તે ન કરવા કહે છે, છતાં તે માયાજાળમાં સપડાઈ તેની પાસે કૂર કર્મો કરાવે છે, પોતે ઉત્તરોત્તર નરક પ્રત્યે ચાલ્યો જાય છે અને આખરે પોતાની કરણી પ્રમાણે ફળ પામે છે, તેનો સાક્ષાત્ ચિતાર આ નવલકથામાં છે. પાકા સોનેરી પુંઠા સાથે દરેક ભાગની કૌમલ માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ પોષ્ટેજ જુદું.

સોલ એજન્ટ

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.



# કર્મ-અન્ધન.

ન કતૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।  
ન કર્મફલ સયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તેતે ॥  
ના દત્તે કસ્યચિત્ પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।  
અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુક્ચન્તિ જન્તવઃ ॥

ૐઽ ઓમ્ને.

## પ્રકરણ ૧ લું.



### લમ પ્રસંગ.

વેણીશંકર મહાશયના જ્ઞાતિબાધ નવલશંકર જાનીના પુત્રનું લમ હતું. નવલશંકરે પુત્રના લમમાં બારે પહેરામણી લીધી હતી, તે પહેરામણીના રૂપિયાને ધરમાં રાખવાનો વિચાર નહોતો કારણકે, તેમને પૈસાની કંઈ ખોટ નહોતી. તેમણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા સુધી નોકરી કરીને બધા પૈસા એકઠા કર્યા હતા, તેમ આપદાદાની મિલકત પણ હતી. તેથી પુત્રના લમની પહેરામણીમાં જે પાંચસો રૂપિયા આવવાના હતા, તે તેઓ ધરમાં રાખવા માગતા નહોતા. તેમણે પડોશનાં પાંચ માણસો તથા વેણીશંકરને બોલાવીને પાંચસો રૂપિયા વાપરતાં પણ યશ મળે-લોકોમાં વાહવાહ કહેવાય તેવો અંદોજસ્ત કરવાનો આગ્રહ કર્યો. સર્વે જણાએ મળીને ખરચનો અંદાજ કહાડી લમની તૈયારીઓ કરી દીધી.

નવલશંકર જાનીનો પુત્ર નવનિત મુંઝારની વિલસન કોલેજમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. તેની ધીરજ અને ઉદારતા માટે તે આખા ગામમાં પ્રખ્યાત હતો.

લમને આગલે દિવસે નવનિત તેની કોલેજના એક સંસ્કૃત પ્રોફેસરને સાથે લઇને ઘેર આવી પહોંચ્યો. પોતાના અભ્યાસમાં ખલેલ પહોંચશે એમ ધારી તે અગાઉથી ઘેર આવ્યો નહોતો. નવનિત ઘેર આવી પહોંચ્યો કે તરત ગોત્રજ વગેરેનાં આનંદી વાળાંઓ વાગી ઉઠ્યાં.

પુત્રના લમ પ્રસંગે નવલશંકરે તેમનાં તમામ બહારગામનાં સગાં

સ્નેહીઓને કંઠોત્રીઓ લખી દીધી હતી; તેમ સ્થાનિક સગાંબહાલાંઓને પણ આમંત્રણ કરીને પોતાને ત્યાં તેડી લાવ્યા હતા. બારણા આગળ નોખતખાતું ખેસાડી દીધું હતું. નોખતખાનાવાળાઓ ‘તક તક ધીન’ ‘તક તક ધીન’ નો અવાજ કરી ગામના લોકોને નવવસંકરને ત્યાંના માંભલિક પ્રસંગની સ્મૃત કરાવી રહ્યા હતા. શરણાર્ધવાળાઓ મ્હોંડે શરણાઈ લગાડીને નીચી દૃષ્ટિએ એકાદ ગજલ યા તો કબાલીનો સૂર લલકારી રહ્યા હતા.

મકાનની અંદર સેંકડો સ્ત્રીઓની દૃઢ જામેલી હતી; યુવતી, વૃદ્ધા, બાલિકા, પ્રૌઢા વગેરે અનેક સ્ત્રીઓ એકત્ર મળીને સ્મિતમૂખે પીડી યોળવાનો સમારંભ કરતી હતી.

નવનિત આવીને એક બાજુ ઉપર ઉભો રહ્યો કે તરત તેની નિપૂણ દાદીમા એક પુરોહિતની માફક પાસે ઉભી રહીને ગંભીર મૂખે જે જે કાર્યો કરવાનાં હતાં તેને લગતી સલાહ આપવા લાગી. આજ્ઞાધીન યજમાનની માફક અન્ય સ્ત્રીઓ તેમની આજ્ઞા પાલન કરી, સુચવેલું કાર્ય સંપાદન કરવા લાગી.

નવનિતની દાદીમા નવનિતની પાસેજ ઉભી રહેલી હતી. તેણે અન્ય સ્ત્રીઓને કહ્યું કે—“અરે તમે હસવા-ખેલવામાંજ મશગુલ થયાં છો, નવનિત આવીને ક્યારનો ઉભો થઈ રહ્યો છે ને કેમ કોઈ અર્ધિ આવતું નથી ? કોઈ આવીને પીડીના વિધિ તો કરો ! હજી રામણ-દીવાનું પણ કાંઈ ઠેકાણું નથી. કોઈ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી આવીને પીડીના ખે છાંટા નાંખી જાય તો બિચારો જલદીથી ન્હાઈ લે. તમે વાતો કરવામાં રોકાયાં છો અને અર્ધિયાં તેને નાહક ખોટી થવું પડે છે.

નવનિતની દાદીમાના આદેશ તરફ કોઈએ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. વૃદ્ધાઓનું એક ટોળું દૂર ખેસીને પોતપોતાના પુત્ર, પૌત્ર, દુહિતા દોહિત્ર તથા તેમની પત્નીઓ અને આર્થિક અવસ્થા, કાર્યની બવસ્થા

તેમજ રૂપ, ગુણ અને વિષય વૈભવની તથા વિષય કાર્યાદિની આલોચના કરવામાં રોકાયું હતું. પ્રૌઢાઓ પોતપોતાનાં શિશુ સતાનો સંબંધી વાતો કરવામાં મશગુલ થઈ ગઈ હતી. યુવતીઓ પૈકી ઘણી-ખરી પોતપોતાના ગૃહસંસારની વાતો કરવામાં, કોઈ કોઈ રાંધવાની વાતોમાં, કોઈ કોઈ ભૂતકાળમાં થયેલાં પોતાનાં લગ્ન સમયની સ્મૃતિ તાજ કરી તેને લગતી બાબતો ઉપર ચર્ચા કરવામાં રોકાઈ ગઈ હતી. તેથી કોઈએ નવનિતની દાદીમાના આદેશ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

કિશોરી એક સંકેદ વસ્ત્ર પહેરીને દૂર ઉભી રહી હતી. નવનિતની દાદીમા “ પીડીની વિધિ ” “ પીડીની વિધિ ” કહીને ચિત્કાર કરી રહી હતી છતાં કોઈ સાંભળતું નહોતું તેથી કિશોરીએ ત્વરિત ગતિથી નવનિતની પાસે આવી પીડીના પાત્રમાંથી એક આંગળી ભરી બે ચાર છાંટા નવનિતના ઉપર નાંખ્યા.

કિશોરી વિધવા હતી, વિધવાથી પીડીની વિધિ થઈ શકે નહિ તેથી તેના આ કાર્ય માટે સર્વે સ્ત્રીઓ કાલાહલ કરી ઉઠી. નવનિતની માસી ચિત્કાર કરીને ભગવાનનું નામ દેવા લાગી તેમ આ દૈવ દુર્યોગમાંથી નવનિતની રક્ષા કરવા માટે તેની ઉપરા ઉપરી પ્રાર્થના કરવા લાગી. નવનિતની દાદીમાએ મ્હોં ચડાવી, વિરક્ત ભાવે કિશોરીને કહ્યું:—“ ત્હને કોણે ડાહ્યાપણ કરવાનું કહ્યું હતું ? તું હવે ન્હાની છે, સમજતી નથી ? આટલી અકલ પહોંચતી નથી ? જા એક બાબતે જાણને બેસી જા ”

કિશોરી સ્તબ્ધ બની ગઈ; તેનો આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ; તેને ઘણા પરતાવો થયો, તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, “ મ્હારે શા માટે ડાહ્યાપણ કરીને આવું કરવું જોઈએ ? કોઈને અનિષ્ટ થવાનો જોઈએ આવે એવું મ્હારે શા માટે કરવું જોઈએ ? હાથ ! હું વિધવા

હું, વિધવા થયા પછી આવું કાર્ય કરવાનો મ્હને બિલકુલ અધિકાર નથી, મ્હને આ શું સુઝયું ? ” તેનું સમસ્ત શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું.

કિશોરીની સાસુ તે વખતે પાસે બેઠેલા એક ટાળામાં બેસીને વાતો કરી રહી હતી. તે આ વાત સાંભળીને ધીમે ધીમે ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. કિશોરીને જડસડ જેવી ઉભી રહેલી જોઈને તેને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો; પરંતુ તરત તેણે તેને દશ વાતો સાંભળાવીને પોતાના ગુસ્સાને શાન્ત કર્યો. કિશોરીની સાસુના અવાજ સાથે અનેક જણીઓએ પોતપોતાનો અવાજ મેળવ્યો. અનેક જણીઓ કિશોરીને લાજ વગરની દુષ્ટા વગેરે વિશેષણો લગાડીને હેરાન કરવા લાગી. કુળવાન પતિની ગર્વિતા પત્ની ગુલાબે પણ આવીને એ સમયે કિશોરીની મશ્કરી કરી સારી રીતે મ્હેણાં માર્યાં.

સ્ત્રીઓની કઠોરતા અને હૃદયહીનતાથી નવનિતનું હૃદય દુભાયું. કિશોરીની તે વખતની સ્થિતિ જોઈ તેને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. નક્ષત્રશૂપણ ખસતાં ઉપાના અવયવો ઉપર કરાળ મેઘની છાયા પડતાં આપણા હૃદયમાં જેમ એક પ્રકારનો દારૂણ આવિર્ભાવ થાય, છે, તેજ પ્રમાણે કિશોરીની તે વખતની સ્થિતિ જોઈને નવનિતનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું. નવનિતને જે કે ઘણું લાગી આવ્યું તોપણ તે મ્હોં ફાડીને એક શબ્દ પણ બોલી શક્યો નહિ. કારણકે જેઓએ કિશોરીનું હૃદય દુભાવ્યું હતું તેઓ સઘળાં તેનાં સગાં થતાં હતાં.

એવામાં નવનિતની કાકી ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. તેણે શાન્ત સ્વરે કહ્યું:—“ તમે બધાં કેમ એ અભાગિનીનો તિરસ્કાર કરો છો ? એ બિચારી સમજતી નથી. જે સમજતી હોય તો એવું કરે ખરી કે ? ”

એટલામાં બીજી એકજણી બોલી ઉઠી કે:—“ ના, એ તો હજી ન્હાની બાલિકા ખરીને તે બિચારી ક્યાંથી સમજે ? ”

નવનિતની કાકીએ કહ્યું:—“ આહા ! બાલિકા નહિ તો બીજું શું ? બગવાને તેને રંડાપો આપ્યો છે—નહિ તો આજે એજ આ સમજા કાર્યની કરતી કારવતી હોત. એ નવનિતના મ્હોટા બાપની આ છે. તેનો સ્વભાવ ગરીબ ગાય જેવો છે. હશે જે થયું તે ખરું. પીડીની વિધિ ફરીથી કરો. ”

એવામાં નવનિતે કહ્યું:—હવે ફરીથી વિધિ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. એ મ્હને શુભાપિવાદ મળી ચુકેલો છે.

પરંતુ નવનિતની દાદીમાના હૃદયમાં અશુભની આશંકા રહી જવાથી તેમણે ફરીથી વિધિ કરવાનો આદેશ કર્યો. તે અશુભનો વિનાશ કરવાની ઈચ્છાથી કુલીન કામિની ગુલાબ ઉપર ફરીથી વિધિ કરવાનો ભાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો.

નવનિતના મસ્તક ઉપર પ્રથમ ગુલામે પીડીના છાંટા નાંખ્યા. ત્યાર પછી અન્યાન્ય સ્ત્રીઓ પણ ગીત ગાતી ગાતી પીડી ચોળવામાં તત્પર થઈ. અભિમાનિની ગુલાબના હર્ષનો કંઈ પાર રહ્યો નહોતો. તેણે કિશોરીની નજીક આવીને તેને દૂર જઈને ખેસવાનું કહ્યું. બિચારી કિશોરીની મનોવેદના માત્ર નવનિત સિવાય કોઈ પણ કળી શક્યું નહોતું.



પ્રકરણ ૨ બી.



અહમર્યાદ્યાસ.

નવનિત દુઃખિત અંતઃકરણે બહાર આવ્યો. ત્યાં આગળ તેની કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર તથા બીજા કેટલાએક સભ્ય ગૃહસ્થો બિરાજેલા હતા. તેઓ અનેક પ્રકારની ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા. નવનિત ત્યાં આગળ જઈને બેઠો અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે પ્રોફેસર સાહેબના મ્હોં સ્થામે જોઈને કહ્યું:—“ સાહેબ ! સ્વર્ગીય વિદ્યાસાગર

મહાશય ખરેખર દયાના સાગર હતા, તેમનું હૃદય વાસ્તવિક રીતે હિંદુ વિધવાઓના દુઃખથી દ્રવીભૂત થયું હતું. તેમણે હિંદુઓનાં મહાપાતકોનું નિવારણ કરવાને માટે વિધવા-વિવાહની જે અત્યંત યેષ્ટા કરી હતી તે વાસ્તવિક હતી; પરંતુ આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય માનો કે તેમની એ દૈવી ઇચ્છાને અનુકુળતા મળી નહિ. મ્હારે એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે કોઇ દહ મનનાજો પુરૂષ પણ હિન્દુ વિધવાઓનું દુઃખ જોઇ આંખોનાં અશ્રુઓને અટકાવી શકશે નહિ. આ પાપમાંથી આપણો દેશ મુક્ત નહિ થાય, સાહેબ !”

પ્રોફેસર સાહેબ નવનિતના મ્હોં સ્થામે જોઇને સમજી શક્યા કે તેણે કોઇ વિધવાના દુઃખથી વિગળિત થઇને ઉપલો સવાલ પૂછ્યો હતો.

તેમણે તપકિરની એક ચપટીને નાકમાં ખેંચીને કહ્યું:—“ નવનિત ! ત્હેં “ Max Muller ” વગેરે વિદેશી પંડિતોના ગ્રંથોમાં વાંચ્યું છે કે, હિન્દુ વિધવાઓને અત્યંત દુઃખ પડે છે, તેથીજ મ્હને લાગે છે કે તું આમ કહેતો હઇશ ? પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવા જતાં હિન્દુ વિધવાઓને ખિન્નકુલ દુઃખ નથી. ”

“ ના મહાશય, હું વિદેશી પંડિતોના લેખને અનુસરીને કંઈ પણ કહેતો નથી. મ્હું આજે જે ઘટના નજરોનજર જોઈ છે તેથી પત્થર પણ પીગળી જાય. ”

“ શી ઘટના જોઇ છે ? ”

“ અમારી જાતિની એક આસિકા વિધવા છે. રૂપ અને ગુણમાં તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સમાન છે, પવિત્રતામાં ગાયત્રી સમાન છે. તેણે અણસમજણમાં મ્હારા શરીર ઉપર પીડીના બે ચાર છાંટા નાંખ્યા એટલા માટે તેને જાણે કરી કરી નાંખી કે કંઈ કહેવાનીજ વાત નહિ. તે વખતનો દેખાવ જોઇ પત્થર હોય તે પણ પીગળી જાય.

મ્હને તેજ સમયે વિચાર આવ્યો કે સ્વર્ગીય મહાશય વિદ્યાસાગરે વિધવા-વિવાહ માટે જે જે પ્રયત્નો આદર્યા હતા, તે યથાર્થ છે, તેમ તેમનો તે સાધુ ઉદ્દેશ જે સફળ થયો હોત તો હિન્દુ વિધવાઓના દિર્ઘ નિશ્વાસોનો અભિશાપ અત્યારસુધીમાં ક્યારનોયે દૂર થયો હોત. ”

“ વિદ્યાસાગર મહાશય પરમ પંડિત હતા ખરા, પરંતુ તેઓ પારલૌકિક-તત્ત્વ ઉપર અધિક વિશ્વાસી નહોતા, તેથીજ હિન્દુ વિધવાઓનો પુનર્વિવાહનો વિવાજ પ્રચલિત કરવા માટે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા. ”

“ બ્રૂજ ! બ્રૂજ ! તમારી પણ બ્રૂજ છે. વિદ્યાસાગર મહાશયનું જીવનવૃત્તાંત વાંચનાં સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે, તેઓ ઇશ્વરને, કર્મ-ફળને, પરલોકને તેમજ પરલોકમત આત્માને માનતા હતા. ”

“ પરંતુ તે તો એમની પાછલી જીંદગીમાં-તેમના જીવનની શરૂઆતથીજ જે તેમનો એ સંઘળા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હોત, તો તેઓ કદાપિ વિધવા-વિવાહ માટે એટલા બધા પ્રયત્નો કરતજ નહિ, તોપણ મ્હારે એટલું તો જણાવવુંજ પડશે કે, તેમનું હૃદય દયા અને માયાની લાગણીઓથી પરિપૂર્ણ હતું. હિન્દુ વિધવાઓનું દુઃખ અને દુર્દશા દેખી તેમના હૃદયમાં સખ્ત આઘાત થયો હતો, અને એજ આઘાતથી તેમનો વાસ્તવિક સ્નેહ અને કરૂણા વિધવાઓના આશિર્વાદ સ્વરૂપે વૃદ્ધિગત થયાં હતાં. પરંતુ તેઓ વિધવાઓનું વૃત્ત શું છે, તેમાં શો ઉદ્દેશ સમાયલો છે, મનુષ્ય જીવનનું આદર્શ શું છે એ સંઘળાં આત્મિક તત્ત્વોનો ગંભીર ભાવ સમજી શક્યા નહોતા તેથીજ તેઓ એટલા બધા દુઃખિત થયા હતા તેમ તું પણ એ સંઘળું જાણતો નથી-સમજતો નથી તેથીજ દુઃખી થાય છે. ”

“ વાઈ ત્યારે આપ જણાવશો કે, એ આત્મિક તત્ત્વોનો ગંભીર ભાવ કેવો છે ? ”



“ તે એક વાતમાં સમજવી શકાય તેવો વિષય નથી. ”

“ પરંતુ આપ આવું અદ્ભુત રહસ્ય સમજવીને પાછળથી નિરાશ કરો છો તે નહિ ચાલે. મ્હને પહેલાં એ સમજવો કે વિધવા-વિવાહ ઉચિત કેમ નથી ? ”

“ માત્ર વિધવાના દુઃખથી દુઃખિત થઇને, વિદ્યાસાગર મહાશયે જે “ વિધવા-વિવાહ ” નામનું પુસ્તક રચ્યું છે, તે ભ્રમ અને પ્રમાદથી પરિપૂર્ણ અને અશાસ્ત્રીય છે, ધણું ખરું “ વિધવા-વિવાહ પ્રતિબંધ ” નામના ગ્રંથમાં એ વિષય ધણી સારી રીતે આલેખવામાં આવેલો છે. ”

“ હા, તે પુસ્તક પણ મ્હેં વાંચ્યું છે. ”

“ તો પછી તું જાણતોજ હોવો જોઇએ કે, વિધવા-વિવાહનો શાસ્ત્રાનુસારે નિષેધ કરવામાં આવેલો છે. ”

“ હા, એ પુસ્તક એ પ્રમાણે લખેલું છે ખરું પરંતુ મ્હારો સંદેહ દૂર થતો નથી. ”

“ મ્હેં ત્હને પહેલેથીજ કહ્યું છે કે, જેઓ માનવ જીવનના ઉદ્દેશ-મોઘથી વંચિત છે, તેઓ વૈધવ્યવૃત્તના ઉદ્દેશને સમજી શકતા નથી. ”

“ વારું, ત્યારે આપ જણાવશો કે, માનવ જીવનનો ઉદ્દેશ શો છે ? ”

“ એ ઉદ્દેશ ચૈતન્યમય આત્માને જડના હાથમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો છે. ”

“ એ ઉદ્ધાર શાથી થાય છે ? ”

“ યોગબળના અભ્યાસથી થાય છે. યોગ સાધનાનું મુખ્ય અંગ બ્રહ્મચર્ય છે. અને હિન્દુ વિધવાઓને માટે તે બ્રહ્મચર્યની સાધના શ્રેષ્ઠ છે. ”

“ હા, એ ખરું; પરંતુ બ્રહ્મચર્યની કઠોર સાધના કરવાની શક્તિ શું દરેક જણમાં હોય છે ? ”

“ અભ્યાસ કરે તો અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય. મલ્લના લોભનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી, એમ ધારી શું સમસ્ત પુત્રોને દારૂના પીઠામાં મોકલી દેવા એ પિતાનું કર્તવ્ય કહેવાય કે ? ”

“ ગમે તેમ હોય; પરંતુ વિધવાઓના ઉપર પુરૂષોએ આવો જુલમ ગુન્નરવો અને કઠોર શિક્ષાઓ કરાવવી એ મતને હું મિત્રકુલ અનુસરી શકતો નથી. ”

“ એમાં કઠોર શિક્ષાઓની વાત ક્યાં આવી ? ”

“ કેમ નહિ ? વિધવા જો અભ્યાસરિણી હોય તો તે કદાપિ અપવિત્ર કહેવાય નહિ છતાં શુભ વસ્તુઓને તેમનો સ્પર્શ થતાં તે કેમ અપવિત્ર અને અશુભ થઈ જતી હશે ? ”

“ ભાઈ ! એમાં પણ એક પ્રકારનું ઉંડું રહસ્ય સમાયલું છે. હું તને એ પૂછું છું કે, વિધવાઓને દેવતાઓના ભોગ ધરાવતાં, પૂજાની સામગ્રીને સ્પર્શ કરતાં કદાપિ દોષિત ઠરાવી અલગ રાખવામાં આવી હોય એવું ત્હેં સાંભળ્યું છે ? ”

• “ ના, એવું તો મ્હેં સાંભળ્યું નથી. ઉત્તરું એવા સ્થળોએ તો મ્હેં વિધવાઓનો અધિકાર અન્ય માણસો કરતાં અધિક પ્રમાણમાં જોયો છે. ”

“ હવે તુંજ વિચાર કરી જો કે ધર્મના કાર્ય કરતાં લમનું કાર્ય એટલું નહિ હોવા છતાં તેમને કેમ એવાં કાર્યોમાં ભાગ લેવા દેવામાં આવતો નહિ હોય ? એનું ખરું કારણ એજ છે કે વિવાહ વગેરે કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિનો ઉચ્છવાસ હોય છે—આજી કાર્યો અધિક હોય છે. તેથી એવે સ્થળે વિધવાઓને—અભ્યાસરિણીઓને દૂર રાખવાની એક પ્રકારની એ યુક્તિ છે. તેઓ હૃદયની વૃત્તિઓના ઉત્તેજનામય વ્યાપારમાં યોગદાન ના કરે, તેટલા માટેજ એ સધળી વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવેલી છે. અભ્યાસ યોગ બહુ કડિન છે, અભ્યાસના માર્ગમાંથી

વિચ્યુત થતાં વિશેષ સમય લાગતો નથી. ”

“ એ ખરું; પરંતુ એ વ્યવસ્થા અત્યંત કઠોર છે. બાલિકાઓના કોમળ હૃદયોમાં એથી સખ્ત આઘાત થાય છે. ”

“ ભાઈ ! મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરનાર બ્રહ્મચર્યનો અભ્યાસ કરાવવામાં કઠોરતાની ખાસ કરીને આવશ્યકતા રહે છે. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે જે માતાપિતાઓ પોતાના પુત્ર કે પુત્રી ઉપર કઠોરતા કરતાં નથી, તેમનાં સંતાનો શિક્ષાના સંબંધથી સંપૂર્ણ રીતે અજ્ઞાત રહી જાય છે, તો પછી આ તો બ્રહ્મચર્યનો અભ્યાસ છે, તેમાં કઠોર થયા સિવાય અલે ખરું કે ? ”

“ ત્યારે તમારો મત એવોજ છે કે, વિધવાઓને માટે આ સઘળી કઠોર શિક્ષાઓ લાભદાયી છે : ”

“ હા, અવશ્ય કરીને લાભદાયી છે. ”

“ પરંતુ અનેક જણાઓનું અનુમાન એવું છે કે હિન્દુ વિધવાઓ આવી કઠોર શિક્ષાઓ સહન નહિ કરી શકવાથીજ કુમારો અગ્રેસર થાય છે. ”

પ્રોફેસર સાહેબે હસતાં હસતાં કહ્યું :—“ એ સઘળાં દુર્બળ હૃદયનાં મનુષ્યોનો માત્ર વાર્તાલાપ છે, બીજું કંઈ નહિ. એમને ક્યાં ખબર છે કે, કઠોરતાથી તો અભ્યાસની દૃઢતા થાય છે. અને અભ્યાસથી મનુષ્ય સઘળાં કાર્યો સંપાદન કરી શકે છે. અરે મનુષ્ય તો શું, પરંતુ જંગલનાં પક્ષીઓ પણ અભ્યાસથીજ “ અયરે અયરે રામ ” બોલી શકે છે. ”



## પ્રકરણ ૩ જી.

### ગુલાબનો ગુપ્ત પ્રણય !

ગુલાબના પીઠી ચોળવાના શુભાશિર્વાદ કરીને નવનિતના વિવાહનું કાર્ય પૂર્ણ થઈ ગયું;—ત્યારપછી વર્ષચક્રમાંથી વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુઓ પસાર થઈ ને શરદઋતુના પ્રથમ દૃશ્યે દેખાવ દીધો. પ્રેરૂતિ રૂપી થાયેટરમાં ભાદ્રમાસના ગંભીર ભાવનો ‘સીન’ રજુ થયો.

નવનિતરાયના લગ્નમાં સુયોગ અને સફળતા મળવાથી ગુલાબે કિશોરીને બતાવી આપ્યું હતું કે, માનવ સમાજમાં પોતે કેટલું લીધું પદ ધરાવે છે. શુભ કાર્યમાં પોતે કેટલી બધી પૂજનીય થઈ પડી હતી, પોતાના સ્પર્શથી લાકડાની હોડી સોનાની થઈ જાય છે, આપ પામેલો નિર્જીવ પત્થર પણ મનુષ્ય થઈ જાય છે; જ્યારે કિશોરીનો સ્પર્શ કેવો કઠોર અને પાપ-તાપથી પરિપૂર્ણ છે. જાણે દેવતાઓનો આપ પણ એના સ્પર્શ જોડેલો ભયંકર નહિ હોય. ગુલાબ એજ સમયથી કિશોરીને એક નરકના કીડા સમાન માની પગતળે દબાવતી આવી હતી. અહંકારી દૃશ્યરૂપી પગતળે તેણે કિશોરીને કચરી નાંખી હતી. હતૂભાગિની વિધવા કિશોરી આ સંઘર્ષ મૂંગે મૂંગે સહન કરી લેતી હતી.

ભાદ્રમાસનો વરસાદ જગતમાં પોતાનું સ્વરૂપ બતાવી રહ્યો હતો. વચ્ચે વચ્ચે વિજળાઓનો ચમકાર થઈ રહ્યો હતો. નીચું મ્હોં કરી રહેલી વૃક્ષની ડાળીઓની પાંદડાંરૂપી આંખોમાંથી ‘ઝરઝર’ કરતાં અશ્રુબિંદુઓ ટપકી રહ્યાં હતાં.

એવા સમયે રૂમનાં દાર બંધ કરીને કિશોરી એક સાદડી ઉપર

બેઠી બેઠી વિચાર કરી રહી હતી કે, મનુષ્ય જગતમાં કેમ આવતું હશે, કેમ જતું રહેતું હશે, ગયા પછી પાછું કેમ નહિ આવી શકતું હોય ? મનુષ્ય કાણુ હોય છે ? એક મનુષ્યનો બીજા મનુષ્ય સાથે શો સંબંધ હોય છે ? એક જણના અભાવે બીજાનો સર્વાનાશ સામાટે થતો હશે ? એક જણના ચાલ્યા જવાથી સેંકડો જણાઓનાં હૃદયો કેમ દુઃખિત થતાં હશે ? એકનો બીજા સાથે સંબંધ શો ? જો એક જણ ના હોય તો તેના સિવાય બીજાને ચાલે નહિ, તેમ એક જણના અભાવે બીજાને બીજાનું હૃદય શૂન્ય અને ઉદાસ થઈ જાય છે ત્યારે તે તેની તરફ પાછું વળીને જોતો કેમ નહિ હોય ? મનુષ્ય મરી જતું હશે એટલે શું તેનો અંત આવી જતો હશે ? જો એમજ હોય તો તેના મોહન મધુર ભાવ હૃદયમાંથી કેમ વિસારી શકાતા નથી ? ફૂલ સુકાઈ જાય છે, પણ સુવાસ કેમ રાખી જતું હશે ? સુવાસ તો ફૂલનું જીવન છે. જો એમજ હોય તો, મ્હારા આટલા આટલા દુઃખે-આટલા બધા આકુળ-આહવાને તેઓ કેમ એક વખત પણ આવીને મ્હને દર્શન દેતા નથી ? મ્હને લાગે છે કે, મ્હારી બૂમો તેઓ સાંભળી શકતા નહિ હોય. પરંતુ એવી તે કેવી બૂમો માફ કે, તેઓ સાંભળી શકે ? એવી રીતે હું બૂમો મારી શકતી નથી. એમને શી રીતે બોલાવાય ? કાણુ શિખવાડે કે બૂમ કેવી રીતે પડાય.

અવિશ્રાન્ત વરસાદથી ભીંજાયેલી ધરણીની નિર્જન રાત્રે રૂમનાં બારણાં વાસી વિધવા હિન્દુવધૂ આ પ્રમાણેનો વિચાર કરી રહી હતી. મકાનના બાપરાપરથી નળીઆં વાટે વરસાદનું પાણી જમીન ઉપર પડીને એક પ્રકારનો 'ટપ' 'ટપ' કરતો અવાજ કરી રહ્યું હતું. વરસાદપ્રિય દેડકાંઓ ભીંજતાં ભીંજતાં એક પ્રકારનો આલ્સપ કરી રહ્યાં હતાં. તેમ વ્યથિતહૃદયા કિશોરીના અંતઃકરણમાં ઉપધી કઠિન સમસ્યાઓના ભાવો ઉદય પામીને તેને આકુળ-આકુળ કરી રહ્યાં.

હતા. તેવામાં તેની પાસેની રૂમની પાછલી બારી ઉઘડવાનો અવાજ થયો. એ અવાજથી કિશોરીની વિચારમાળા દૂરી ગઈ. તેણે તરતજ ઉઠીને અર્ધ ખુલ્લી બારી વાટે બહાર નજર કરી અને તેણે જે દૃશ્ય જોયું તેથી તેનું સમસ્ત શરીર ઠંપી ઉઠ્યું.

કિશોરીએ જોયું તો, વરસતા વરસાદમાં મધ્ય રાત્રે એક પુરૂષ જોડેની રૂમની ખુલ્લી બારી નીચે ઉભો ઉભો બીજાતો હતો. પાઠક ! આ રૂમ ગુલાબના શયનગૃહ તરીકે વપરાતો હતો. બારી ઉઘડી કે તરત તે પુરૂષ પછીતેથી ચડીને તે રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો, અને બારી બંધ થઈ ગઈ.

આ બનાવ જોઈને કિશોરીનું હૃદય ઠંપી ઉઠ્યું. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, બ્રાહ્મણના મકાનમાં—ગૃહસ્થના મકાનમાં આ શો ગજબ ! આ કેવો પાપાચાર ! કિશોરીએ લોકોને મ્હોંડેથી ગુલાબની ચાલ ચક્રગત સંબંધી અત્યારસુધીમાં અનેક વાતો સાંભળી હતી; પરંતુ એ વાતો ઉપર કોઈ વખત તેને વિશ્વાસ આવતો, તો કોઈ વખત ખોટી પણ માનતી હતી. આજે તેણે પોતાની નજરે આ દૃશ્ય જોયું તેથી હવે તેની ખાતરી થઈ કે, ગુલાબ કલંકિની તો છેજ. લોકોના મ્હોંડેથી જે વાત સાંભળવામાં આવી હતી તે સત્ય છે. તેને વિચાર આવ્યો કે, જેના સંબંધમાં એવી વાતો સાંભળવામાં આવી હતી એ પુરૂષ કોણ હશે ? આવું નીચ કાર્ય કરવાનું સાહસ શામાટે કરતો હશે ? તેણે અત્યંત ધામેથી પોતાની રૂમનું બારણું ઉઘાડીને દબાવે પગલે ગુલાબની રૂમના બારણા આગળ જઈ બંધ બારણાની ફાટમાંથી અંદર નજર કરી તો રૂમના મધ્ય સ્થળે આવેલા ટેબલ ઉપર પૂર તેજમાં ‘ ટેબલ લેમ્પ ’ સળગી રહ્યો હતો, અને એક બાજુના ખૂણામાં બિઝાવેલા પલંગ ઉપર, અબ્યવસ્થિત વસ્ત્રે કોણી ઉપર માથું ટેકવીને ગુલાબ બેઠી હતી. તેના મ્હોં ઉપર સ્મિત હાસ્ય તરી આવેલું હતું.

અને તેના ગળામાં હાથ નાંખી, રતનચંદ ગુમાસ્તો તેના સુકામળ કપોળ પ્રદેશપર ચુંબન કરી રહ્યો હતો ! !

કિશોરી આ પાપી લીલાનું દ્રશ્ય વધારે વખત જોઈ શકી નહિ. તેનું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું. તેને આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં. તેણે વિચાર્યું કે, બ્રાહ્મણ થઈ-ગૃહસ્થની પુત્રી થઈ, એક નીચ નોકર જોડે પ્રણય કરવાનું આટલે સુધીનું સાહસ ! આ ! ! લોકો ન્યારે આ સંબંધીની ચર્ચા કરતાં હતાં ત્યારે હું એમ માનતી હતી કે, તેઓ મિથ્યા બોલે છે, પરંતુ આ શું ! મ્હારી પોતાની આંખે હું આ શું જોઉં છું ! તેને ગુલામ ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર ઉપજ્યો. તે ધીમે ધીમે છૂપાતી છૂપાતી પોતાની રૂમમાં ચાલી આવી અને પૂર્વાનુવત્ અત્યંત સાવચેતીથી પોતાની રૂમનાં દારણાં બંધ કરી દીધાં.

તે વિચાર કરવા લાગી કે, હવે કરવું શું ? આ વાત મ્હારે મ્હારી સાસુને જાણાવવી કે નહિ ? પરંતુ તેજ વખતે વળી પાછો તેને વિચાર આવ્યો કે, મ્હેં બહુ ખોટું કર્યું છે. હું એક બાળ વિધવા છું. કોઈની રૂમમાં શું થાય છે તે જોવાનું મ્હારાથી સાહસ થાયજ કેમ ? મ્હેં આ શું કર્યું ! તે કેટલીયે વાર સુધી હતાશ બનીને બેસી રહી. વળી પાછી થોડીવાર રહીને વિચાર કરવા લાગી કે, મ્હારે મ્હારી સાસુને શું કામ કહેવું જોઈએ ? ગુલામ તેમની લાડકવાયી પુત્રી છે. તે અને કંઈ પણ નહિ કહે-મ્હારી વાત બિલકુલ માનશેજ નહિ. ઉપરાંત મ્હને હેરાન કરશે. શું તેઓ અત્યારસુધી આ સંજ્ઞા બાળ-તથી અજાણ હશે ? ના, ના, તેઓ જાણતાં તો નહિંજ હોય. પુત્રીના મેંકડો દોષો માફ થઈ શકે, પરંતુ આ દોષ કાંઈ માફ કરવા જેવો છે તે તેઓ આંખ આડા કાન કરતાં હશે ! નક્કી તેઓ આ સંબંધી કંઈ પણ જાણતાં હોવાં જોઈએ નહિ. હું જો તેમને નહિ કહું તો, આ પાપાચારીઓ કદાપિ પોતાના પાપમાંથી વિમુક્ત રહેવાનાં નથી, ઉપ-

રાત તેમનું પાપ છૂપાવતાં તેમને જે પુષ્ટી મળશે તે બદલ મ્હને પાપ લાગશે. પાપ જોતાંજ તેના નિષેધનો ઉપાય કરવો ધટે છે.

હજી પણ જો તેઓ જાણુશે તો આ પાપીઓ કદાચ સાવ-ધાન થઈ શકશે. અર્થાત્ પોતાના પાપ માર્ગમાંથી મુક્ત થઈ શકશે. ગુણાળનો સર્વનાશ થયો છે—પરંતુ મકાનનો સર્વનાશ થતો અટકી જશે. કદાચ તેઓ મ્હને હેરાન કરશે તો ? બલે કરે, હેરાનગતિનો ડર રાખી વાત છૂપાવતી એ બનેજ કેમ ? તેઓ મ્હને શું કરવાનાં છે ? વળી એમ પણ છે કે—

કિશોરી દુઃખિત અંતઃકરણે મનમાં મનમાં બોલી કે, કદાચ આ પ્રમાણેની તેમની આવ જા કરતાં જો કોઈ જોઈ ગયું તો, મ્હારા કૂટેલા નસીબે મ્હારેજ દોષિત ઠરવું પડશે.

છેવટે કિશોરીએ એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે, આ વાત તેની સાસુને તો જણાવવીજ. એક વખત વિચાર કર્યો કે, સાસુ કરતાં સાસરાને કહેવાથી ઠીક પડશે, કેમકે તેઓ ન્યાયી છે. સાસુ કદાચ અન્યાયનો પક્ષ લઈ સ્હામી એયાર વાતો સંભળાવી દીધા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ સસરાના મ્હોં આગળ આવી પાપી વાતની પ્રસ્તાવના કેમ કરીને થઈ શકે ? છેવટે કિશોરીએ તેની સાસુનેજ કહેવાનું નક્કી કર્યું. એક વખત વિચાર થઈ આવ્યો કે, સાસુને હમણાંજ બોલાવી તેમને નજરો નજર આંતાવું. પરંતુ એમ કરવું તેને ઉચિત લાગ્યું નહિ. તેનું શરીર થરથર ધ્રુજતું હતું.

વિચારમાં આખો દિવસ પસાર થઈ ગયા પછી છેવટે સાચાં કાળે કિશોરીએ તેની સાસુને એકાંતમાં બોલાવી ગઈ રાતની સમસ્ત હકિકત વિવેકથી કૂહી સંભળાવી.

કાળી નામણુના પૂંછડે હાથ ફેરવતાં જેમ તે પૂંછાડી ઉઠે તેમ કિશોરીની સાસુ પણ તેની વાત સાંભળી ગઈ હતી. તેની આંખો



લાલચોળ થઇ ગઇ. બમરો સંકેત્યાઇ ગઇ. તેણે કહ્યું:—“હે, વહુ ! તું તે બ્રાહ્મણની છોકરી છે કે બીજાની !”

કિશોરી ચમકી ઉઠી. તેણે ધ્રુજતા અવાજે કહ્યું:—“કેમ બા ?”

“કેમ બા, જાણે કેટલી બધી બલી છે. જે લકંગી હોય તે સતીપણાનો ડોળ ધાલે છે. ત્હારી તાકાત શી કે તું આવી વાત મ્હારા મ્હોં આગળ કરે ? ત્હને શું બિલકુલ શરમ પણ ના આવી ? આ ઉપરથી તું બીજું શું ના કરી શકે ?”

કિશોરીએ મહા મહેનતે-અત્યંત સાહસ કરીને કહ્યું:—“શું હું ખોટું ખોલું છું ?”

“વળી પાછી સતી થવા જાય છે કે, રાંડ હરામખંદી ! ત્હારું કંઈ ના ચાલ્યું એટલે મ્હારી છોકરીને કલંકિત કરી ? રાંડ વાધરણ. ” એમ કહી તાનસેનની માફક પોતાના સ્વરના અભિમા પોતે બળી ઉતાવળાં તેમજ ગંભીર પગલે કિશોરીનાં સાસુજી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યાં. કિશોરી સ્તબ્ધ બનીને પોતાના નસીબનો વિચાર કરવા લાગી.

### મકરણ ૪ થું.

સસરાની તપાસ અને સાસુનો પક્ષપાત.

વેણીશંકર ત્રીવેદી દેવસેવામાં બેસીને રૂદ્રાક્ષની માળા ફેરવી રહ્યા હતા. શીવકોર ડોશી ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યાં.

વેણીશંકરે પાછળ નજર કરી અને પત્નીની રૂદ્રમૂર્તિ જોઈ હાથમાંની માળા હાથમાંજ રહેવા દઇને પૂછ્યું:—“શું છે ?”

“શું હોય વળી. આટલે વરસે તમારી વહુએ આપણા કુળને કલંક લગાડ્યું. હાય, હાય, હવે તો હું મરી જાઉં તો નિરાંત થાય.”

વિસ્મયતાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી પત્ની સ્થામે નજર કરી, હાથમાંથી માળાને

ખીલીપર ટંગાવી દઇને ત્રીવેદી મહાશયે પૂછયું:—“ શું થયું છે, કહે ? ”

“ થાય શું વળી—ભિખારીની છોકરીને ધરમાં લાવીને કલંક વહેર્યું ! ”

“ કહે તો ખરી, સમજણ તો, પાડ કે શું થયું છે ? મ્હારી ઉત્સુકતા વધી પડી છે. ”

“ ના વધી પડે ! વિચાર કરવા જેવીજ વાત છે. આ શેઠ ગળખ ? કુળને કલંક લગાડયું. શશિકાન્ત મ્હારો છોકરો નહોતો પણ કાળ હતો. એને લીધેજ આજે આપણા પવિત્ર કુળને કલંક લાગ્યું ! ”

“ શું થયું છે ? કહે. ”

“ શું કહું—મ્હારું કપાળ કહું. ”

“ કહેવું નથી તો પછી અહિંયાં શું કરવા મરવાને આવી છે ? હવે તો હું મરી જાઉં એટલે નિરાંત થાય. ”

“ તમે શું કરવાને મરો ! મ્હારું મોત થાય તો નિરાંત થાય. મુવા જન્મ પણ મ્હને લઈ જતા નથી. ”

“ હશે, મરવાનું હશે તો ધણુએ મોત આવશે પરંતુ ત્હેં મ્હોટી વહુની શી વાત સાંભળી તે કહે. તેણે કેવી રીતે આપણા કુળને કલંક લગાડયું, તે જલદીથી કહે. ”

“ કહેતાં કહેતાં મ્હારી જીભ ઉપડતી નથી; એ તે શું કંઈ કહેવા જેવી વાત છે ? ”

“ ત્હારે વાત ના કહેવી હોય તો તું અહિંથી ચાલી જા, હવે મ્હારાથી ત્હારો આ કચકચાટ સહન થતો નથી. ”

“ એટલેા બ્રૂમો મ્હારા ઉપર શાના ક્રોધ ચડાવેા છે ? લ્યો, જુઓ. મ્હારું જેવું નસીબ ! જેવાં કર્મ હોય તેવાંજ ફળ મળેને ! આવેા જીવાન પાટડા જેવો છોકરો મરી ગયો અને હું આ દુઃખ

સહન કરવાને જીવતી રહી. આજ જો મ્હારો શશિકાન્ત જીવતો હોત તો મ્હારી આ દશા આવત ? ”

પત્નીનાં કશ્ચાજનક વચનોથી વેણીશંકરનું હૃદય ખીંગળી ગયું. તેમણે કહ્યું:—“ થયું છે શું, તે તું હજી પશ્ય કહેતી નથી. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવજ કાણુ જાણે કેવો હોય છે, કે મૂળ વાત કરતા પહેલાં અંદર હજારો રોદણાં રોશે. કહેને કહેતી હોય તો ? હું તો કંટાળ્યો. મ્હોટી વહુએ એવું તે શું કર્યું છે ? જો તેણે આપણા કુળને કલંક લગાડવા જેવું કંઈ પશ્ય કર્યું હશે તો નક્કી હું એને મારી નાંખીને ફાંસીના લાકડે ઝુલીશ. જેણે મ્હારા કુળને કલંક લગાડ્યું છે તેને અને તેના પ્રેમના અર્ધા ભાગીદારને બન્નેને મારીને દુકડે દુકડા કરીશ ! ”

“ અરે આ તો એમ નથી. એવું હોત તો પછી વાર શી લાગત ? જોનો આટલો બધો પીત્તો ઉછળી જાય છે તે કર્યાં સિવાય રહે ખરા કે ! ”

“ જુડી ! ત્હારી બધી વાત જુડી છે. ચોકખે ચોકખી કહી દે, નહિં તો ચાલી જ. હવે મ્હને સમજણ પડી કે, મ્હોટી વહુ પાપિષ્ઠા નથી, પણ પાપમાં પ્રવૃત થવાને તૈયાર થઈ હશે. ડીક, હું એને આજ બરાબર સજા કરીશ. ”

“ પહેલાં વાત તો સાંભળો. ”

“ કોની પાસેથી સાંભળું ? ત્હારી પાસેથી ! તું તે ત્હારું ભાગવત કહે કે વાત કહે ? પાંચ કલાક થયા તોપણ હજી વાતની તો શરૂઆત પશ્ય કરી નથી. ”

“ હ્યો ત્યારે કહું છું, સાંભળો. તમારી સાચી વહુ શું કહે છે કે, તેણે આપણા શાન્ત, ધાર્મિક અને પુત્ર સમાન રતનચંદ છે ને..... ”

“ સમજ્યો, રતનચંદ મ્હોટી વહુને કંઈ ખોલ્યો હશે અથવા અટક્યાળું કર્યું હશે. હું એ રતનીયાનું માથું બાગી નાંખીશ ત્યારેજ મ્હારો જીવ શાન્ત થશે. ”

“ ના, ના, એમ નથી. મ્હારી વાત તો સાંભળો ! તમારી બ્હાલી વહુ કહે છે કે, તેણે રતનચંદને આજે રાતના આપણી ગુલામની રૂમમાં પદ્મગપર બેઠેલો જોયો હતો. ”

વેણીશંકરની આંખમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. તેમણે લાલ-ચોળ આંખે પત્નીના મ્હોં સામે જોઈને કહ્યું:—“ ત્યારે તો મ્હોટી વહુનો વાંક નથી ! ”

પત્નીએ રડતાં રડતાં કહ્યું:—અરે મા ! આમાં મ્હોટી વહુનો વાંક નથી ! ત્યારે શું મ્હારી ઊકરીનો દોષ ! હું તમને પગે પડું છું. મ્હને હવે રજા આપો. હું એને લઈને જ્યાં બે આંખ્યો દારી જશે ત્યાં જઈશ. એણે તો જ્યારથી આ વાત સાંભળી છે ત્યારથી આહાર નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો છે. ”

• “ હું એવું કહેતો નથી. હું તો એમ કહું છું કે, એમાં મ્હોટી વહુના ચરિત્રમાં કંઈ દોષ નથી, માત્ર એજ દોષ કે તેણે આ વાત કેમ કરી ખરૂંને ? ”

“ હશે જેવું મ્હાફે નસીબ ! તમે એ ખોટી વાતને—એ રાંડ જુકીની વાતને ટેકા આપો છો ? હાય, પરમેશ્વર ! તું હવે મ્હને અહિંથી ત્હારી પાસે ખોલાવી લે. ”

“ આ વાત સાચી છે કે ખોટી તેની તપાસ કરવી જોઈએ એટલુંને ? ”

“ તમે પશુ લંધા છો ને ! બિચારી ગરીબ ગાય જેવી ઊકરી ઉપર આવો બચકર અપવાદ મૂક્યો છે અને તમે એની તપાસ કરવા માગો છો. મારી ગરીબ ગાય જેવી ઊકરીને કેટલાએક દિવસ

પૂર્વે એક સંતાન થઇને મરી ગયું છે.”

મમે તેમ હોય, પણ પત્નીના અનુયોગ અને પક્ષ સમર્થનથી વેણીશંકરે પણ કલ્પના કરી કે, એ પ્રમાણે હોય નહિ. એમની ગુલાબ એવું કાર્ય કરેજ નહિ. પરંતુ મ્હોટી વહુ પણ કદાપિ જુદું બોલે તેવી નથી. ત્યારે આમાં સમજવું શું ?

વેણીશંકરે કહ્યું:—એક વખત મ્હોટી વહુને અહિંયાં બોલાવ, એ શું કહે છે તે સાંભળાએ.

“બોલાવવી હોય તો તમે બોલાવો; હું તેને નહિ બોલાવું. એ મ્હારી છોકરીને વ્યભિચારિણી ઠરાવવા માંગે છે ને શું ? હું એનું મ્હોં જોઉં ? ના, ના, તેમ કદી બનશે નહિ.”

શીવકાર ડોસી ગુસ્સો કરીને ત્યાંથી ચાલ્યાં જતાં હતાં તેવામાં વેણીશંકરે તેમને કહ્યું:—“સાંભળ, આ વાત ઘણી ભયંકર છે; વળી જો આ વાત સાચી ના હોય તો મ્હોટી વહુ કહે શી રીતે ? એને એક વખત બોલાવીને સાંભળવું તો જોઇએ. એને એવું બોલું બોલાવવું કારણ શું ?”

“કારણ ? કારણ તો બધાં બહુએ છે. ગુલાબ ઉપર એને એટલો બધો દ્રેષ છે કે કોઈ સ્ત્રી પોતાની શોક્ય ઉપર પણ એટલો નહિ રાખતી હોય. ગુલાબ ગિયારી બોળી છે. એ ગિયારી મ્હોટી વહુની ખુશામત કરવામાં બાકી રાખતી નથી તેમ છતાં એ તો જાણે લક્ષાધિપતિની દીકરી ખરીને, તે ગુલાબના સ્વામું પણ જોતી નથી. એને હલકી પાડવાનીજ એ રાંડની ઇચ્છા છે. એને બીજી કોઈ વાતે ફાળ્યું નહિ ત્યારે આ વાત બનાવી કાઢી છે.”

“પરંતુ રાત્રે આ બનાવ કેવી રીતે બન્યો તે આપણે કિશોરી પાસેથી સાંભળવું તે જોઇએ.”

“હા, જુઓ તો ખરા ! રાંડ વાતો કેવી ઉભી કરે છે. તેનાં

માઆપને અંધાપો આવે ને શરીએ શરીએ બિખ માગે. તેને કાડ પડે; મ્હારી ગુલાબને બદનામ કરે છે ! એનું સત્યાનાથ જમ.

વેણીશંકર અત્યારસુધી મૌન ધારણ કરીને વિચાર કરી રહ્યા હતા તેમણે એક દિર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—હવે એનો કંઈ ઉપાય?

“ જો ખરૂં પૂછાવો તો છોકરાની વહુ વિધવા થઈ કે એને આપણા ઘરના ઓટલે પણ ચડવા દેવી ના જોઈએ. આ આપણા ભવાનીશંકર જાનીના છોકરાની વહુને રંડાપો આવ્યોજ છે તો; તેઓ એને બિલકુલ પોતાના ઘરમાં પેસવા દેતા નથી. ”

“ ભવાનીશંકરના છોકરાની વહુ તો પૈસાદાર આપની છોકરી છે. આપણી વહુનો આપ એવો પૈસાવાળો નથી કે આપણે એ પ્રમાણે કરી શકીએ. ”

“ એને જૂએ ના મરાય, પણ ઘરમાં રખાય ખરી કે ? આવું કરે અને તેને ખાવાનું આપીએ ! તમે એને એના પિયર મોકલી દો; તમને પગે પડું છું. નહિં તો એ આપણને જંપીને બેસવા નહિં દે. લોકાને ઘેર પાણી પીવા જેવી—કાદને મ્હોં બતાવવા જેવી સ્થિતિ પણ રાખશે નહિ. ”

“ વારૂ, એને થોડા ઘણા રૂપિયા આપીને વિદાય કરી દઈશું, પરંતુ એનો આપ બહુ ગરીબ છે—અથવા પૈસા ખાઈ જશે. અને છેવટે એનું દુઃખ તો એવું ને એવુંજ રહેશે. ”

“ તમે એવો વિચાર તો કરશોજ નહિ. એથી તો એનું બહું કરવા જતાં ઉલટું આપણું ખુરં થશે. ”

“ ત્યારે શું કરીશું ? ”

“ શું કરીશું તે તમે પુરૂષો સમજો; તમે સાત મુત્સદીઓના કાન પકડો છો તે તમે નહિ સમજો તો કાણ હું સમજીશ ! ”

“ તું એક વાર મ્હોટી વહુને અહિં તો બોલાવ ? ”

“હું એને બોલાવવાની નથી, એ મ્હેં તમને પહેલેથી કહી દીધું છેને.”

“તું ના બોલાવે તો નોકરને કહીને બોલાવ.”

શીવકાર ડોશીએ નોકરડીને બોલાવીને કહ્યું:-કિશોરીને અહિંયાં બોલાવી લાવ.

થોડીવારમાંજ નોકરડી કિશોરીને તેડી લાવી પોતાને કામે આવી ગઈ.

વેણીશંકરે કિશોરીના મ્હેં રહામે જોઈને કહ્યું:-કિશોરી ! આ સધળી વાત સાચી છે ?

કિશોરીએ માંધાના ધુમટાને સહજ વધારે સરકાવીને કહ્યું:-  
“કંઈ વાત ?”

“ગુલાબને માટે ખોટી નિંદા સાંભળવામાં આવી છે તે.”

કિશોરી:-હું જુહું બોલતી નથી, તેમ જુહું બોલવાનું કંઈ પ્રયોજન પણ નથી. મ્હેં જે જોયું છે તે કહ્યું છે.

સિંહણની માફક ગર્જના કરીને શીવકાર ડોશીએ કહ્યું:-“રાંડ કુબારજી ! નીચ માઆપની દીકરી ! ત્હારી મા બહેન એવા મધો કરતી હશે. મ્હારી છોકરી શું એવું કામ કરે ? ત્હારી મા કરતી હશે અને એ દિવસ પછી તું પણ કરીશ.”

મહા મહેનતે-કિશોરીની આંખમાં અશ્રુઓ બરાબ આવી. તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:-મ્હને ગાળો દેશો નહિ. મ્હેં કંઈ પણ ગુન્હો કર્યો નથી. મ્હેં જે જોયું છે તે કહ્યું છે.

શીવકાર ડોશી:-રાંડ હરામખદી ! ત્હારા બાપને ગાંઠો નીકળે-ત્હારી મા નાતરે જાય-મ્હારી છોકરીની આવી વાત કરે છે ?

કિશોરી:-આ, ત મ્હોટા છો, મ્હને ગાળો દો, ખોટી કહો, મારો, પરંતુ મ્હારાં માઆપને ગાળો દેશો નહિ. એમણે તમારું શું બગાડ્યું છે ?

શીવકાર ડાશી:-કેમ ના દઉં ! એમણે તને લોકોની આવી નિંદા કરવાનું કહ્યું હશે કેમ ? ન્હાના મ્હોયે આટલું બધું સાહસ !

કિશોરી ( ગદગદ કંઠે )-મલે ત્યારે જેવી તમારી મરણ. તેમને માળો દેવામાં જે તમારું કલ્યાણ થતું હોય તો ખુશીથી છો. હું રાંડ અભાગિની છું-મ્હેં તેમને સર્વ વાતે દુઃખી કર્યા છે. મ્હારા માટે એ માળો ના ખાય, મ્હારા માટે એમને તમારા બોલ સાંભળવા ના પડે તો પછી મ્હારું એમને ત્યાં જન્મ લેવાનું સાર્થક શું ?

વેણીશંકર-જે સાંભળ, કિશોરી ? પહેલાં તું ઘણી શાન્ત અને નમ્ર હતી, પરંતુ દિનપ્રતિદિન મ્હોડે ચડીને બહુ બોલતાં શીખી છે. જે તું આવું વર્તન રાખીશ તો અહિંયાં ત્હારો પગ ટકવો મુશ્કેલ છે.

નીચી દષ્ટિએ કિશોરી-હું જેવી નમ્ર અને શાન્ત હતી એવીજ અત્યારે પણ છું; પરંતુ તમેજ મ્હને અળગી કરો છો. હું હવે આપને આંખના પાટા સમાન થઇ પડી છું. તમે મ્હને હળા-હળા ઝેર સમાન ગણો છો.

“ પણ તું આ સમજી શું કરવા બેઠી છે ? ”

“ શું કરું છું ? ”

“ ગુલામની આજ્ઞામાં ત્હેં કેવી ખોટી વાત ફેલાવી છે ? ”

કિશોરી:-જે મ્હેં નગરે જોયું છે, તે કહ્યું છે, સમજ્યા ? બોલતા પહેલાં મ્હેં સારી રીતે વિચાર કર્યો હતો કે, મ્હારે એ બદલ તમારા તરફથી કંઈક સહન કરવું પડશે તોપણ મ્હેં એની દરકાર રાખી નથી. જે મ્હેં ના કહ્યું હોત તો તમારી પુત્રીને માટે મ્હારે મ્હારી આખર સાચી રાખવી બારે થઇ પડત.

શીવકાર ડાશી ( વેણીશંકરના મ્હોં રહામે જોઇને )-સાંભળ્યું !



હરામળદી કેવી ચપચપ જવાબ આપીને પોતાનું સતીપણું બતાવવા જાય છે ?

વેણીશંકર-કિશોરી ! જો તહે આ વાત ના કહી હોત તો ત્હારી આખરને શી રીતે બદો લાગત ?

કિશોરી:-ગુલાબ બહેનની રૂમ અને મ્હારી રૂમ જોડાજોડ છે. રતનચંદ પાછલી બારીએથી ચડીને એમની રૂમમાં જાય તેમાં કોઇ દિવસ મ્હારા કુટેલા નસીબના પ્રતાપે મ્હને કલંક લાગ્યા સિવાય રહે ખરું કે ?

જૂખી વાલણુની માફક શીવકોર ડોશીએ ગર્જના કરીને કહેવા માંડ્યું:-આવી નીચ છોકરીને ક્યાંથી આપણા ધરનો આશરો મળ્યો ! મ્હારા સોના જેવા છોકરાનો રાંડે ભક્ષ લીધો અને હવે બીજાનું સત્યાનાશ વાળવા બેઠો છે ! આટલા બધા માણસો મરી ગયા અને એ કેમ મરી ના ગઈ ! આ ઉપરથી હરામળદી બીજું શું ના કરે ? તેને તો લાત મારીને ધરમાંથી કાઢી મૂકવી જોઈએ.

કિશોરી:-આ મ્હારું સાસરું છે, તમે મ્હને લાત મારીને ના કાઢી શકો.

શીવકોર ડોશી:-ના, ના. તને કાઢી ના મૂકે તો શું ત્હારી પૂજા કરે ?

વેણીશંકર-કિશોરી ! આ ત્હારું સાસરું છે એ વાત સાચી છે. તું જોર કરીને રહેવા ધારે તો રહી શકે તેમ છે પરંતુ ત્હારે માટે હું ઘણો મુંઝાયો છું. ધરના કોઈ પણ માણસ સાથે ત્હારે બનતું નથી; રોજ કંઈ નહિ ને કંઈ ઝગડો તો હોયજ. બીજું ત્હારાથી આવી ખોટી વાત થાયજ કેમ ? સારા માઆપની છોકરી થઈને ત્હને જરા વિચાર નથી આવતો ?

કિશોરી:-મ્હેં નજરે જોયેલી વાત તમને ના કહી સંભળાવી હોત તો શું સાંઝે થાત ?

શીવકાર ડાશી:-વળી પાછી એની એજ વાત ? તું ત્હારોજ કક્કો ખરો કરાવવા માગે છે ? ચાલ ! રાંડ હરામખદી, નીકળ મ્હારા ધરમાંથી ! મ્હારી નિર્દોષ છોકરીને ખદનામ કરી ? ત્હારૂં કાળું મ્હોં લઇને ત્હારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં ચાલી જા.

કિશોરીએ ઉદાસ નેત્રે વેણીશંકરના મ્હોં સ્હામે જોયું.

વેણીશંકર-યું કંઈ ? ત્હારામાં હવે અકલ્પ રહી હોય એમ જણાતું નથી. તું હવે હદપાર જતી રહી છે. ત્હેં એક સારા માણસને અયોગ્ય એવું કાર્ય કર્યું છે. જે ના ખોલવું જોઇએ-જેનાથી સારા માણસોની આખરૂં, કુળ, માન, વગેરે નષ્ટ થાય, એવી વાત ઉડાવી અહિંયાં રહેવું એ ત્હારે માટે લાયક નથી. ”

કિશોરી:-ક્યાં જાઉં ત્યારે ?

વેણીશંકર:-ત્હારા આપને ત્યાં.

કિશોરી:-મ્હારા આપ જિયારા નિર્ધન છે, એ મ્હારૂં પોપણ શી રીતે કરી શકશે ?

વેણીશંકર:-હું તને મહિને પાંચ રૂપિયા ખોરાકી તરીકે મોકલાવી આપીશ.

શીવકાર ડાશી-યું પથરા મોકલી આપે ! મ્હારી નિરપરાધા છોકરીને ખદનામ કરી અને મહિને પાંચ રૂપિયા ખોરાકી જોઇએ છે ! એ તો એની મેજ ધણોયે રસ્તો કરી લેશે, નહિ તો નાતરેજ ના જાય !

“ નાતરેજ ના જાય ” એ શબ્દોથી કિશોરીને ધણું માહું લાગ્યું. માટીના પૂતળાને વારે વારે આગમાં નાંખવાથી જેમ તે તપીને ફાટી જાય છે તેમ કિશોરીનું હૃદય પણ ફાટીજવા લાગ્યું; તેણે આંખો ચડાવી શીવકાર ડાશી તરફ જોઇને કહ્યું:-“ હું યું કરવાને નાતરે

જાઉં, જે નાતરે જ્યાં જેવું કરે છે તે પણીયે જશે. હું તો બિખારી છું, બિક્ષા માગીને પણ મ્હાં પેટ ભરીશ. ”

સિંહણની માફક છલંગ મારી શીવકાર ડોશીએ કિશોરીને એક ધક્કો મારીને કહ્યું “ રાંડ કર્કશા ! તું હમણાં ને હમણાં મ્હારા ધર-માંથી નીકળ. ”

કિશોરી ( રડતાં રડતાં )—આટલી રાત્રે ક્યાં જાઉં ?

શીવકાર ડોશી:—હવે ત્હારા બાટણવેડા બિલકુલ ચાલે તેમ નથી. તું હમણાં ને હમણાં ત્હારે ફાવે ત્યાં ચાલી જા.

વેણીશંકર—જો, કિશોરી ? એ ત્હારી સાસુ છે. ત્હારે એનું માન રાખવું જોઈએ—એને તું આવી રીતે ઉછળતા જવાખ આપે તે સાંઈ નહિ.

કિશોરીને સર્વ વાતો કરતાં આ વાતથી ધણું લાગી આવ્યું. તે એની સાસુને પોતાની મા કરતાં પણ વધારે ગણતી હતી છતાં તેના સસરાએ કહ્યું કે, ‘ ઉછળના જવાખ આપે તે સાંઈ નહિ ’ હાય ! તેના મનની વાત સમજનાર શું આ દુનિયામાં કોઈજ નથી ? તેની માર્મિક વેદના દૂર કરનાર કોઈ છેજ નહિ ! સૌ તેના ઉપર પોતાની દાઝ કાઢે છે !

કિશોરી વધારેવાર થોભી શકી નહિ. ધ્રુજતા હૃદયે અને ધીમા પગલે તે ત્યાં આગળથી ચાલી ગઈ.

શીવકાર ડોશી—“ તમે નજરે જોયું—કાંને સાંભળ્યું હવે તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો; પરંતુ હું એને એક દિવસ પણ ધરમાં રાખી શકીશ નહિ. એણે જે ખોટી વાત ઉડાડી છે તેથી મોટો મજબૂત થઈ જાય તેમ છે. છોકરાઓનો મિત્રજી ગરમ રહ્યો, જે તેઓ સાંભળે તો કંઈ બાકી રહે ?

વેણીશંકર:—હું એને જલદીથી માતર મોકલાવી દઈશ.

શીવકાર ડોશી:—જલદીથી શું, એને કાલ ને કાલ વિદાય કરી  
લો; અને ફરીથી અહિંયાં ન આવે એવો બંદોબસ્ત કરો.

વેણીશંકર:—એકાદ એ દિવસ રહેશે તો શી હરકત છે. કાલ ને  
કાલ મોકલી દઈએ તો લોકો નિંદા કરે, અને નાહક તેમની ખત્રીશીએ  
ચડીએ. ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે.

## પ્રકરણ ૫ મું.

### વિદાયગીરી.

કિશોરી પોતાની રૂમમાં જઈ પથારીમાં સૂઈ રહી. તે બિજાનામાં  
પડી ઉઘે માંથે રડતાં રડતાં કહેવા લાગી,—“પ્રાણુધિક ! આજ તમે  
ક્યાં છો ? તમે એક વખત આવીને તમારી આ અભાગિની કિશો-  
રીની સ્થિતિ જોઈ જાઓ. તેને ઉભા રહેવાનું ઠેકાણું નથી. તેનું  
દુઃખ જાણનાર કોઈ માણસ નથી—તમે તો તે જોઈ શકો છો. તમે  
જ્યાં છો—તે લોકમાં તમારો વાસ છે, ત્યાંથી તો સંબળું સંભળાય  
છે—સમજાય છે—દેખાય છે—તો પછી તમારી આશ્રિતા, કિશોરીની  
આ દશા જોઈ તમે કેમ પાછા આવતા નથી ? હવે મહારાથી બિલ-  
કુલ સહન થઈ શકતું નથી. હું ક્યાં જાઉં, શું કરું ? તે એકવાર આ-  
વીને મળે કહી જાઓ. તમારા ઘરમાંથી આજે મળે કાઠી મૂકે છે.  
જે તમે અહિં હોત તો મળે કાણુ હિંમત કરીને કાઠી મૂકત—તમે  
હોત તો કોની મગદૂર કે મળે રસ્તાની બિખારણની માફક ગણી-  
કાઠી આવી ગાળાગૂળી કરત ! મ્હેં કંઈ પણ ગુન્દો કર્યો નથી. પ્રભુ !  
તમે અદ્રશ્ય રીતે સંબળું જોયા કરો છો—સંભળ્યા કરો છો. જે મ્હેં  
તમારાં માંઆપની ભક્તિ કરી ના હોય, એમનો વિશ્વાસ રાખ્યો ના

હોય, એમની ચાકરી કરી ના હોય અને તેથી તમે ગુસ્સે થતા હો તો ખરી વાત ! તમે અંતર્યામી છો-મહારા અંતરની સઘળી વાત જાણો છો માટે એકવાર આવો. આવો આવો વહાલા તમે એક વખત આવીને મ્હારું દુઃખ જોઈ જાઓ અને મ્હને કંઈક રસ્તો કરી આપી જાઓ ! નહિં તો મ્હને તમારી પાસે લઈ જાઓ. હવે હું આ દુઃખ સહન કરી શકતી નથી. ”

કિશોરી બિજાનામાં પડીને ધુસ્કે ધુસ્કે રડતી હતી. તેનાં આંસુ-ઓથી આખું બિજાનું બીંજાઈ ગયું હતું, બિજાના પાસે એક દીવો બળતાં બળતાં ધ્રુજતો હતો એવામાં તેનો દિયેર મણીલાલ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. મણીલાલની ઉમ્મર આશરે પચિસેક વર્ષની હતી.

મણીલાલ કિશોરી પાસે એકાદ બાબતમાં સલાહ પૂછવાને આવ્યો હતો, પરંતુ તે રૂમમાં આવીને ઉભો રહ્યો છે એની તે વિલાપ કરતી કિશોરીને બિલકુલ ખબર નહોતી.

મણીલાલે કિશોરીને રૂદન કરતી જોઈને કહ્યું:-“ બાબી ! તમે કેમ રડો છો ? તમને શું થયું છે ? ”

પ્રથમ તો તેને કિશોરી તરફથી કંઈપણ ઉત્તર મળ્યો નહિ; પરંતુ જ્યારે તેણે ફરીથી જૂમ મારીને પૂછ્યું ત્યારે તે સાંભળી શકી. તરતજ તે ઉઠીને એટી થઈ અને પહેરેલા વસ્ત્રના છેડાવડે આંસુઓ દહોઈ નાંખ્યાં.

મણીલાલ:-બાબી ! તમે કેમ રડો છો !

કિશોરીએ કંઈપણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. કિશોરીમાં દોષ માત્ર એટલોજ હતો કે, તે કાંઈની સાથે વધારે વાત કરતી નહોતી; અને જેટલી વાત કરતી તેટલી તે ક્રોધ અને દુઃખથી કહી શકતી નહોતી, અથવા તો કહેવાથી શું થાય તેમ છે તેનો વિચાર કરી શકતી નહોતી.

તે જાણતી નહોતી કે, બોલવાની ચાલાકીથીજ જગતમાં જય મળે છે. બોલવાની ચાલાકીથી તો જીવું હોય તે સાચું મનાય છે. તેનામાં બોલવાની ચાલાકી નહોતી તેથીજ તે જ્યાં ને ત્યાં નિરાશ થતી હતી. તેના દિગેરે જ્યારે તેને રડવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે જો તેણે એક આનાને પાંચ આના કહી, તરણાનો મેરૂ કરી, જરા મીઠું મરચું બેળવીને જવાબ આપ્યો હોત તો નક્કી તેનો જય થયા વગર રહેત નહિ; પરંતુ તે એ પ્રમાણે કરી શકી નહિ—જવાબજ આપી શકી નહિ.

મણીલાલે ફરીથી બે ચાર વાર પૂછ્યું પરંતુ જ્યારે તેને કંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ ત્યારે તે જે વાત પૂછવાને આવ્યો હતો તે કહી સંભળાવી. કિશોરીએ તેનો ઉત્તર આપ્યો, તે સાંભળીને મણીલાલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

મણીલાલે પોતાની રૂમમાં જઈ તેની પત્ની લલિતાને પૂછ્યું:—  
“આજે બાબીને શું થયું છે?”

“કેમ શું થયું છે?”

“એ રડે છે.”

“આર સસરાજીએ એમને ગાળો દીધી છે અને કાલે જો એમને પિયેર મોકલી દેવાનાં છે.”

“કેમ! એમણે એવું તે શું કર્યું છે?”

“અરે એ તો નહિ કહેવા જેવી વાત છે!”

“શી વાત છે?”

“બાએ મ્હને એ વાત તમને જણાવવાની ના પાડી છે.”

“મ્હને કહેવાની ના પાડી છે એવી તે એ શી વાત છે?”

“વાત સારી નથી.”

“બલે સારી ના હોય, તું કહે તો ખરી. મ્હારી તે સાંભળવાની ધમ્મિયા થઈ છે.”

“ એમણે એવું કહ્યું હતું કે, ગુલામબંધેન અને રતનચંદને આડો સંબંધ છે. ”

“ એ શું ? ”

“ હા, એ કહેતાં હતાં કે, એમણે નજરોનજર જોયું હતું. ”

“ કંઈ પૂરાવો છે ? ”

“ બિરુદુલ નહિ. આપણએ તપાસ કરી તો વાત જુદી મળી પડી; અને તેથીજ તેઓ એમના ઉપર ચિડાઈ ગયા. ”

“ ચિડાય કેમ નહિ ? કાઠીજ મૂકે તો ! એવું ખોટું આળ ચલાવાય ખરું કે ! ”

“ એ ખરેખર નક્ક છે, આવી વાત કહેવાય ! ગુલામબંધેને તો અન્ન-જળનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. ”

મણીલાલે કંઈપણ જવાબ આપ્યો નહિ. તે કિશોરી ઉપર ખૂબ ચિડાઈ ગયો. તેને તેજ વખતે કિશોરીને એ ચાર વાતો કહી આવવાનો વિચાર થઈ આવ્યો; પરંતુ શાન્તિ પકડી એસી રહ્યો.

બીજે દિવસે સાંજના મણીલાલ કિશોરીને તે વાતના સંબંધમાં ઠપકો દેવાનો વિચાર કરી તેની રૂમમાં ગયો.

કિશોરી તે વખતે ઝાડપરથી ઉખડી ગયેલી લતાની માફક સાદડી ઉપર ઉઘે માથે પડીને પોતાના લવિષ્યનો વિચાર કરી રહી હતી. તે ગઈ રાતથી કાઠની સાથે બરાબર વાતચિત કરતી નહોતી. પેટભરીને ખાતી પણ નહોતી. તેણે માત્ર એકજ વખત ખાધું હતું. તે એક વખતના આદાર વખતે પણ તેની સાસુએ તેને અત્યંત ગળે દીધી હતી. હજી પણ તેની આંખોનાં આંસુઓ એક સરખાં વહાં કરતાં હતાં.

મણીલાલ:-આબી ! આ પ્રમાણે તમે ક્યાં સુધી રહી શકશો ? રડવાથી શું વળે તેમ છે ? તમારો સ્વભાવ એવો છે કે, તમારે

રડવામાંજ તમારી જીંદગી પસાર કરવી પડશે.

કિશોરી ઉઠીને બેઠી થઇ. તેણે કંઈપણ જવાબ આપ્યો નહિ. તે મણીલાલના મ્હોં સ્થામે જોઇ રહી. તે દોષશૂન્ય નિરપરાધી નજરથી મણીલાલના હૃદયમાં કંઈક દયાનો સંચાર થયો. તેણે સહજ નત્ર સ્વરે કહ્યું:—“ જુઓ બાબી ! તમે મ્હારા મ્હોટા બાઇનાં પત્ની છો. હું તમને મ્હારાં માતૃશ્રી તરીકે ધારું છું; પરંતુ બાપાજી તમને કાઠી મૂકે છે તેમાં હું શું કરું ? ”

કિશોરીએ આ વખતે જવાબ આપ્યો:—“ કેમ, મ્હેં તમારું શું બગાડ્યું છે ? ”

મણીલાલ:—તમે ધનમાં તમામ માણસો સાથે કજીઓ કરો છો.

કિશોરી:—જેનું નસીબ ફૂટેલું હોય, જેને કાઈ આશ્રય આપે નહિ, તે સર્વને અળખામણી લાગે. સર્વે તેને પગની ટોકરે મારે, કેમ ખરું ને ?

મણીલાલ:—એ બધી બાબતમાં તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. તેમાં મ્હારે વચ્ચે આવવાની કંઈપણ જરૂર નથી. પરંતુ તમે કેવી વાત ઉઠાવી છે તેનો કંઈ ખ્યાલ છે ? કુળને કલંક લગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કિશોરી:—મ્હેં ખોટી વાત કહી નથી ! જે નજરે જોઇ છે તે તમારા હિતાર્થેજ કહી સંભળાવી છે.

મણીલાલ:—બાપાજીએ તમારી એ વાતની તપાસ કરી તો ખોટી માલૂમ પડી છે.

કિશોરી:—ત્યારે એમ, પછી શું ?

મણીલાલ:—એ જુડી વાત બોલવાને માટેજ બાપાજી તમને તમારે પિયરે મોકલી દેવા તૈયાર થયા છે.

કિશોરી:—બલે, મકાન તમારું છે. તમે રહેવા ઘો નહિ તો હું



શું કરી શકવાની હતી ? જગતમાં ધણાંયે લુલાં લંગડાં અને અધિર્નાં મનુષ્યો છે, તેમનું બરણુપોષણ થાય છે તો મ્હારું કેમ નહિ થાય ?

મણીલાલ:-તમારી જીભ દોઢ ગજ લાંબી દેખાય છે !

કિશોરી:-જ્યારે તમે મ્હને કાઢી મૂકવા બેઠાં છો તો પછી મ્હારે શામાટે ડર રાખવો જોઈએ ?

મણીલાલ:-તમે જે ખોટી વાત ઉડાડી છે, તેને માટે જો તમે મ્હારાં મ્હોટાં બાબી ના હોત તો હું તમને ખરાખર સજા કરત.

અત્યંત ધસારાથી તો ચંદનનું લાકડું પણ ગરમ થઈ જાય છે, શીતળ જળ પણ વડવાનળ સળગાવી શકે છે. કિશોરીનાં સ્નેહાળ ચક્ષુઓમાંથી અમિ વરસવા લાગ્યો. તેણે લાલચોળ આંખે મણીલાલના મ્હોં સ્થામે જોઈ, હાંફતાં હાંફતાં, નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:-  
“ જુઓ ન્હાના બાઈ ! મ્હારી ખરી વાતમાં તમને પણ વિશ્વાસ ના આવ્યો અને તમે મ્હને ધણી ધિક્કારી કાઢી છે, પરંતુ વખત આવતાં તમે તમારી મેજેજ સમજશો કે, આ સદ્ગુણી માની સુશીલ છોકરીએ જે કાંઈ કહ્યું હતું તે સત્યજ કહ્યું હતું. વખત આવશે ત્યારે તમે પોતેજ સમજી શકશો કે, તમારી માએ ઉપરાણું લઈને શુભાચ્છેદનને કુમાર્ગે જવાનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપ્યો હતો. જે વખતે આ પ્રમાણેની રૂઢી કુળને કલંક લગાડશે તે વખતે તમે આ અભાગિનીને જરૂર યાદ કરશો અને કહેશો કે, એણે તો ખિચારીએ આપણને પહેલેથી સાવધાન કર્યા હતાં, પરંતુ આપણે તેને જીદી કહી કાઢી મૂકી હતી. ”

મણીલાલે આ બાબત કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. તેને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. ક્રોધથી તેનું સમસ્ત શરીર કંપવા લાગ્યું, કારણ કે કિશોરીએ કહ્યું હતું કે ‘ તે સદ્ગુણી માની સુશીલ છોકરી છે ! ’ ત્યારે શું પોતાની મા અને ખ્હેન દુરાચારી છે ? તેણે કિશોરીને સખત સખ

કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ મ્હોટા ભાઈની વડુ થાય એવે શું કરે ? મહા મહેનતે આત્મસંયમ કરીને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

કિશોરીએ મનમાને મનમાં કહ્યું:—“ પ્રભુ ! સ્વામીન ! તમે અદ્રશ્ય રીતે સધળું જોઈ શકો છો—સાંભળી શકો છો. જો મ્હારો વાંક હોય તો મ્હને સજા કરો, અને જો મ્હારો અપરાધ ના હોય તો, મ્હને વિના અપરાધે દુઃખી કરનારને એનું પ્રતિકૂળ આપો. હું તમારી આશ્રિતા છું. તમારા સિવાય મ્હારું બીજું કોઈ નથી.

ત્યારપછી એક દિવસ પ્રાતઃકાળે એક ભાડાની ગાડી આવીને બારણા આગળ ઉભી રહી. નોકરડીએ આવી કિશોરીને ખબર આપી કે, “ તમારા બાપને ત્યાં જવાને માટે ગાડી આવીને ખોટી થાય છે. ”

કિશોરી એ વખતે મહાભારતના વનપર્વમાંનું સાવિત્રીવ્રત—ધર્મ વાંચતી હતી. નોકરડીને મ્હોડેથી આ વાત સાંભળીને તે ચમકી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—“ આ તું શું જોડે છે ? ”

નોકરડી:—શેઠે મ્હને એ સમાચાર કહેવાને તમારી પાસે મોકલી છે.

કિશોરી:—તેઓ અહિંયાં આવશે નહિ.

નોકરડી:—ના.

કિશોરી:—હું એક વખત એમને મળવા માગું છું. તું તેમને જઈને આ વાત કહેજે, અને તેઓ શો જવાબ આપે છે તે આવીને મ્હને કહી જજે.

નોકરડી:—તેમણે ત્હમારું મ્હોં જોવાની ના પાડી છે.

કિશોરી:—તું જઈને પૂછી આવ તો ખરી.

નોકરડી:—મ્હારી મારફતે એટલાજ માટે સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા છે.

કિશોરી:—આ સમાચાર કહેવાને ત્હને કાણે મોકલી ? મ્હારું સામુજ્ય એ કે સસરાજ્ય એ ?

નોકરડી:-તેઓ બન્ને જણાં બેઠાં હતાં અને બન્ને જણાંએ કહેવરાવ્યા છે.

કિશોરી:-ચાલ, હું એકવાર ત્યાં આવું છું, છેલ્લીવારની તેમને એકવાર પગે લાગી લઉં. તેઓ મ્હારા સ્વામીનાં ગુરૂ છે-મ્હારા પશુ ગુરૂના ગુરૂ છે.

નોકરડી:-તમને ત્યાં આગળ આવવાની ના પાડી છે.

કિશોરી:-તોપણ આવીશ. હું તેમના દાસની દાસીછું-આશ્રિતની પણ આશ્રિતા છું. તેઓ ગાળો દેશે તેમાં મ્હારૂ અપમાન થવાનું નથી.

કિશોરી એક દિવાનીની માફક પોતાની રૂમમાંથી ઉઠીને બહાર આવી. જે રૂમમાં બેસીને તેનાં સામુ-સસરા વાતચિત કરી રહ્યાં હતાં, અને દાસીને મોકલી તેના જવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં, તેજ રૂમમાં જઈને તે ઉભી રહી.

તેનો સ્થિર, ઉદાસ, મધુર અને ચંચળતાપૂર્ણ ભાવ જોઈને વેણીશંકરના હૃદયમાં સહજ દયાનો સંચાર થયો. દરેક નિશ્વાસે નિશ્વાસે જાણે પૂર્વ સ્મૃતિ આવીને તેમના હૃદયને સતેજ કરવા લાગી.

વેણીશંકરે મસ્તક નમાવ્યું પણ શીવકાર ડોશીએ ગર્જના કરીને કહ્યું:-“ રાંડ કર્કશા ! મ્હારા હૃદયમાં છરી મારીને પાછી અદિયાં આવી કે ? બાપને ઘેર જવાનો વિચાર થતો હોય એમ લાગતું નથી ! ”

કિશોરીની આંખોમાં અશ્રુઓ નહોતાં. તેણે મ્હોં ઉંચું કરીને કહ્યું:-“આ, હું કેમ ના આવું ! હું તમારા છોકરાની વહુ છું, તમારા દાસની દાસી છું. હું મ્હારા બાપને ત્યાં જાઉં છું, માટે તમને નમસ્કાર કર્યાં સિવાય જાઉં તે મ્હારો ધર્મ ના કહેવાય.

શીવકાર ડોશી:-હવે અમે ત્હારી વાત સાંભળવા માગતાં નથી. હું હમણાંને હમણાં અદિયાં ચાલી જા, અમે ત્હારૂં મ્હોં જોવાં માગતાં નથી.

કિશોરીએ તેમને બન્નેને નમસ્કાર કર્યા અને ક્ષણ માત્ર પછી ત્યાં આગળ નહિ યોગતાં ધરતી બહારનીકળીને ગાડીમાં બેડી. નોક-રડી જઈને તેનાં કપડાંની ટૂંક ગાડીમાં મૂકી આવી અને ગાડીવાને ગાડી હાંકી.

શીવકાર ડાશીએ જોયું કે, જેમ જેમ ગાડી દૂર જતી ગઈ તેમ તેમ વેણીશંકરનાં તેજસ્વી નેત્રોમાં પૂર વેગથી અશ્રુઓ આવતાં હતાં.



મકરણ ૬ કું.

૨૨૨૨૨૨૨૨

પુનઃપિયરમાં.

આજે મધ્યાનઃકાળે શરદઋતુનો સખ્ત તાપ જગતને પોતાનું પરિખળ બતાવી રહ્યો હતો. તાપથી બળી જતી કિશોરી ગાડીની આરીમાંથી બહાર પૃથ્વી તરફ જોઈ રહી હતી. કેટલાંક ખેતરો, કેટલાંક ન્હાના રસ્તાઓ, કેટલાંક વાંકાચુંકા નદી તટો અને કેટલાંક ઝાડોની ઘટામાંથી કિશોરીની ગાડી ચાલી આવતી હતી. કેટલીક અલંકાર ધારણ કરેલી વટેમાર્ગીઓની સ્ત્રીઓ, કેટલીક ગરીબાઈનો ખ્યાલ દર્શાવતી ખેડુતોની સ્ત્રીઓ, કેટલાંક બાળક-બાળિકાઓ, કેટલાંક કપડી હૃદયી યુવક-યુવતિઓ પોતપોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન માલૂમ પડતાં હતાં. કેટલાંક ખેડુતો આવો સખ્ત તાપ સહન કરીને ખેતીનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. કિશોરીના હૃદયમાં પણ શરદઋતુના જેવો સખ્ત તાપ પ્રજ્વળી રહ્યો હતો.

એવામાં કિશોરીની ગાડી એક નદીના કિનારે આવી પહોંચી. ગાડીવાળો એ નદી કિનારે ગાડી હોડીને આરામ લેવા બેઠો. તેણે કિશોરીને પણ સહજ આરામ લેવાનો તથા ન્હાવા ધોવાનો અનુરોધ કર્યો, પરંતુ કિશોરીએ તેની વાત માની નહિ. તે તો માત્ર એક ઝાડ

નીચે બેસી આમતેમ જોવા લાગી. તેના હૃદયની જવાબી જાણે સમસ્ત પ્રકૃતિના અંગ સાથે મળી જઈને તેને સમજાવવા લાગી કે, આ ક્ષણ-ભંગુર સંસાર આ પ્રમાણેજ છે. આ રૂપ સુખ-દુઃખથી એકત્ર મળી ગયેલું છે; પરંતુ સુખ દુઃખ કહેવા જેવું કશુંયે નથી. તમારાં મહારાં કાર્ય ફળજ કાર્યનો પુનઃ ઉદ્ભવ કરે છે. જેવું ખીજ વાવીએ છીએ તેવુંજ ઝાડ થઈ તેને તેવાંજ ફળ આવે છે. આવળનું ખીજ વાવીને આત્રસ્વાદ લેવા ધારીએ તે ક્યાંથી મળે ?

કિશોરીની નજરે નદીના પાણી ઉપર થઈને સ્થામે પાર આવેલા ફળદ્રુપ ઝાડોની ઘટામાં પ્રવેશ કર્યો. તે સ્થિર દૃષ્ટિથી તે તરફ જોઈ રહી.

આ વખતે મધ્યાનઃકાળ થયો હતો. શરદના સ્પર્શથી વિદેશી વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓ ખરી પડ્યાં હતાં. ખરી પડતા પહેલાં આ પાંદડાંઓ ઉપર ભગવાન સૂર્યનારાયણે તેમનો અવશિષ્ટ લાલ રંગ છાંટી દીધો હતો. સમસ્ત પૃથ્વીપર તેઓ વિખરાઈ ગયાં હતાં. નદીના કિનારે સ્થામેથી આવતો પવન સુસવાટાળંધ આ વિખરાયેલાં મુંદર પાંદડાં-ઓને ખેંચી લાવીને એક ચાદરની માફક ગિછાવી રહ્યો હતો. એક દુર્બળ વૃક્ષની મુટ્ટી ડાળી ઉપર બેસીને એક કાગરચિત્રા વર્ણનું ઉઘાન-વિહારી પક્ષી પસાર થયેલી વસંતઋતુનું પોતાના મધુર અવાજે સ્મરણ કરાવી રહ્યું હતું.

સ્મૃતિપૂર્ણ સંગીતથી કિશોરીના મનમાં પણ એક પુરાણા સંગી-તનો સંચાર થયો. તે તેથી પણ અત્યંત ધીમા સ્વરે ઝાડના, થડને અદેલીને ગાતી હતી કે:-

( બેરવી. )

સ્થાય કરજો અભાગીનો કર મહી આજ,

ભવરણમાં ભમે આ વિધવા જીવન.

ત્યાગી સાસુ સસરાએ સ્વામી સાથે,

છે દુઃખ પિયરમાં ચિરકાળ માથે;  
 કર્મ-મન્ધનની બેડીએ બાંધી જીવન-ભવરથમાં.  
 સ્વામી વિના લાગે છે સૂન્ય સંસાર,  
 સત્ય વર્તન ને વાતે તળબ્યા ધરખાર;  
 સ્વામી સ્નેહની સ્મૃતિએ ટકાવી જીવન-ભવરથમાં.  
 સાસુ-સસરાની સેવા મ્હેં કીધી અપાર,  
 તોયે રૂચું ના એમને કંઈએ લગાર;  
 સત્યનો પંથ બતાવી ઉદ્ધારો જીવન-ભવરથમાં.

થોડીવાર પછી ગાડીવાળો આહારાદિથી પરવારી ગાડી બેડવા  
 લાગ્યો. ગાડી બેડી રહ્યા પછી તેણે કિશોરીને તેમાં બેસાડીને ગાડી  
 હાંકી. સાંજના પાંચેક વાગ્યાના સુમારે કિશોરી માતર આવી  
 પહોંચી. કિશોરીએ એક ઉંડો નિશ્વાસ મૂકીને પોતાના ગામ તરફ  
 નજર કરી તો જાણે તે સ્નેહ, કરુણ હૃદય ધરાવનાર ગામ પણ શોક-  
 જનક દૃષ્ટિથી પોતાની તરફ જોઈ રહ્યું હોય તેમ લાગ્યું. તેની આં-  
 ખ્યોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. જ્યારે તેની ગાડીએ ગામમાં પ્રવેશ  
 કર્યો, ત્યારે કિશોરીએ જોયું કે, તેના ચિરપરિચિત કરુણાશંકર કાકાના  
 ધરની ઓશરીમાં બે ચાર સ્ત્રીઓ સ્મિતવદને ડાંગર ખાંડી રહી હતી.  
 કિશોરી વિચાર કરવા લાગી કે, જગતમાં આ લોકાજ સુખી છે.  
 પોતાના ગૃહસંસારમાં તેઓ કેવો અપૂર્વ આનંદ દર્શાવે છે. ગાડી-  
 વાળાના ગાડી હાંકવાના શબ્દથી તેમણે પણ એકવાર આ બાળુ  
 જોયું અને કહેવા લાગીઃ—“ અરે ! રામશંકરની કિશોરી આવી. ”  
 આટલું બોલતા બોલતામાં તો તેમના હૃદયમાં સ્નેહનો વિકાસ થયો.  
 થોડે દૂર જતાં મથિે પાણીનું બેડું લઇને એક મુવતી ગાડીવાળાને  
 રસ્તો આપી એક બાળુએ ઉભી રહી તીરછી આંખે વક્રદૃષ્ટિથી ગાડીમાં  
 જોવા લાગી. કિશોરીની અને તેની નજર એક થઇ. તે તેના પડોશમાં

રહેતા પ્રભુરામ પંડ્યાની પત્ની હતી. પંડ્યાની પત્નીના અધરો ઉપર હાસ્યની ક્ષીણુરેખા પ્રગટી નીકળી. તે હાસ્ય અપૂર્વ પ્રીતિપૂર્ણ હતું. ગાડી આગળ ચાલી અને થોડીવારમાં રામથંકર શાસ્ત્રીના મકાન આગળ આવીને ઉભી રહી.

કિશોરીની માતાનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે દોડતી આવીને ગાડીમાં નજર કરી તો તેમાં પોતાની વિધવા કન્યા કિશોરી નજરે પડી. વગર બોલાવ્યે, વગર તેડાવ્યે કિશોરીને ઘેર આવી પહોંચેલી જોઈ કિશોરીની માતાના મનમાં અનેક પ્રકારની અમંગળ ભાવનાઓનો ઉદય થયો.

કિશોરી ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને માતાને ગળે વળગી પડી. જાણે તેથી તેની હૃદયવ્યથા અર્ધિએક દૂર થઈ. ગાડીવાન ગાડી લઈને પાછો ચાલ્યો ગયો.

કિશોરીની માતાએ કન્યાના કણ્ણાજનક મહેરા તરફ નજર કરી તો, સુવર્ણમય પ્રતિમાના મ્હોં ઉપર જાણાશનો ડાહ્ય પડી ગયેલો લાગ્યો. અત્યંત રૂદ્ધ કરવાથી તેની આંખો પુલી ગઈ હતી. ઉજ્જ્વલ નિશ્વાસથી તેના બિંઆધરોએ શ્યામવર્ણ ધારણ કર્યો હતો, મ્હોં તદ્દન સુકાઈ ગયું હતું. પુત્રીની સ્થિતિ કળતાં માતાને વધારે વિલંબ થયો નહિ. તે સમજી ગઈ કે, મ્હારી અભાગિની કન્યાને તેનાં સાસરીઆંએ મ્હેણાં મારી મારીને તેની આ સ્થિતિ કરી નાંખી છે. તેણે પોતાના રનેહાળ બાહુઓ પ્રસારીને કિશોરીને જાતી સરસી ચાંપી. કિશોરીનાં અશ્રુજળાથી માતાની જાતી ભીંજાઈ ગઈ. માતા અને પુત્રીના એક સાથેના રૂદ્ધમાં કેટલોક સમય વીતી ગયો. ત્યાર પછી પડોશની પાંચ સ્ત્રીઓ આવી પહોંચતાં, અનેક પ્રકારની સાન્ત્વનાઓ અને સમજુતીઓ થવા લાગી. હરિશંકરની વૃદ્ધ મા આવી અનેક પ્રકારનાં વચનોદ્વારા માતા-પુત્રીને સમજાવવા લાગી કે, વિધવા

થયા પછી પુત્રીને સાસરે મોકલવી એ એક જાતનો અન્યાય છે. જેની સાથે સંબંધ તે ના હોય તો પછી ત્યાં રહું શું તે મોકલવી પડે ! પરમેશ્વર કાંઈને બૂખ્યાં રાખશે નહિ.

કિશોરીની માતા:—“ હવે મોકલવાનીજ નથી. મા અમે બન્ને માદીકરી મજૂરી કરીને પેટ ભરીશું; હવે એને મોકલવા જેવું રહ્યુંજ નથી.”

ત્યારપછી માતાએ રસોઇ કરી કિશોરીને પોતાની સાથે જમવા બેસાડી અને સઘળા વાત વિગતવાર પૂછવાની શરૂઆત કરી. કિશોરીએ પણ સમસ્ત હકિકત પોતાની માતાને નિવેદન કરી.

રાત્રે લગભગ દશેક વાગ્યાને સુમારે કિશોરીના પિતાશ્રી પણ ઘેર આવ્યા અને સમસ્ત હકિકતથી વાકેફ થયા. તેમણે એક ઉડા નિશ્વાસ નાંખી હૃદયની તમામ બ્રાજાઓનો અંત આણ્યો.

## પ્રકરણ ૭ મું.

### નિર્જળા એકાદશી.

કિશોરીની માતાનો ગૃહસંસાર અત્યંત ગરીબાઈથી ચાલતો હતો. સ્વામીના સામાન્ય પગાર ઉપર સઘળું તેને નિભાવવું પડતું હતું તથાપિ પોતાતાથી જ્યાંસુધી સંયમ થઈ શકે ત્યાંસુધી કિશોરીને સુખી રાખવાનો તે અત્યંત પ્રયત્ન કરી રહી હતી. જુદિમતિ કિશોરી પણ પોતાની માતાનું મન દુભાય નહિ, અને તે સુખી રહી શકે, એવુંજ કાર્ય કરતી. આ પ્રમાણે કિશોરીએ કેટલાએક માસ પિયેરમાં રહી પસાર કર્યાં. આઠ નવ માસ થયાં, કિશોરી સાસરેથી આવી છે તે દરમ્યાન તેના સસરાએ એને એક પણ પત્ર લખ્યો નથી. કિશોરી આ બાબત પોતાના મનમાં કંઈ પણ ખોટું લગાડતી નહોતી. તેને



ખાતરી હતી કે, જો તેઓને મ્હારી કંઈ પણ દરકાર હોત તો, તેઓ મ્હને કાઢીજ શું કરવા મૂકત ! તેના સસરાએ કહ્યું હતું કે, તું ત્હારા બાપને ત્યાં જન્મને રહે, હું તને મહિને મહિને થોડીધણી મદદ કરતો રહીશ; પરંતુ આજ આઠ નવ માસ થયા છતાં એ બાબતમાં કંઈ પણ જણાયું નથી. કિશોરી તો જાણતીજ હતી કે, એ માત્ર મ્હોડાનીજ વાત હતી, બાકી તેઓ એક મૂડી અનાજ પણ મોકલાવવાના નથી; તો પણ કિશોરી તેમના પ્રત્યે વિરક્ત કે અશ્રદ્ધાળુ થઈ નહોતી. અભિમાનનો યા હોબનો તેના હૃદયમાં સહજ પણ અંશ તેણે રાખ્યો નહોતો. તે માતાને અનુસરીને, વિધવાના સંયમમાં, અને પતિના ખ્યાનમાં દિવસો વીતાડવા લાગી. દાવાનળ સળગીને રાખ થઈ જાય છે, વૃષ્ટિ પડીને સમી જાય છે, અરુણોદય સાયંકાળમાં પલટાઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે કિશોરી સર્વ વાતો વિસારીને દિવસો પસાર કરતી હતી.

આજે નિરંજના એકાદશી હતી. તાપ તો એટલો બધો સખત પડતો હતો કે એક એક ઘડો પાણી, એક એક માણસ પેટમાં પથરાવી દેતો તોપણ તુષા છીપતી નહોતી. હિન્દુ વિધવાએ આજે એક ટીપું પાણી પીવું તે એક મહાપાપ કરવા બરાબર હતું. કિશોરી પણ હિન્દુ વિધવા હતી. તે એક એકાંત ઓરડામાં એકલી બેસીને કાર્થિક વિચાર કરી રહી હતી એવામાં સર્વાંગે ભીંનું કપડું લપેટીને વિધવા કમળા પણ એ ઓરડામાં આવી પહોંચી. ચિંતામગ્ન કિશોરીને જોઈને તેણે કહ્યું:—કેમ મરવાનો વિચાર કરે છે. કે શું, કિશોરી ?

કિશોરીએ ચમકીને પાછળ જોયું:—હા, મરણનોજ વિચાર કરી રહી છું.

કમળા:—શા વિચાર કરી રહી હતી ?

કિશોરી:—એજ કે, મરણની પેલે પાર જે લોકો જાય છે, તેઓ સખળા શું ખ્હેરા થઈ જતા હશે ? તે દેશનો રાજ પણ ખ્હેરા હશે !

દેહલીયે બૂમો મારીએ છીએ તોપણ તેઓ સાંભળી શકતા કેમ નથી?  
કમળા:-મહેં જાણ્યું કે, તું ક્યારે મરી જઈશ, તેનોજ વિચાર કરતી હોય.

કિશોરી:-કેમ, એવો વિચાર શામાટે કરે ?

કમળા:-તોપછી જીવવામાં પણ શું સુખ છે ?

કિશોરી:-સુખ નથી તો દુઃખ પણ શું છે ?

કમળાની આંખોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે કહ્યું:-મહેન દુઃખ તો કંઈએ નથી ! હું વણિક શ્રાતિની વિધવા છું. એક વખત ફરાળ કર્યું છે, પરંતુ આકાંક્ષા માત્ર પાણીનીજ થયા કરે છે. આખા દિવસમાં એક ટીપું પણ પાણી પીવાય નહિ અને કહે છે કે, મરણનો શામાટે વિચાર કરવો જોઈએ ? આવી જવાળા સહન કરવા કરતાં મરણ શું વધારે સારું નથી ? ”

કિશોરી:-હું તો વિચાર એજ કરી રહી હતી કે, આટલીબધી હેરાનગતિ વેઠવા કરતાં મરવું વધારે સારું છે, પરંતુ તેનાથી આત્મ-સુખ પ્રકાશમાં આવે છે. હું શું તેમને મ્હાતી નથી ?

કમળા:-સમજ નહિ, કિશોરી ?

કિશોરી:-મહેં ધણીયેવાર વિચાર કર્યો હતો કે હું કેમ ના મરી ગઈ ! મહેને પેલે પારનું મરણ-સંગીત અનેકવાર કહી રહ્યું હતું કે, તું મરી કેમ જતી નથી. આશા શૂન્ય, પ્રાણ શૂન્ય જીવનમાં ફળ શું છે ? આવ, મ્હારા ખોળામાં સ્થળ જ.

કમળા:-હાં પછી ત્હેં સો જવાબ આપ્યો ?

કિશોરી:-મહેં તેને એમ કહ્યું કે, હજી મ્હારો વખત થયો નથી, મ્હારે જીવવાની આશા છે. કારણ કે મ્હારી સંધળા આશાઓનો અંત આવ્યો નથી ! હજી મ્હારે મ્હારાં કર્મોની માળા ગૂંથવાની બાકી છે !

કમળા:-શું બાકી છે, કિશોરી ?

કિશોરી:—કમળા તું જાણતી નથી કે, આ અભાગીને કદ ધાય તેથી તેઓ હમ્મેશને માટે મૌન ધારણ કરીને બેસી રહે છે, છતાં તેઓ મ્હોં મલકાવીને હસે છે અને આંખોનાં આંસુઓને આંખો-માંજ સમાવી દેછે. તો પછી મ્હારી આંખોનાં આંસુઓ હું કેમ ના દ્વેષી શકું ? હું આત્મહત્યા કરીને શામાટે મ્હારા પ્રભુનું અ-કલ્યાણ કરું ?

કમળા:—હાં પછી ?

કિશોરી:—તેમણે મ્હારે માટે કેટલું બધું સહન કર્યું છે, કેટલું કેટલું કર્યું છે. હજી મ્હોં એમનાથી અધું પણ સહન કર્યું નથી. આખો દિવસ એમણે મ્હારા માટે મગજમારી કરીને અને ઓફિસના હેડ-ક્લાર્કનાં નિષ્કુર વચનો સાંભળીને, અત્યંત મહેનત કરી છે તો પછી શું હું એકાદ બે એકાદથી કરવામાં રડી રડીને આત્મહત્યા કરું ? તેઓ મ્હને સરસ સરસ કપડાં પહેરાવવાને અરે ! સર્વગતે સુખી રાખવાને કેટલીયે હાડમારી વેકતા હતા—કેટલે બટન ના મળે—પગમાં બુટ ફાટી ગયા હતા—તો પણ મ્હારા હાથે તેમણે સોનાની બંગડીઓ પહેરાવી હતી. એ બધું શું મ્હારે બૂલી જવું જોઈએ ?

બરાબર તેજ સમયે દ્વાર ખોલીને રતનદોષએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમણે નિર્દોષ હાસ્ય કરીને કહ્યું—“કિશોરી; તું ત્હારા સ્વામીના પ્રેમને બરાબર સમજી શકી છે. વૈદવ્યવ્રતની અધિકારિણી થઈ ચૂકી છે. ત્હને પતિપ્રેમનો મધુર સ્વાદ મળી ચૂક્યો છે.”

કિશોરીએ લજ્જાવશ થઈને મસ્તક નમાવ્યું. રતન દોષએ ફરી કહ્યું—“મરણ પામ્યા પછી શું પ્રેમ જતો રહે છે ? જે રસનું પાન કરીને સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, દમયંતી વગેરે અમર થઈ ગઈ છે, તેજ રસનું નામ પ્રેમરસ કહેવાય. પ્રેમ એટલે—પોતાની જાતને બૂલી જઈ સ્હામાને માટે દેહને ઝંપકાવી દઈએ તે.”

કમળા:-રતનફોષ ! તમે પણ ઠીક વખતસર આવી પહોંચ્યા છો.

રતનફોષએ સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:-પવિત્ર વૈધવ્યવૃત્ત ધારિણી સ્ત્રીઓ પાસે તેમની ઇચ્છા થતાંજ હું જઈ પહોંચું છું. કેમ ત્યારે શું જાણવાની ઉત્કંઠા છે ? સ્વામીના સમાચાર સાંભળવા છે કે ?

કમળાએ હાસ્ય કરીને કહ્યું:-જો તમે એ સમાચાર લેવાને જાઓ તો પાછાં આવીજ શકો નહિ, સમજ્યાને !

રતનફોષ:-કેમ નહિ, હું ત્યાં ભરાઈ પડું કે ?

કમળા:-એમ તે કંઈ બને ?

રતનફોષ:-કેમ ના બની શકે ?

કમળા:-કેમ ના બની શકે, તે હું જાણતી નથી; પરંતુ મ્હેં એવું સાંભળ્યું છે કે, એક જાણના પ્રાણ-ધનને બીજું કાઈ છીનાવી શકતું નથી.

રતનફોષ:-એતો ઠીક, પરંતુ સાધનાના ધનની પહેલી જરૂર પડે છે.

કમળા:-હું એક વાત પૂછું ?

રતનફોષ:-બલે પૂછ.

કમળા:-મૃત્યુ પામ્યા પછી મનુષ્ય સમાગમ થાય છે ?

રતનફોષ:-જો મૃત્યુ પામ્યા પછી મનુષ્ય સમાગમ થતો ના હોય તો પછી લોકો મરેજ શામાટે ? હું મ્હારું જીવન તેમનું મ્હોં જોઈને શા માટે પસાર કરતી હર્ષિ ? એક ગ્રહના આકર્ષણથી બીજા ગ્રહનો ઉદ્ધાર થઈ, બંને એકત્ર થાય છે. લોકોનું બંધન આકર્ષણથી લોકો આવીને એકત્ર થઈ જાય છે, તે તું જાણે છે-તો પછી આ જીવનું જગતમાં તેનાથી ઉલટું શી રીતે થાય, કહે જોઈએ ! શક્તિની ક્રિયા મન્દ હોય એવું આ જગતમાં કાંઈ પણ નથી.

કમળા:-તો પછી જીવન ટકાવવાથી ફળ શું ? કેમ, માત્ર શૂન્ય પ્રાણ લઈને આ દુનિયામાં પડી રહેવું જોઈએ. મૃત્યુને સ્વરણ થઈને

એમને જઘ મળીએ તો એમાં દોષ શો છે ?

રતનદોષઃ—આત્મહત્યા કરીને ? એ તો મહા પાપ છે.

કમળાઃ—મહાપાપ કરવાથી પણ જો તેમનું મ્હોં જોવાનું મળતું હોય તો હું ખુશી છું.

રતનદોષઃ—પાપ કરવાથી શું પ્રેમ મળે છે ? એ કંઈ આપણો દેશ નથી. રમણી જગતની જનની છે—પુરૂષોની પણ જનની છે. રમણી પુરૂષને જન્મ આપી તેની પાછળ મહેનત કરી તેને નવીનતામાં ખેંચી જાય છે. પુરૂષ જો પાપ કરે છે, તે સર્વ પાપોને રમણી પોતાના પૂણ્યના પવિત્ર પાણીથી ઘોષ નાંખીને સ્વચ્છ બનાવે છે. પુરૂષ કોઈ પણ લોકમાં હોય તો પણ રમણી બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરી સ્વામીને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જઈ સુખેથી વાસ કરે છે. જ્યારે આત્મ-હત્યા કરવાથી રમણીનો આત્મા પૃથ્વીના પાપમય આકર્ષણોથી મુક્ત થઈને ઉપરજ જઈ શકતો નથી, તો પછી સ્વામી—સમાગમ તો ક્યાં-થીજ થાય ?

કમળાઃ—ત્યારે અસંનના વખતમાં સ્ત્રીઓ સતી થઈને કેમ બળી મરતી હતી ?

રતનદોષઃ—સતી થઈને બળી મરવું, એ સાચું છે એમ પણ નથી. જેનું હૃદય કામનાઓ અને વાસનાઓથી પરિપૂર્ણ હોય તેઓ જીવીને રોજ રોજ હેરાનગતિ ભોગવવાને બદલે એકજ દિવસે બળી જઈને સંધ્યાનાં દુઃખોનો અંત લાવતી હતી પણ જેઓનું મન અપૂર્ણ છે તેઓએ તો જીવીને બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું ઉત્તમ છે.

કમળાઃ—ત્યારે શું સ્વામી સાથે મરવા કરતાં પણ બ્રહ્મચર્યવ્રત ઉત્તમ છે ?

રતનદોષઃ—એક વખત નહિ પરંતુ હજાર વાર ઉત્તમ છે.

કમળાઃ—પરંતુ બ્રહ્મચર્ય પાળવાને શું શીખવું જોઈએ ?

રતનદોષ:-કેવળ સ્વામીનોજ પ્રેમ અલ્પચર્યવૃત્ત પાળવાનું શિખ-  
પાડે છે. એનો નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી મન કોઈ પણ દિવસ ચળીત  
થતું નથી.

કમળા:-રતનદોષ ! તમે કોઇ કોઇ દિવસ આવીને અમને આ  
સધના વિષયો થોડા થોડા સમજાવતાં રહો અને અમારા જીવનની  
ઉન્નતિ કરવામાં મદદનીશ થાઓ.

રતનદોષ:-હું હિન્દુ વિધવાઓ પાસે આ સધના વિષયોનું વિવે-  
ચન કરવાનું ઘણું પસંદ કરું છું. જે મૂળે બોલાવે છે, તેની પાસે  
હું હંમેશાં જાઉં છું.

## પ્રકરણ ૮ મું.

### બંગડી ગિરવી મુકી.

કપડામાં એક કાણું પડ્યું હોય અને તે દિનપ્રતિદિન વધારે  
થતું જાય, તેમ નસીબનો એક પાસો ઉઘો પજો હોય તો સધના  
પાસા ઉધાજ પડે છે. દુઃખ કદાપિ એકલું આવતું નથી, તે તેની  
સાથે બીજી અનેક પ્રકારની ઉપાધીઓને ઘસડી લાવી માણસને કાયર  
કરી નાંખે છે.

રામશંકર શાસ્ત્રી બજારમાં જે દુકાને નોકરી કરીને પોતાની  
કંગાલ હાલતમાં પણ દિવસો નિર્ગમન કરતા હતા, તે દુકાનમાં નસીબની  
અવકૃપાથી વારંવાર ખોટ જતી હતી તેથી તેના માલિકે તે બંધ કરી  
દીધી. એની સાર્થ આપણા શાસ્ત્રી મહાશયની નોકરી પણ પૂરી થઇ  
ગઈ! હવે તેઓ નિરૂપાયે ઘેર બેસી ગયા.

ગામમાં અનેક પ્રકારની તજવીજ કરવા છતાં તેઓને કોઈપણ  
પ્રકારની નોકરી હાથ લાગી નહિ. નોકરી કર્યા સિવાય તેમને એ

દિવસ પણ ચાલી શકે તેમ નહોતું. ધરમાં એટલું બધું અનાજ પણ નહોતું કે તેઓ એકા એકા ચાર પાંચ દિવસ પણ કાઢી શકે.

રામશંકર શાસ્ત્રીનો ભાઈ ગોપાળ ધણા વખતથી જીદો રહેતો હતો; જે કે, બન્ને ભાઈઓ એકજ ધરમાં રહેતા હતા પરંતુ ગોપાળે ધરમાં આંતરો બનાવીને જીદુંજ બારણું પડાવ્યું હતું. ગોપાળની આર્થિક સ્થિતિ અત્યારે સારી હતી. તે જે ધંધો કરતો હતો તેમાંથી તેને પ્રતિવર્ષે સારો લાભ મળ્યે જતો હતો. તેણે ધણા પૈસા બચાવ્યા હતા, તેમ ધરમાં અનાજ, આંગણે બેચાર ઢોર, ખેતરમાં આંખા, મહુડા વગેરેની કાંઈ ખોટ નહોતી. તેને બે પુત્ર અને એક પુત્રી હતી.

રામશંકર પૈસાના અભાવે શૂન્ય જગત્ જોઈને બે પગ ઉપર માથું ટેકાવી ધરના આંગણામાં બેસી વિચાર કરી રહ્યા હતા. તેવામાં કાંઈ એક કોરણસર કિશોરી ત્યાં જઈ પહોંચી અને પિતાની આવી સ્થિતિ જોઈને પૂછ્યું:—બાપા, તમે આમ કેમ બેસી રહ્યા છો ? શો વિચાર કરો છો ?

રામશંકરે દુઃખિત અંતઃકરણે કિશોરીના સ્હામું જોઈને કહ્યું:—  
“ બીજો શો વિચાર કરું ! જોહન આપણા નસીબનો વિચાર કરેછું. ”

કિશોરી:—કેમ બાપા, તેમાં આટલા બધા લીન થઈ જવા જેવું શું છે ?

રામશંકર:—એજ કે, આપણા દહાડા કેમ જશે ? રોજ ખાવાનું તો કંઈ જોઈશેજને.

કિશોરી:—તમે આમ વિચારોજ ક્યાં કરશો તો શરીરે હેરાન થશો. હું બાપા, તમે પરદેશમાં જાઓ તો કંઈ સારી નોકરી મળે નહિ ?

રામશંકર:—મળે તો ખરી પરંતુ જાઉં શી રીતે ?

કિશોરી:—કેમ બાપા ?

રામશંકર:-પરદેશ જઈએ તો કંઈ એને એજ દિવસે થોડી નોકરી મળે? ઉપરાંત રસ્તામાં ગાડીભાડાનો અને ખાવાપીવાનો ખર્ચ પણ લાગે.

કિશોરી:-અધા થઈને કટલા પૈસાની જરૂર પડે?

રામશંકર:-ઓછામાં ઓછા પંદર વિશેક રૂપિઆ તો જોઈએજ.

કિશોરી:-મ્હારી પાસે માત્ર એક જોડ સોનાની બંગડીઓ છે. બીજા સંધળા દાગીનાઓ તો મ્હારી સાસુએ પડાવી લઈને તેમની પેટીમાં મૂકી દીધા હતા. હું અહિં આવી તે વખતે તેમણે મ્હને આપ્યા નથી, મ્હેં પણ માગ્યા નહોતા, પરંતુ આ બંગડીઓ તો પ્રથમથીજ મ્હારી પાસે છે-તેમાંથી એકાદ ગિરવી મૂકી આવી પંદર થીસ રૂપિઆ લાવી આપું તો તમે પરદેશમાં નોકરી કરવા જાઓ ખરા?

રામશંકર:-ભૂખ્યે મરી જાઉં એ વાત હા, પરંતુ ત્હારી બંગડીઓ ગિરવી મૂકવા ના દઉં.

કિશોરી:-તેમાં તમને હરકત શી છે, આપા? નોકરી કરીને પૈસા લાવશો એટલે છોડાવી લાવીશું. હું એ પહેરતી તો છું નહિ; પેટીમાં મૂકી રાખી છે, તો પછી બીજાને ત્યાં રહેશે એમાં શો વાંધો છે?

રામશંકરે એમાં કંઈ પણ અનુમતિ આપી નહિ. પિતાને એ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારે હા નહિ કહેવરાવી શકવાથી કિશોરીએ તેની મા પાસે જઈને સમસ્ત વાત કહી. અનેક પ્રકારના વિચારો કર્યા પછી કિશોરીની માતાએ આ બાબતમાં પોતાની અનુમતિ આપી અને કિશોરીને કહ્યું:-“ જુદેન, તું બંગડીઓ લઈને ત્હારી કાકી પાસે જ અને ગિરવી મૂકી આવીને પંદર રૂપિઆ લઈ આવ.”

કિશોરી એક બંગડી લઈને તેની કાકી પાસે ગઈ.

કિશોરીની કાકી તે વખતે તેના મ્હોટા પુત્રને દૂધ પીવરાવતી હતી અને ન્હાનો પુત્ર પારણામાં સુતો સુતો પોતાના પૂર્વજન્મની



સ્મૃતિને યાદ લાવી હસી-રડી સમય પસાર કરતો હતો.

કિશોરીએ પારણામાંના છોકરાને રમાડ્યા પછી કાકીને કહ્યું:-  
“કાકી ! અમને પંદરેક રૂપિયા ઉછીના ના આપો ?”

કાકીએ ભ્રમર સંકેતીને કહ્યું:-“ પંદર રૂપિયા ! પંદર રૂપિયા હું ક્યાંથી લાવું ? અને એટલાવધા રૂપિયા લઈને પાછા તમે ક્યારે આપો ? ”

કિશોરી:-જો પાછા ના આપીએ તો ગિરવી મૂકેલી જાણુસ વેચી નાંખજો. હું મ્હારી આ બંગડી ગીરો મૂકીને રૂપિયા લેવા આવી છું.

એમ કહી કિશોરીએ પહેરેલા વસ્ત્રના છેડામાં છૂપાવેલી બંગડી બહાર કાઢીને તેને બતાવી. બંગડીનો ઘાટ અને સોનાનો રંગ જોઈ કાકીએ કહ્યું:-ડીક ત્યારે પંદર રૂપિયા-જો તમારે વધારે જોઈતા હોય તો-મ્હારી પાસે છે, તમારું બહું થતું હોય તો કેમ ના આપું ? એક બંગડી મૂકવાની છે ? બીજી ક્યાં છે ? ”

કિશોરી:-એક બંગડીમાં ત્રણ તોલા સોનું છે, અને મ્હારે માત્ર પંદરજ રૂપિયા જોઈએ છે. બીજી બંગડી મ્હારી પેટીમાં છે.

કાકી:-ડીક લાવ-અને જોઈએ એટલા રૂપિયા લઈજા. જો કદાચ ફરીથી રૂપિયાની જરૂર પડે તો બીજી પણ મ્હારે ત્યાંજ મૂકજો. કારણકે, આખી જોડ એક ઠેકાણે મૂકી રાખી સારી.

કિશોરીએ માંથું હલાવીને જવાબ આપ્યો:-“ જો બીજા રૂપિયાની જરૂર પડશે તો એ પણ તમારી પાસેજ લાવીશ. ”

કિશોરી સ્વસ્થ મને વાત કરતી નહોતી. તેના મનમાં સહજ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. પરંતુ રૂપિયા લેવાને આવેલી હોવાથી ગુસ્સે થયે પાલવે તેમ નહોતું. સાઠ રૂપિયાની જાણુસ મૂકીને માત્ર પંદર રૂપિયા લેતી હતી-પરંતુ તેની કાકી આ વાત સમજી નહોતી. તે તો એમજ સમજી કે, આજે કિશોરી તેમજ તેની સાથે કિશોરીનાં માતાપિતા

તેના કૃપાલિત્રાપી છે. તેની કૃપાથીજ જાણે તેઓ આજ મરતાં મરતાં ઉગર્યાં છે.

કાકીએ કહ્યું:—“ ખેસ બહેન; હું છોકરાને દૂધ પીવરાવીને તને રૂપિઆ આપું છું. અત્યારે રૂપિઆની કેમ જરૂર પડી ? મ્હને લાગે છે કે, ખાવાના સાંસા પડ્યા હશે ? ”

કિશોરી:—હા, તેને માટે તો જરૂર પડી—તેમ મ્હારા બાપા નોકરીને અર્થે પરદેશ જાય છે, તેમને રસ્તામાં ખરચવાને પણ જોઈએને.

કાકી:—હારા બાપા કયે ગામ નોકરી કરવાને જનાર છે ?

કિશોરી:—તે હું જાણતી નથી.

કાકી:—કેમ, અહિંથી તો નોકરી છુટી ગઈને ?

કિશોરી:—હા, વાણીઆને વેપારમાં ખોટ જવાથી દુકાન કાઢી નાંખી.

કાકીમા:—જો બહેન, એતો નસીબ કરે એ કોઈ ના કરે—આ અમને ત્હારી માએ હાથેપગે ધરતી બહાર કાઢ્યાં હતાં—અને અમને એમજ લાગતું હતું કે નક્કી ભૂખે મરી જઈશું, પરંતુ નસીબમાં સુખ લખ્યું હોય તે જાણ મિથ્યા કરી શકે ?

કિશોરી:—કાકી ! જો તમારે રૂપિઆ આપવા હોય તો જલદી આપો—મ્હારે હમણાં ને હમણાં જોઈએ છે.

કાકી:—ઓ મા, જરા ખેસ તો ખરી. આ જો છોકરાને દૂધ પીવરાવી રહી છું.

થોડીવાર પછી કાકી કિશોરીના હાથમાંથી બંગડી લઈ આમ તેમ ફેરવી જોઈએ ઓરડામાં ગઈ અને અલ્પ ક્ષણમાં પંદર રૂપિઆ લાવીને તેણે કિશોરીના હાથમાં મૂક્યા.

કિશોરીના હાથમાં રૂપિઆ આવતાંજ તે ત્યાંથી ઉઠીને આવી.

કિશોરીએ રૂપિઆ લાવીને માતાના હાથમાં મૂક્યા, પરંતુ બીજી

અંગડી ગીરા મૂકવાને માટે કાઢીનેા અત્યંત અનુરોધ અને રૂપિઆ આપતી વખતે કહી બલાવેલી અનુચિત કંઈના સંબંધમાં તેણે તેની માતાને કંઈ પણ જણાવ્યું નહિ.

રામશંકર શાસ્ત્રી આ સંવર્ણી વાતથી વાકેફ થયા અને અત્યંત હિંદાસ મને પુત્રીની અંગડી ગિરવી મૂકી લાવેલા રૂપિઆ લઈ બીજે દિવસે સહવારમાં નોકરી શોધવાને માટે નસીમ ઉપર આધાર રાખીને ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા. જતી વખતે કિશોરીએ તેમને સજ્જનનેત્રે કહ્યું:—  
“બાપા ! પરદેશમાં પાછા વિચાર કરી કરીને શરીર સુકાવી નાંખશો નહિ. અમારી પાસે બાકી જે રૂપિઆ રહ્યા છે તે અમને ધણા દિવસ સુધી ચાલશે. તમે સાચવીને નોકરી કરજો. પરદેશમાં આપણું કાંઈ છે નહિ, કે જે મદિસાને તમારી સંભાળ રાખે.”

બન્ને આંખોમાં અશ્રુઓ ભરીને શાસ્ત્રી મહાશય ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા. તેમણે જતી વખતે તેમની સ્ત્રી તેમજ પુત્રીને સાચવીને રહેવાને માટે અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ આપી જવાનો વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ આંખોમાં આંસુ ભરાઈ જવાથી—તેમ ગળું રૂંધાઈ જવાથી—તેઓ કંઈપણ કહી શક્યા નહિ.

જરા દૂર ગયા પછી શાસ્ત્રી મહાશયે એકવાર પાછળ ફરીને ગામ તરફ નજર કરી. તેમને વિચાર આવ્યો કે, આ નીલ આકાશ તળે આવેલા આ ગામમાં મારી દુઃખી કન્યા અને સ્ત્રી રહ્યાં છે. હાય ! એ બન્ને અભાગિનીઓને કાણુ સાચવશે ? તેમના ઉપર કંઈ આદત-વિપદ આવી પડશે તો કાણુ તેમની રક્ષા કરશે ? “ભગવાન ! ગરીબના બેલી ! તુંજ તેમનો પિતામાતા છે, તુંજ તેમની રક્ષા કરનાર છે અને ત્હારાજ આશ્રયમાં તેમને મૂકીને જાઉં છું.”

રામશંકર શાસ્ત્રીના ગયા પછી કિશોરીએ રડી દીધું. તેણે માતાને કહ્યું:—“મા ! મ્હારા બાપા કયે ગામ ગયા ? આપણાં પાપી પેટ

ભરવાને માટે તેમને બહુ દૂર મોકલવા પડ્યા. રસ્તામાં બિચારા જીવને કેટલીયે હેરાનગતિ પડશે.

કિશોરીની માતાની આંખોમાં પણ આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે અશ્રુઓ છુપાવી આત્મસંયમ કરી કહ્યું:—“શું કરીએ જીવેન ! પૈસા વગર તે કાંઈ ચાલે ?”

કિશોરી—જો આપણી પાસે રૂપિયા હોત તો મહારા બાપાને પરદેશ જવું પડત !

માતા—તું એવો વિચાર ના કરીશ જીવેન ! કેટલાયે લોકો પરદેશમાં રહે છે. નોકરી-ચાકરી કરે છે અને ઘેર પણ આવે છે. એમાં ચિંતા શી કરે છે ?

કિશોરી—એ તો હું પણ સમજું છું; પરંતુ આપણે બહુ દુઃખી છીએ. જેઓ દુઃખી હોય છે તેનો સંગ દુઃખ કદાપિ છોડતું નથી. ઇશ્વર કરે ને મહારા બાપાને કાષ્ઠપણ પ્રકારનું દુઃખ ના પડે !

માતા—ઇશ્વર તેમની સંભાળ લેશે.

ત્યારપછી કિશોરી પાણીનું બેડું લઈને કુવા ઉપર પાણી ભરવાને ગઈ અને તેની માતા ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ.

## પ્રકરણ ૯ મું.

### ભરત-ગુંથણ.

ત્યારપછી એક દિવસ કિશોરીએ માતાને કહ્યું:—મા ! મહારા બાપા પૈસા કમાવાને પરદેશ ગયા છે; તેઓ મહેનત મજૂરી કરીને પૈસા લાવે અને આપણે બેઠાં બેઠાં ખાઈએ તે ઠીક નહિ. આપણે પણ માણસ છીએ, આપણને પણ હાથ પગ છે તો આપણે પણ થોડો ધણો ધંધો કરીને મહારા બાપાને મદદ કરવી જોઈએ.

માતાએ દુઃખિત અંતઃકરણે કહ્યું—શો ધંધો કરીશું ?

કિશોરી—તું મહેને થોડું ધણું ઉન લાવી આપ; હું રૂમાલ, આસન, ગળપટો વગેરે ભરીશ.

માતા—હા, એ તો ઠીક; પરંતુ અહિંયાં તેના ખરીદનાર કોણ છે?

કિશોરી—પહેલાં તું મહેને ભરવા તો દે, ત્યારપછી કોઈની નેડે અમદાવાદ વેચવા મોકલાવી દઈશું.

પડોશના હરિશંકર જાની મુંઝાઈ જવાના છે, એ સાંભળી કિશોરીની માતા તેમને ઉન, સોષયો વગેરે લાવવા માટે એ રૂપિયા આપી આવી.

હરિશંકરે આવીને કિશોરીની માતાની સૂચના મુજબ ઉન, સોષયો વગેરે લાવીને રજુ કર્યા.

કિશોરીએ કહ્યું—હરિશંકર કાકા ! મહારા બાપાના કંઈ સમાચાર જાણો છો ?

હરિશંકર—ના બહેન, મુંઝાઈ તે કંઈ આપણા માતર જોટલું છે ! ત્યાં આગળ કોઈ ક્યાં છે તે જાણીએ નહિ તો પતો શાનો લાગે.

કિશોરી—એમ કે, કદાચ મળ્યા હોય તેથી પૂછતી હતી.

તે દિવસથી કિશોરીએ અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક ભરવા ગુંથવાનું શરૂ કર્યું. પહેલાં તો તેણે એક ‘ટેમ્પલ કલોથ’ ભરવા માંડ્યું. એક માસની અગાધ મહેનત કરીને તેણે એ પૂરું કર્યું. એ જોઈને કિશોરીની માતા દિગ્મૂઢ બની ગઈ, આવું સુંદર ભરતકામ તેણે કદાપિ જોયું નહોતું.

કિશોરીની માતાએ ગામના અનેક લોકોને એ ‘ટેમ્પલ કલોથ’ બતાવ્યું અને વેચવાનું છે, કહી ઘણીયે ખૂબો મારી; પરંતુ કોઈએ ખરીદવાની ઈચ્છા દર્શાવી નહિ. કિશોરીએ માતાને કહ્યું—“ હજી મહેને એકાદ એ ચીજને બનાવવા દે, પછી કોઈ અમદાવાદ જતું હશે તેની સાથે કોઈ દુકાનદારને મોકલાવીશું તો વેચાઈ જશે. ”

ત્યાર પછી તેણે એક ગળપટો ગુંથવાનું શરૂ કર્યું.

લગભગ એક બે માસ પસાર થઈ ગયા છે, આપના કંઈપણ સમાચાર નહિ મળતાં કિશોરી અત્યંત ચિંતાતુર થઈ ગઈ છે. મા અને દિકરી બન્નેએ એકત્ર થઈને તેમના કુશળ સમાચાર મેળવવાને અનેક માનતાઓ માની છે, પરંતુ કોઈપણ પ્રકારે તેમની ખબર આવતી નથી.

એક દિવસ સાયંકાળની સહજ પૂર્વે કિશોરી તેના ઘરની ઓશરીમાં બેસીને ગળપટો ગુંથતી હતી અને તેની માતા ઘરમાં રસોઈ કરતી હતી.

કિશોરીના હાથ ગળપટો ગુંથવામાં રોકાયા હતા, મન પિતાના સમાચાર નહિ મળવાના કારણે સંબંધી ચિંતા કરવામાં રોકાયું હતું અને મ્હોંડેથી ‘ગણુ’ ‘ગણુ’ કરીને એકાદ કર્ણાજનક ગાયનના સૂર નીકળી રહ્યા હતા. તેવામાં તેણે એકાએક માંથું ઉંચું કરીને જોયું તો તેની રહામે સુસન્નિજત પોશાકમાં એક યુવક ઉભો હતો. કિશોરી ચમકી ઉઠી. પોતે ઓળખી શકી કે કેમ, તેની ખાતરી કરવા માટે તેણે એક વાર ફરીથી જોયું. બન્નેની દૃષ્ટિ એકત્ર થઈ કે તરત તે યુવકે આવીને ઓટલા ઉપર બેસી રિમત્ મુખે કહ્યું—“કેમ, કંઈ ઓળખાણ પડે છે કે ?”

કિશોરી સહજ હસીને, માંથે આધું ઓઢી તરત ઉઠીને ઘરમાં ચાલી ગઈ. જતી વખતે તેનો શરૂ કરેલો ગળપટો ત્યાંને ત્યાંજ રહી ગયો. કિશોરી તરત તેની મા પાસે દોડી ગઈ અને કહ્યું—“નડીઆદવાળા નવનિતભાઈ આવ્યા છે, તું તેમની પાસે જ.”

માતાએ કહ્યું—કયા નવનિતભાઈ ?

કિશોરી—કેમ! અમારી પડોશમાં પેલા નવલશંકર કાકા રહે છે તેમના પુત્ર—મ્હારાં સાસરીઆં તરફથી અમારે અને તેમને કંઈ થોડી ધણી સગાઈ પણ થાય છે !

“હા હા, હવે ઓળખ્યા.” એમ કહી માતાએ રાંધવાનું કામ કિશોરીના હાથમાં સોંપ્યું અને એક પાટલો લઈને બહાર આવી.

કિશોરીની માતાને પ્રશ્ન કરીને નવનિતે કહ્યું—“કેમ, ખુશીમાં તો ખરાંને ? મ્હારાં બાબીતું શરીર સાઈ છેને ? શાસ્ત્રી મહાશય ક્યાં છે ?”

“સૌ ખુશીમાં છે. એના બાપ તો નોકરીને અર્થે મુંબાઈ ગયા છે.” એમ કહી તેણે નવનિતના ધરના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

“અમારે ત્યાં સૌ ખુશીમાં છે, માત્ર મ્હારા વેણીશંકરકાકાને સખ્ત તાવ આવે છે.”

“ક્યારથી ?”

“લગભગ છ માસ થયા. કેટલીએ દવાઓ કરે છે, પરંતુ બિલ-કુલ આરામ થતો નથી.”

નવનિતને આવેલો જોઈ, ધરમાં જતી વખતે કિશોરી જે ગળ-પટો તૈયાર કરતી હતી તે ત્યાંજ બૂલી ગઈ હતી. કિશોરીના ગયા પછી નવનિત ઉપાડી લેઈ તેને જોયા કરતો હતો. તેણે આ વખતે કિશોરીની માતાને કહ્યું—“આ શું મ્હારાં બાબી બરે છે ?”

“હા.”

“ધણે સરસ બરાય છે. હાથના બરતનું આવું સરસ કામ મ્હેં કોઈ ઠેકાણે જોયું નથી.”

“એણે એક ‘ટેબલ ક્લોથ’ પણ તૈયાર કર્યું છે, એ પણ ધણું સરસ બરાયું છે.”

“તે તમારી પાસે છે કે ?”

“હા.”

“બતાવો જોઈએ.”

“પહેલાં હાથ પગ ધોઈને જમી લ્યો પછી નિરાંતે જોજો.”

“હું જમીને આવ્યો છું, તમે મ્હને એ બતાવો.”

“ અહિંમાં કાને ત્યાં જમીને આવ્યા છો ? ”

“ હું મહારા એક મિત્રના લગ્ન પ્રસંગે આવ્યો હતો, જાણે તેમાંથી પરવારીને ઘેર જતો હતો ત્યારે મહેને વિચાર આવ્યો કે, લાવ મહારાં જામીને મળી આવું. ”

“ એ અભાગિનીને યાદ કરીને તમે આજ મળવા આવ્યા છો એ અમારું પરમ સૌભાગ્ય છે ! તમે તમારાથી બને ત્યાં સુધી બિચારીની ખજર લેતા રહેજો. જગતમાં તેવું કાઈ નથી. જેઓને તે પોતાના માનતી હતી, તેમણે તેના પ્રત્યે કેવો વ્યવહાર ચલાવ્યો છે તે તમારાથી અજણ્યું તો નહિજ હોય ! ”

“ તેમનો વ્યવહાર તદ્દન ધિક્કારને પાત્ર છે. તેમની શી વાત કહું ! આખું ગામ તેમના ઘરની અત્યંત નિંદા કરે છે. ”

“ મહારી કિશોરી જેવી છોકરીઓ આ કળિકાળમાં બહુ થોડી છે. આવી છોકરીને પુત્રવધુ તરીકે લઈ જઈને પણ જ્યારે તેઓ ધર ના કરી શક્યા ત્યારે અમારા કર્મનોજ દોષને ! જુઓ, માત્ર એક જમાઈ નથી—હજી રાજરાણી જેવાં વહેવાઈ અને વહેવાણુ હયાંત છે, હૈયાં છોકરાં પણ છે તો મહારે તે છોકરીની શી ફિકર ? હશે, એમને જેમ યોગ્ય લાગ્યું તેમ કર્યું. જે નસીબમાં લખ્યું હશે તે થશે. ”

“ સાચી વાત છે, નસીબજ સુખ-દુઃખ આપનાર છે. કાઈ કાઈને સુખી કે દુઃખી કરી શકતું નથી. પોતપોતાના કર્મફળો વડેજ મનુષ્ય સુખ યા દુઃખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ”

“ પરંતુ મન માનવું નથીને ! જાણે એમ થાય છે કે, જો તેમણે સહજ દયા દર્શાવી હોત તો મહારી છોકરીને આ દુઃખના દહાડામાં કંઈક દિલાસો મળત. હશે હવે, વિચાર કરીને શું વળે તેમ છે—તમે હાથપગ ધોઈને જરા જમી લ્યો. ”



“ મ્હને બિલકુલ ભૂખ નથી, તમે વધારે આમ્રહ ના કરશો; આ ધરને હું મ્હારું પોતાનું સમજું છું, જરૂર પડે તો માગીને પણ ખાઉં. તમે મ્હને “ટેમલ કલોથ” ખતાવો. ”

કિશોરીની માતા ઓરડામાં ગઈ અને અલ્પ સમયમાં તેણે ટેમલ કલોથ લાવીને નવનિતના હાથમાં મૂકયું. “ટેમલ કલોથ” જોઈને નવનિત આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. તેણે ઉત્સાહપૂર્ણસ્વરે કહ્યું:—“ હું મુંઝાઈમાં રહું છું—અનેક મ્હોટા લોકોને ત્યાં જવાનો મ્હારે પરિચય છે—મ્હોટી મ્હોટી દુકાનોમાં અનેક પ્રકારનાં “ટેમલ કલોથ” જોયાં છે; પરંતુ આવી સરસ કારીગરીવાળું તો મ્હેં કાઈ ઠેકાણે જોયું નથી ! ”

“ આ “ટેમલ કલોથ” વેચવા જઈએ તો કેટલા પૈસા આવે ? ”

“ કેમ, આ વેચવાનું છે ? ”

“ હા, વેચવાનું તો ખરુંજતો ! કિશોરી કહે છે કે, આ ધંધો કરવાથી બે પૈસા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. મ્હેં પણ તેને નિષેધ કર્યો નથી—ભરતાં આવડે છે તો ભર. બે પૈસા મળે તો અત્યારે કેટલા કામમાં આવે. તેમ નકામા બેસી રહીને પણ શો કામદો છે. આતો હીક છે જાણે “ એક પંથ ને બે કાજ ! ” વખતનો વખત જાય અને બે પૈસા પ્રાપ્ત પણ થાય. ”

નવનિત:—હા, તમારો એ વિચાર ઉત્તમ છે. મનુષ્યે નકામા બેસી ના રહેવું જોઈએ. ગમે તેમ હોય તો પણ કંઈ કામ તો કરવું જ જોઈએ. આ “ટેમલ કલોથ” હું લેવા ધારું છું, તેની કિંમત હું અસંખ્ય જાણુ તો નથી. તેમ જાણવાનું પ્રયોજન પણ નથી.

એમ કહી ખિસ્સામાંથી એક ન્હાનું પાકિટ કાઢી તેમાંથી દશ રૂપિયાની બે નોટા કિશોરીની માતાના હાથમાં મૂકી નવનિતે કહ્યું:—  
“ આ હું મ્હારી ભાભીને આપું છું. ”

કિશોરી રસોડાના પારણા આગળ, તેના કાન અને નેત્રોને

આ બાળુ રાખીને ઉભી રહી હતી. તે તેના બરેલા “ ટેબલ કલોથ ” ની પ્રશંસા સાંભળીને મનમાં ખુશી થતી હતી.

ત્યારપછી નવનિત ચાલ્યો ગયો એટલે કિશોરી રસોડામાંથી બહાર આવી. એટલે માતાએ તેના હાથમાં બન્ને નોટો મૂકી કહ્યું:—

“ આ રૂપિયા લઈ જઈને તારી બંગડી છોડાવી લઈ આવ. ”

કિશોરી વિચારમાં પડી ગઈ. તેણે કેટલાએક સમય સુધી વિચાર કર્યા પછી કહ્યું:—“ ના, હજી થોડા દિવસ ધીરજ રાખ. ”

“ કેમ ? ”

“ એક “ ટેબલ કલોથ ” ની કિંમત વિશ રૂપિયા, કાંઈ માની શકે નહિ. ”

“ ત્યારે નવનિતરાય કેમ આપી ગયા ? ”

“ હું પણ એજ વિચાર કરું છું કે, તેમણે આપણને આવી મદદ કેમ કરી ? ”

“ તો શું કોઈના હૃદયમાં રામ ના ઉતરે ? ”

કિશોરી:—ઉતરે, પરંતુ આપણી સ્થિતિ શ્રેયનીય છે—હમણાં રહેવા દે.

માતા હવે કિશોરીના કહેવાનો પૂર્ણ અર્થ સમજી. તેણે કહ્યું:—હીક ત્યારે, રહેવા દે, થોડા દિવસ પછી અપાશે.

ત્યારપછી બીજા પણ ત્રણ માસ શાન્તિથી પસાર થઈ ગયા.



પ્રકરણ ૧૦ અં.



રામશંકર શાસ્ત્રી મુંબાઈમાં.

રામશંકર શાસ્ત્રી ઘેરથી પાંચ રૂપિયા લઈને આજ લગભગ ચાર પાંચ માસ થયા બહાર નીકળ્યા હતા. અત્યાર સુધીમાં તેમણે

એકાદ એ પત્ર ઘેર લખ્યા હતા, પરંતુ એક પૈસા પણ મોકલી શકવાને બાગ્યશાળી થયા નહોતા. તેમને કાંઈપણ પ્રકારની નોકરી મળી આવી નહોતી.

ઘેરથી નીકળીને પ્રથમ તો તેઓ અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. અહિંયાં તેમનો બહુ વખતનો એક જુનો મિત્ર એક ઠેકાણે નોકરી કરતો હતો. તેમના મનની ધારણા તેમના એ મિત્રદ્વારા કોઈ ઠેકાણે નોકરીનો બંદોબસ્ત કરી લેવાની હતી; પરંતુ તેમનું કર્મ પણ તેમની સાથે સાથેજ ફર્યા કરતું હતું—નેમણે અહિં આવીને સાંભળ્યું કે તે માણસ તો ધણા દિવસ થયા નોકરી છોડીને પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો હતો. ત્યારે નિરાશ થઈને તેમણે ખેચાર સદગૃહસ્થોને ત્યાં ઉમેદવારી કરી જોઈ, અનેક પ્રકારનાં સ્તવન-સ્તુતિથી તૃપ્ત કરવાની મહેનત કરી જોઈ; પરંતુ તેમનો કોઈપણ પ્રકારે ઉદ્ધાર થઈ શક્યો નહિ. જ્યારે તેમને જણાયું કે અહિંયાં કોઈપણ પ્રકારે નોકરી મળી શકશે નહિ, ત્યારે લિક્ષાવૃત્તિ કરી ખીજ થોડા ધણા પૈસા ભેગા કરી એકા એક મુંબાઈ ઉપડી ગયા.

મુંબાઈ જઈને પણ કંઈ નોકરી હાથ લાગી નહિ. ત્રણ ચાર મહિના આ ઘેર પેલે ઘેર રહીને ઘેર ઘેર ફરી વળ્યા છતાં કાંઈપણ ઠેકાણેથી નોકરીની આશા નહિ મળતાં તેઓ અત્યંત નિરાશ થઈ ગયા.

સમીક્ષાજનો સમય હતો, રામશંકર શાસ્ત્રી ફરતા ફરતા કાફડ મારકીટ આગળ આવી રસ્તાની પગથીપર ઉભા રહીને પોતાના તેમજ સ્ત્રી અને પુત્રીના નસીબનો વિચાર કરી રહ્યા હતા.

આખા દિવસના કામથી કંટાળી ગયેલા મનુષ્યો મ્હાનમુખે રસ્તા પરથી ચાલ્યા જતા હતા, આખો દિવસ ધરને ખૂણે ગાદીતકીઆ ઉપર બેસી રહીને કંટાળી ગયેલા મ્હોટા ધરના માણસો અત્યારે વિકટોરિઆઓમાં બેસીને હવા ખાવા જતા હતા. તેમની ગાડીઓની

ખંડડીઓના અવાજથી ખેડેશ માણસના પણ મન ઉપડી જતા હતા.

રામશંકર ન્યાં આમળ ઉભા રહ્યા હતા, તેની પશ્ચિમ દિશાએ આવી રહેલા એક કંપાઉન્ડમાં મોટા મોટા વૃક્ષો પોતાના દેહના હિભોળે શ્રમથી કંટાળેલા પથિકાના હૃદયને શાન્ત કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતાં. નોકરો તેમજ આમાઓ પોતાના શેઠનાં કુસુમ સમાન કામળ બાળકોને, ઝેટ, પાટલુન, ક્રોકે ઇત્યાદિ પોષાકોથી વિદેશી બાળકોની માફક સજ્જવીને ત્યાં આમળ આમતેમ ફરતાં હતાં. એ કંપાઉન્ડમાં એક બબ્બ મકાન હતું. કંપાઉન્ડના અંદરના ભાગમાં નાજિયેરી, ગુનાખ, આસોપાલવ વગેરે દેશી વૃક્ષો ઉપરાંત 'ઝાઉ, સ્ટીકન' વગેરે વિદેશી વૃક્ષો પણ રસ્તાપરની ઉડતી ધુળને પોતાના અંગ ઉપર રાખીને ઉભાં રહ્યાં હતાં. મકાન ઉપર તેમજ વૃક્ષો ઉપર 'આઈવી' લતાઓ સજીવ હાલતમાં આવી રહી હતી. દુઃખની માફક ઉન્હાળામાં તેમજ શીયાળામાં 'આઈવી' લતા હૃમ્મેશાં સજીવનજ રહે છે.

રામશંકર શાઓ એ લતાનું નામ જાણુતા નહોતા; પરંતુ તેઓ એ કંપાઉન્ડ પાસે ઉભા રહીને પોતાના કમનસીબને એ લતા ઉપર તાંડવ નૃત્યની માફક નાચતું જોઈ રહ્યા હતા.

'આઈવી' નામની લતા એક અતિ કુદ્ર ફાટ યા કાણુમાંથી કામળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને ધીમે ધીમે એટલી તો વધે છે કે, એ જો થયે દૂર સુધા પ્રસરી ગઈ હોય તો આપણે એનું મૂળ બાગ્યેજ જાણી શકીએ અથવા તો એને જડમૂળમાંથી કાઢી નાંખવી બારે થઈ પડે તેમ છે; જેના ઉપર તે એક વાર ફેલાઈ રહી હોય તેનો વિનાશ કર્યાં સિવાય તે નીકળી શકતીજ નથી.

'આઈવી' દુઃખની માફક પોતાની આંતરિક ખ્વંસાવસ્થા સુંદર ચકચકતાં પાંદડાઓથી ઢાંકી રાખે છે. મનુષ્ય પણ એજ પ્રકારે સુંદર હાસ્યથી પોતાના હૃદયને છૂપાવી રાખે છે. એ જાણે એમજ ધારે

કે કે, આપવી લતા સમાન પોતાની આંતરિક ખંસાવરૂપા કાષ્ઠ જણી શકતું જ નથી.

રામશંકર શાસ્ત્રી એકાગ્રતાથી તે આપવી લતાઓ જોઈ રહ્યા હતા એવામાં તેમની પાસે એક ધાટીએ આવીને કહ્યું:—“ શેઠ, મ્હારો જાન જાય છે. ”

રામશંકરે ચમકીને પાછળ જોયું તો, “ એક બુઢો ધાટી આશરે ચાર પાંચ કાગળનાં રીમ માંથે લઇ તેમની પાસે આવીને હાંફતો હતો. શાસ્ત્રી મહાશયે જાણ્યું કે, તેના માંથે બહુ બાર હોવાથી તે દુઃખી થાય છે. એટલે તેમણે તેના માંથેથી એ રીમોને ઉતારી બાબુએ મૂક્યાં અને બાર હલકો કર્યો. ધાટી પોતાના મનમાં ચમકડો બબડતો માંથે બાંધેલા કપડાવડે મ્હોં ઉપરથી પરસેવો દહોવા લાગ્યો.

ત્યારપછી થોડી વારમાં એક વૃદ્ધ વયનો પુરૂષ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો અને અતિશય ક્રોધથી તે ધાટીને બકવા લાગ્યો. ધાટી પણ મ્હોં ફેરવીને, તેના સ્થામે બોલવા લાગ્યો. તેમના કળ્-આનો બાવાર્થ એ હતો કે, “ વૃદ્ધ પુરૂષ ધાટીને કહેતો હતો કે, તું એટલો ઉતાવળો ચાલ્યો આવ્યો કે, મ્હારે તને શોધવા રહેવું પડ્યું. મ્હને લાગે છે કે, ત્હારો ઈરાદો કાગળો લઇને ન્હાશી જવાનો હશે. જો હું તને જોઈ શક્યો ના હોત તો નક્કી તું ન્હાશી જાત.” ધાટીએ તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, “ હું એવો માણસ નથી. મ્હારા માંથે તમે એટલો બધો બાર ઉચ્છાલ્યો છે કે, મ્હારો જીવ નીકળી જાય, તેથી ઉતાવળો ચાલી અહિયાં બાર ઉતારીને તમારી રાહ જોઉં છું.”

રામશંકરે બન્નેના કળ્આનો મર્મ જાણી લઈને, વૃદ્ધ ગૃહસ્થને કહ્યું:—“ શેઠ ! એ બિચારાને બહુ બાર લાગ્યો હતો. બાર ઉતાર્યા પછી કેટલીયે વાર સુધી તે હાંફ્યા કરતો હતો. ”

વૃદ્ધ ગૃહસ્થ:—માર્મ ! મ્હને લાગે છે કે તમે આ મુંબાઈ શહેરના

રહેવાશી નથી; અને એથીજ તમે આ ધાટીઓના ચરિત્રથી અજાત છો. એ લોકો શયતાનમાંના શયતાન હોય છે.

૪૬ ગૃહસ્થની આ વાત સાંભળી ધાટી લાલ પીળા થઈ ગયો. તેણે દાંત પીસી લાલચોળ આંખો કરીને તે ગૃહસ્થને અનેક વાતો સંભળાવી દીધી. વસ્તુતઃ મુંઝાઈના ધાટીઓ ધણા ખરાબ હોય છે. તેઓ મનુષ્ય નામનેજ અયોગ્ય છે, તેમના આચાર વિચાર તથા વ્યવહાર સર્વે મનુષ્ય સ્વભાવથી કેવળ વિરુદ્ધજ હોય છે. ગૃહસ્થોને વિરક્તક સ્વામાં તેઓ જેવા સિદ્ધહસ્ત હોય છે, તેવાજ ગાળો ખાવામાં, અને માર ખાવામાં પણ કુશળ હોય છે. તેઓ જાણે અજ્ઞાનતાના વિશાળ સ્તંભ જેવા હોય છે.

રામશંકરે ૪૬ ગૃહસ્થને કહ્યું:—“ મહાશય ! દરિદ્રની વેદના સમજનાર દુનિયામાં કાંઈ નથી. આટલો બધો ભાર નહિ ઉચકાવાથીજ તે દોડતો અહિં આવીને ઉભો રહ્યો છે. એમાં એનો ખોટો વિચાર હોય એવું લાગતું નથી. ”

ગૃહસ્થ:—“ તમારું નામ શું ? ”

“ જી, મ્હારું નામ રામશંકર શાસ્ત્રી છે, હું ખેડા જિલ્લામાં આવેલા માતર ગામનો રહેવાશી છું. ”

“ અહિંયાં કેને ત્યાં આવ્યા છો ? મુંઝાઈમાં કાંઈ કામકાજ કરો છો ? ”

“ જી ના. નોકરીને અર્થે આવ્યો છું; પરંતુ ત્રણ ચાર માસ થયા કંઈ પત્તો લાગતો નથી. હું અત્યંત ગરીબ છું, તેથીજ ગરીબનું દુઃખ જાણી શકું છું. ”

“ અત્યારે તમે અહિંયાં ફરવાને મારે આવ્યા છો કે, કાંઈ બીજે ઠેકાણે ગયા હતા ? ”

“ એક માણસે કંઈક આશા આપી હતી, તેની પાસે ગયો

હતો; પરંતુ બીજે બધે ઠેકાણેથી નિરાશ થઇને પાછો ફર્યો હતો તેમ ત્યાંથી પણ પાછો ફર્યો છું તેથી આ સ્થાને જરા ઉભો રહો છું.”

તમારી વાતચિત ઉપરથી તમે કોઇ સારા સ્વભાવવાળા માણસ હો, તેમ લાગે છે. તમે શું કામ જાણો છો ? ”

“જી, કામ તો બીજું શું જાણું ? ગુજસતી નામું આવડે છે.”

“ ઠીક, તમે મહેને કાલે સાંજના મળજો. ”

“ ક્યાં આગળ મળું ? ”

“ મ્હારે ઘેર આવજો. ”

“ મહેં આપનું મકાન જોયું નથીને ? ”

“ કાલબાદેવી રોડ ઉપર, એક પાણીનો મ્હોટો નળ છે તેની ડબ્બી બાજુના લાલ માળામાં. ”

“ આપની રૂમનો નંબર કયો છે ? ”

“ એકસો ને સાત. ”

ત્યારપછી રામશંકરે પોતાની સ્થિતિ, દરિદ્રતા, વગેરે જણાવીને કહ્યું:—“ મહાશય ! જો કોઈ પણ પ્રકારે આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને રસ્તે ચડાવશે તો હું આપનો જીવન પર્યંત ઉપકાર ભૂલીશ નહિ. ”

“ જો તમે કાલે આવશો તો હું નક્કી તમારે માટે કંઈ ગોઠવણ કરી શકીશ. ”

“ શેઠ ! હું કાલે જરૂર આવીશ. ”

ત્યારપછી તે વૃદ્ધ ગૃહસ્થે ધાટીને રીમ ઉચકી લેવાનું કહ્યું, પરંતુ તે એમને એમ ઉપાડી શક્યો નહિ તેથી રામશંકરે તેને ઉપાડવામાં મદદ કરીને તેને માથે ચડાવ્યાં અને થોડોક દૂર સુધી તેમની સાથે સાથે જઇને પછી તેમનાથી છૂટા પડી પોતાને મુકામે આવ્યા.



## પ્રકરણ ૧૧ સું.

### નોકરી મળી.

ખીજે દિવસે રામશંકર શાસ્ત્રી બહેલા બહેલા આહારાદિથી નિવૃત્ત થઇને સાયંકાળની રાહ જોવા લાગ્યા. પરંતુ સાયંકાળ આવતો નહોતો. બાર વાગ્યા પછી, સમય જાણે તેને અટકાવીને ઉભો રહ્યો હતો. કેટલીએક વાર સુધી રાહ જોયા પછી બડિયાળ તરફ જોયું તો, બે વાગ્યા હતા. શાસ્ત્રી મહાશય તેમનો જુતો જમો, સો કટકે સાંધેલા છુટ, અને સાત આનાની ટોપી પહેરીને બહાર નીકળ્યા. રસ્તે જતાં જતાં તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, બે વાગ્યાના સમયને શું અંખાઇમાં સાંજનો સમય કહેવાનો હશે,—ના થોડીવાર રહીને જવું જોઇએ. અત્યારે જવાથી તે એમ જાણશે કે, આને બપોર સાંજની તો ખંખર પડતી નથી, તેથી કદાચ નોકરીએ ના રાખે તો ? થોડીવાર રહીને જ જવું સારું, એ પ્રમાણેનો વિચાર કરતા કરતા આત્મા જતા હતા. છેવટે તેમણે આમતેમ રખડી રાત્રીને બાકીનો સમય પસાર કર્યો, અને ત્રણેક વાગ્યે પેલા ગૃહસ્થના મકાને આવી પહોંચ્યા.

મકાન સહજ ન્હાનું અને બેખંડનું હતું. બહારના ખંડમાં બેએક ખુરશીઓ અને એક ટેબલ હતું. ટેબલ ઉપર કેટલાક જાપેલાં હેન્ડખીલો—ફાટેલા ફાગળો—ફાઇલમાં કેટલાંએક પોષ્ટકાર્ડ—કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં પેકિંગમોક્ષો—ખડીઓ, કલમ, બ્લોટિંગપેપર છત્રાદિ અનેક ચીજો હતી. તેમાંની કેટલીક ચીજો છુટી જવાથી અને કેટલીક બરાબર ગ્રાહવેલી હતી. બારણા આગળ એક ચપરાશી બેઠો બેઠો લેમ્પ સાફ કરતો હતો. શાસ્ત્રી મહાશયે ચપરાશીને પૂછ્યું:—“ શેઠ ક્યાં છે ? ”



“ બહાર ગયા છે. તમે ક્યાંથી આવો છો ? ”

“ પાપધુની પરથી. ”

“ કેમ આવ્યા છો ? ”

“ શેઠને મળવું છે. ”

“ શું કામ છે, તે કહો તો જવાબ આપું. ”

“ માત્ર મળવું જ છે. ”

“ તમે શું શેઠને કંઈ નોકરીને માટે વાત કરી રહી ? ”

“ હા, શેઠ તમને એ સંબંધી કાંઈ કહ્યું છે ? ”

“ ના, બીજું કંઈ કહ્યું નથી. માત્ર તમને બેસાડવાનું કહ્યું છે. તેઓ હમણાં આવશે. ”

રામશંકરે રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો અને એક ખુરશી ઉપર બેઠા. તેઓ બેઠા બેઠા શેઠ સંબંધી અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા.

“ આ શેઠનું પોતાનું મકાન છે કે શું ? ”

“ ના, ભાડાનું છે. ”

“ મહિને કેટલું ભાડું આપવું પડે છે ? ”

“ વિશ રૂપિયા. ”

“ અહિંયાં તેઓ સહપરિવાર રહે છે ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે આટલું મોટું મકાન રાખવાની જરૂર શી ? ”

“ અહિંયાં તેમનો વેપાર ચાલે છે. ”

“ શેનો વેપાર ? ”

“ ઓરડર સપ્લાઈમેન્ટો. ”

“ એટલે ? એક બીજાને માલ આપી દલાલી કરવાનો ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે ? ”

“ કેટલોગ છપાવી તેમાં બડિયાળ, સોના રૂપાનાં ધરણાં, ઊરીઓ કાતર, ઊકરાને રમવાનાં રમકડાં, કપડાંલત્તાં વગેરેની જાત અને દર લખી પરદેશમાં વહેંચવારાં છે અને પરદેશના લોકો તે વાંચી પત્ર મારફતે જોઈતી ચીજો મંગાવે છે. શેઠ બજારમાંથી ખરીદી લાવીને તેમને મોકલાવી આપે છે. ”

“ તેમાં મળે શું ? ”

“ મહિને ત્રણસો ચારસો રૂપિયા મળે. ”

“ તમને કેટલો પગાર આપે છે ? ”

“ પંદર રૂપિયા. ”

“ અહિંયાં ચપરાશીઓનો પગાર તો દસ રૂપિયા હોય છે. તમને પંદર કેમ આપે છે ? ”

“ હું આ સઘળી ચીજોને પારસલ કરવાનું, કેટલોગ બેંચવાનું, બજારમાંથી ચીજો ખરીદી લાવવાનું બધી સરસ રીતે જાણું છું. તેથી મને વધારે પગાર આપે છે. ”

“ તમે અહિંયાં કેટલા વખતથી નોકરી કરો છો ? ”

“ બે વર્ષથી. ”

“ શેઠનો વેપાર કેટલા વખતથી ચાલે છે ? ”

“ એજ વખતથી શેઠનો વેપાર પણ ચાલે છે. ”

“ પહેલાં તમે શું શેઠ પાસેથી આ સઘળું કામ શીખ્યા હતા ? ”

“ ના, પહેલાં હું એક બીજા શેઠને ત્યાં નોકરી કરતો હતો પરંતુ એ જગ્યામાં ગયા ત્યારથી અહિંયાં આવ્યો છું. ”

“ તેઓ જેલમાં કેમ ગયા ? ”

“ પરદેશના કાંઈ ગ્રાહકને તેમણે રૂપાની બડિયાળ કહીને નીકલની મોકલી હતી તેથી. ”

“ ત્યારે આ ધંધામાં પણ જોખમ તો છે. ”

“ મનુષ્યને કમલે કમલે જોખમ હોય છે. ગાદકોને ઠગીએ તો આક્રમક આવી પડીએ. ”

“ આ શેઠ ? ”

“ એ તો સારા માણસ છે. ”

“ તમારો પગાર મહિને ને મહિને આપે છે ? ”

“ કેમ ના આપે ! ”

એ દરમ્યાન ચપસશીનું લેમ્પ સાફ કરવાનું કામ પૂરું થયું. તેણે તેને યથાસ્થાને મૂકી આવીને કહ્યું:- “ તમે પાન ખાઓ છો ? ”

રામશંકર:- “ હા, ખાઉં છું. ”

“ તમે કયી છાતિના છો ? ”

“ બાહ્ય. ”

ચપરાશીએ પાન સોપારી લાવીને રામશંકરના હાથમાં મૂક્યાં. રામશંકર જેવા પાન ખનાવીને મ્હોંમાં મૂકવા જાય છે કે તરત શેઠ આવી પહોંચ્યા.

શેઠને આવેલા જોઈ રામશંકર અત્યંત વિચારમાં પડી ગયા. આ ગૃહસ્થજી તેમના બવિધ્યના શેઠ થશે, કે બીજાને સિપારસ કરી નોકરી અપાવશે ? જો એજ શેઠ થવાના હોય તો એમના દેખતાં પાન કેમ ખવાય ? તેઓ પાનને ખિસ્સામાં મૂકી દેવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં તે ગૃહસ્થે કહ્યું:- “ તમે મ્હારા કરતાં મ્હોટાછો- હિપરાંત બાહ્યજીએ-આપ ખુશીથી પાન ખાઓ. ”

રામશંકરને હજીમુધી માલૂમ નહોતું કે, આ ગૃહસ્થ કયી છાતિના છે અથવા તો તેમનું નામ શું છે ? પરંતુ અત્યારે તે સંબંધમાં પૂછવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ તેથી તે કંઈ બોલી શક્યા નહિ. સમયને અનુસરીને તેમણે પાનને મ્હોંમાં મૂક્યું.

ગૃહસ્થ એકસર અંકરના રૂમમાં જઈ આવીને પાણીથી પુરશી

ઉપર ખેડો. સમજાં કરે કહ્યું:—“ શેઠ! તમે મ્હને મળવાનું કહ્યું હતું તેથી આવ્યો છું. આપને આ ગરીબ બાલકની વાત યાદ તો હશેજ.”

ગૃહસ્થ:—“ હા, છે. તમે મ્હારે ત્યાં કામ કરશો ? મ્હારે એક માણસની જરૂર છે.”

“ શેઠ મ્હેં મ્હારી સ્થિતિ આપને પહેલેથી જણાવી દીધેલી છે. આપ જો દયા કરીને મ્હને આશ્રય આપશો, મ્હારૂં પ્રતિપાલન કરશો તો હું જીવન પર્યંત આપનો ઉપકાર માનીશ. મ્હારે શું કામ કરવું પડશે ? ”

ગૃહસ્થ:—“ નામું લખવું પડશે. ખીજું ઑશીસની સંખણા જોખમ-દારી તમારે શિર રહેશે. આપ વિશ્વાસુ નીવડશો તો આપણી જાહેર-ખર્ચરનો પણ તમારા નામથી પ્રચાર કરવામાં આવશે.”

રામશંકર:—“ મ્હને ખીજ કામકાજમાં તો કંઈ સમજણ પડતી નથી પરંતુ નામું બરાબર જાણું છું.”

ગૃહસ્થ:—“ ખીજ કામમાં સમજણ નહિ પડતી હોય તો પણ ચાલશે. તમારી હોંશીયારીના પ્રમાણમાં તમે તે જલદી શીખી શકો એમ લાગે છે.”

રામશંકર:—પગાર કેટલો આપશો શેઠ ?

ગૃહસ્થ:—હાલમાં તો તમને વિશ રૂપિઆ મળશે, પછી જો તમે વિશ્વાસુ નીવડશો તો વધશે.

રામશંકર:—“ આપની કૃપા હશે તો સૌ સાઈ થશે. પરંતુ મુંબાઈમાં મ્હારે રહેવાનું મકાન નથી, આટલા દિવસ આમતેમ રખડીને કાઢ્યા છે. તેમ વિશ રૂપિઆના પગારમાં મકાન ભાડે રાખવા જાઉં તો પછી મ્હારા પગારમાંથી કંઈ બચે તેમ લાગતું નથી.”

ગૃહસ્થ:—“ મ્હારૂં આટલું મ્હોટું મકાન ખાલી પડી રહ્યું છે; તમને હરકત ના હોય તો પ્રુથીથી અહિંયા રહેજો. ઉપરાંત જો ખીજું

એક કામ કરશે તો તમારે ખાવા પીવાના પૈસા પણ ખરચવા પડશે નહિ.

રામશંકર:-“શું ? હું ગરીબ છું, પૈસાને માટે ‘ચોરી છીનાળી’ સિવાયનું કાંઈ પણ કામ હશે તે કરીશ.”

ગૃહસ્થ:-“જો તમે આપણા બંને જણની રસોઇ કરી શકશો તો તમને ખાવાને માટે એક પૈસો પણ ખરચ નહિ થાય.”

“કેમ ના કરી શકું, ખુશીથી કરીશ.”

“ત્યારે તમે ક્યારથી આવશો ?”

“આપ કહો ત્યારથી.”

“કાલ રહવારથી આવજો.”

“જેલો આજા. કાલે આવીશ. આપનું-”

“મહાર્ નામ પૂછાછો ? મહાર્ નામ સામળદાસ છે.” બહારના આરણે જે “સામળદાસ એન્ડ કો.” નું પાટીયું માર્યું છે તે આ કંપનીનું નામ છે. હુંજ તેનો બ્યવસ્થાપક છું.”

ત્યારપછી રામશંકર શાસ્ત્રી સામળદાસ શેઠની રજા લઇને વિદાય થયા.

પાયધુની પરના જે મકાનમાં રામશંકર શાસ્ત્રી રહેતા હતા, ત્યાં જઇને તેમણે નોકરી મળ્યાની વાત કરી. દુઃખી બ્રાહ્મણને મહા-મહેનતે નોકરી મળેલી સાંભળી સૌ ખુશી થયાં.

ખીજે દિવસે રહવારમાં પોતાનાં એકાદ બે મેલાં કપડાં લઇને, રામશંકર શાસ્ત્રી “સામળદાસ એન્ડ કંપની”ના મકાને આવી પહોંચ્યા અને શેઠને મળ્યા.

સામળદાસ શેઠ, રામશંકરને જે જે કાર્યો કરવાનાં હતાં, તે બતાવી દીધાં. રામશંકર શાસ્ત્રીએ માસિક વેતન રૂપિયાની નોકરી મળ્યાના શુભ સંવાદ તેજ દિવસે પોતાની પત્નીને લખી મોકલ્યા.

## પ્રકરણ ૧૨ મું.

### નોકરીનું કૃષ્ણ

એક માસ પૂરો થતા થતામાં તો શાસ્ત્રી મહાશયની મહામહેનતે મેળવેલી નોકરીમાં કચ્છાજનક વાજાંત્રો વાગી ઉઠ્યાં. તેમના શેઠ-સામળદાસ એન્ડ કંપનીના વ્યવસ્થાપક-શાસ્ત્રી મહાશયના નામની એક જાહેર ખબર ફેલાવી હતી-જાહેર ખબર આપી ગરીબનો સર્વ નાશ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. શાસ્ત્રી મહાશય આ બાબતમાં કશુંયે જાણતા નહોતા. એક દિવસે તેઓ ઑફિસમાં બેસીને કામકાજ કરતા હતા એવામાં ચાર પાંચ પોલિસ કોન્સ્ટેબલોને સાથે લઈ એક ફાજદારે આવીને તેમને પૂછ્યું:-“ તમારું નામ શું ? ”

પોલિસોને જોઈ રામશંકર કંપી ઉઠ્યા. તેમણે પૂછ્યું:-“ કેમ સાહેબ ? ”

“ કામ છે. ”

“ મહારું નામ રામશંકર શાસ્ત્રી છે. ”

“ રહેવાશી ક્યાંના ? ”

“ માતરના. ”

“ તમે ‘ કામોત્તેજક ગુટિકા ’ નામની ખાવાની દવા બનાવીને વેચો છો ? ”

“ મહારું નામથી વેચાય છે ખરી, પરંતુ તેના માલિક તો મહારા શેઠ છે. કેમ સાહેબ ! શું થયું છે ? ”

“ તેનું એકાદ હેન્ડબીલ તમારી પાસે છે ? ”

“ હા, હશે ખરું. ”

“લાવો જોઈએ.”

રામશંકરે એક છાપેલું હેન્ડબીલ કાઢ્યું. ફોનદારે કહ્યું:—“વાંચો.”

રામશંકરે હેન્ડબીલ વાંચી સંભળાવ્યું. તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—

### કામોત્તેજક-ગુટિકા.

બળ વિર્યહીન ભારતવાસીઓ માટે આ એક ચમત્કારિક ઈલાજ છે. આના સેવનથી શરીરની કમતાકાત, માંથાનો દુઃખાવો, હાથ પગનું તૂટી જવું, વગેરે ભયંકર રોગોમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થઈ પોતાની ગુમાવેલી તાકાત ફરીને મેળવે છે. જેઓએ આડે રસ્તે દોરાઈ પોતાની શક્તિ ગુમાવી દીધી હોય, જીવનપર કંટાળો લાવી આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયા હોય, તેઓને ખાસ કરીને બલામણુ કરવામાં આવે છે કે, તેમણે એક વખત અમારી આ દવાની અજમાયશ કરી જોવી. અમારી આ દવા જીવનના કંટાળાને દૂર કરીને અપૂર્વ તાકાત આપે છે. જે સર્વ ઓછોનું શરીર પ્રસુતિ આદિ રોગથી દુર્બળ થઈ ગયું હોય, મ્હોનો રંગ ક્યામ પડી ગયો હોય, શરીરમાં આળસ બેસી ગઈ હોય તેમને પણ અમારી આ કામોત્તેજક-ગુટિકા ગુમાવેલું યૌવન ફરીને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે. ઉપરાંત તાવ, દમ, ખાંસી, કૉલેરા અને પ્લેગ તો મિલકુલ થવાજ પામતો નથી. જે સર્વ બાલક બાલિકાઓ સાધારણ રીતે યા કોઈપણ પ્રકારના રોગથી દુર્બળ હોય, તેઓ અમારી આ ગુટિકાથી પ્રયુક્ત કમળ સમાન થાય છે. અમારી આ દવાનો સ્વાદ અમૃત જેવો છે. વાપરવાની રીત—એક ગોળી સાંજે અને એક સહવારે દૂધ સાથે લેવી. અમારી આ દવા દુર્બળ નરનારીઓ માટે દેવતાઓના શુભાધિવાદ સમાન છે ! પચાસ ગોળીની એક શીશીની કિંમત માત્ર રૂપિયા સવા. મ્હોટા મ્હોટા વૈદા તેમજ ડૉક્ટરોએ અમારી આ ‘કામોત્તેજક-ગુટિકા’ ની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી,

અસંખ્ય સરદિશીકોટા આપ્યાં છે. જે સપળાં સ્થળ સંકેતને અનુસરીને  
અત્રે જાપવામાં આવ્યાં તથી.

તા. ક. ખંદાર ગામ માટે એજંટો નોંધાયે છે.

મળવાનું ઠેકાણું:—

રામશંકર શાસ્ત્રી, માતરવાળા.

નં. ૧૦૭ કાલ્યાદેવી રોડ,

મુંબાઈ.

રામશંકર શાસ્ત્રી હેન્ડગ્રીલ વાંચી રહ્યા એટલે ફાજદાર સાહેબે  
સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“વારું, આ ગુટિકા તમે પોતેજ બનાવી છે?”

“હા, ના.”

“ત્યારે ?”

“મ્હારા શેઠ,”

“તે હું સમજ્યો—આપના જેવા સારા મનુષ્યો દ્વારા આ કામ  
બનેજ નહિ.”

“કેમ, શું થયું છે સાહેબ ?”

“આપની આ દવાનું સેવન કરવાથી ખંદારગામના એક સદ્-  
ગૃહસ્થનો ચાર વર્ષનો છોકરો મૃત્યુ પામ્યો છે.”

“કંઈ સમજણ પડી નહિ.”

“તમારી દવા ખાધાથી એક છોકરો મરી ગયો છે. તમે ક્યા  
ક્યા પંદાર્યોનું મિશ્રણ કરીને દવા બનાવો છો તે કહેશો ?”

“હા, એ હું જાણતો નથી.”

“ત્યારે કાણ જાણે છે ?”

“મ્હારા શેઠ.”

“તમારા શેઠનું નામ શું ?”

“સામળદાસ વજ્રવલ્લભદાસ.”



“તેઓ ક્યાં રહે છે ?”

“આ મકાનમાં.”

“અત્યારે અહિંયાં છે ?”

“હા છે. બોલાવું ?”

“આપ બોલાવી શકશો નહિ. ચપરાશી ક્યાં છે ?”

ચપરાશી શેઠને મારે શાક લેવાને ગયો હતો તે હાથમાં શાક લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પોલિસોને જોતાં તે જાણી ગયો કે, નક્કી કંઈ આફત આવી પડી હોય એમ જણાય છે. તેના પહેલો શેઠ જે જાળમાં સપડાયો હતો તેજ જાળમાં આ શેઠ પણ સપડાયા છે. તે સ્તબ્ધ બનીને ફાંજદાર સહામું જોઈ રહ્યો. ફાંજદાર સાહેબે રામશંકરને પૂછ્યું:—આજ તમારો ચપરાશી છે કે ?

“હા.”

“તારા શેઠ ક્યાં છે ?”

કરમાયલા રહેરે ચપરાશીએ કહ્યું:—સાહેબ ! તેઓ ઘરમાં હશે. હું તો શાક લેવાને ગયો હતો.

“બોલાવ જોઈએ.”

ચપરાશીએ રૂમમાં જઈને જોયું તો શેઠ મળે નહિ. તેણે રૂમના દરેક દરેક ખૂણા તપાસી જોયા, પરંતુ કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. તેણે જોયું તો રૂમનો પાછલો દરવાજો ખુલ્લો હતો. ચપરાશી સમજી ગયો કે પોલિસને જોઈ શેઠ આ દરવાજેથી પલાયન કરી ગયા હોવા જોઈએ. જે રૂમમાં તેના શેઠની પેટીઓ વગેરે રહેતી હતી તે રૂમમાં જઈને જોયું તો સઘળી પેટીઓ એમને એમ હતી, માત્ર એક પેટી કે જેમાં શેઠના પૈસા રહેતા હતા તે પેટી નહોતી. ચપરાશીએ શેઠના પલાયન થઈ જવા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ આવ્યો. તેણે બહીષ્કારી ધુજતાં ધુજતાં ફાંજદાર પાસે આવીને સર્વ હકિકત નિવેદન કરી.

“ તેઓ કયા ગામના છે ? ”

“ સાહેબ ! એ હું જાણતો નથી. ”

“ તમે જાણો છો રામશંકર ? ”

“ ના સાહેબ ! હું પણ જાણતો નથી. ”

“ જેની નોકરી કરે છે તેનું ઠેકાણું પણ જાણતા નથી ? ”

“ જી ના. એક દિવસ મહેં પૂછ્યું હતું, પરંતુ તેમણે વાત ઉડાવી દીધી હતી. ”

“ ત્યારે શું તમે તે વખતે સમજી શક્યા નહોતા કે, એ માણસ જ્યારે ગામનું નામ જણાવતો નથી ત્યારે એક અદમાશ હોવો જોઈએ. તેવા માણસની નોકરી કરવી સારી નહિ. ”

“ જી ના, તે વખતે મહેં વિચાર કર્યો નહોતો. મહેં જાણ્યું કે, ગામનું નામ નહિ જણાવવાનું કંઈ ખીજું કારણ હશે યા તો મ્હારી વાત સાંભળી નહિ હોય. ”

“ તમારે ત્યાંથી જે સઘળાં પારસલો મોકલવામાં આવે છે, તેની ચોપડીમાં નોંધ રાખો છો કે ? ”

“ હા, સાહેબ. ”

“ એ ચોપડી બતાવો. ”

રામશંકરે ચોપડી ખોલીને બતાવી. ફાજદારે જોયું તો તે ચોપડી ઉપર “ સામળદાસ એન્ડ કંપનીનો રમ્પર સ્ટેમ્પ મારેલો હતો. અને શિક્કાની નીચે “ Samaldas V. Shah. ” એ પ્રમાણેની સહી કરેલી હતી. ફાજદારે પૂછ્યું:—આ “એજી પણ તમે લખેલું છે ? ”

“ ના સાહેબ, હું ઈએજી જાણતો નથી. ”

“ ત્યારે કેનું લખેલું છે, તે કહી શકો છો ? ”

“ હા, મ્હાસ શેઠે લખેલું છે. ”

“ આ ચોપડીમાં જે નોંધ લેવામાં આવી છે તે કોના હાથે લખાયેલી છે ? ”

“ મહારા હાથે. પરંતુ ‘રિમાઈ’ ના ખાનામાં જે ઇંગ્રેજીમાં લખેલું છે, તે મહારા શેઠે લખેલું છે. ”

ફાજલદારને તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે, તેમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે Paid અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે Refused લખી નીચે S. V. Shah ની સહી કરી તારીખ નાંખવામાં આવેલી હતી. ફાજલદારે પૂછ્યું:— ખીન્નું બધું ગુજરાતીમાં લખવામાં આવેલું છે, અને આટલું તે ઇંગ્રેજીમાં કેમ લખતા હતા ?

“ હું જે દિવસે ગ્રાહકનો કાગળ મળતાં નામ ઠેકાણું લખીને પારસલ રવાના કરતો હતો તે દિવસે તેઓ તેમાં કશુંયે લખતા નહોતા. પરંતુ પારસલ પહોંચીને જ્યારે ખીલ થઈને રૂપિયા આવતા ચા તો પારસલ પાછું આવતું ત્યારે તેઓ પોતે લખતા હતા. હું જે દિવસે પારસલ મોકલતો હતો તે દિવસે આ પહેલા ખાનામાં તારીખ નોંધતો હતો અને જે દિવસે પૈસા ચા તો પારસલ પાછું આવતું તે દિવસે તેઓ આ સહી કરીને તારીખ લખતા હતા. ”

“ તમે ઇંગ્રેજી જાણતા નથી. તેનો પૂરાવો શો ? ”

“ હું જાણતો નથી, તેનો શો પૂરાવો આપું કહો ? ”

“ આ તમારા કામકાજમાંથી કોઈ પ્રકારે એમ બતાવી શકશો કે, તમે ઇંગ્રેજી જાણતા નથી—શેઠ ગુજરાતીમાં લખી આપે ત્યારેજ તમે કામ કરી શકો. ? ”

“ હા, એ બતાવવાને તૈયાર છું. ”

“ શા પૂરાવા છે ? ”

“ જે સંખળા ગ્રાહકોએ ઇંગ્રેજીમાં પત્ર લખ્યા હોય તેમને જે જે મોકલવાનું હોય તે તથા ઇંગ્રેજી શિરનામું તેજ કાગળ ઉપર મૂકે ગુજરાતીમાં લખી આપતા હતા, ત્યાર પછી હું ચોપડીમાં લખતો હતો. ”

“ પારસલ અને નોંધ કોણ લખતું હતું ? ”

“ હું ઇચ્છેજી જાણુતો નહિ હોવાથી તે શેઠ પોતેજ લખા લેતા હતા. ”

“ મનીઓરડર યા તો Refused પારસલ કોણ સહી કરીને લેતું હતું ? ”

“ શેઠ પોતે લેતા હતા. ”

“ તમારી કામોત્તેજક ગુટિકા કોણ તૈયાર કરતું હતું ? ”

“ શેઠ બતાવતા હતા તેમ ચપરાશી શીશીમાં બરીને લેખલ લગાવતો હતો. ”

ફોનદાર સાહેબે ચપરાશીને પૂછયું:—“ કામોત્તેજક ગુટિકા તું તૈયાર કરતો હતો ? ”

“ શેઠ બધી ચીજોની મેળવણી કરી આપતા હતા એટલે હું જાણીઓ વાળી શીશીમાં બરીને લેખલ મારતો હતો. ”

“ થું થું નાંખીને તે તૈયાર કરવામાં આવતી હતી તે તું જાણે છે ? ”

“ ના સાહેબ; હું શીખી જાઉં એ બ્હીકે તેઓ પોતે મેળવીને આપતા હતા. તોપણ અંદર ‘ એરોડટ ’ આવતું હતું એ હું જાણું છું, તેમ બીજી પણ કેટલીક બૂફીઓ અને પ્રવાહી પદાર્થોનું મિશ્રણ કરવામાં આવતું હતું પરંતુ એ સઘળું હું જાણુતો નથી. ”

“ ત્યારા શેઠે આ હેન્ડબીક ક્યાં છપાવ્યાં છે તે જાણે છે ? ”

“ હા, તેમનું સઘળું છાપવાનું કામ ‘ જહનમ પ્રેસ ’ માં આપવામાં આવતું હતું. ”

ફોનદારે રામશંકરને પૂછયું:—ત્યારે ‘ જહનમ પ્રેસ ’ ના માલિકનું પણ તમારી ચોપડીમાં ખાતું હોવું જોઈએ ! ”

“ હા છે. ”

“ જોઈ. ”

રામશંકરે ખાતાવહી કાઢીને 'જહનમ પ્રેસ' નું ખાતું બતાવ્યું.

ફોજદાર સાહેબે તે તપાસીને જ્યાં 'કામોતજક ગુટિકાનાં હેન્ડ-બીલ દશ હજારની હપામણીના રૂપિઆ દશ' જમ્મે કર્યા હતા ત્યાં લાલ સહીથી નિશાન કર્યું. ત્યારપછી તેણે કહ્યું:—“ શાસ્ત્રી; શંકરલાલ માધવલાલ વ્યાસ, ગોપીપુરા સુરત—એ નામે ક્યારે પારસલ રવાના કરવામાં આવ્યું છે તે જુઓ જોઇએ ! ”

રામશંકરે ચોપડી જોઇને ખાતું શોધી કાઢ્યું. ફોજદારે જોયું કે, તે રૂપિઆની પહોંચ પણ રામશંકરના શેઠે સ્વીકારેલી હતી. પછીથી તેણે ચોપડીઓ તેમ બીજા કેટલાક જરૂરના કાગળપત્રો બાંધી લઈ રામશંકર શાસ્ત્રી અને ચપરાશીને હાથકડી નાંખી એક કૉન્સ્ટેબલને ગાડી બોલાવવાનો હુકમ કર્યો.

ગાડી આવતાં બન્ને તહોમતદારોને ગાડીમાં બેસાડી, સામળદાસ એન્ડ કંપનીના મકાને સરકારી સીલ લગાવીને તેઓ પોલીસ ચોક્કી ઉપર ચાલ્યા ગયા.



## પ્રકરણ ૧૩ મું.



### બેલમાં.

નિસ્તબ્ધ મધ્યાનકાળે પોલીસ ચોક્કીની એકાંત ઓરડીમાં રામ-શંકર શાસ્ત્રી એકલા બેસીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “ નસીબ ! ત્હારી લીલા ન્યારી છે. અત્યાર સુધી હું નોકરી ચાકુરી વગર રખડતો હતો, છેવટે નોકરી મળી ત્યારે ખૂનનો ગુન્હો મ્હારે શિર આવ્યો. મ્હને લાગે છે કે, અહિંયાંજ મ્હારી જીવનલીલાનો છેલ્લો પડદો પડશે. જો કે તેમાં કંઈ હરકત નથી; પરંતુ બન્ને નિરાશ્રિત કંગાલિનીઓ મ્હારા પર આધાર રાખીને રહી છે, મ્હને નોકરી મળેલી સાંભળી તેઓને

કેટલોયે આનંદ અનુભવી હશે. હું રૂપિયા મોકલાવીશ—તેમનું ગુજરાન થશે—એ આશાથી તેમનાં દુઃખિત અંતઃકરણોમાં આશાના અંકુર ફટકા હશે. હવે એ શા સમાચાર સાંભળશે ! મ્હારી આ આફતના સમાચાર સાંભળી તેઓ શું કરશે ? મ્હારું આ દુનિયામાં કાષ્ઠ નથી કે જે મ્હારો ઉદ્ધાર કરવાને આવે.

એકાએક જે રૂમમાં શાસ્ત્રી મહાશય હતા, તે રૂમનો દરવાજો ખુલ્યો અને એક પહેરેગીરે રૂમમાં પ્રવેશ કરીને કહ્યું:—“ તમને સાહેબ બોધાવે છે. ”

શાસ્ત્રી મહાશય ખેઠા હતા ત્યાંથી ઉઠીને ઉભા થયા, અને કહ્યું:—“ તેઓ ક્યાં છે ? ”

પહેરેગીર:—“ ઓફિસમાં. ”

રામશંકર:—“ ત્યાં આગળ બીજું કાણુ છે ? ”

“ કાષ્ઠ નથી—તેઓ એકલા જ છે. ”

“ મ્હને કેમ બોધાવે છે, તે કહી શકશો ? ”

“ આ મુકદ્દમા સંબંધી કંઈ પૂછવાનું હોય એમ લાગે છે. ”

પહેરેગીરની સાથે રામશંકર શાસ્ત્રી ધીમે ધીમે ફાજદાર સાહેબની ઓફિસમાં આવ્યા.

તે ઓફિસમાં એક ગોળ ટેબલની આસપાસ ચાર ખુરશીઓ મૂકવામાં આવેલી હતી. તેમાંની એક ખુરશી ઉપર બેસી ફાજદાર સાહેબ કેટલાંએક કાગળીયાં ઉથલાવતા હતા. રામશંકર શાસ્ત્રીએ ત્યાં આગળ આવીને જોયું તો તેમના મુકદ્દમાના સઘળા કાગળપત્રો ફાજદાર સાહેબ ઉથલાવી ઉથલાવીને બેઠે રહ્યા હતા.

રામશંકર શાસ્ત્રી તરફ જોઈને ફાજદાર સાહેબે કહ્યું:—“ આવો આ ખુરશીમાં બેસો. ”

શાસ્ત્રી મહાશય ખુરશીમાં બેઠા અને ફાજદાર સાહેબની ગૃહ-સ્થાપને માટે મનમાં ને મનમાં તેમને સેંકડો ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. તેમણે પરદેશના જે ફાજદારોનાં દર્શન કર્યા હતાં તેમાં અને આ ફાજદારમાં યમદૂત અને વિષ્ણુદૂત જેટલો બેદ હતો.

શાસ્ત્રી મહાશય ખુરશીમાં બેઠા એટલે ફાજદાર સાહેબે કહ્યું:—

“તમારે ગામ તમારું કોણ સગું છે?”

“એક વિધવા કન્યા અને સ્ત્રી.”

“કોઈ પુરુષ નથી?”

“એક બાઈ છે; પરંતુ મ્હારી પાસે પૈસા નથી. અને તેણે પૈસા એકઠા કર્યા છે તેથી તે મ્હારાથી જુદો રહે છે.”

“તેને એકાદ પત્ર લખો.”

“કેમ સાહેબ?”

“આપની વિરૂદ્ધ જે મામલો ઉપસ્થિત થયો છે, તે તમે સમજ્યા છો?”

“હા, સમજ્યો છું; પરંતુ તેનો ખરાબર મર્મ જાણી શક્યો નથી.”

“તમારી આ કામોત્તેજક ગુટિકામાં કંઈક એવી ચીજ છે કે, જે ખાધને સુરત શહેરમાં એક બાળકનું મૃત્યુ થયું છે.”

“તેમાં હું શું કરું? મ્હેં એ દવા તૈયાર કરી નથી; તેમ હું એનો અધિકારી પણ નથી.”

“પરંતુ હેન્ડબીલમાં તમારું નામ છે. આપે જે જાહેરખબર આપી છે તેમાં એ દવા તમારી છે એમ જાપવામાં આવ્યું છે; અને એજ ઉપરથી લોકોએ ઓરડર આપવા માંડ્યા હતા.”

“હું એમાંનું કંઈ પણ જાણતો નથી.”

“એમ મ્હોડે કહેવાથી મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ કંઈ માનશે નહિ. તમે

નક્કી લોમતદાર થવાની સંભાવના છે. હા, કદાચ મુકદ્દમો સીધો ઉતરે અને તમારો શેઠ પકડાય તો થું યાય; તે કહી શકાય નહિ.”

“મ્હારૂં અહિંયાં કોઈ નથી જે મુકદ્દમાને સીધો ઉતારી શકે.”

“તેથી તો હું પૂછતો હતો કે, તમારૂં કોઈ સગું છે? આપની વાતચિતથી અને મુખાકૃતિનું અવલોકન કરતાં તમે કોઈ સારા માણસ દેખાઓ છો. તમારા બાઇને હમણાંજ એકાદ પત્ર લખી નાંખો. તેને લખો કે પત્ર વાંચીને તરત મુંબાઇ આવે; ધણું ખર્ચ તમારે બાય-ખજાની જેલમાં રહેવું પડશે.”

શાસ્ત્રી મહાશયનું મ્હોં શ્વામ થઇ ગયું. તેમનું અંતઃકરણ કંપી ઉઠયું; આંખોમાંથી અશ્રુઓ ઝરવા લાગ્યાં.

ફેજદારે કહ્યું:—“ખીજું એ કે, તમે પહેલે દિવસેજ મેજસ્ટ્રેટ રહામે હાજર થઇને, તમારા શેઠના નામ ઉપર વારંટ નીકળે તેવી પ્રાર્થના કરજો. તેનું ફળ તમે જાણી શકશો.”

શાસ્ત્રી મહાશયે હથેળીવડે અશ્રુઓ દ્હોઇને કહ્યું:—“મ્હારૂં કોઈ નથી, તેમ એક પૈસો પણ ખરચ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. જે કદાચ હું છૂટા થાઉં તો તે માત્ર તમારીજ કૃપાથી. તમે મ્હને બચાવજો, હું નિરપરાધી છું.”

“જે તમે ગુન્હો નહિ કર્યો હોય તો બગવાન પોતે આવીને તમારૂં રક્ષણ કરશે.”

“તમે મ્હારા બાઇને તેડાવવાનું કહો છો, તો બલે આપની આજ્ઞાનુસાર હું તેને કાગળ લખું છું; પરંતુ તેણે મ્હને કદાપિ કોઇપણ પ્રકારની સહાય જરી નથી તેથી આ આકૃતમાં પણ તે આવશે નહિ. આ તો કોઇપણ પ્રકારની સહાય કરશે નહિ.”

“એમ નિરાશ થશો નહિ; જમે તેમ કહો તોપણ તમારો બાઇ છે. મારો સમજવા પ્રમાણે તો તે નક્કી આવશે.”



“ પત્ર લખવાનો ખીજો પણ એક વાંચો છે. ”

“ શો ? ”

“ મ્હારી આ સ્થિતિની વાત સાંભળી મ્હારી સ્ત્રી અને પુત્રી ગાભરાં બની જશે. મ્હારા નસીબમાં જેમ લખ્યું હોય તેમ થવા લાગે. તેમને આ સમાચાર જણાવી દુઃખી કરવાનું મ્હને યોગ્ય લાગતું નથી. ”

“ તેઓ જાણશે તો કંઈક પણ ખંદોબસ્ત કરી થોડા બચ્ચા પૈસા મોકલાવશે. ”

“ રૂપિયા ! તેમને ખાવાનું તો ઠેકાણું નથી ને તેઓ રૂપિયા કેવી રીતે મોકલે ? ”

“ ત્યારે એમ હોય તો એક કામ કરો. તમે તમારા બાઇને પત્ર લખો અને તેમાં એમ જણાવજો કે, કાઇને વાત કહે નહિ અને જલદીથી અઢિયાં એકલો ચાલ્યો આવે. ”

ત્યારપછી રામશંકરે ફોજદાર પાસેથી કાગળ, કલમ અને ખડીઓ લઇને કાગળ લખવા માંડ્યો. કાગળ લખી રહ્યા પછી તેમણે ફોજદાર સાહેબને કહ્યું:—મ્હારી પાસે તો એક પૈસો પણ નથી; ટિકીટ ક્યાંથી ખરીદીશ ? ”

“ તમે રહેવા લો, હું ટિકીટ મ્હોડાવી પોષ્ટ કરાવી દઇશ. ”

“ મ્હેં જે લખ્યું છે તે બરાબર છે કે કેમ; તે એક વખત સાંભળી જાઓ. ”

“ વાંચો. ”

શાસ્ત્રી મહાશયે પત્ર વાંચ્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—  
“ પ્રિય બાઇશ્રી ગોપાલ !

બચ્ચા દિવસ થયા આપના તરફથી કંઈ સમાચાર મળ્યા નથી.

હું વધારે આફતમાં આવી પડી તમને પત્ર લખું છું. તમારા સિવાય મ્હારું આ દુનિયામાં કાઈ નથી. જો તમે મ્હારી આ આફત વખતે નહિ આવી પહોંચો—મ્હારા ઉદ્ધારનો ઉપાય નહિ કરો તો હું ખુની તરીકે ફાંસીના લાકડે ઝુલ્લીશ. જો મ્હારા તરફથી તમને કંઈપણ નિષ્કુરતા બતાવવામાં આવી હોય તો તે બૂલી જાઓ. મ્હારું જીવન મરણ આજ તમારા ઉપર અવલંબી રહેલું છે. બહાલા બાઈ ! પુત્ર કહું તોપણ તું છે, બાઈ કહું તોપણ તું છે, મ્હારું તો દુનિયામાં કાઈ છે નહિ. જો તું મ્હારો જીવ બચાવવા માગતો હોય તો જરૂર જરૂર આવજો. હું અલ્પારે કેદી તરીકે જેલમાં છું. \* \* \* ચોકીના ફોજદાર સાહેબ પાસે આવીશ એટલે જાણી શકીશ કે હું ક્યાં હઈશ. બાઈ ! આ હતભાગી મ્હોટા બાઈને બૂલીશ નહિ. નક્કી મ્હારે ફાંસીને લાકડે ઝુલવું પડશે. ઘણી બારે આફત છે અને આ આફતના સમાચાર ત્હારી વહુને, મ્હોટી બાબીને કિશોરીને યા ધરના કાંઈપણ માણસને જણાવીશ નહિ. જો તેઓ સાંભળશે તો નક્કી જીવ બાળાને મરી જશે. આટલો મ્હારો ખાસ આગ્રહ છે. ”

લી. શુભેચ્છક,

રામશંકર શાસ્ત્રી.

ફોજદાર સાહેબ:—“ બસ, બરાબર છે. ”

પછી રામશંકરે ફોજદાર સાહેબના હાથમાં પત્ર મૂકીને કહ્યું:—  
“ મ્હને મ્હારા બાઈ તરફથી ખિલકુલ આશા રહેતી નથી. આપ મ્હને બચાવજો. ”

ફોજદાર:—નિરપરાધીને બગવાન હમ્મેશાં સહાય કર્યા સિવાય રહેતો નથી.

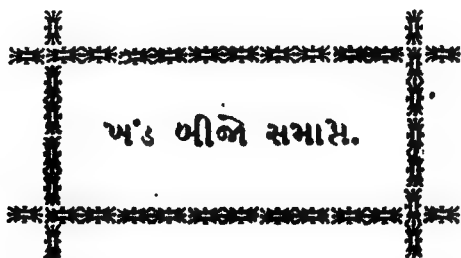
એવામાં એક ગાડી આવીને પોલિસ ચોકી આગળ ઉભી રહી. ગાડી ઉપર બે જેલના પહેરેઝીરો હતા. ફોજદાર સાહેબના ઈસારાથી

એક કૉન્સ્ટેબલે રામશંકરના હાથમાં બેડીઓ પહેરાવીને તેમને ગાડીમાં લઈ જઈને બેસાડ્યા. બીજા બે કૉન્સ્ટેબલોએ ક્રાટડીમાંથી ચપરાશીને બેડીઓ સહિત બહાર કાઢી ગાડીમાં બેસાડ્યો. ગાડી બાયબળા તરફ ચાલી ગઈ.

રસ્તે જતાં રામશંકર શાસ્ત્રી પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રીની વાત યાદ લાવીને પોતાની સ્થિતિ યાદ કરી ધુસ્કે ધુસ્કે રડવા લાગ્યા. રસ્તા ઉપર ગાડીની અન્ને બાજુએથી સેંકડો લોકો પોતપોતાના કામે ચાલ્યા જતા હતા.

યથા સમયે ગાડી આવીને બાયબળાની જોલના મ્હોટા દરવાજા પાસે આવીને ઉભી રહી. બે પહેરેગીરો આવીને રામશંકર શાસ્ત્રી અને ચપરાશીને જોલમાં લઈ ગયા. ત્યાં આગળ જોલર પાસે જે જે કંઈ લખાવવાનું હતું તે લખાવી લઈ અન્ને તહોમતદારોને ક્રાટડીમાં લઈ જઈને પૂરી દીધા.

સેંકડો કેદીઓ આ જોલમાં કામકાજ કરતા હતા. સેંકડો પહેરેગીરો તેમના પહેરા ઉપર રાખવામાં આવ્યા હતા. કેદીઓની સ્થિતિ, લુગડાં લતાં, કામકાજ વગેરેની શોચનીય હાલત જોઈ રામશંકરનો અંતરાત્મા કંપી ઉઠવા લાગ્યો. તેઓ અન્ને હાથે આંખો દબાવી ભગવાનનું નામ દઈ, અશ્રુ વરસાવવા લાગ્યા.



અંડ બીજો સમાપ્ત.

# કર્મ-બન્ધન.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।  
અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥  
પરિત્રાણાય સાધૂનામ્ વિનાશાયચ દુષ્કૃતમ્ ।  
ધર્મ સંસ્થાપનાર્થાય સન્ભવામિ યુગે યુગે ॥

ૐ૨ ત્રીન્તો.

## પ્રકરણ ૧ લું.

૩૩૩૩૩૩૩૩

### સંતાપ.

રાતના દશ વાગી ગયા છે. માતર ગામના રામશંકર શાસ્ત્રીના મકાનના એક એકાંત ઓરડામાં ગોપાળની સ્ત્રી તેનાં બાળકોને સુવાડીને સ્વામીના આગમનની રાહ જોતી પલંગપર સૂઈ રહીને એકાદ પુસ્તક વાંચી રહી છે. બારણા આગળના ઝાડની ટોચ ઉપર બેસી એક સ્યામવર્ણનું પક્ષી બોલી બોલીને સ્તબ્ધ થઈ ગયું. તે અવાજથી હાથમાંનું પુસ્તક બિછાનામાં મૂકીને ગોપાળની પત્નીએ કંઈક વિરક્તિસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“આજ કંઈ એ ઘેર આવે તેમ લાગતું નથી, રોજ ઉઠીને માંથું ખાઈ જાય છે.”

મૂળ વાત એ છે કે, ગોપાળ તેના બળ્લરના કામકાજથી હુમ્મેશાં બહેલો આવતો હતો. પરંતુ જે જે દિવસોએ તેને મિત્રમંડળનો સમાગમ થતો, જે જે દિવસોએ મજલીશ યા તો મદિરાપાનનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવતો તે તે દિવસોએ તેને ઘેર આવતાં બધું મોડું થતું હતું; કોઈ કોઈ દિવસ આખી રાત પથુ પસાર થઈ જતી.

પત્ની વિરક્તિસૂચક સ્વરે આ વાત બોલી ન રહી એટલામાં તો બહારથી ગોપાળે બૂમ મારી કે.—“લક્ષ્મી ? બારણું ઉઘાડ.”

લક્ષ્મી ગોપાળની બે વર્ષની છોકરીનું નામ હતું. લક્ષ્મી બારણું ખોલવાને બિલકુલ સમર્થ નહોતી, તે અત્યારે ઘેર નિંદ્રામાં પડી હતી. લક્ષ્મીને બહેલે તેની માએ બારણું ઉઘાડયું, લાલચોળ આંખે, લયડીઆં ખાતાં ખાતાં ગોપાળે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. પત્નીએ તેની આ સ્થિતિનું અવલોકન કરી મ્હોં મરડીને અર્ધ ખુલ્લાં નેત્રોને સહજ

વાંકા કરી વિરક્તિનો ભાવ પ્રદર્શિત કરીને કહ્યું:—“કેમ આવ્યા ? આખી રાતજ રહેવું હતુંને.”

ગોપાળે હાસ્યનો ઢાંગ કરીને કહ્યું:—“કેમ, તને મ્હારા ઉપર અણુવિશ્વાસ આવે છે ?”

ભમર સંક્રાંતી બન્ને હોઠ પુલાવીને પત્નીએ કહ્યું:—“અત્યારે મશ્કરી હઠાની વાત કરશો નહિ. તમને પીધા વિના ચાલતું નથી ?”

“કેમ એમાં તને શું થાય છે ? મ્હારા ધંધાને અર્થ પીવો પડે છે. આજકાલ મ્હોટા મ્હોટા માણસો સાથે મિત્રાચારી કરવા હોય તો એની ખાસ જરૂર પડે છે.”

“હીક, હું તો બધું કંઈ સમજતીજ નથીને ! એ ના પીઓ તો મ્હોટા માણસો સાથે મિત્રાચારી ના થાય કેમ ? બેબાન થઇને ગટરમાં ના પડીએ તો ગૃહસ્થમાં ગણાઇએ નહિ, કેમ એમજને ?”

“એ તો બધો ઈંગ્લીશ રીવાજ છે ?”

“તમે તો ઈંગ્લીશના પ્રોફેસર ખરાને ! બણ્યા છો તો ફક્ત ત્રણ ચોપડી કે વધારે ! મ્હારા બાઇનો મિત્ર M. A. પાસ થયો છે, આપણા પડોશના કાકાનો છોકરો ઈંગ્રેજ સ્કુલમાં માસ્તર છે, તેઓ તો મદિરાપાન કાંઈ કરતા નથી; તેને સ્પર્શ સુદ્ધાં કરતા નથી. કરો છો તો વેપાર ! અને વેપારીઓ સાથે લેવડ દેવડ રહી, તો પછી તમે ના પીઓ તો તમારું શું જતું રહે ?”

“જો સાંભળ, ના પીએ તો મહેનત પણ થાય નહિ તો.”

“પીઓ ત્યારે મ્હારે શું, પરંતુ આટલી મોડી રાત સુધી હું એકલી બેસી રહી શકતી નથી. જો તમારે પીવો હોય તો—સમી સાંજમાં આવીને ખાઈ જાઓ અને પછી નિરાંતે પીધાજ કરજો.”

જો મણી, તું મ્હારા ઉપર આટલી બધી સત્તા બળવવા બળ્યે તે સાચું નહિ. તને હું કેટલી સુખી રાખું છું. ત્હારે માટે તો મ્હે

મહારા મહોટા બાઈ અને બાબીનો પણ ત્યાગ કર્યો છે.

ગોપાળની પત્નીનું નામ મણી હતું. મણીએ કહ્યું:—“ મહારે નસીબજ એવું છે કે જ્યારે ને ત્યારે મહારે બદનામ થવું પડે છે. જો મહારે લીધે તમારે તમારા બાઈ અને બાબીથી જુદા નીકળવું પડ્યું હોય તો, હ્યો હું મહારે પિયેર જમને રહીશ તમે તમારે ખુશીથી એમના બેગા જમને રહો. ”

મણી અભિમાની દૃષ્ટિથી કેટલીક વાર સુધી ગોપાળના મોં સ્થામે જોઈ રહ્યા પછી બિજાનામાં જમને સૂઈ રહી અને ઉંઘતા પૂત્રને શરીરે હાથ ફેરવીને તેને કહેવા લાગી—“ બાઈ, જો તું જીવતો રહીશ તો મહારા દુઃખનો અંત આવશે, નહિ તો જીવનપર્યંત દુઃખી થવું પડશે. મહારા નસીબમાં શું એવું લખ્યું હશે કે, એ મહને જીવતી રાખશે અને તમને એકે એકે યમને ત્યાં પધરાવી દઈ, મહને રસ્તાની બિખારણુ બનાવી લોકોને ત્યાં બીખ માગવા મોકલશે ? ” ઇત્યાદિ બિવિધની આશંકા સુંબંધી અનેક વચનો ઉચ્ચારી તે રડવા લાગી.

પત્નીને રડતી જોઈ ગોપાળ દિલગીર થઈ ગયો. તેની બિવિધની વિવેચના પૂર્ણ વાત સાંભળી તે નિરાશ થઈ ગયો. તેણે તેનો કામળ કર પલ્લવ પકડીને કહ્યું:—“ મહને માફ કર. મહેં જો કહ્યું છે તે ભૂલી જા—મહને માફ કર. ”

“ ચાલે આધા ખસો, મહને આવા ચાળા નહિ ગમે. ”

“ હું તહને ચાહું છું. ”

“ હવે હું કંઈ ન્હાની વહુ નથી કે, હું તને ચાહું છું કહીને મહને કૃતાર્થ કરો છો. ”

“ હું તહારા સિવાય બિલકુલ રહી શકું તેમ નથી. ”

“ તમને આજ કંઈ નીસો વધારે ચડ્યો હોય તેમ લાગે છે. ”

“ના, ના-બિલકુલ નહિ.”

“ત્યારે આમ શું કરતા હશે?”

“ત્હને જોઈને હું દીવાનો થઈ જાઉં છું.”

“ત્યારે ના જોશો.”

કવિત્વ-રસ-ધારા વહેવરાવીને પણ જ્યારે પત્નીનું મન મનાવી ના શક્યો ત્યારે તેણે કહ્યું:—“એક વાત કહેવાની છે.”

“તમારી વાત તો નહેં બહુયે સાંભળી છે.”

“નહિ, આ તો એક નવીજ વાત છે.”

“કોઈની સાથે લડાઈ ઝગડો થયો હશે?”

“ના, જો સાંભળ.”

“નકામું માંથું ના ફેડાવશો.”

“મ્હોટા ભાઈ આફતમાં આવી પડ્યા છે.”

“તેમાં તમારે શું?”

“મ્હારે હોય-યા ના હોય-પરંતુ અભયજ જોવી વાત છે.”

“તમારા કયા ભાઈની?”

“મ્હારે કેટલા ભાઈ છે?”

“કિશોરીના આપની?”

“હા.”

મણી:—તેમને વળી શું થયું? તે દિવસે તો પત્ર આગ્યો હતો કે તેઓ ખુશીમાં છે—તેમને ખાતું-પીવું લુગડાં લતાં ને મહિને વિસ રૂપિયાની નોકરી મળી છે.

ગોપાળ:—મ્હને આજે કાગળ મળ્યો છે તેમાં તેં બચકર આફતમાં આવી પડ્યા છે એમ લખે છે.

મણી સુતી હતી તે એકદમ ઉડીને બેઠી થઈ અને ઉત્સુક નેત્રે ગોપાળના મ્હોં સ્થામે જોઈને કહ્યું:—શું થયું છે?



ગોપાળ:-તેઓ ખૂનના આરોપ માટે જેલમાં છે.

મણી:-શી રીતે ? જાઓ ખોટી વાત છે ?

ગોપાળ:-સાચી વાત.

મણી:-તેમણે શું કર્યું છે ?

ગોપાળ:-કાગળમાં એ કંઈ જણાવ્યું નથી, પણ ખૂની તરીકે પકડાઈને જેલમાં ગયા છે.

મણી:-ત્યારે હવે છુટી નહિ શકે કેમ ?

ગોપાળ:-હજી નક્કી શું ?

મણી:-મ્હને લાગે છે કે, પૈસાની તંગીમાંથી મુક્ત થવાને, કાઈ ધનવાન ગૃહસ્થનું ખૂન કરી તેના પૈસા પડાવી લીધા હશે; જુઓને પાપ કંઈ છુપું રહે છે ? એમજ હોવું જોઈએ, કેમ નહિ ?

ગોપાળ:-જ્યારે એ સંજ્ઞા હજી કંઈ નિરાકરણ આપ્યું નથી ત્યારે ખરું કે ખોટું શી રીતે કહી શકીએ ?

મણી:-એ દુઃખે તો હું કહું છું કે હવે મ્હને મ્હોંત આવે તો સારું, હું જે વાત કહું તે તમારે માનવી તો નહિજ. શું હું કંઈ અણુસમજણી છું ? તમે શું મ્હારા કરતાં વધારે જાણેલા છો ? એક કાગળ લખવો હાથ તેમાં વિસ તો ભૂલો કરો છો !

ગોપાળ:-અરે રામ રામ ! હું કહું છું શું અને તું સાંભળે છે શું. હું એમ કહું છું કે, ભાઈનો ગુન્હો શું-તેમણે શું કર્યું છે; તે જ્યારે લખ્યું નથી; અથવા જાણતો નથી-તો કેમ કરીને કહી શકું ?

મણી:-મ્હેં જે વાત કહી છે તે સાચીજ હોવી જોઈએ. તમે મ્હને યાદ કરજો. તમે વગર સમજ્યે મ્હારી વાત ઉડાવી દેશો નહિ. બંધી વાતો કંઈ નજરે જોઈને મનાતી નથી. આત્માના અનુમાનથી પણ માની શકાય છે. અનુમાન એ એક કઠોર પ્રમાણ છે !

વિદુષી પત્નીની પાસે ગોપાળે હારી જઈને કબૂલ કર્યું કે, તેના

બાઇએ પૈસાના લોભે કાંઈ ધનવાન વ્યક્તિની છાતીમાં છરે મારી ખૂન કરતાં પકડાઈ જવાથી અત્યારે જેલમાં છે. પોતાનો પક્ષ સમર્થ કરાવી લઈ મળીએ બમર સંકોચીને કહ્યું:-તમને શું તમારા બાઇએ કામળ લખ્યો છે ?

“ હા. ”

“ શું લખ્યું છે ? ”

“ એક વખત ત્યાં આવી જવાનું લખ્યું છે. ”

“ કોને તમને ? ”

“ હા. ”

“ કેમ ? ”

“ તેમને છોડાવવાનો કંઈ ઉપાય કરવા માટે. ”

“ હાં, જ્યારે સુખના દહાડા હતા-દીકરીનું લગ્ન હતું ત્યારે તો બાઇને જુદા કાઢ્યા અને જ્યારે આફતમાં આવી પડ્યા ત્યારે લખે છે કે બાઈ આવે ! કદાચ પકડાઈ ગયા ના હોત અને એ ગૃહસ્થના બધા રૂપિયા લઇને ઘેર આવ્યા હોત તો તેમાંથી બાઇને ભાગ આપત ખરા કે ? ”

બજારમાં મહાશંકર બાઇએ ચિટ્ટી વાંચીને કહ્યું:-આવે સમયે તો જવું જોઈએ. ગમે તેમ હોય તોપણ તે તારો મ્હોટો બાઈ છેને ?

“ જોને ગરજ હોય તે ધણાયે જાય, આપણે શી ગરજ છે ? ”

“ ત્યારે ના જવું ? ”

“ કાણ જાય ? ”

“ મ્હારે જવું જોઈએ. જો ત્હારાથી છોડાવીને લાવી શકાય તો તું પણ ચાલ. ”

સેકસપિયરના ગુજરાતી પુસ્તકમાં મ્હેં વાંચ્યું છે કે, પોર્સિટિઆ



તેના બવિખ્ખના પતિના ઉદ્ધારાર્થે કાઉન્સિલરના વેષમાં કોર્ટમાં જઇને તેનો ઉદ્ધાર કરી લાવી હતી. ”

“ તું પણ ધણી હોંશિયાર છે ત્યારે આવતી કેમ નથી? ”

“ તમારા ભાઇ હીરા જેવા છે તેમાં. ”

“ તેમની આવી વખતે એવું બોલવું ના જોઇએ. ”

“ એ જો સીધા હોત તો તેમને દુઃખ પડતજ નહિ. તેમનું નસીબ એવું એમાં કોઈ શું કરે? ધન સ્ત્રીના નસીબનું હોય છે. તમે પણ તમારા ભાઇ જેવા છો—તમારી રહેણી કરણી પણ એમના જેવી છે, છતાં તમને સુખ—શાન્તિ કેમ મળે છે અને તેમને કેમ મળતી નથી? એ તો જૈરી સારી હોવી જોઇએ. ”

“ તું એમ કહેતી હોય તો એમ. પરંતુ હવે કરવું શું? તેમણે બચાંકર આફતમાં આવી પડીને કાગળ લખ્યો છે માટે જવું તો જોઇએજ. પરંતુ હું એકસો જઇને શું કરીશ? પૈસાની જરૂર પડશે. કોર્ટના કામમાં તો પૈસાથીજ રમન રમાય છે. ”

“ ઓ મા ! રૂપિયા ! તમે રૂપિયા વાપરો અને હું આ છોકરાંઓને લઇને રસ્તાપર બેસું? એમ કદાપિ થવા દેનાર નથી. ”

“ ના મ્હારી પાસે રૂપિયા ક્યાં છે? ”

“ તમે એ કાગળ ક્યાં મૂક્યો? ”

“ મ્હારી પાસે છે. ”

“ મ્હને આપો. ”

“ કેમ? ”

“ હું એક વખત વાંચી જોઉં. ”

ગોપાળે કોટના બિસ્સામાંથી કાગળ કાઢી પત્નીના હાથમાં આપ્યો. તેણે તે વાંચીને બિચાના તળે મૂક્યો.

“ કાગળ કેમ મૂકી દીધો. ”

“ મ્હારે જરૂર છે. ”

“ ના મ્હને પાછો આપ. ”

“ કેમ ? ”

“ મ્હારી પાસે રહેવા દે, કદાચ જરૂર પડે. ”

“ કિશોરી અને કિશોરીની માને સમાચાર કહીને કાલે આપીશ. ”

“ તેમણે તેમને સમાચાર કહેવાની ના લખી છે. તને પણ જણાવવાની ના પાડી છે. ”

“ એ મ્હેં વાંચ્યું છે. ”

“ ત્યારે તેમને જણાવવાની જરૂર શી છે ? ”

“ આપણે કહેવુંજ જોઈએ ! તેઓને કંઈ તજવીજ કરવી હોય તો ? ”

ગોપાળે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે જાણ્યું કે, નાદક વાદ પ્રતિવાદથી કંઈ વળે તેમ નથી, તેથી તે શાન્ત થઈ ગયો.

એ રાત પસાર થઈ ગઈ. સ્વવારે જ્ઞેહી ઉઠીને પુત્ર-કન્યાના રક્ષણનો બાર સ્વામીના હાથમાં સોંપીને મણી હાથમાં કામળ લઈને ધરની બહાર નીકળી.

કિશોરી માતાજીનું નામ દઈ શર્યા ત્યાગ કરીને ધરની બહાર નીકળતી હતી, એવામાં કાકીને પોતાના ધરના ખારણામાં ઉભી રહેલી જોઈ અત્યંત આશ્ચર્ય પામી અને ઉત્સુક દષ્ટિએ તેના સ્વામીને જોઈને કહ્યું:—“ આવો કાકી, સમાચાર તો સારા લાભ્યાં છેને ? ”

મણીએ મ્હોં ઉપર દિવંગીરીનો સહજ કૃત્રિમ આવિર્ભાવ દર્શાવીને કહ્યું:—“ ના જ્ઞેહન, સારા તો નથી. ”

કિશોરીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે મ્હોં જોઈને પૂછ્યું:—  
“ શું થયું છે કાકી ? મ્હારા કાકા અને બાઈ જ્ઞેહન તો ખુશીમાં છેને ? કાલ સ્વવારે તો હું તમારે ત્યાં આવી હતી ? ”

મણી:-હા, તેઓ ખુશીમાં છે; પરંતુ ત્હારા બાપને માથે બારે આફત આવી પડી છે.

બાણથી વિધાયેલી હરિણીની માફક કિશોરી ચમકી ઉઠી અને બોલી:-મ્હારા બાપને માથે ! મ્હારા બાપને માથે શી આફત આવી પડી ! તેમને શું થયું છે કાકી ?

મણી:-ત્હારી બા ક્યાં છે ?

કિશોરી:-હજી સૂઈ રહી છે. કહેાને કાકી મ્હારા બાપને શું થયું છે.

સૂતે સૂતે કિશોરીની માતા આ વાત સાંભળી ચમકી ઉઠી અને એકદમ ઉઠીને બહાર આવી. મા અને દિકરી જ્યારે બેગાં થયાં ત્યારે મણીએ કિશોરીના હાથમાં પત્ર આપીને કહ્યું:-આ વાંચી ને; તમને અને મ્હને કહેવાની ના લખી છે; પરંતુ એમણે કહ્યું-ખબર તો આપવીજ નોંધએ અને તેથી મ્હને મોકલી છે.

કિશોરી કાગળ વાંચીને પવનથી ધ્રુજતી લનાની માફક થરથર કંપવા લાગી. તેનું મ્હોં શ્યામ પડી ગયું. પુત્રીની આવી સ્થિતિ નોંધ માનું મ્હોં પણ ઉતરી ગયું. તેણે પૂછ્યું:-ખૂંદેન, મ્હાઈ નસીબ પ્રત્યું છે કે શું ?

વાત કહેતાં કિશોરીનો કંઠસ્વર રૂંધાઈ ગયો. તે ત્યાં આગળજે બેસી પડી; તેણે મહા મહેનતે કહ્યું:-મા ! મ્હારા બાપા કેદ પકડાયા છે; આ કાગળ તેમનાજ હાથનો લખેલો છે.

કિશોરીની માતાએ ગંભીર તેમજ ઉદાસ સ્વરે કહ્યું:-કેમ, શા માટે કેદ પકડાયા છે ?

કિશોરી:-પત્રમાં તો માત્ર એટલુંજ લખ્યું છે કે, ખૂનના આરોપ માટે. મ્હને સમજ નથી પડતી કે, તેમના જેવા પ્રમાણિક માણસને માથે આવો આરોપ શી રીતે આવ્યો.

મણી:—સ્વાર્થથી મનુષ્યનો સ્વભાવ નષ્ટ થાય છે !

કિશોરી:—એવું બોલશો નહિ કાકી ! સ્વાર્થ એટલે શું મહારા બાપા કાઠ માણસનું ખૂન કરે ?

મણીએ મ્હોં ચડાવી બમર સંકોચીને કહ્યું:—તહારા બાપાએ ખૂન નથી કર્યું તો શું મ્હોં કર્યું છે ? જો સાધુ પુરુષ હતા તો જોલમાં કેમ ગયા ?

કિશોરીએ જોયું કે, તેમની સાથે વધારે વાતચિત કરવાથી ઝગડો વધી જાય તેમ છે. તેમનો શું અત્યારે એવો સમય હતો ! તેમને તો એમજ લાગતું હતું કે, સમસ્ત આકાશ દુટ્ટી પડીને જાણે તેમના માથા ઉપર પડ્યું હતું. સમસ્ત વિશ્વ-બ્રહ્માંડ એકાદ અગ્નિપ્રસ્થ ઉત્પન્ન કરીને તેમને ભસ્મ કરી નાંખવાને માટે તેના સહસ્ત્ર બાહુઓ પ્રસારી રહ્યું હતું. પૃથ્વી ગોળ ફરી ફરીને મહા પ્રલયના ઉડા નિશ્વાસથી લય થઈ જતી હતી.

કિશોરીએ કાકીની એ વાતનો ઉત્તર નહિ આપતાં દીન સ્વરે કહ્યું:—મહારા બાપાએ કાકાને મુંઝાઈ આવવાને માટે ઘણું ઘણું કરીને લખ્યું છે; ઠાકા શું આજેજ જશે ?

મણીએ મ્હોં મરડીને કહ્યું:—તે હું શું જાણુ બાપુ ! તહારા કાકાને પૂંઝી જોજો. મ્હોં તો એવું સાંભળ્યું હતું કે, એમનાથી જઈ શકાશે નહિ.

કિશોરી:—તેમના બાઈને માથે આવી આફત છે ને તેઓ નહિ જાય ? અમારું એમના સિવાય બીજું કોણ છે કાકી ? મ્હારે શું બીજો બાઈ છે કે તે જશે ?

મણી:—પરબુલાલની કન્યા જોવાને પરમ દિવસે માણસો આવવાના છે તેમણે આગ્રહ કર્યો છે કે, એમણે તે દિવસે ઘેર રહેવું.

મ્હારે પણ છોકરી પેટ પડી છે; અમારે પણ દશ જણનાં મ્હોં રાખવાં પડેને ?

સજળ નેત્રે કિશોરીએ કહ્યું:—મ્હારા બાપાને ખીજું કાઈ નથી. જો કાકા નહિ જાય તો તેમને કાણુ દિલાસો આપશે ?

“ ત્હારા કાકાને પૂછી જોજો; તેઓ જ કહે તે ખરું. ” એમ કહી ગજગામિનીની માફક ડાલતી ડાલતી મણી ઘેર ગઇ.

—\*~\*~\*~\*~\*

પ્રકરણ ૨ જી.

—\*~\*~\*~\*~\*

ઉદ્ધારાર્થે પ્રયાણ.

મણીના ગયા પછી કિશોરી રડી પડી, તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:—  
“ મા ! મ્હારા બાપાનું શું થશે ? ”

કિશોરીની માએ વચ્ચના છેડે અશ્રુઓ લ્હોતાં લ્હોતાં કહ્યું:—  
તું એક વાર ત્હારા કાકા પાસે જઇને સાંભળી આવ કે તેઓ શું કહે છે. તેઓ આવી વખતે પણ નિર્દય થશે ?

કિશોરી:—કાકીની વાત પરથી જણાઇ આવે છે કે, કાકા જાય તેમ લાગતું નથી.

કિશોરીની માતા:—ત્હારી કાકી તો પારકા ઘરની દિકરી છે, પરંતુ ત્હારા કાકા તો તેમના માના જણ્યા ભાઇ છે. આવી આકૃતમાં તેઓ નક્કી તેમના ભાઇને મદદ કરવા જશેજ.

ત્યારપછી: આંખોનાં આંસુઓ સાફ કરી કિશોરી દુઃખી હૃદયના દિર્ઘ શ્વાસને હૃદયમાં છૂપાવીને ઉદાસ—વિહ્વળ ભાવે તેના કાકાની પાસે ગઇ.

કિશોરીના કાકા ગોપાળચંદ્ર આટલા ઉપર એસીને મ્હોં ધોતા

હતા. કિશોરીને જોઇને તેમણે કહ્યું:-તને મોટા બાઈના સમાચાર મળ્યા કે ?

કિશોરી રડી પડી. તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:-હા કાકા, અમે સાંભળ્યા છે. હવે શું થશે ?

ગોપાળે મ્હોંમાં પાણી લઈ કાગળો કરીને કહ્યું:-શું થશે ? એજ વાત છે !

કિશોરી:-તમારે જવું પડશે.

ગોપાળ:-જવું તો જોઇએજ-ભાઈએ પણ એવું લખ્યું છે: પરંતુ મ્હારાથી જઈ શકાય તેમ નથી.

કિશોરી:-કેમ ?

ગોપાળ:-કેટલાંક એવાં કામ આવી પડ્યાં છે કે તે છોડીને મારાથી બિલકુલ જવાય તેમ નથી.

કિશોરી:-તમારાં કામ તો પાછા આવીને પણ થશે; પરંતુ બાપા આ આફતમાં આવી પડ્યા છે એવે સમયે જો કંઈ પણ પ્રયાસ કરવામાં નહિ આવે તો તે પાછા આવી શકશે નહિ. તમારે જવુંજ પડશે, કાકા !

થોડેક દૂર ઉભી રહીને મણી તેમની વાતો સાંભળી રહી હતી. તેણે એકદમ મ્હોં ચડાવીને કહ્યું:-પોતે નાક કાપીને પછી પારકાને કહેવા આવો તે કેમ બને ! મ્હારે પેટે પણ વસ્તાર છે-તેમની કાણ સાંભાળ લે ?

આ અર્થે શૂન્ય ઉત્તરથી કિશોરી સમજી કે, તેના કાકા કદાપિ જશે નહિ. છતાં એકવાર ફરીથી પૂછ્યું:-ત્યારે શું તમે નહિ જાઓ, કાકા !

ગોપાળ:-શી રીતે જાઉં ?

કિશોરી:-તમે કંઈ સાંભળ્યું છે કે ? મ્હારા બાપા શાં કારણથી આવા બયંકર આરોપના ભોગ થઈ પડ્યા છે ?



ગોપાળ:-ના તે કંઈ સાંભળ્યું નથી.

મણીએ ગંભીરતાથી કહ્યું:-કેમ નહિ, ખરી વાત સામારે છુપાવો છો ? એમને ખરેખરે કહી દો, તો કંઈ ઉપાય પણ કરે.

ગોપાળ:-ના ના એવું કંઈ નથી.

મણી:-કંઈ નથી ત્યારે મહાશંકર વગેરે જુડું બોલતા હતા ?

કિશોરી:-શું કાકી ! તમેજ કહોને કે શું થયું છે ?

મણી:-ત્યારા આપે એક ધનવાન ગૃહસ્થનાં ગળામાં જરા ખોસી દધને તેના પૈસા વગેરે પચાવી પાડવાનો વિચાર કર્યો હતો. ધનવાન ગૃહસ્થ મરી ગયો, પરંતુ તેઓ રૂપિયા સાથે પકડાઈ જઈ જેઠામાં ગયા છે.

કિશોરી:-ખોટી વાત છે. તેઓ એવું કરવા જાયજ કેમ ?

મણી:-કેમ જાય, તે કંઈ મ્હને કહી ગયા છે. જે સાંભળ્યું છે તે કહુ છું.

કિશોરી:-કાકા ! તમે શું એવુંજ સાંભળ્યું છે ?

ગોપાળે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. પત્નીની આવી મ્હોટી જુલો વાતને ખોટી કહેવાનું સાહસ તે કરી શક્યો નહિ, તેથી મ્હોં ધોવામાંજ નિમગ્ન રહ્યો.

કિશોરીએ ફરીથી પૂછ્યું:-કાકા ! ત્યારે શું તમે નહિ જાઓ ? તમે નહિ જાઓ તો મ્હારા આપાની શી દશા થશે, કાકા ?

ગોપાળ:-શું કરું બહેન ! મ્હારાથી જવાનું બની શકે તેમ નથી.

કિશોરી:-ત્યારે શું થશે ?

ગોપાળ:-એજ તો !

પછી દુઃખિત અંતઃકરણે ઉન્માદિનીની માફક કિશોરી માતા પાસે આવી. કાકા અને કાકીની સત્રણી હકિકત તેણે તેની માને કહી સંભળાવી. ત્યારપછી માતાને કહ્યું:-મા ! હવે વિલંબ કરવા જેવું નથી. દુનિયામાં આપણું કામ નથી-આપાનો આદતમાંથી આપ-

છેજ ઉદ્ધાર કરવા જવું પડશે. વિલંબ કરવાની જરૂર નથી. ચાલ, આપણે હમણાંજ મુંબઈ જઈએ; આપણાથી બનશે તેટલો આપણેજ પ્રયત્ન કરીશું.

કિશોરીની માતાએ આખ્યોમાંથી નીકળતાં અશ્રુઓને વચ્ચના છેડા વડે દહોતાં દહોતાં કહ્યું:-મહેં સાંભળ્યું છે કે, મુંબઈ મોટું શહેર છે. ત્યાં જઈ આપણે ખેરાં માણસો શું કરીશું ?

કિશોરી:-પુરૂષો ના હોય-તે ક્યાં લેવા જઈએ ? ભગવાને જે નસીબમાં લખ્યું હશે તે થશે. પરંતુ મ્હારા આપા ત્યાં જેલમાં પડી રહે અને આપણે ઘેર રહીને સુખમાં દહાડા કાઢીએ એ કદાપિ બનશે નહિ. તું ચાલ.

કિ-માતા:-શું લઈને જઈશું ? પૈસા સિવાય ત્યાં કંઈ આપણી વાત પણ સાંભળશે નહિ.

કિશોરી:-કેમ, મ્હારી બન્ને બંગડીઓ વેચી દઈશું. જે રૂપિયા ઘરમાં છે, તે ટીકીટોના ભાડામાં વાપરીશું.

કિ-માતા:-હજી બંગડી છોડાવી લાવવાને વાર પણ લાગી નથી.

કિશોરી:-બા, બા ! આ તું શું બોલે છે ? મ્હારા આપા કરતાં આ બંગડીઓ શું વધારે કીમતી ગણે છે ?

ત્યારપછી મા દિકરી મુંબઈ જવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ઘરને તાળું લગાવી, જરૂર જોગી ચીજોની પોટલી બાંધી યથા સમયે તેઓ સ્ટેશન તરફ ચાલી નીકળ્યાં.

સ્ટેશન પર આવી પહોંચતાં તેમને માલૂમ પડ્યું કે મુંબઈ જવાની ટ્રેનને આવવાને હવે વિલંબ નથી. તેમણે એક ગૃહસ્થ માર-ફતે બે ટીકીટો ખરીદી લીધી. થોડીવારમાં ટ્રેન સ્ટેશનમાં આવી પહોંચી. તરતજ બીજા મુસાફરોની સાથે તેઓ પણ ગાડીમાં બેસી ગયાં, અને ગાડી ઉપડી.

## પ્રકરણ ૩ જી.

### મા દીકરી મુંબાઈમાં.

સાયંકાળે ગાડી આન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચી. ઉતાડ્યો ઉતાવળા ઉતાવળા ગાડીમાંથી ઉતરી પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યા જવા લાગ્યા. કિશોરી અને તેની માતા ગાડીમાંથી ઉતરી, પરંતુ મુસાફરોની ભીડમાં પડીને તેઓ કંઈક ગાબરાં બની ગયાં. આટલા બધા મુસાફરો, આટલી સખ્ત ભીડ તેમણે તેમની જીંદગીમાં કદાપિ જોઈ નહોતી. ઉપરાંત તેઓએ ક્યાં જવું કાણુ તેમને આશ્રય આપશે ? ક્યાં જવાથી તેઓ શાસ્ત્રી મહાશયને મળી શકશે વગેરેનો વિચાર કરતાં તેઓ સમજી શક્યાં કે, તેમણે અબળા થઈને પ્રજાનાં કાર્ય કર્યું છે તે ઠીક કર્યું નથી. મુંબાઈ માતર જેવું કાંઈ ગામડું નહોતું કે તેઓ કાંઈને પૂછીને પણ પતો મેળવી શકે. આ તો ઈંદુ જંગી શહેર હતું. તેથી ક્યાં જવું અને શું કરવું તેનો વિચાર કરી તેઓ આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયાં. તેમજ અહિંયાં વધારે વાર થોભી શકાય તેમ નહોતું કારણ કે સઘળા ઉતાડ્યો ચાલ્યા ગયા હતા. તેઓ ઉભાં રહીને શું કરે ? તેઓ પણ સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યાં. બહાર નીકળીને તેઓ એથી પણ વધારે વિસ્મય પામ્યાં. મોટા મોટા રસ્તાઓ ચારે તરફ દેખાતાં મોટાં મોટાં મકાનોની હારો; ઉપરાંત અસંખ્ય ગાડી ઘોડા અને માણસોની ભીડ જોઈને તેઓ ગભરાઈ ગયાં. ધુનતા પગે બને મા દિકરી થોડેક દૂર ચાલ્યાં ગયાં. તેઓ બરાબર આન્ટરોડ ઈસ્ટનર ઉપર આવી પહોંચ્યાં. હવે તેઓએ કયે રસ્તે જવું ? ક્યાં જવાથી તેમનો માન-મરતબો રહી શકશે, ક્યાં જવાથી તેમને કંઈક આશ્રય મળશે ? એમ વિચાર કરવા લાગ્યાં.

કેટલાયે લોકો આવે છે ને જાય છે, કેટલીયે ઘોડાગાડીઓ અને ટ્રામવેકારો દોડતી દોડતી ચાલી જાય છે, કેટલાયે ખટારાવાળાઓ બમો મારતા મારતા રસ્તાની બાજુએથી ચાલ્યા જાય છે, કેટલાક ફેરીવાળાઓ પચરંગી બાષાથી, તેમની વેચાતી ચીજોના ગુણાનુવાદ કરતા કરતા ધીમે ધીમે ચાલ્યા જાય છે. કિશોરી અને તેની માતા વિસ્મયતાપૂર્ણ નેત્રે અને સ્તબ્ધ હૃદયે એક બાજુએ ઉભાં રહીને આ સઘળું જોતાં હતાં.

એવામાં એકાએક કિશોરીએ તેની માતાનો હાથ પકડીને કહ્યું:—  
“મા ! જો પેલા નવનિતરાય જાય છે !”

કિશોરીની માતાએ જોયું તો, રસ્તાની સ્હામેના પુટપાથ ઉપર ચઢને બે યુવકો એક બીજાનો હાથ પકડીને સ્મિત મુખે વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા જતા હતા. તેમાંનો એક યુવક તે દિવસે ‘ટેમલ ક્લોથ’ નો ખરીદનાર હતો ખરો; પરંતુ તેને બોલાવે શી રીતે ? રસ્તા ઉપર ગાડીઘોડા અને માણસોની ભીડ સખત હતી. ભગવાન આ બન્ને દુઃખી અબળાઓને તેમને અચાનક મળી આવેલી આશાગાંથી વંચિત કરશે ! નવનિતને બોલાવી નહિ શકે તો તેઓ કેવી રીતે તેનો આશ્રય મેળવી શકશે ?

પરંતુ ભગવાને જાણે આ દરિદ્ર અને દુઃખી બન્ને રમણીઓ પ્રત્યે કૃપા કરીને નવનિતને આ પુટપાથ ઉપરથી ચાલુ કર્યો. નવનિત અને તેનો મિત્ર રસ્તાને નાકે આવીને સહજ થઈ ગયા; એવામાં એક ટ્રામ આવી પહોંચી. તે ચાલી ગઈ એટલે બન્ને યુવકો રસ્તો ઓળંગીને જ્યાં આગળ આ બન્ને સ્ત્રીઓ ઉભી હતી ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. તેઓ વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા જ જતા હતા. એવામાં કિશોરીએ તેની માતાને કહ્યું:—“બોલાવને, મા !”

માતાએ કહ્યું:—“શું કહીને બોલાવું ?”

કિશોરીએ કહ્યું:—“કેમ, નવનિતરાય કહીને બોલાવ.”

કિશોરીની માતાએ એ પ્રમાણે યૂમ મારી. પોતાના નામની યૂમ સાંભળી નવનિતે અચકાધને પાછળ નજર કરી. નવનિત કદાચ તેની માતાને એકદમ ઓળખી નહિ શકે એ આશંકાથી રસ્તાના ડુટપાથ ઉપર ઉભી રહેલી કિશોરીએ તેના માથાપરના વસ્ત્રને સહજ સરકાવી દીધું. તેનું મ્હોં જોઇને નવનિત ચમકી ઉઠ્યો. આ કાણુ એજ મ્હોં કે ! પરંતુ અહિંયાં—આ શહેરમાં તેઓ કેમ આવે ? ફરીથી જોતાંજ કિશોરીની માતાને ઓળખી શકવાથી નવનિત ઉતાવળો ઉતાવળો તેમની પાસે આવી પહોંચ્યો. નવનિતનો મિત્ર તે સ્થાને ઉભો રહી કિશોરીના અર્ધ ખુલા ચંદ્ર સમાન મુખનું દર્શન કરી કંપી ઉઠ્યો.

નવનિત પાસે આવી પહોંચ્યો કે તરત કિશોરીની માતા રડી પડી. કિશોરીની આંખોમાંથી પણ ચોધાર આંસુઓ નીકળવા લાગ્યાં. નવનિત કંઈ પણ હકીકત સમજી શક્યો નહિ. તોપણ એટલું તો સમજી શક્યો કે, બન્ને રમણીઓ કંઈ લયંકર દુઃખમાં આવી પડી હોય તેમ લાગે છે. તેણે પૂછ્યું:—“તમે ક્યાં આવ્યાં છો ?”

કિશોરીની માતાએ આંસુ દહોઇને કહ્યું:—“આ મુંબઈ શહેરમાં આવ્યાં છીએ. અમે અહિંયાં આવ્યાં છીએ પરંતુ નિરાશ્રય છીએ.”

“આવી સ્થિતિમાં ઘેરથી નીકળવાનું કારણ શું ?”

“તમારા શાસ્ત્રી મહાશયને માથે બારે આફત આવી પડી છે.”

“શી આફત ! તેમના કંઈ માઠા સમાચાર સાંભળ્યા છે ?”

“માઠા નહિ; પરંતુ તેઓ જોલમાં છે.”

“એ શું ? તેમણે શો ગુન્હો કર્યો છે ?”

“તે અમે જાણતાં નથી. માત્ર તેમના પત્રમાં એટલુંજ જણાવેલું હતું કે તેઓ જોલમાં છે.”

“ તમે હવે ક્યાં જવાનો વિચાર રાખ્યો છે ? મુંબાઈ શહેર ધણું ભયંકર છે. ”

“ અમારે જવાનું અહિંયાં એક પણ સ્થાન નથી. ”

“ આવી સ્થિતિમાં તમે મુંબાઈ આવીને ખોટું કર્યું છે. ”

“ શું કરીએ ! દુનિયામાં અમારું બીજું કોઈ નથી. ”

“ કદાચ હું તમને મળ્યો ના હોત તો તમારી શી દશા થાત, તેનો વિચાર કરતાં શરીરનું લોહી ઠંડું થઈ જાય છે ! ”

“ તમારું કલ્યાણ થાઓ, ભગવાન તમને દિર્ઘાયુષી કરે. ”

“ હું લોજમાં રહું છું, ત્યાં આગળ સમજા પુરૂષોજ રહે છે; તમને ત્યાં લઈ જવાય તેમ નથી. મહેને પહેલાં એક પત્ર તો લખવો હોતો ? ”

“ અમે તમારું ઠેકાણું જાણતાં નહોતાં તેમ વખત પણ નહોતો. ”

પછી નવનિત ઉતાવળે પગલે તેના મિત્ર પાસે ગયો અને બન્ને જણાઓએ ગોઠવણ કરી બે ગાડીઓ ખેલાવી. તેમાંની એકમાં બન્ને મા દિકરીને બેસવાનું કહ્યું. તેઓ ગાડીમાં બેઠાં એટલે નવનિત, અને તેનો મિત્ર કાન્તિલાલ બીજી ગાડીમાં બેઠા. બન્ને ગાડીઓ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ તરફ ચાલી.

થોડીવારમાં બન્ને ગાડીઓ એક મ્હોટા મકાન આગળ આવીને ઉભી રહી. કાન્તિલાલ ઉતરીને મકાનમાં ગયો અને અલ્પ કાળમાં એક નોકરડીને લઈને પાછો આવ્યો.

નોકરડી કિશોરી અને તેની માતાને ગાડીમાંથી ઉતારી મકાનમાં લઈ ગઈ. કાન્તિલાલ અને નવનિત પણ જઈને દિવાનખાનામાં બેઠા.

જે મકાનમાં નોકરડી કિશોરી અને તેની માતાને લઈ ગઈ હતી તે ધણું મ્હોટું હતું. મકાન જેટલું મ્હોટું હતું તેટલુંજ સુસજ્જિત હતું. તેઓ અંદર આવતાંજ સમજી ગયા કે, આ કોઈ મ્હોટા લોકનું

મકાન છે. તેઓના હૃદય સહજ કંપતા હતાં; વળી પાછાં વિચાર કરતાં કે ‘જ્યારે નવનિત આપણને અહિંયાં લાવ્યા છે તો પછી બહીવું શામાટે જોઈએ? વળી આશ્રયહીન હોવા છતાં આટલે સુધીનું જોખમ બહોરું છે તો પછી બહીક રાખ્યે પાલવશે કેમ?’

નોકરડી તેમને બન્નેને એક સુસજ્જિત રૂમમાં લઈ ગઇ. એ રૂમમાં એક સુંદરી મુવતી બેઠી બેઠી પોતાના બે વર્ષના ન્હાના બાળકને ધવરાવતી હતી. આ બન્ને મા દિકરીને આવતાં જોઈ તેણે ધાવતા બાળકને બાળામાંથી ખભે નાખીને તેમને માન સહિત અંદર બોલાવ્યાં.

બન્ને મા દિકરી અંદર આવીને શેતરંજી ઉપર બેઠાં. નોકર-ડીએ હાથ પગ ધોવાને માટે પાણી લાવી આપ્યું.

ત્યારપછી જમવાનો વખત થયો. કિશોરી અને તેની માતાએ મુંગે મ્હોંડે તેમના આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યારપછી રાત્રે લગભગ નવેક વાગ્યાને સુમારે નવનિત અને કાન્તિલાલ લોજમાં જવાને ચાલી નીકળ્યા.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં આ બન્ને મિત્રો વચ્ચે જે વાતચિત થઇ હતી તેનો કંઈક અંશ પાઠકોની જાણ ખાતર અત્રે નોંધવામાં આવ્યો છે.

કાન્તિલાલે કહ્યું:—“આવું સુંદર રૂપ મ્હોં મ્હારી આખી જીંદગીમાં કદાપિ જોયું નથી.”

“પરી જેવું રૂપ છે ખરું, પરંતુ એનું મ્હોં જોઈને મ્હને જાણે એમજ લાગે છે કે જગતની સમસ્ત અશાન્તિએ—સમસ્ત દુઃખે તેના મ્હોંને ઢાંકી દીધું છે. બાળવિધવાઓના દુઃખનો વિચાર કરતાં મ્હારું હૃદય કંપી ઉઠે છે.”

“સમાજ પોતાની ઈર્ષ્યાથીજ એ લોકોને દુઃખ દે છે. હું

અને તું એમાં શું કરીએ ? પરંતુ વિધવાઓનું કર્તવ્ય નથી કે, તેમણે એ સધળા નિયમોનું પ્રતિપાત્રન કરી દુઃખી થવું. ”

“ શાસ્ત્રી મહાશયે એક દિવસ મ્હને ધણી સારી રીતે સમ-જાવ્યું હતું કે, વિધવાઓ માટે અભયરૂપ સાધનાજ આધ્યાત્મિક જીવનની ઉચ્ચ ઉન્નતિકર ક્રિયા છે. ”

“ ભૂત છે, ભૂત છે ! તું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને હજી આ વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે ? પરલોક, પુનર્જન્મ, એ સર્વ મ્હોંડાની જ વાતો છે. સખ્ય જગતના વિજ્ઞાનો પાસે આ તત્ત્વ અનેક દિવસોથી સ્વપ્ના સમાન બાસ્યું છે. આ સધળું માત્ર પુરોહિતો યાને બ્રાહ્મણોના આત્મ વ્યવસાયને અર્થે રચવામાં આવ્યું છે, અને નિર્વિવાદે સિદ્ધ પણ થયું છે. ”

“ ના ના, પરકાળ, પુનર્જન્મ, કર્મફળ એ સધળું સત્ય છે. ”

“ તું દિવાનો છે તેથીજ એ સધળું હજી માને છે. ”

“ આ જગતના લગભગ અર્ધા લોકો માને છે તે સધળા શું દિવાના છે ? ”

“ દિવાના નહિ તો ખીજું શું ? તું શું માને છે કે એ સધળું સત્ય છે ? ”

“ હા. ”

“ ભૂત-ભૂત-ત્હારી તેમાં મ્હોટી ભૂત છે ? ”

“ ત્યારે શું મનુષ્યજીવન માત્ર વાયુથીજ અનેકું છે અને વાયુ-માંજ મળી જાય છે ? ”

“ ત્યારે ખીજું શું ! ”

“ પરંતુ આત્મામાં પણ જાણે એકાદ ઉદાસિનતાની કથાનો મર્મ સ્પર્શી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

“ એજ નિમિત્તે જેઓ જ્ઞાનમાં ગાંભિર્યતા અને વિદ્યતામાં



શ્રેષ્ઠતા ધરાવનાર છે તેમણે અભણ મનુષ્યોને નૈતિક પંથે દોરવાને એ સમજી કયાઓ રચી છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવા જતાં એ સમજી જોડું છે.”

“ ત્યારે તું એમ કહેવા માગે છે કે, આ જન્મમાંજ આપણી પૂર્ણાહુતિ થાય છે. એ હું કદાપિ માની શકતો નથી. ”

“ ભાઈ ! ઉંધું સમજીને નકામો ત્હારી સુખ-શાન્તિનો નાશ કરીશ નહિ. ભણીગણી-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી-રોજગાર કરી પૈસા ઉપાર્જન કર અને સાંજના જરા લાલ પાણીની લ્હેજત લે. આનાથી વધારે આનંદ બીજો કયો છે ? ”

“ તર્ક તત્વમાં તું પૂરેપૂરો પંડિત પરદુઃખભંજન અને પારકાનું શ્રેય કરનાર છે એ હું જાણું છું, પરંતુ પરકાળ, પુનર્જન્મ કર્મફળ એ સમજી તું કેમ માનતો નથી તેની મ્હને સમજ પડતી નથી. મ્હને લાગે છે કે ત્હારા જીવનની પાછળ શયતાન લાગુ પડ્યો છે, જેથી ત્હને એ સમજી બૂઝાવી દે છે. તે શયતાન બીજો કાંઈ નહિ પરંતુ ત્હારો પ્રિયકર મઘ છે. હું આશા રાખું છું કે તું એનો ત્યાગ કરીશ. ”

“ ત્હારી ભૂત છે તેથીજ તું એ અમૃતનું પાન કરતો નથી. લોકોની અશાન્તિ દૂર કરનાર-અંતઃકરણના ઉંડામાં પણ ઉંડા પડનો પડદો ખોલનાર આના જેવી ચીજ બીજી એક પણ હજી સુધી પેદા થઈ નથી. આપણા વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં પણ આ મઘ યાને સોમરસની અત્યંત પ્રશંસા કરી છે. તંત્ર શાસ્ત્રમાં પણ એને માટે અનેક સારા અભિપ્રાયો આપવામાં આવેલા છે. વાસ્તવિક રીતે જોવા જતાં મઘ પાનમાં અનંત સુખ અને લ્હેજત સમાયલી છે. તેમ જગતના સુક્ષ્મ તત્વનું અવલોકન કરવાની અપૂર્વ શક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર એના જેવું બીજું કાંઈ પણ નથી. ધણા આગ્રધથી મઘપાનના આસને મ્હોંએ

અડકાડયા પછી-મનની વાસના ત્હારી વાતનાં આધ્યાત્મિક ચક્ષુ પ્રાપ્ત કરવા માટે-જગત્ તત્વના કર્મજીવનના સુક્ષ્મ તત્વની માહિતી મેળવવા માટે પ્રકૃષ્ણમયી સુરા સુન્દરીએ મ્હારા હોઠ સાથે હોઠ મિલાવીને કહ્યું:-“ સુરાપાન કરો. આ દુનિયામાં હું ફરીથી આવવાની નથી. ”

“ પરંતુ તું મરણની પેલે પાર જઈશ ત્યારે ત્હારી ભૂલ સમજી શકીશ. તે વખતે ત્હારી આ સધળી વાસના-લાલસાઓને માટે ત્રાહિ ત્રાહિના પોકારો કરવા પડશે. ”

“ મૃત્યુના મુખમાં જતા પહેલાં તુંજ એ ગુલામી સુરાપાનની ફરમાશ કરી નાંખ. ઓ ભ્રમિત દોસ્ત ! તું પાકા સોના જેવો ખરોતે-તે ત્હને રમશાનની આગમાં ખાળી નાંખવાનો છે અને મુસલમાન યા ખ્રિસ્તીઓ હીરા માણિક્ય જેવાને તે માટીની નીચે દબાવી રાખી સમય આવતાં ફરીથી બ્હાર કાઢવાના હશે કેમ ? તું ત્હારા આ સધળા ભૂલ ભરેલા વિશ્વાસનો પરિત્યાગ કર. જેઓ ત્હારા જેવી બુદ્ધિ અને તર્ક વિતર્કોના ગુલામ છે તેઓ ‘ અસ્તિ ’ અને ‘ નાસ્તિ ’ કરી કરીને નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ જેઓ રસિક અને વિજ છે તેઓ ખાય છે, પીએ છે અને પ્રત્યેક સાયંકાળે જરા ગુલામી નીશા કરીને આનંદ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે ત્હારા જેવા વિજ્ઞાનીઓ સુકા મેવો ખાઈને સુકાઈ મરે છે. ”

“ મદ્યપાન કરવામાં અનેક દોષ સમાયલા છે. ”

“ કયા કયા ? ”

“ પ્રથમ તો પૈસાનો નાશ થાય છે. ”

“ જે મનુષ્ય આખા દિવસની રોજગારી કરીને પણ સંખ્યા સમયે પોતાના ગુલામી નીશાને માટે સહજ મદ્યપાન કરવામાં થોડા ઘણા પૈસાનો વ્યય કરવાને નારાજ હોય તેમને માટે આ દુનિયામાં જીવવું નકામું છે. ”

“ભીષ્મ આરોગ્યતાનો નાશ થાય છે.”

“એજ ત્હારી મ્હોટી ભૂલ છે—ત્હારે આયુર્વેદ શાસ્ત્ર ખોલીને જો. માફકસર મઘપાન કરવાથી શું ફળ મળે છે—એનાથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુ અને ચિર યૌવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.”

“મઘપાન કરવાથી ઇશ્વર ક્રોધે બરાય છે. આ સર્વ દેશના સકળ શાસ્ત્રકારો કહે છે.”

“સર્વ દેશનાં સકળ શાસ્ત્રો ધણું ખરું એકજ સુત્રથી ગુંથાયેલાં છે. એકજ પ્રકારના વ્યવસાયી વેતાઓ મુખ્યત્વે કરીને એકજ પ્રકારના કેમ ના થાય ?”

“પાપ કરીને ઇશ્વરને ત્યાં શો જવાળ આપીશ ?”

“ઓહ ઇશ્વર ! ઇશ્વર અનેક રૂપ ધારણ કરનાર મનુષ્ય હતો. તે તો ઘણો વખત થયાં મરી ગયો છે. છતાં જો ત્હારી કૃપાદિના બળે તું એમ માનતો હોય કે, તે હજી જીવે છે, તોપણ ત્હારા મતને અનુસરીને કહું તો તે આપણને માફ કરશે કારણકે માફી અક્ષવી એતો એનો હમ્મેશનો નિયમ છે.”

“ત્હારા જીવનમાં તું ધર્માચરણથી શાન્તિ મેળવી શકતો નથી ?”

“સોગન ખાઈને કહું છું કે, ના. હું તો એમજ ધારું છું કે, એ અજ્ઞાની મનુષ્યોને સમજાવવાનો માત્ર એક રસ્તો છે. તું કહે છે કે, ધર્માચરણમાં શાન્તિ છે; પરંતુ હું કહું છું કે લાલ પાણીના ગુલાબી નીશામાં જે શાન્તિ સમાયલી છે તે એમાં બિલકુલ નથી. મ્હારી વાત વર્તમાન કાળની છે માટે તું એને પકડી રાખ અને ભવિષ્યની વાત જવા દે. ભાઈ મ્હારા ! ટોલનો અવાજ તો દૂર હિંમ્મ રહીને સાંભળવાથીજ મીઠો લાગે છે.

“ત્હારો મત એવો છે કે મઘપાન કરવાથીજ શાન્તિ મળે છે. પરંતુ મઘપાનમાં જે લોકો ખેલાન થઈ જઈ હિતાહિતનું બાન

જૂઠી જાય છે-જે ના કરવાનું હોય તે કરે છે તેનું કેમ ?”

“ દરેક ચીજમાં ગુણ અને અવગુણ બન્ને સમાયલા છે. તું કાંઈને માગેા દષ્ટિ નહિ, કાંઈને દુઃખી કરીશ નહિ એવો નિમિત્ત કર અને પછી મદ્યપાન કર, હું ત્હારો જામીન થઉં છું. પરલોકમાં ત્હારી સદ્ગતિ થશે. ”

“ પરંતુ પરલોક હશે તોને ? ”

“ મદ્યપાન કરવાથી, પ્રેમ, સ્નેહ, મમતા, અને સહાનુભુતિ વગેરે મનુષ્યના અનેક પ્રકારના સદ્ગુણોનો નાશ થાય છે. ”

“ એ નાશ કરે છે માટેજ તે ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ છે. એ બધાને મનુષ્યના સદ્ગુણો કાણે કલા ? ”

“ સકળ દેશનાં ધર્મશાસ્ત્રો અને નીતિ ગ્રંથો કહે છે. ”

“ ખોટી વાત છે. પ્રેમ ! પ્રેમ શું સારી ચીજ છે. છટ ! ”

“ પ્રેમ પૃથ્વીનો પારસમણી છે. પ્રેમના જાદુગર સ્પર્શથી માટીની જમીન અમરાવતી થાય છે. એનાજ સ્પર્શ કરીને શ્યામ વર્ણની યુવતી અતુલનીય રૂપે યુવકની પાસે ઉભી રહે છે. એનાજ સ્પર્શ કરીને કાળા કુખડા સ્વામીને પડખામાં ખેંચી લઈ ગૌરવર્ણની યુવતી તેને તાવેલા સોના સમાન ધારે છે. એનાજ સ્પર્શ ત્રિભુવન પતિના શ્યામ અંગનું-ત્રૈલોકના રૂપનું વ્રજ ગોપીઓએ દર્શન કર્યું હતું. સર્વાંગે લખ્મ યોગાવીને જ્યારે યૌવન ચાલ્યું જાય છે, ત્યારે પણ સ્વામી પ્રેમના સ્પર્શથી પોતાની ગત યૌવના પત્નીને નવોઢા ધારે છે. વિદેશમાં વિરહી દંપતિ અરસપરસનો પત્ર મળતાં છાતી સરસો ચાંપી એ પ્રેમનો સ્પર્શ છે એમ ધારીનેજ જગતમાં જીવન ગાળી શકે છે. આ દુઃખમય સંસારમાં જો કંઈપણ સુખ હોય, જો કંઈપણ શાન્તિ હોય તો તે પ્રેમને લીધેજ છે ! ”

“ પ્યાર-પ્રેમ ! છટ ! છટ ! ! હે બાપ એ વાત જૂઠી જ

અને પ્રેમ ખોટો છે એટલું સમજી રાખ. ત્હારો પ્રેમ ‘સુખની વેદના’ ‘વિરહનો પરિતાપ’ એ સમજી હું સમજી શકતો નથી, બાપ ! ક્ષણિક સુખને માટે-ક્ષણિક સ્પર્શને માટે, વર્ષોનાં વર્ષ સુધી આશા રાખી ઉદ્દેગથી રૂદન કરવું-પારકાના મ્હોં ઉપર સ્મિતહાસ્ય જોવાને માટે પોતાની આંખોમાં પાણી લાવવું-ઝાંઝવાના નીર સમાન પ્રેમને માટે આખું જીવન નષ્ટ કરવું નકામું છે ! તેમ રનેહ, મમતા, સહાનુભૂતિ વગેરે દુર્બળ હૃદયનાંજ કાર્યો છે. કર્તવ્ય-જ્ઞાનહીન પુરૂષોનીજ હૃદયવૃત્તિ છે.”

“ ત્યારે તું પ્રેમનું યથાર્થ રૂપ સમજી શકતો નથી ? ”

“ શી રીતે સમજું ? એમાં દુઃખ છે-સુખ નથી એટલુંજ સમજું છું. ”

“ ત્યારે સ્ત્રીઓ ઉપર એટલો બધો ભાવ કેમ બતાવે છે ? સૌન્દર્ય ઉપર એટલી બધી નજર કેમ નાંખે છે ? ”

“ ઉપભોગ કરવાને માટે. સૌન્દર્યના ઉપભોગથી કાશુ વિમુખ રહી શક્યું છે ? જો હું ભૂલતો ના હોઉં તો સૌન્દર્યનો ઉપભોગ અનાદિ કાળથી આપ્યો આવે છે. ફૂલ તોડી લાવી તેની સ્પર્શ લઈ છેવટે જેમ ફેંકી દઇએ છીએ તેમ સૌન્દર્ય જોઇને પણ એવુંજ કરવું જોઇએ.”

“ ત્યારે શું ત્હારી સ્ત્રી પ્રત્યે ત્હારો પ્રેમ નથી ? ”

“ પ્રેમ ! તારા પર પ્રેમ કેવો ? એ તો આપણી એક નોકરડી છે. છોકરાં છોકરીઓ ઉછેરનારી આપા સમાન છે એને આપણે ખાવા પીવાનું અને લુગડાં લત્તાં આપવાનું કબૂલ કરી તેનાં માખાપ પાસેથી જીંદગી-બરતી વેચાણુ લઇએ છીએ અને એની પાસેથી મરજી મુજબનું કામ લેવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. હું તેનો વેચાચલો ગુલામ નથી કે, ત્હેના સુખને માટે મ્હાણા જીવનને તેના પગ આગળ વેચી દઉં ! ”

“ ત્હારા મલામતને હું માનતો નથી. મ્હને ખાત્રી છે કે આત્મા, પરલોક અને પુનર્જન્મ વગેરે છે, અને મનુષ્યને પોતાનાં કર્મફળ પણ ભોગવવાનાં છે. ”

“ હું ત્હને કહું છું કે તું એ બધાની પાછળ એક ‘ના’ બંધી રાખ. જીવનને એટલું બધું શુષ્ક કરી દેવામાં કંઈ લાભ નથી.”

“ હવે જવા દે એ વાત. આપણે જે બન્ને સીઓને ત્હારે સાસરે મૂકીને આવ્યા છીએ, તેમને માટે શેા ઉપાય કરીશું ? ”

“ શું કરીશું કહે ! ”

“ જે સી યુવતી છે તે મ્હારા મ્હોટા ભાઈની વહુ છે; એ મ્હું ત્હને પહેલેથી કહ્યું છે. અત્યારે એના બાપ જેલમાં છે. આપણે તેને છોડવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ”

“ તું હિન્દુ શાસ્ત્રને માને છે ? ”

“ હિન્દુ યજ્ઞને હિન્દુ શાસ્ત્ર કેમ ના માનું ! હું કંઈ ત્હારી માફક નાસ્તિક નથી. ”

“ જો તું મ્હને નાસ્તિક કહીશ તો આપણે તકરાર થશે. ”

“ કેમ ? ”

“ નાસ્તિક લોકોમાં પણ જાણે કંઈક ઇશ્વરવાદીની ગંધ મળી આવે છે; જીવનાહુતિનો એકાદ ઉષ્ણ મંત્ર-ઝણકાર સાંભળી શકાય છે. મ્હારો વિશ્વાસ અન્ય પ્રકારનો છે. ”

“ કેવા પ્રકારનો છે ? ”

“ હું મ્હારા દુઃખમય જીવનને નરક અને સુખમય જીવનને સ્વર્ગ સમજું છું. મૃત્યુ પછી ચેતના નથી; એટલે કે બિવિધના સંબંધમાં કોઈ તને નિશ્ચયરૂપે કંઈપણ કહી શકવાનું નથી માટે તું ત્હારા દુઃખી આત્માને આજેજ ખુશી કર. બાઈ ! ચંદ્રલોકમાં મદ્યપાન કર. આ ચંદ્ર બહુ વખત સુધી ત્હને અને મ્હને શોધશે પણ ફરીથી મળી શકશે નહિ. ”

“ ત્હારો મત ત્હારી પાસેજ રહેવા દે. એવો પણ વખત આવશે કે, તું ત્હારી મેજે ત્હારા મતનું પરિવર્તન કરી નાંખીશ. ”

“ બની શકે. કાલ તું પણ મ્હારી વાતની સાર્થકતા સમજી શકીશ. મ્હેં અનેક લોકોને પાછળથી આસ્તિક બતાવેલા છે..”

“ આસ્તિકતા એ દુર્બળોનું કાર્ય છે. જલ્દી મતાંજ લોકો દુર્બળ હોયના થઈ જાય છે. ”

“ બસ હવે રહેવા દે. તું કોઈ દિવસ મ્હારા મતને અનુસરતો નથી તો આજ ક્યાંથી અનુસરવાનો હતો ! ”

“ હું એજ કહેતો હતો. ”

“ શું કહેતો હતો ! ”

“ તું હિન્દુ છે તો હિન્દુ ધર્મને માને છેને ? ”

“ એ વાત વળી કેમ ઉપાડી ? ”

“ માને છે કે નહિ. તે કહે ? ”

“ મ્હેં તો પહેલેથીજ કહ્યું છે કે, માનું છું. ”

“ કેટલીક હિન્દુ સમાજોમાં સ્ત્રી વિધવા થાય તો દિયરને પતિ તરીકે પસંદ કરી શકે છે. તે પ્રમાણે ત્હારા ભાઈની વહુ સાથે તું લગ્ન કેમ કરતો નથી ? ”

“ નારાયણ, નારાયણ ! એ વાત બોલીશ નહિ; મ્હોટા ભાઈની વહુને તો માતા સમાન માનવી જોઈએ. ”

“ પરંતુ ભાઈ ! એ યુવતીનાં બન્ને નેત્રો મનોહારી છે. એ બન્નેના રૂંદરા જોઈને મ્હારા મનમાં જાણે કોઈ વિસ્મૃત સ્મૃતિની ગુમ વાત જાગી ઊઠે છે. આવું સરસ મ્હોં મ્હેં કદાપિ જોયું નથી. ”

“ હું આશા રાખું છું કે, તું એ સંબંધની કંઈપણ વાત હવે મ્હને કહીશ નહિ. ”

“ હું જોતું હતી કહેતો. તું તો જાણે છે કે, હું પ્રેમ, રૂપ, પ્રણય, વિરહ અને વિરોધ એ સર્વમાં સિદ્ધહસ્ત છું. ઇચ્છાનુસાર ફક્ત લાવી તેની સુગંધ હરી લઈ તેને દૂર ફેંકી દઉં છું. પછી જાણે તે

એક મ્હોટા મૃદસ્થના ખાગનું હો કે માળીની દુકાનનું હો; તોપણ મ્હેં કદાપિ નીતિનું ઉદ્ધાન કર્યું નથી. જેઓ પ્રેમ પ્રીતિ કહીને મરી શીટ છે, તેઓજ પોતાની જાતને ભૂલી જઇને કર્તવ્ય વિમુખ થાય છે. મ્હારે માટે તું એ લાયક રાખીશ નહિ. મ્હને ખાત્રી છે, તું એવો ધક્કનો દિવાનો છે કે આવું સુંદર મુખ જોઇને આટલા દિવસોમાં અવશ્ય કરીને એક ડઝન ગઝલો તો લખીજ નાંખીશ. ”

એવામાં તેઓ લોજના મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. બન્ને જણાઓએ તે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો; અને તેથી તેમને તેજ સ્થળે પોતાની વાતચિતને બંધ કરી દેવી પડી.



### પ્રકરણ ૪ થું.



### સરસ્વતીનો સંદેહ.

કાન્તિલાલ અને નવનિત બન્ને એકજ કોલેજમાં તથા એકજ કક્ષા-સમાં અભ્યાસ કરતા હતા. બંણા દિવસથી તેઓ એકજ લોજમાં સાથે રહેતા હતા. બન્ને જુદા જુદા મતના હોવા છતાં બન્નેને ગાઢ મિત્રતા હતી. નવનિત આસ્તિક અને કાન્તિલાલ નાસ્તિક હોવા છતાં તેઓ એક બીજા પ્રત્યે દ્વેષ કે તિરસ્કાર કરતા નહિ. બન્ને જણા જાણુતા હતા કે, ધર્મ યા આચાર સંબંધી મતભેદ હોવા છતાં નૈતિક ધર્મ તો એકજ છે.

કાન્તિલાલનું મકાન સુરત જીલ્લાના એક ગામડામાં હતું. તેના પિતાશ્રી સમ-જન હતા. અત્યારે તેમને પેન્સન મળતું હતું. તેનો મોટો ભાઈ સુરતમાં વકિલાત કરતો હતો. અને તેના સસરા મુંબઈની પોલિસ કોર્ટના એક પ્રખ્યાત વકિલ હતા.

જે મકાનમાં કિશોરી અને તેની માતાને તેઓ મૂકી આબ્યા



હતા તે કાન્તિલાલના સસરાનું મકાન હતું. કાન્તિલાલને એક પુત્ર સંતાન હતું. પુત્રની ઉંમર એ વર્ષની હતી. તે એ વર્ષના પુત્રને ધવરાવનારજ કાન્તિલાલની પત્ની હતી. બીજે ઠેકાણે રાખવાં અયોગ્ય ધારીને બન્ને મિત્રોએ સલાહ કરી, કિશોરી અને કિશોરીની માતાને કાન્તિલાલને સાસરે મૂકી આવ્યા હતા.

મુકદ્દમાને આગલે દિવસે કાન્તિલાલ અને નવનિત જે મકાનમાં રામશંકર શાસ્ત્રી કામ કરતા હતા તે મકાનમાં કાન્તિલાલના સસરાની સલાહ મુજબ કેટલાએક વિષયોનું અનુસંધાન કરવાને માટે ગયા હતા. તપાસ કરી આવ્યા પછી સદરહુ વિષયો સંબંધી સસરાને ખબર આપવાંને માટે કાન્તિલાલ તેને સાસરે ગયો. નવનિતને કાન્તિલાલની સાથે જવાની જરૂર જણાઇ નહિ તેથી સીધો લોજમાં આવ્યો.

કાન્તિલાલ તેના સાસરે ગયો પરંતુ તેના સસરા ફરવા ગયા હતા, તેથી મળ્યા નહિ; એટલે તેમને મળીને વાતચિત કરવા માટે કાન્તિલાલને ત્યાં રોકાવું પડ્યું. જ્યારે તેને ત્યાંજ રોકાવું પડ્યું, ત્યારે તેણે તેટલો વખત પત્ની સાથે વાતચિત કરવામાં પસાર કરવાનો વિચાર કર્યો.

કાન્તિલાલ મકાનમાં પ્રવેશ કરી પોતાની પત્નીની રૂમમાં ગયો. તેની પત્ની તે વખતે એકાદ કામ નિમિત્તે બહાર ગઇ હતી અને કિશોરી ત્યાં આગળ એકલી બેસીને એક જીનું માસિક વાંચતી હતી. કાન્તિલાલને રૂમમાં આવેલો જોઈ, કિશોરી એક વાર તેના સ્હામું નિહાળી માસિકને બાજુએ મૂકી, ઉઠીને બહાર જવા લાગી.

તે વખતના દશ્યથી કાન્તિલાલ ચમકી ઉઠ્યો. તે દશ્ય એવું અપૂર્વ હતું કે, બાજુ કેટલાએ જન્મ જન્માન્તરની તેજસ્વીતાપૂર્ણ દષ્ટિ! બાજુ તે દષ્ટિ કેટલાએ કરુણ-મરણ-સંગીતના સુર સંપત્તિથી બાંધેલી હતી.

કાન્તિલાલે કેટલીએ સુંદરીઓની દષ્ટિ અનુભવી હતી; પરંતુ આવી દષ્ટિ-આવી અભિમા મધુ સમાન, વિજળીમાં ખરફ સમાન દષ્ટિ તેણે કદાપિ જોઇ નહોતી. એ દષ્ટિમાં જે આકર્ષણ-જે જ્વાળા જે કમોતેજના હતી તે તેણે સદસ સ્ત્રીઓનાં નયનોમાં પણ નીહાળી નહોતી.

જેમ કરેલું ઘી અમિના તાપથી પીગળી જાય છે, તેમ કિશોરીની ક્ષણભર દષ્ટિથી કાન્તિલાલનું કઠિન મન પીગળી ગયું. તેનું હૃદય વેગથી ધડકવા લાગ્યું; તેના મનમાં એમ થવા લાગ્યું કે, “તે કિશોરીના ચરણમાં સમસ્ત હૃદયને અર્પણ કરીને કહે કે હું પ્રેમને ખોટા માનતો હતો; પ્રેમ હૃદયની દુર્બળતાનું કાર્ય જાણતો હતો; પરંતુ આ શું ! ત્હેં મ્હને આવો કેમ કરી નાંખ્યો ? આ જીવનની સંયમ સાધના-પ્રેમનો દ્વેષ ક્ષણ માત્રમાં બદલાઇ કેમ ગયો ! પરંતુ આ આકર્ષણની અંદર વળી જ્વાળા શાની ! તૃષ્ણા તેજ આ જ્વાળા હશે ?”

કિશોરી ચાલી જતી હતી, તેને કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ તમારા પિતાશ્રીની સર્વ હકિકત સાંભળી કે ? ”

પાછી ફરીને ઉભી રહી, કાન્તિલાલના મ્હેં સ્થામે જોઈ વાત કરવાનો કિશોરીનાં હૃદયમાં પણ કાણ જાણે એક પ્રકારનો આવિર્ભાવ થયો. કાઈ મિત્રની સાથે અમુક કારણસર બારે ઝગડો થતાં બહુ દિવસ સુધી મેળાપ થયો ના હોય અને એક દિવસ રસ્તામાં મળતાં હૃદયમાં જેવી બાવનાનો ઉદય થાય છે, તેવીજ બાવના કિશોરીના અંતઃકરણમાં પણ જાગી ઉઠી. તે વાત કરતાં કરતાં દશ વાર અચકી મૂકતો એણે બાંગ્યાં દુધ્યા સ્વરે લજ્જાથી મસ્તક નમાવીને કહ્યું:—

“ ના, હજી કંઈ સાંભળી નથી. ”

“ કાલે તેમનો ચુકદમો આલવાનો છે. ”

“ આપની કૃપા તેમજ દયા એજ મ્હારા બાપને મુક્ત થવાનો

ઉપાય છે. આપે દયા દર્શાવી ના હોત તો એવી આશા રાખવી બચત હતી. અમે અત્યંત ગરીબ છીએ. આ દુનિયામાં અમારું કાંઈ નથી."

કાન્તિલાલે એ વાતનો ઉત્તર આપવાનો વિચાર કર્યો પણ આપી શક્યો નહિ. તેના મનમાં જાણે એમ થતું હતું કે, જગતમાં બેટલા મ્હોટા મ્હોટા મનુષ્યો છે તેના કરતાં પણ કિશોરી મ્હોટી છે. કિશોરી જાણે રાણી છે અને સર્વ તેની પ્રજા છે. કિશોરીની કૃપા હોય તો જ જાણે જગતના લોકો સુખી થાય.

કાન્તિલાલે કંઈ પણ જવાબ નહિ એટલે કિશોરી ત્યાંથી ચાલી જતી હતી, એવામાં તે રૂમમાં કાન્તિલાલની પત્નીએ પ્રવેશ કર્યો; રૂમમાં બીજું કાંઈ નહોતું. માત્ર બહાર આવતી કિશોરી અને ખુરશી પર બેઠેલો કાન્તિલાલ હતો. એકાએક કાન્તિલાલની પત્નીના મનમાં જાણે એક જુની વાતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. જાણે કાન્તિલાલ અને કિશોરી તેની આગળ કાંઈ લયકર અપરાધે અપરાધી જણાયા. તે શાન્ત સુનિર્મળ રનેહ-પ્રીતિપૂર્ણ હૃદયના તાર જાણે એસુરા વાગી ઉઠ્યા. પરંતુ તે સમજી શકી નહિ કે, એકાએક તેના હૃદયમાં આ પ્રમાણેનો આવ કેમ ઉત્પન્ન થયો ?

કિશોરી સતી સાધ્વી અને લજ્જાશીલ વિધવા રમણી હતી એ કેટલાક દિવસની વાતચિત અને એકત્ર વસવાટથી કાન્તિલાલની સ્ત્રી સારી રીતે સમજી શકી હતી. કિશોરી હિન્દુ સનાતીઓમાં એક આદર્શ રમણી છે તો પછી તેનો મનોભાવ આમ કેમ થયો ? ત્હેનો સ્વામી પ્રેમનિષ્ઠ નથી એજ કે ? તો ત્હેનો સ્વામી કંઈ જાદુ મંત્ર જાણનાર નથી કે, તે ક્ષણ માત્રમાં સતીને અસતી કરી શકે ? જો સતી હોય તેના સતીત્વને પ્રશ્ન ડાલાવી શકે ? વળી મમતરાના પંચમી વિધ્યાચળ પર્વત કદાચ હાલી શકે, તોપણ યથાર્થ પ્રેમિકા-યથાર્થ સતીના હૃદયને ડાલાવવાની હિંમત કાંઈપણ કરી શકે નહિ. વળી તેનો સ્વામી હમ-

જીવ આબ્યો છે, આવતાની વાર તો કિશોરી ચાલી જતી હતી અને સેવામાં તે આવી પહોંચી છે.

કાન્તિલાલની પત્ની પોતાના મનમાં આ સવળી બાળતનો વિચાર કરી હૃદયને સમજાવવા લાગી પરંતુ તેનું હૃદય સમજ્યું નહિ. તેનું હૃદય હડીલું થઈ આ વાત માનતું જ નહોતું. કાંઈ ઠેકાણે કંઈ પણ ખાસ થતો નથી એવામાં અચાનક વસંતઋતુના નિર્ભજ આકાશમાં ઘેરાતાં વાદળોનો ઉદય થયો.

કિશોરી, કાન્તિલાલ અને તેની પત્ની ત્રણેના ભાવનું ક્ષણ માત્રમાં આટલું બધું પરિવર્તન કેમ થયું ? કંઈપણ સ્પષ્ટ જણાતું નથી. પરંતુ અસ્પષ્ટ છાયાની માફક, સ્વપ્નની ધોરની માફક, તેઓ ત્રણે જણાઓના હૃદયમાં જાણે એક પ્રકારના નિરાશ-ઉત્તેજના, પ્રીતિ-કરુણાના ભાવનો ઉદય થયો.

એવું કેમ બન્યું તેની સમજણ પડી નહિ. કદાચ આ પ્રમાણે હોય ખરું. રસ્તા ઉપર એકાએક કાંઈ દિવસ કાંઈ અપરિચિત-સંપૂર્ણ રીતે અજાણ્યા મુસાફર સાથે મેળાપ થતાં, મનમાં એમ થાય છે કે, એને મ્હું કાંઈ ઠેકાણે જોયો છે, એવી આંતરીક ઉર્મી થાય અને તેનો સંગ ત્યાગવાને માટે જાણે હૃદય દુભાય, તેનું મ્હોં જોઈ જોઈને પણ જોવાની તૃષ્ણા મટે નહિ; પરંતુ પરિચય લેતાં તે કાંઈ અજાણ્યા દેશનો મનુષ્ય હોય છે. કેમ એ પ્રમાણે થાય ? એ મિનિટના દર્શનથી, ક્ષણ માત્રના આલાપથી મનુષ્યના હૃદય ઉપર સ્હામો માણસ પોતાનું આધિપત્ય કરે-જીવન પર્યંત વેચાતી લઈ લે; એવું કેમ થતું હશે ? કેમ થતું હશે તે કહેવું બહુ કઠિન છે. જડ વિજ્ઞાન આને માટે સંપૂર્ણ નિરૂત્તર છે; પરંતુ આધ્યાત્મ-તત્ત્વજ્ઞ પંડિતો કહે છે, યોગ બળશાળી વિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે, જન્માંતરીય સંબંધના ગુણે યા ઘટના પ્રવાહે એમ બની શકે છે. અમુક સ્ત્રી જ નહિ જોતાં આપણે તેની સ્મૃતિને

બૂલી જન્મએ છીએ પરંતુ એકાએક નજરે પડતાં તે સ્મૃતિ પાછી આપણને તાજી થઈ આવે છે. કેટલાએક દિવસો થયાં મ્હારી વિંટી ખોવાઈ ગઈ હતી, એ લગભગ દશ વર્ષ ઉપરની વાત છે. તેનું રૂપ, તેની આકૃતિ તો શું પરંતુ તેની વાત સુધાં હું બૂલી ગયો હતો. એકાએક એક દિવસ મ્હને તે ઓરડાના ખૂણામાંથી મળી આવી. વિંટી જોતાજ મ્હને એમ થયું કે, આ મ્હારી વિંટી છે, તેની આકૃતિ, રૂપ, ઘાટ, સમસ્ત ધીમે ધીમે મ્હને યાદ આવ્યાં. પડિતો કહે છે કે, આપણી નજરે નહિ પડતાં હોવાથીજ આપણે આપણા જન્મ જન્માન્તરના આત્મીય કુટુંબી જનોને બૂલી જન્મએ છીએ, પરંતુ નજરે પડતાં એક બીજાના આંતરિક આત્માઓની અરસપરસ ઓળખાણ પડી જાય છે. તેજ પ્રમાણે આ ત્રણ જણાંઓ એકાદ જન્મ જન્માન્તરના સંબંધ સૂત્રના આકર્ષણ વિદ્યાને અરસપરસ ગુંથાયેલાં હતાં, અને તેજ પ્રમાણે એકાદ જન્મ જન્માન્તરના ઘટનાચક્રમાં પડીને યા તો બ્યાકુળ થઈને તેજ કર્મોને અનુસરીને ભટકયા કરતાં હતાં. એક એક એકત્ર મિલનથી એકત્ર દર્શનથી જાણે તેમની પૂર્વકથા સ્મૃતિના નિશ્વાસે ઉદ્ગીર્ણ થઈને તે ત્રણે જણાઓના મનમાં એકાદ છુપી આલોચનાની સૃષ્ટિ કરી દીધી હતી.

કિશોરી હવે ત્યાં આગળ ઉભી રહી નહિ. પતિ પત્નીને વાતચિત કરવાનો અવસર આપવાને માટે તે અત્યંત ઉતાવળે પગે ચાલી ગઈ. કાન્તિલાલની ઈચ્છા કિશોરીને ચાલી જવા દેવાની નહોતી. પરંતુ પોતે જાણે પત્ની પાસે કેટલો અપરાધી થયો છે, કિશોરીને ઉભા રહેવાનું કહેવાથી તેની પત્ની મનમાં ને મનમાં કેટલી બધી અસંતુષ્ટ થશે, કેટલું અભિમાન કરશે એ વિચારમાંને વિચારમાં તે કાંઈ ખોલી શક્યો નહિ. કાન્તિલાલ વારંવારનાંઓને ત્યાં બહુ દિવસ સુધી જન્મ આવેલો હતો. અનેક ચરિત્રીના રમણીઓના રૂપની દુકનોનો આહક

થઈ આવ્યો હતો. તેની પત્નીને એ વાતની ખબર પડતાં ફટલીયે વાર તેની સાથે એ વ્યાખત ઝગડો પથ્થુ કરેલો હતો. મરવા પથ્થુ તૈયાર થઈ હતી. પરંતુ કાન્તિલાલ કોઈ દિવસ એ સંબંધી વિચિત્રિત થયો નહિ. તે એમજ જાણતો હતો કે, પુરૂષોએ રમણીને આધીન શામાટે થવું જોઈએ ? રૂપનો ઉપભોગ કરવા જતાં કોઈના અનુરોધથી મનુષ્યે શામાટે અલગ થવું જોઈએ ? પરંતુ આજે એમાંનું કંઈપણ માલૂમ પડતું નથી, તોપણી આમ કેમ થયું !

કિશોરી ચાલી ગઈ એટલે કાન્તિલાલની સ્ત્રીએ કહ્યું:—અસમયે આવીને હૃદય દુભાવ્યું, ખરૂંને ?”

કાન્તિલાલની સ્ત્રીનું નામ સરસ્વતી હતું. કાન્તિલાલે ઉઠીને સરસ્વતીના છૂટા કેશકંઠાપને ઝુલાવીને કહ્યું:—શું કહે છે, હું સમજી શકતો નથી. શેનો અસમય ?

સરસ્વતી:—તમે રૂપના બિખારી છો. ફટલીયે વ્યાખત તમે મૂને કહ્યું છે કે, જેમ મિષ્ટાન જોઈને, તેના ઉપર માંખીઓ ખેસે છે. તેમ રૂપ જોઈને મનુષ્યનું મન પથ્થુ તેના ઉપર ચોંટે છે. જે પુરૂષો-કાયર અને દુર્ગંજ મનના હોય છે તેઓ પોતાના મનને ફેરવી લે છે; અને જેઓ માણસ જેવા માણસ હોય છે. તેઓ તે રૂપનો ઉપભોગ કરીને પોતાના જીવનને કૃતાર્થ કરે છે.

“ ખરી વાત છે ! પરંતુ એ ઉપરથી તું કહેવા શું માગે છે ? ”

“ કિશોરીના જેવી રૂપવતી સ્ત્રીઓ તમે ફટલી જોઈ છે ? ”

“ રાજ્ય બંડારમાં મણિમુક્તા હોય તેમાં લોકોને શું ! ”

“ સારા માણસોને તો કંઈ નહિ, પરંતુ ચોર ગૂંદારાઓના મનને તો કંઈક ખરૂં. ”

“ કંઈક ખરૂં એટલે ? ”

“ અવશ્ય મળતાં લૂંટી લાવીને પોતાના ઘરમાં રાખે. ”

“ ત્યારે શું હું ચોર કે લંડારો છું ? ”

“ સૌન્દર્યની રાજ્યનીતિને અનુસરીને ખરા. ”

“ ત્યારે ત્હને મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી ? ”

“ ના. ”

“ કેમ ? ”

“ જે વિશ્વાસઘાતક હોય તેનો કોણ વિશ્વાસ કરે ? ”

“ બસ, બીજી વાત રહેવા દે. જે મૂળ વાત કહેતી હતી તે કહે. ”

“ હું એજ કહેતી હતી કે, આ વખતે તમે આવીને સાફ કર્યું નથી. કેમકે, કિશોરીનું સૌન્દર્ય અસીમ છે. વળી એ બિચારી કવળ ગરીબ અને નિરાધાર છે; આવી સ્થિતિમાં તમને સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો, ઉપરાંત મનુષ્યનું મન હરણ કરવામાં—મનુષ્યને ધર્મ પદમાંથી વિમુખ કરવામાં તમે સિદ્ધ હસ્ત છો; ભગવાને તમને એ વિષયમાં સિદ્ધ પુરૂષ કર્યા છે. ”

“ ત્હારા ભગવાન પણ ક્યાં એ સંબંધી ઓછા હતા ? તેમણે સોળસો ગોપીઓના સૌન્દર્ય-રસનું બંને હાથે પાન કર્યું હતું. ઉપરાંત દ્વારકામાં જન્મને બીજી પણ સોળસોનું. ”

“ એમણે કર્યું એટલે તમારે કરવાનું ? ”

“ ત્હારા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, તે આદર્શ પુરૂષ હતો. મનુષ્યના આદર્શ રૂપ અવતારત્વ ગ્રહણ કર્યો હતો. જ્યારે તે આદર્શ હતો ત્યારે તે જે કરે તે આપણે પણ કરવું જોઈએ. મ્હેં તો પહેલેથી કહી રાખ્યું છે કે, જેઓ ઉધા હોય તેઓજ સુખના રસ્તાને કાપી નાંખી રૂપેન્દ્રિયોને નિસ્તેજ કરી નાંખે છે; ત્હારા દેવતાઓમાં પણ ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, ધ્રુવ વગેરે ઇષ્ટો એ સુપ્રધાન ઇન્દ્રિયને વશ રાખી નથી. ”

“ હું તમારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માગતી નથી. જન્મતા

બધા લોકો ઉધા અને તમે એકલા બુદ્ધિમાન ! તમે એકલાજ સાચા ! ”

“ જન્મતના બધા લોકો મ્હારાથી પણ અધમ છે. તેઓ રૂપ જોઈને મનમાં ને મનમાંજ બળી મરે છે; પરંતુ હૃદયની દુર્બળતાને લીધે મનનો અગ્નિ મનમાંજ દબાવી રાખે છે. જ્યારે હું ઠગાઈ કરતો નથી; ખુલા મ્હોંએ કહીને સરળ બાબે કાર્ય કરું છું. ”

“ સાઈ કરો છો, પરંતુ તમારે પગે પડું છું; કંઈક માણુસ્ક રાખો. તમે એક જોકરાના બાપ થયા છો, હજી પણ તમારે એ પ્રમાણે રહેવું ઉચિત છે ? ”

“ સાંભળ સરસ્વતી ! ત્હારા કરતાં હું જાઉં તેમ નથી. તું મ્હને ઉપદેશ આપે એ પ્રમાણે કરું તેના કરતાં મરવું સાઈ. ”

સરસ્વતી ઝેરી નાગણુની માફક ડુંદાડો મારી ઉડી. કાન્તિલાલે તેને બીજી પણ કેટલીક વાતો કરવાને બોલાવી, પરંતુ સરસ્વતીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. “ ત્યારે રહેવા દે, હું કંઈ કવિ કે પ્રણયી નથી કે આજીજી કરીને ત્હને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરું. હું તો આ ચાલ્યો. ” એમ કહી કાન્તિલાલ વિરક્ત બાબે ઉડીને ચાલ્યો ગયો.

સરસ્વતી અત્યંત ઉદાસ ચિત્તે કેટલીએક વાર સુધી ત્યાં આગળ બેસી રહી. પ્રેમના અભિમાનમાં તે અનેક દિવસ આ પ્રમાણે અપમાનિત થઈ હતી. સમજાવવા જતાં અનેક દિવસ નિરાશ થઈ હતી. રડાવવા જતાં અનેક દિવસ તેને પોતાને રડવું પડ્યું હતું. પરંતુ તેના હૃદયમાં આજના જેવી જવાળા કદાપિ સળગી નહતી. આજે તેના મનમાં એમજ થતું હતું કે, જાણે એક દુર્ભોગ થયા પામ્યો છે. સ્થિર, નિશ્ચળ, આકાશમાંથી ત્વરિત ગતિએ એકાદ વાવાંઝોડું થઈ જાણે તેમના સુખની પ્રથમ રાત્રે માગ્યા મ્હોંતની માફક આવીને તેને બોલાવી જશે.





## મકરણ પ મું.



### છુટકારો.

શાસ્ત્રી મહાશયના મુકદ્દમાને દિવસે કાન્તિલાલના સસરાએ કંઈ પણ શી લીધા સિવાંય વકિલાત કરી, ન્યાયાધિશને સારી રીતે સમજાવી દીધું કે, આ મુકદ્દમામાં ખરો તહોમતદાર શાસ્ત્રી મહાશયનો શેઠ છે. શાસ્ત્રી મહાશય તેના માત્ર નોકર હતા અને જે દ્વારા એક જથ્થાનો જન ગયો છે એવો શક લાવવામાં આવ્યો હતો, તે બનાવવા સંબંધી શાસ્ત્રી મહાશય સંપૂર્ણ રીતે અજાત છે. જે પ્રેસમાં જાહેરખબરો વગેરે છાપવામાં આવી હતી. તેના ચોપડામાં પણ શાસ્ત્રી મહાશયના શેઠનો સ્ટેમ્પ અને સહી હતી. જે ચોપડીમાં પારસલ સ્થાને કરવાનો અને પૈસા આવ્યાનો હિસાબ રાખવામાં આવ્યો હતો. તેમાં પણ શાસ્ત્રી મહાશયના શેઠની પોતાની સહીઓ હતી. શાસ્ત્રી મહાશય ઇંગ્રેજી જાણતા નથી, જે સંપૂર્ણ સમજી પત્રો આ ઇંગ્રેજી શિરનામાઓમાં ગ્રાહકના પત્રો આપવામાં તેમ જુજરાતી કરી આપી મંગાવેલી ચીજોનું નામ અને સંખ્યા તેમ ગ્રાહકનું નામ અને ઠેકાણું જુજરાતીમાં લખી આપેલું છે. તેથી ચોપડીમાં જે ઇંગ્રેજી સહીઓ કરવામાં આવેલી છે તે શાસ્ત્રી મહાશયની નથી, એ પણ વકિલ સાહેબે ન્યાયાધિશને સમજાવી દીધું. નવનિત અને કાન્તિલાલે 'સામળદાસ એન્ડ કો.' ના મકાનેથી પૂરાવાઓનો સંગ્રહ કરી લાવી કોર્ટમાં રજુ કર્યો હતો કે, શાસ્ત્રી મહાશય માત્ર પગારદાર નોકર હતા અને તેમનાથી ખાનગી રીતે તેમના શેઠ જાહેરખબરો ફેલાવી હતી.

મહા મહેનતે અને કાયદાની બારીકીઓથી તેમજ વકિલ સાહે-

બના પૂરાવાઓથી ન્યાયાધિશ કદ્દપી શક્યા કે, શાસ્ત્રી મહાશય નિર્દોષ છે. પછી તેણે તેમને છોડી મૂક્યા. દવા બનાવવાનો પૂરાવો ચપરાશી પર લાગુ પડતાં તેને એક માસના સખ્ત કેદખાતાની સજા કરવામાં આવી.

શાસ્ત્રી મહાશય મુક્ત થયા એટલે તેઓ સઘળાઓને બંને હાથે આશિર્વાદ આપવા લાગ્યા. વકિલ સાહેબને હૃદયની કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને કહ્યું:—“ગરીબોને આશ્રય અને મુક્તિ આપનારનો પરમેશ્વર જય કરો.”

ત્યારપછી તેમણે પત્ની અને પુત્રીને લઈને પોતાને ગામ જવાનો વિચાર કર્યો. નવનિતે શાસ્ત્રીને પૂછ્યું:—“આપની પાસે પૈસા નથી, નિરાધાર છો, ઘેર શી રીતે જશે ? તેમ ત્યાં ગયા પછી ખાશો પણ શું ?”

શાસ્ત્રી મહાશયે કહ્યું:—“બે ઘેર જવા જેટલી સવડ થઈ શકશે તો પછી રોજીંદુ ગુજરાન તો ચલાવી શકીશું, હવે મને મુંઝાટ સારું લાગતું નથી.

શાસ્ત્રી મહાશયને નવનિતે અને કાન્તિલાલે પોતાની સાથે લોજમાં રાખ્યા હતા. લોજના મોખરાની દુરાવરથાની વાત સાંભળીને તેમને ઘેર મોકલી આપવા માટે દાવ કરી દશેક રૂપિયા કરી આપ્યા.

રમણલાલ નામનો એક યુવક હતો તેણે કહ્યું:—“મહારાજાદા એ જીજ્ઞાના કલેક્ટરની કચેરીમાં હેડ ક્લાર્ક છે. હું તેમના ઉપર એક પત્ર લખી આપું છું, તે લઈને તમે એમની પાસે જાઓ, તે ગમે તેમ કરીને એકાદ નોકરીનો તેમને બંદોબસ્ત કરી આપશે.”

નવનિત અને કાન્તિલાલે તેજ વખતે તેની પાસેથી એક પત્ર લખાવી લઈ શાસ્ત્રી મહાશયને આપ્યો.

તેને બીજે દિવસે સાંજના સાત વાગ્યાની દ્રેનમાં પોતાને ગામ જવા માટે શાસ્ત્રી મહાશય પોતાની પત્ની અને પુત્રીને લઈ સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચ્યા.

સ્ટેશન ઉપર માણસોની અત્યંત બીડ હતી. મુસાફરો પ્લાટફોર્મ પર બેઠા બેઠા કલરવ કરી રહ્યા હતા. કેટલાક ગાડી ઉપડતા પહેલાં ધણા વખતથી બેસીને બીડીઓ પુકંતા હતા. કોઈ કોઈ સુકા ચિરૂટો પીને તેના તીવ્ર ધુમાડાથી અન્ય મનુષ્યોની આંખોમાંથી આંસુઓ બહાર કઢાવતા હતા. ન્હાની ઉમ્મરના કોઈ કોઈ બાળકો સિગારેટો પુકંડીને પોતાની છાતીનો નાશ કરતા હતા. સધળાઓ જાણે એક પ્રકારના ઉદ્વેગમાં જ લીન હતા. દ્રેન આવી પહોંચવાને માટે સધળા અસ્થિર અને ઉત્કંઠિત હતા.

ક્રમાનુસાર ધૂડિયાળમાં સાતના ટકોરા થયા. ગાડી આવીને પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉભી રહી. પેસેન્જરોએ ટીકીટો ખરીદવાનો આરંભ કર્યો. નવનિતે પણ ત્રણ ટીકીટો લાવીને શાસ્ત્રી મહાશયના હાથમાં આપી. નવનિત અને કાન્તિલાલે પ્લેટફોર્મ ઉપર જઈને તેમને ગાડીમાં બેસાડ્યા; નવનિત શાસ્ત્રી સાથે વાતચિત કરતો હતો અને કાન્તિલાલ જરા દૂર ઊભો રહીને અનિમેષ નેત્રે કિશોરીને જોઈ રહ્યો હતો.

પ્રકૃતિના સ્તબ્ધ તરંગોને બેઠીને ગાડી ચાલી ગઈ. ત્યાંસુધી તે નજરે પડી ત્યાંસુધી કાન્તિલાલ એકી નજરે તે તરફ જોઈ રહ્યો. ધીમે ધીમે ગાડીનો છેવટનો ધુમાડો સુદ્ધાં આકાશમાં મળી ગયો. કિશોરીનું સમસ્ત રૂપ અને વસ્ત્રમાં છુપાયેલું નાજુક બદન કાન્તિલાલના હૃદયમાં અરાખર અંકાઈ ગયું હતું. શોકાતુર હૃદયે નવનિતની પાછળ પાછળ કાન્તિલાલ લોજમાં આવી પહોંચ્યો. પરંતુ કાણ જાણે તેના કાન આગળ આવીને કોઈક ચૂપકીથી બોલી ગયું કે:—“કાન્તિલાલ !

સાવધાન થા. ત્હારા જન્મ જન્માન્તરનું પ્રાયશ્ચિત ત્હારી સન્મુખ છે. રહાવવા જતાં રહવું પડશે, મારવા જતાં મરવું પડશે, એવો આ જગતનો હમ્મેશનો નિયમ છે ! તોપણ નસીબ લીલાની સંગે પુરુષાર્થનો પ્રયોગ કરવાથી કંઈક મુક્તિ મળી શકશે ખરી. તું પણ તેની સાધના કર નહિં તો અવનતિના દિવસો નજીક આવી પહોંચ્યા છે.

તે દૈવવાણીને કાન્તિલાલના હૃદયમાં સ્થાન મળ્યું નહિ. બીજા પહેરના સૂર્યનારાયણ ભગવાન પોતાનાં કિરણો વરસાવીને છેવટે પશ્ચિમ ગગને ઉતરી પડ્યા—કાળને વશ થઈ તેઓએ પશ્ચિમ સાગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

સાચંકાળ થતા પહેલાં સહજ પૂર્વે કાન્તિલાલ તેના લાંબની અગાશીમાં આરામ ખુરશીપર બેસીને પ્રેમ સંબંધી વિચાર કરી રહ્યો હતો. આટલા દિવસ સુધી તેનો એવો ખ્યાલ હતો કે પ્રેમ એ બાળક બૂલવવાની વાત છે. મનુષ્ય પ્રેમમાં મશગુલ થાય છે, તે કેવળ પોતાના હૃદયની દુર્બળતાનેજ લીધે; પરંતુ આજે આ શું ? મ્હારું હૃદય વિના કારણે એક જણનું કેમ થઈ ગયું ? કિશોરી સિવાય બીજું કંઈપણ જણાતું નથી. કિશોરીના મ્હોં આમળાઈ જાય છે કંઈ હિસાબમાંજ નથી. જો કદાચ વિધવા-વિવાહનો રિવાજ હોત તો હું કિશોરીની સાથે લગ્ન કરી શકત; પરંતુ એ પ્રમાણે બની શકવું અશક્ય છે. ત્યારે કિશોરીને શી રીતે મેળવવી ? વિવાહમાં પણ સુખ નથી—વિવાહ કરે તો શાસનની સાંકળમાં બંને હૃદયને બાંધી દેવાં પડે. હું માગું છું. કિશોરીને પ્રેમની દેવી કરવાને. ઓહો ! પ્રેમ ! હું તો એમજ જાણતો હતો કે, પ્રેમ છેજ નહિ, પ્રેમ બાળકને બૂલાવવાની વાતો છે !

કાન્તિલાલે શાન્ત થઈને આકાશ તરફ જોઈ કંઈક વિચાર કર્યો. છેવટે 'ગણુ ગણુ' કરતો ગાવા લાગ્યો કે:—

( ગાયન. )

રસીલી રૂપ તહારે, હૃદયરાજ્યમાં રમ્યા કરે;  
રમ્યા કરે, નિરાદિન દમ્યા કરે;—રસીલી.  
નહુ ભયી નયનોની, તીરછી નજર લાગી;  
મોહન મધુર ભાવોની, ઉર્મી ઉરે જગી.  
વિરહ-તાપ તહારે હવે તપાવ્યા કરે.—રસીલી.  
શશીસમ મુખચંદ્રનું, દર્શન ન્યારે કીધું;  
પૂર્ણ પ્રેમને પ્રકાશમાં છૂપાવી હૃદય દીધું;  
દૂર થઇને ભલે મૂળે ભગવ્યા કરે—રસીલી.  
પ્રેમ પત્ર પાઠવી, ના પ્રણય પ્રસંગ પમાય;  
દિન પ્રતિદિન હૃદય વ્યાકુળ થતું જાય;  
સર્વ વાતે મૂળે તું સતાવ્યા કરે—રસીલી.

કાન્તિલાલ ઉપર પ્રભાણેનું ગાયન ગાતો હતો, એવામાં નવનિત  
ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. આકાશમાં તે વખતે સાયંકાળના આછા  
અંધકારથી વિશ્વચ્છલાડે એક નવીન દશ્યનો દેખાવ ધારણ કર્યો હતો.

કાન્તિલાલ અત્યારે અત્યંત ચિંતામગ્ન હતો—પોતાના હૃદયના  
ભાવમાં મશગુલ હતો; નવનિત તેની પાછળ આવીને ઉભો છે તેની  
તેને બિલકુલ ખબર નહોતી. તે પોતાના હૃદયની ઉર્મીઓને ખાલી  
કરીને પાછો વિચારમાં પડી ગયો હતો.

નવનિત હસી પડ્યો. તેના હાસ્યથી કાન્તિલાલ ચમકી ઉઠ્યો.  
તેણે પાછળ ફરીને જોયું અને કહ્યું:—“ તું મહારી મઝા જુએ છે ?  
હું એક ગાયન ગાતો હતો.”

નવનિત:—ઠીક કરતો હતો; પરંતુ પ્રેમની પીડા તહાર હૃદયને  
સતાવી રહી છે એ શું સત્ય છે ?

“ ખરી વાત છે, નવનિત ! સખળું અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે.”

“ તું એ સ્નેહ યા પ્રેમને તો જરા પણ માનતો નહોતો. તું તેને હૃદયની દુર્બળતા કહેતો હતો. ”

“ હવે હું સારી રીતે સમજ્યો છું એમ માનીશ નહિ, તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ સમજ્યો છું કે, મહાર્જી હૃદય પણ દુર્બળ બની ગયું છે. બુદ્ધિએ મ્હને જે સરલ અને સહજ સુન્દર રસ્તો બતાવ્યો હતો તે રસ્તાનો સુન્દર મુખે-તે અપાર્થિવ સૌન્દર્યે એકે સપાટ ચૂરેચૂરો કરી નાંખ્યો છે. ”

“ એમ કેમ થયું ? ”

“ કેમ એમ થયું, એ હું જાણતો નથી; તો પણ એ પ્રમાણે થયું એ ચોક્કસ. ઉપરાંત એ પણ કહું છું કે, મહેં જે જે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી, તે સર્વને તિલાંજલી પણ આપી છે. જે કદાચ હું મૂર્ખતા ભરેલું કાર્ય કરું તો તું મ્હને ગાળો દઈશ નહિ. કેમ કે, હું ઇચ્છાપૂર્વક કંઈપણ કરતો નથી, પરંતુ પ્રેમના મદમાં મસ્ત થઈને કરું છું. ”

“ પરંતુ ત્હેં અપાંત્રને પ્રેમ અર્પણ કરવાનો ધરાદો કર્યો છે. આટલા દિવસ સુધી હૃદયને સ્વાધીન રાખીને છેવટે ત્હેં અગ્નિની જ્વાળામાં પ્રાણની આહુતી આપી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, હૃદયપૂર્ણ પ્રેમ ક્યાં અને કેવા પ્રકારનો હોય તે નક્કી કહી શકાય નહિ તો પછી આત્મસંયમ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. ”

“ ત્હારી ભૂલ છે. તું પ્રેમનું પૂર્ણ રહસ્ય સમજતો નથી, હું પણ અત્યાર સુધી સમજતો નહોતો; પરંતુ હવે સમજી શકું છું. ”

“ આત્મસંયમ ના કરીએ તો દુઃખી થવું મટે છે. તું જેને આધીન થયો છું-જેને હૃદય અર્પણ કર્યું છે, તેની તરફથી તું આત્મસંયમ નહિ કરે તો ત્હારે માત્ર જ્વાળાજ્વલન સહન કરવી પડશે. ”

“ જ્વાળા ! હાય, એવું તે કયું હૃદય હશે કે જેમાં કોઈપણ

પ્રકારની જ્વાળા નહિ હોય-કેન્દ્રાદિકારી પ્રેમથી પૂર્ણ થયું નહિ હોય; મ્હને હવે એમજ જણાય છે કે, જ્યાં સુધી હું એને મ્હારા બન્ને નેત્રાથી જોઈ ના શકું ત્યાં સુધી બધું બ્યર્થ છે.”

“ત્હારી બધી દુનિયા પારની વાતો છે.”

“હું પણ દુનિયા પાર પહોંચ્યો છું.”

“ત્હારે જી છે, તું ત્હારો પ્રેમ એને અર્પણ કરીશ તો સુખી થઈશ.”

“આ સધળાં તરવો સંબંધી આપણે બન્ને હૃદયેશાં વિભિન્ન મતના છીએ. હું એમ ધારતો હતો કે, આ વખતે હું પ્રેમી થયો છું-આ વખતે બન્ને એક મતના થઈશું. પરંતુ મ્હારા કમનસીબે એ પ્રમાણે ના બન્યું. ત્હારો અને મ્હારો પ્રેમ જુદા જુદા પ્રકારનો છે.”

“કેવી રીતે ?”

“ત્હારો પ્રેમ માનસિક છે, મ્હારો પ્રેમ દૈવી છે.”

“એ કેવી રીતે ?”

“ત્હારી પ્રેમની પ્રતિમા માટીના પૂતળાની બનાવી તેના ઉપર રંગ કરી, તેમાં પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરી છે; જ્યારે મ્હારા પ્રેમની પ્રતિમા સશરીરે સ્વર્ગમાંથી ચાલી આવેલી છે. મ્હેં તેનો પ્રયત્ન કે વિચાર કર્યો નથી-એની મેળેજ આવી છે.”

“તું શું કહેવા માગે છે તે હું સમજી શકતો નથી. ત્હારામાં તર્કશક્તિનું પ્રમાણ વિશેષ છે. તું જે વખતે જે મત ચક્ષવવા માગે તે સંબંધી પૂરતાં પ્રમાણો રજુ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. પરંતુ હું એને પ્રેમ નહિ કહેતાં બીજું ઉપનામ આપવા માગું છું.”

“કયું ?”

“હું એને “અનલ આર્ધ્પણ” ઉપનામ આપું છું.”

“કેવી રીતે ?”

“ એ અનલ આકર્ષણથી પતંગીયું બળીને લખ્મ થઈ જાય છે. એ અનલ આકર્ષણથી જીવ બળી જાય છે. એ જાણે જીવાત્માની દગ્ધ સ્મૃતિ છે. ”

“ હોઈ શકે; હવે હું ત્હારી વાત અમાન્ય કરવાનો નથી. પ્રેમનો મત એક થશે તો કોઈ દિવસ પુનર્જન્મ અને કર્મફળ પણ માનીશ. ”

“ નક્કી માનવાં પડશે. ”

“ એમાં કંઈ શક નથી. એ પ્રેમની પીડાથીજ પહેલાંના કાન્તિલાલે આજ તેનું નવીન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. ”

“ ખરેખર તું તેને અત્યંત પ્રેમથી ચાહે છે ? ”

“ જો મ્હારું હૃદય ચીરીને બતાવી શકતો હોત, તો હું તેમ કરીને તને બતાવી દેત. ”

“ હવે શું કરવાનો વિચાર કર્યો છે ? ”

“ હું તેને મેળવવા માગું છું. ”

“ અસંભવિત છે. ”

“ કેમ અસંભવિત છે ? ”

“ તે વિધવા છે. ”

“ સંધવા હોત તો શું થાત ? ”

“ સંધવા હોત તો પણ કંઈ ના થાત. ”

“ ત્યારે ? ”

“ કુમારી હોત તો લગ્ન થાત. ”

“ તું પ્રેમનો પંડિત છે. એક સવાલ પૂછું ? ”

“ શો ? ”

“ પ્રેમની પરિતૃપ્તિ જો કુમારી નહિ હોવાથી ન થાય, અવિવાહિતા નહિ હોવાથી પ્રેમનો પુખ્તરી તેની ઈષ્ટદેવીને મેળવી ના શકે



તો પછી સધવા યા તો વિધવા ઉપર પ્રેમ જન્મેજ કેમ ? તમારો ભગવાન તો કૃપાળુ છે તો પછી આવી અવકૃપા કરેજ કેમ ? સધવા યા તો વિધવા ઉપર મનુષ્યનો પ્રેમ ના જન્મે એવી એકાદ વૃત્તિ મનુષ્યના હૃદયમાં મૂકવાનું તેનું કર્તવ્ય હતું કે નહિ ? જ્યારે તેણે એ પ્રમાણે કર્યું નથી ત્યારે મ્હારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું પડે છે કે, પ્રેમ ગમે તેના ઉપર જનમ્યો હોય પરંતુ પ્રયત્ન કર્યાથી તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ”

“ જ્યાં અધર્મ થાય છે ત્યાં પાપ હોય છે, પ્રેમ હોતો નથી. ખરે પ્રેમ તો ત્યાં રહીજ શકતો નથી. ”

“ ત્યારે તેના ઉપર પ્રેમ કેમ જન્મે છે ? ”

“ પતંગીઆઓ દીવામાં કેમ ઝંપલાય છે ? ”

“ મરવાને માટે. ”

“ અમારો ભગવાન અકૃપાળુ નથી; પરંતુ દયાનો સાગર છે. આ સકળ કાર્મોમાં આપણે પોતપોતાનાં કર્મફળો ભોગવીએ છીએ, જન્મજન્માન્તરના કર્મફળો કરીને આપણે પતંગીઆની માફક પ્રેમના અગ્નિમાં બળી મરીએ છીએ. ”

“ ત્હારું રહસ્ય તુંજ સમજી રાખ. ”

“ પ્રયત્ન કરે તો તું પણ સમજી શકે. ”

“ હું માત્ર આ એકજ રહસ્ય સમજી શકતો નથી. ”

“ કયું ? ”

“ ત્હારા પ્રેમનું. ”

“ મ્હારા પ્રેમનું રહસ્ય હું પણ સમજી શકતો નથી. ”

“ હું એક વાતનો વિચાર કરું છું. ”

“ શો વિચાર કરે છે. ”

“ મ્હારો કેટલાક દિવસને માટે ઉત્તર તરફ ફરવા જવાનો વિચાર છે. ”

“ કેમ ? ”

“ દેશ ભ્રમણ કરીને પ્રેમ-દગ્ધ હૃદય શાંત કરવા માટે. ”

“ એ દેશમાં જ શું પ્રેમની શાન્તિ છે ? આત્મસંયમમાં છે. ”

“ એ સઘળું ખોટું-મઠું જે સંકલ્પ કર્યો છે, તે હું કાર્યદ્વારા પ્રુથ્વ કરીશ. ”

“ પરીક્ષાના દિવસો નજીક આવી પહોંચ્યા છે, નકામો મગજ ખરાબ કરીશ નહિ. ”

“ મઠું પરીક્ષાની આશા છોડી દીધી છે. ”

“ ત્હારી દુર્બુદ્ધિ છે ! ”

“ એટલીવારમાં તું નબુમી થઇ ગયો ? ”

“ નસીબને હું માનું છું-પરંતુ પુરુષ પ્રયત્ન તેની સાથેજ હોય છે. ”

“ અસ, હવે રહેવા દે, ચાલ આપણે નીચે જઈએ ” એમ કહી કાન્તિલાલ ઉઠીને સિડીનાં પગથિયાં ઉતરવા લાગ્યો. નવનિતે પણ તેની પાછળ પાછળ ઉતરવા માંડ્યું.



### પ્રકરણ ૬ હું.



#### કાન્તિલાલનો પ્રવાસ.

ત્યારપછી એક માસ પસાર થઇ ગયો છે; એમ. એ. ની પરીક્ષાના દિવસો નજીક આવ્યા છે. પરીક્ષા આપનાર સર્વ વિદ્યાર્થીઓ રાત્રિદિવસ પરિશ્રમ કરીને અભ્યાસ કરે છે. કાન્તિલાલ પણ પરીક્ષા આપવાનો હતો, પરંતુ અભ્યાસ કરવાં ઉપર તેનું બિલકુલ લક્ષ્ય નહોતું. તે હમ્મેશાં ચિંતામગ્ન રહેતો હતો. જન્મજન્માન્તરની સ્મૃતિએ જાણે જાગી ઉઠીને કિશોરીના રૂપમાં તેના સમસ્ત હૃદયને તસ્લિન બનાવી દીધું હતું. અભ્યાસ કરવામાં તેનું બિલકુલ

લક્ષ્ય ચોટતું નહોતું. દશવાર વાંચે તો પણ તેને એક સપ્ત સુદાં ચાલ રહેતો નહોતો.

તેની આવી સ્થિતિ જોઈને નવનિત અત્યંત દુઃખિત થયો. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, આ મતલબી મનુષ્યનાં સધળાં કૃત્યો અદ્ભુત છે. ગમે તેમ હોય, પરંતુ જે દિવસે પરીક્ષા હતી, તે દિવસે પ્રાતઃકાળથી ધરના ઢાંધ પણ માણસે કાન્તિલાલને જોયો નહોતો. એક ખીજને પૂછવાથી પણ ઢાંધ જાણી શક્યું નહિ. નવનિતે ધાર્યું કે, તે હૃદયની ઉત્તેજનાથી—તેમ તેનો પરીક્ષા આપવાનો વિચાર નહિ હોવાથી ક્યાંય ચાલ્યો ગયો હશે. પરીક્ષાનો સમય હોવાથી તે તેની કંઈ પણ તપાસ કરી શક્યો નહિ.

પરીક્ષા થઈ રહ્યા પછી એક દિવસ નવનિત કાન્તિલાલને સાસરે ગયો. તેણે તપાસ કરતાં જે સાંભળ્યું તેથી તે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, આવો માણસ મ્હેં દુનિયામાં કદાપિ જોયો નથી—સધળાં કાર્યોમાં હૃદયાર સાહસ કરે છે !

નવનિત કાન્તિલાલનો પરમ મિત્ર હતો, એ વાત ધરનાં સધળાં માણસો જાણતાં હતાં. કાન્તિલાલની સ્ત્રી સરસ્વતી પણ તે જાણતી હતી. કાન્તિલાલ જે દિવસે ચાલ્યો ગયો હતો તે દિવસે તે તેની સ્ત્રીને એક પત્ર લખતો ગયો હતો, તે પત્ર નોકરડીએ લાવીને તેના હાથમાં આપ્યો.

નવનિતે પત્ર વાંચી જોયો તો તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—

“ જીવનનો અર્ધો કાળ મ્હેં પસાર કર્યો છે—લગભગ અર્ધાથી પણ વધારે સમય પસાર કર્યો છે—અત્યારે બાણાંખરાં મનુષ્યો પચાસ વર્ષ ઉપરાંત જીવતાં નથી; ખરું કહું તો મ્હારા જેવાને માટે એટલા લાંબા સમય સુધી જીવવું પણ ઉચિત નથી, કેમકે, દૈહિક ઇન્દ્રિઓને જીવું અને લાંગીટુટી અવસ્થામાં સાથે રાખી જીવ્યા કરતાં, મનુષ્યને

માટે મૃત્યુજ એટલે છે. શાસ્ત્રકારોનો પણ મહારા જેવો મત છે. તેઓ કહે છે કે, પચાસ વર્ષ ઉપરાંત જો કોઈ મરુબ્ધ જીવે તો તેણે પછી મરુબ્ધ સમાજમાં રહેવું જોઈએ નહિ. “પંચાશોર્ધ્ધમ્ વનમ્ વ્રજેત્” એ સુત્રને અનુસરીને મહેં હવે વનમાં જવાનો વિચાર કર્યો છે.

ખીજું, મહારી અર્ધી ઉમ્મર સુખ-સ્વચ્છંદમાં ગાળીને અત્યારે એક લયંકર વ્યાધિના પંજમાં સપડાયો છું. એ વ્યાધિને હું બરાબર ‘પાગલની પીડા’નું નામ આપું છું. તેનું ખીજું નામ ‘પ્રિતિનો વ્યાધિ’ યા પ્રેમ ‘છે.

મૂળ વાત એ છે કે, હું અત્યારે પ્રેમરોગથી પીડાઉં છું. એ રોગનું કંઈ પણ ઔષધ નથી. એ રોગના પંજમાં જે એકવાર સપડાય છે, તે ફરીથી મુક્ત થતો નથી. પ્રેમને હૃદયનો શત્રુ કહી શકાય. મહારો ખ્યાલ હવે તું બિલકુલ રાખીશ નહિ. હું પાછો આવીશ કે કેમ, તે નક્કી નથી. જો કદાચ આવીશ તો તો મેળાપ થશે.”

નવનિત પત્ર વાંચી રહ્યા પછી, હસવું કે રડવું તે નક્કી કરી શક્યો નહિ. તો પણ એટલું તો સમજી શક્યો કે, નક્કી એનું મગજ ફરી ગયું છે. ત્યારપછી વિચાર આવ્યો કે, વળી પાછો તે માતર જન્મને પેલી બિચારી અભાગિનીનો ક્યાંક સર્વનાશ નાં કરી નાંખે ? આ બાબતનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો.

કાન્તિલાલની સાસુ સૂરજ ડાશીએ નવનિતને પોતાની રૂમમાં બોલાવીને કહ્યું:—“ભાઈ ! તું મહારા પુત્ર સમાન છે. હું તને જે કંઈ પૂછું તે તું મહારી આગળ શરમ રાખીને છુપાવીશ નહિ. હું બાથું છું કે, ત્હારે અને કાન્તિલાલને ગાઢ મિત્રાચારી છે. તમે બન્ને એક ખીજનાં હૃદયો પારખી શકો છો. તેમનો પત્ર લખવાનો મર્મ પણ તું સારી રીતે સમજી શક્યો હઈશ. ભાઈ ! તેઓ ક્યાં ગયા છે, તે તું કહી શકીશ ?”

ખરી વાતને છુપાવીને નવનિતે કહ્યું:—“હું એ સંબંધી કંઈ પણ જાણતો નથી તો પણ પત્રના ભાવ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, તે કાઠ—”

આટલું બોલીને નવનિત અચકી ગયો. કાન્તિલાલની સાસુએ જાણ્યું કે, મ્હારી આગળ સઘળા વાત ખુલ્લી રીતે કહેવાને તે અચકાય છે, તેથી તેમણે ફરીથી કહ્યું—“ભાઈ નવનિત ! હું ત્હારી માતા સમાન છું. માતાના મ્હોં આગળ પુત્રે સત્યવાત કહેવીજ જોઈએ; ઉપરાંત જો તેમનો કંઈપણ પત્તો આપણે મેળવી શકીશું નહિ તો વિશેષ હાની થવાનો સંભવ રહે છે, માટે તું કાઠ પણ પ્રકારનો સંક્રાંત્ય રાખ્યા સિવાય સત્ય વાત જણાવે તો સાફ.”

નવનિત નિરૂત્તર બેસી રહ્યો.

સૂરજ ડાશાંએ ફરીથી કહ્યું:—“અમે પહેલેથી આ વિષયમાં એટલું તો જાણીએ છીએ કે, ચરિત્રહીન કાન્તિલાલ કિશોરીના અપ્સરા સમાન રૂપમાં મુગ્ધ થયા હતા અને તે રૂપની તીવ્ર જ્વાળામાં ઝંપલાવા ખાતરજ તેની તપાસમાં ચાલ્યા ગયા હોય તેમ લાગે છે. એ સંબંધી તેમણે ત્હને કશું કહ્યું નથી ?”

“ના.”

“પરંતુ અમે એજ પ્રમાણે માનીએ છીએ. જે કિશોરી આપણે ત્યાં આવી હતી, તેના સૌન્દર્યમાં તેઓ પાગલ બન્યા હોવા જોઈએ.”

“કદાચ બની શકે—મ્હને તેનો આત્મીય ધારી તે વાત કદાચ મ્હારાથી સંપૂર્ણ રીતે તેણે છુપાવી પણ હોય.”

“તું એક ધખત તપાસ કરાવ કે તેઓ ત્યાં ગયા છે કે નહિ ?”

“ક્યાં ?”

“એ કિશોરીનું જે ગામમાં ધર છે ત્યાં.”

“એ ગામથી તે ત્હને અજાણ્યો છે. શું કહીને તે ત્યાં આગળ

જાને ઉભો રહેશે ?”

“એ કંઈ કહી શકાય નહિ, પરંતુ તપાસ તો કર; નહિં તો તે કિશોરીનો પણ સર્વનાશ થઈ જશે.”

“મ્હારાં ભાભી આ સંબંધી શું કહે છે ?”

“આ પ્રમાણે બનશે તે બિચારી મ્હારી સરસ્વતી પહેલેથી જાણતી હતી.”

“ત્યારે તેઓ સાવધાન કેમ થયાં નહિ ?”

“સાવધાન થઈને શું તેમને વચ્ચના છેડે બાંધી રાખે ?”

“પ્રયત્નોદ્વારા સ્વામીને પોતાને વશ રાખવામાં રમણીઓ કુશળ હોય છે.”

“ભાઈ ! તું નાહકનો મ્હારી પુત્રીનો વાંક કાંટીશ નહિ. એ બિચારી શું કરે ? જે પોતે પોતાનું હિત ના સમજે અને કુમાર્ગે જાય તેને એ બિચારી શી રીતે અટકાવી શકે ? અમારું નસીબ ફૂટેલું તે અમને આવો રૂપાળો જમાઈ મળ્યો.”

“આ પ્રમાણે બનશે તે તેઓ શી રીતે સમજી શક્યાં હતાં ?”

“એ કંઈ જણાયા સિવાય રહે ખરું કે ?”

“કિશોરીનો પણ એવોજ ભાવ હતો ?”

“ના. કાન્તિલાલ પાસે આવતા ત્યારે તેની આંખોમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો. તે આંખો જાણે એવોજ ભાસ કરાવતી હતી કે, હું તમને બાળીને ખાખ કરી નાંખીશ—તમને પ્રતિહિંસાના અગ્નિમાં બાળી મૂકીશ. આટલા માટે હું અનેક દિવસોથી તમારી શોધમાં હતી પરંતુ તમારો મેળાપ થતો નહોતો, તેથી હું શાન્ત બેસી રહી હતી. હવે જ્યારે તમને શોધી શકી છું તો પછી છાડવાની નથી.”

“એ શું ?”

“સત્ય વાત છે. મ્હારી સરસ્વતીને એવોજ ભાવ માલૂમ પડ્યો હતો.”

“ અને કાન્તિલાલ ? ”

“ કાંઈ એક મોટો માણસ ગુસ્સે થયો હોય અને ગરીબ માણસ જેમ તેનો કૃપાભિખારી હોય, તે પ્રમાણે કિશોરીની લાક્ષણિકતાઓ આખી સ્થાને કાન્તિલાલ ઉભો રહેતો હતો. ”

“ એ સમયે તેમણે કેવી રીતે જણ્યું ? ”

“ એક દિવસ ખખર મળતાં તેણે છુપાઈને જોયું હતું. ”

“ ત્યારે કિશોરી અને કાન્તિલાલનો હમ્મેશાં આ પ્રમાણેનો મેળાપ થતો હતો ખરેખર ? ”

“ ના—કોઈ દિવસ અલ્પ ક્ષણને માટે અચાનક મેળાપ થઈ જતો હતો. પરંતુ કિશોરીનું મન પાપી હોય એવું કંઈ પણ જણાતું નહોતું. ”

“ હવે શું કરીશું ? ”

“ જે ભાઈ નવનિત ! મ્હારી છોકરી નસીબ ઉપર આધાર રાખીને સમજી સહન કરતી જાય છે. તેના જીવનમાં સ્વામીનો અનાદર આ કંઈ પહેલવહેલો નથી. એ સંબંધીની સમજી આતમીઓ મ્હને મળેલી છે. ”

“ તે તો હું પણ જાણું છું. ”

“ કિશોરીનું ગામ કયું ? ”

“ માતર. ”

“ આપણે માણસ મોકલીને ત્યાં તપાસ કરાવરાવીએ તો. ”

“ સારું. પરંતુ હમણાં મ્હારાથી દશઆર દિવસ સુધીમાં જવાય તેમ નથી. ”

“ તું જવાનો હોય ત્યારે મ્હને સાથે લેતો જજે. ”

“ તમારે ત્યાં આવીને શું કામ છે ? કિશોરી બાળવિધવા અને કુલ લલના છે. આ સમજી વાત સાંભળી તે આત્મહત્યા કરશે, ”

અથવા તો ગામના બીજા કોઈ સાંભળશે તો તેને માથે મિથ્યા કલંકારોપ થશે. ”

“ ભાઈ ! મહેં ત્હારા કરતાં ઘણી દીવાળીઓ જોઈ છે. એ સંબંધી અમે સ્ત્રીઓ જેટલું સમજી શકીએ એટલું તમે પુરૂષો સમજી ના શકો. ત્હારે બહીવાનું કંઈપણ કારણ નથી. ”

“ હું જઈ આવીશ તો નહિ ચાલે ? ”

“ ના, એતો સ્ત્રીઓનું હૃદય સ્ત્રીઓજ જાણી શકે. ”

“ ઠીક ત્યારે રજા લઉં છું. જતી વખતે તમને સાથે લેતો જઈશ ”

“ વારં. ”

નવનિત વિદાય થયો. સૂરજડોશીએ જઈને સમસ્ત હકિકત તેમની પુત્રીને જણાવી. સરસ્વતીએ વસ્ત્રના છેડાવડે અશ્રુઓ દ્હોર્તા દ્હોર્તા કહ્યું:—“ ભાવીનો વેગ પ્રમળ હોય છે. તેની ગતિ અટકાવવાનું કોઈ મનુષ્ય સાહસ કરી શકતું નથી. ”

### પ્રકરણ ૭ મું.

#### કાન્તિલાલ અને કિશોરી.

શાસ્ત્રી મહાશય પોતાની પત્ની અને પુત્રીને લઈને માતર આવી પહોંચ્યા. તેમને ઘેર આવેલા સાંભળી આખા ગામમાં એક ભારે ચર્ચા ચાલી રહી. કોઈ કહેવા લાગ્યું કે, એમણે ખૂન તો કરેલું જ પરંતુ સિફારસના બળથી ન્યાયાધિશે તેમને છોડી મૂક્યા છે. કોઈ વળી એમ પણ કહેવા લાગ્યું કે, કેવો બચંકર પુરૂષ ! પાકો બદમાશ ! બિચારા બલા માણસનું નજીવા પૈસાને ખાતર ખૂન કર્યું હતું, તો પણ છુટી જવું યા જેલમાં જવું એ વકિલના હાથમાં છે. કોઈ કોઈ તો શાસ્ત્રી મહાશયને ફાંસીએ ચડેલા ના જોઈ અત્યંત દુઃખથી



ઈંગ્રેજ અદાલતો ઉપર ભયંકર દોષારોપ મૂકવા લાગ્યા. ‘અનેક જણાઓ સ્પષ્ટ બોલવા લાગ્યા કે, ઈંગ્રેજ અદાલતોમાં મુકદ્દમા વેચાય છે—ખરા ગુન્હેગારને સજા થઈ નહિ—આવું ભયંકર ખૂન કરીને છુટી ગયો. પડોશમાં ચાલતી ચર્ચાનો સહજમાં અંત આવ્યો નહિ. ચર્ચા સંપૂર્ણરૂપે શાસ્ત્રી મહાશયની વિરુદ્ધ ચાલતી હતી. દેવમંદિરમાં, બનરમાં, પાણી ભરવાના કૂવા ઉપર, ગામના ચોરામાં, સધળે ઠેકાણે એજ ચર્ચા ચાલી રહી હતી.

કિશોરી અને તેની માતા કોઈ પણ પડોશીને ત્યાં બેસવા ઉઠવા જતાં નહોતાં; જ્યાં જાય ત્યાં રામશંકરનીજ નિંદા ચાલી રહી હોય. નિંદા કેમ થતી હતી, શાની થતી હતી, તે સમજવાનો ધરાદો થાય તો પણ સમજી શકાતી નહોતી.

શાસ્ત્રી મહાશયનો પણ અનેક જણાઓ તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. તેઓ સમજ્યા કે, મ્હારી ગરીબાઇજ આ ચર્ચાનું મૂળ કારણ છે. જો મ્હારી પાસે પૈસા હોત તો તેઓ મ્હારાં યશોગાન ગાત. પારકી વાતોથી આપણું કંઈ નુકશાન થતું નથી એમ ધારી તેઓ શાન્ત રહ્યા; પરંતુ ગરીબાઇનું દારૂ કષ્ટ તેમના હૃદયમાં અત્યંત સાલવા લાગ્યું. ઘેર આવી લગલગ પંદરેક દિવસ રહીને પોતાના ગામમાં યા આસપાસનાં ખીન્ન ગામોમાં પોતાની આજીવિકાનો—નિર્વાહ કરવા જેટલી ઉપયુક્ત નોકરીનો—તપાસ કરવા છતાં જ્યારે કાંઈ મેળવી શક્યા નહિ ત્યારે મુંઝાઈથી લાવેલા પેલા બલામણુ પત્રને લખને તેઓ ખેડા જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબના હેડ-કચ્છાઈ પાસે ગયા.

હેડકચ્છાઈ સાહેબે પોતાના નામ ઉપર લાવેલો બલામણુ પત્ર જોઈ તેમનો સારો આદરસત્કાર કર્યો. તેમણે આહારાદિ કાર્યોમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી કહ્યું:—“મહાશય ! શું આપ નોકરી કરવાની

ધ્રુવિજા રાખો છો ? આ ખાતામાં મહારા હાથ નીચે બહુ થોડુંજ કામ રહે છે. ”

શાસ્ત્રી મહાશય:—“ હું અત્યંત ગરીબ છું. મહારે એક વિધવા પુત્રી અને પત્ની છે તેમને માત્ર ખવરાવવા પીવરાવવા જેટલું સાધન કરી આપશો તો બસ છે. ”

“ આ ફાગણ માસ છે—અત્યારે અમારે ત્યાં એટલું બધું કંઈ કામકાજ નથી. તમે શ્રાવણ માસમાં આવો તો કંઈ સવડ થઈ શકે. ”

“ આજે ખાવું શું, તેનો પણ જેને વિચાર કરવો પડે છે તે શ્રાવણ માસ સુધી શું ખાઈને થોભી શકે ? ”

“ તમારી આર્થિક અવસ્થા ઘણી શોચનીય છે એ સાંભળીને મહને ઘણું લાગી આવે છે. મહારા લાંબાં પણ ઘણો આગ્રહ કરીને લખ્યું છે, પરંતુ આપને અત્યારે શું કામ સોંપવું તે મારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. ”

“ હું ગરીબ બ્રાહ્મણ છું. આપનો આશ્રિત છું મહારો નિર્વાહ થાય એવી કંઈ પણ સવડ કરી આપશો તો ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે. ”

“ આપને હું મહારી પાસેથી જે કંઈ બની શકે તે આપું છું, તે લઈ અત્યારે તો તમે ઘેર જાઓ, પછી હું તમારે માટે સવડ કરીને જરૂર એક પત્ર લખીશ. ”

“ આપના આગ્રહથી ભલે એમ કરીશ; પરંતુ આપના દાનથી મહારો ગરીબ સંસાર કેટલા દિવસ ચાલશે ? અમે ત્રણ જણાં ખાનારા છીએ. ”

“ હું આપને માટે મહારા ઉપરી પાસેથી મંજૂરી માંગીશ અને જો તે મંજૂરી પાસ થઈને આવશે તો જરૂર આપને પત્ર લખીને અહિંયાં બોલાવી લઈશ. ઇશ્વર કરશે તો એકાદ બે માસમાં

મંજુરી આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. ”

“ હું ઇશ્વર પાસે એજ અરજ કરું છું કે આપ સહપરિવાર હમ્મેશને માટે સુખી રહો. આપના જેવા ગરીબનું દુઃખ જાણનાર મનુષ્યો દુનિયામાં બહુ થોડા હોય છે. ”

એજ પ્રમાણે બન્યું હેડક્લાર્ક સાહેબે રામશંકર શાસ્ત્રીને દશેક રૂપિયા આપીને બીજે દિવસે ઘેર મોકલી દીધા અને થોડા દિવસમાં તેમના ઉપરી તરફથી મંજુરી આવતાં તેમને તરત પત્ર લખીને બોલાવી પોતાના હાથ નાચે રોકી દીધા. શાસ્ત્રી મદાશયે હેડક્લાર્ક સાહેબને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપીને પોતાના કાર્યનો ચાજ સંભાળી લીધો.

ત્યારપછી બીજા થોડાએક દિવસો પસાર થઈ ગયા. એક દિવસ સાયંકાળે કિશોરી તળાવ-ઉપરથી કપડાં ધોઈને કમળાની સાથે ઘેર આવતી હતી એવામાં ગામના ચોરા આગળ રસ્તાની બાજુએ એક વ્યક્તિને જોઈને તે ચમકી ઉઠી.

જેને જોઈ કિશોરી ચમકી ઉઠી તે કાન્તિલાલ હતો. કાન્તિલાલ હાથમાં હેન્ડએગ લઈને ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો જતો હતો. તેણે કિશોરીને જોઈ નહોતી. તે ઘણું દૂરથી ચાલ્યો આવતો હતો, એવું તેના પરસેવાથી ભીંજાએલાં કપડાં અને પરિશ્રમથી લાલચોળ થઈ ગયેલા મોં ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડતું હતું.

કિશોરીએ જોયું કે કાન્તિલાલ થોડેક દૂર જઈ જરા અચકાઈને ઉભો રહ્યો ત્યારપછી સ્હામેથી આવતા એક માણસને તેણે પૂછ્યું કે, “ રામશંકર શાસ્ત્રીના મકાને કયા રસ્તે થઈને જવાશે ? ”

જેને એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો, તે મનુષ્યે બતાવ્યું કે, “ આ જે પીંપળો દેખાય છે તેની પાસેજ તેમનું મકાન છે. આપ ક્યાંના વતનીશો ? ”

કાન્તિલાલ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ આપતાં ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો તૈથી તે પુરૂષ તેની ગૃહસ્થાંધ વિરૂદ્ધ પોતાના મનમાં બબડતો બબડતો પોતાને કામે ચાલ્યો ગયો.

કિશોરી કમળાની સાથે ચાલવા લાગી. કમળાનું મકાન પહેલું આવતું હોવાથી તે પોતાના મકાનમાં ચાલી ગઇ. પછી કિશોરી ચાલતાં ચાલતાં વિચાર કરવા લાગી કે, “કાન્તિલાલ કેમ અમારે મકાને આવ્યો હશે ? અમારે ત્યાં આવવાનું એને શું પ્રયોજન હશે ? તેણે અમારા ઉપર યથેષ્ટ ઉપકાર કર્યા છે ખરા; પરંતુ તે અહિંયાં શું ધારીને આવ્યો હશે ? તેની નજર મ્હને સારી લાગતી નથી, તેના મનમાં નક્કી કંઈ નીચ ધરાદો હોવો જોઈએ ?”

વિચાર કરતી કરતી કિશોરી ઘેર આવી પહોંચી અને બારણા-માંથી પ્રવેશ નહિ કરતાં, તેની કાઠીના ધરમાં થઇને પાછલે બારણેથી ધરમાં આવી.

બહારની ઓશરી અને રસોડાની વચ્ચેમાં સાદીનો આંતરો કરવામાં આવ્યો હતો. તે આંતરની પાસે હાથમાં ધોએલાં કપડાં સહિત કિશોરીએ ઉભી રહીને જોયું તો, કાન્તિલાલ આવીને બારણા પાસેના ઓટલા ઉપર બેઠો હતો, અને પોતાની માતા તેને અત્યંત સત્કાર પૂર્વક બેસાડીને, હાથ પગ ધોવાનું પાણી આપી, પાસે ઉભી ઉભી વાતચિત કરી રહી હતી.

કાન્તિલાલ જોઈ કિશોરીની માતા સાથે વાતચિત કરતો હતો; પરંતુ તેનાં બંને નેત્રો આખા ધરમાં જાણે કોઇને શોધી રહ્યાં હતાં. તે નેત્રો કોને શોધતાં હતાં તે કિશોરી સહજમાં સમજી ગઇ. એ સ્વધર્મ સમજવામાં સ્ત્રીઓ બધી ચાલાક હોય છે. પચીસ વર્ષના પુરૂષ જે ના સમજી શકે તે દસ વર્ષની બાલિકા અનાયાસે સમજી શકે છે. તે દષ્ટિનો અર્થ એવો હતો કે, જેને જોવાને માટે આદરો

અધો પરિશ્રમ કરી-માથાનો પરસેવો પગે લ્હોપીને અહિં આવ્યોહું, તે ક્યાં છે ? ક્યાં છે તે કિશોરી ! ?

કિશોરીના હૃદયનો એક પ્રકારનો યુગ્મએલો અગ્નિ એકાએક સતેજ થઇ ગયો. તેની આંખોમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. તેને હવે મનમાં એમજ લાગ્યું કે, મને જે દુઃખ અને કષ્ટ પડે છે તે સઘળું જાણે કાન્તિલાલને લીધેજ પડે છે. આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં તેને રજગતી મૂકીને તેના સ્વામીદેવતા ચાલ્યા ગયા છે, તે પણ જાણે કાન્તિલાલનેજ લીધે. તે પાપાત્મા-ચિરશત્રુ કાન્તિલાલ આ વખતે પાછો શામાટે આવ્યો ? તેના મનમાં આવો ભાવ કેમ ઉત્પન્ન થયો ? તે કિશોરી પોતે પણ સમજી શકી નહિ. ધડકતે હૃદયે કિશોરી આંતરાની છેક નજીકમાં આવીને, તેની માતા સાથે કાન્તિલાલ શી વાત કરે છે, તે સાંભળવા લાગી.

કિશોરીની માતાએ પૂછ્યું:-“ ભાઈ અમે ગરીબ માણસ છીએ અમને યાદ કરીને શા અર્થે આપને અહિંયાં પધારવું પડ્યું છે ? તમારો ઉપકાર અમે જીવનપર્યંત ભૂલી શકવાનાં નથી. ”

કાન્તિલાલે નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું:-“ માણ ! જગતમાં પૈસા લઇને કોઇ જનમતું નથી, તેમ મરતી વખતે પણ કોઇ સાથે લઈ જતું નથી. એ પૃથ્વીની પેંદાશ છે અને પૃથ્વી ઉપરજ રહે છે. પૈસાથી લોકો મ્હોટા કહેવાતા નથી. દયા, માયા, સ્નેહ અને ભદ્રતાથીજ મ્હોટા કહેવાય છે. તમારી પાસે તે યથેષ્ટ છે. ”

કિ-માતા:-“ તમે સારા માણસ છો તેથીજ સહામને સારું કહો છો. ”

કાન્તિલાલ:-“ હું એક અગત્યના કામસર પડોશના ગામમાં આવ્યો હતો, ત્યાં મ્હેં સાંભળ્યું કે, માતર થયું નજીક છે-આટલે નજીક આવીને તમને મળ્યા સિવાય જવાનું મ્હને યોગ્ય લાગ્યું નહિ

તેથી અત્રે આવ્યો છું. ”

“ એ તમારા ઉદાર હૃદયની ઉદાર વૃત્તિઓના પ્રતાપ છે. ”

“ શાસ્ત્રી મહાશય ક્યાં છે ? ”

“ તેઓ પરગામ નોકરી કરવાને ગયા છે. ”

“ તમારી પુત્રી ક્યાં છે ? ”

“ તળાવ ઉપર લુગડાં ધોવાને ગઈ છે. ”

કાન્તિલાલના ચિત્તને હવે જાણે સહજ આશ્વાસન મળ્યું. અત્યાર સુધી તે અંચળ ચિત્તે એજ વિચાર કરી રહ્યો હતો. જો કદાચ કિશોરી તેને સાસરે યા બીજે કોઈ ઠેકાણે ગઈ હશે તો તેનો સમસ્ત પરિશ્રમ-સમસ્ત આજી ધુળમાં મળી જશે.

ત્યારપછી કિશોરીની માતા કાન્તિલાલને માટે કંઈ આહાર-દિનો બંદોબસ્ત કરવાને માટે ઘરમાં ગઈ. મા દિકરીનો મેળાપ થયો.

કિશોરીની માતાએ પ્રવૃત્ત મુખે કિશોરીને કહ્યું:—“ બહેન ! મુંઝાઈથી કાન્તિલાલ આવ્યા છે. ”

કિશોરીએ નિરાશા મૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ સારું કર્યું. ”

કિ-માતા:—“ એમના જેવાં ભલા માણસ આ દુનિયામાં કોઈ નથી. એમને માટે જમવા કરવાની સારી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ”

કિશોરી:—“ શી વ્યવસ્થા કરીશું ? દૂધ ઘીની વાત તો આઘી રહી પરંતુ ઘરમાં તેલ અને મીઠું તો છે નહિ ! ”

કિ-માતા:—“ હું પ્રાણુશંકરમાખને ત્યાંથી લઈ આવું છું. આહા ! આપણે માટે એમણે ફેટલું બધું કર્યું હતું ? આપણી આફતના સમયે જો તેમણે આપણને આશ્રય આપી મદદ કરી નાં હોત તો આપણી શી વડે થઈ હોત ? ”

કિશોરીએ તે સત્ય વાતનો કંઈપણ પ્રતિવાદ કર્યો નહિ. કિ-શોરીની માતા ત્યાં આગળ વૃધારે વાર નહિ થોભતાં તેને દીવો

પ્રકટવાનો કહી પ્રાણશંકરના ઘર તરફ ચાલી ગઈ આ વખતે સાયંકાળ થઈ ગયો હતો.

કિશોરી દીવો પ્રકટીને સૌથી પહેલી તુળશી ક્યારાને સંધ્યા બતાવી આવી. ત્યારપછી તે ઓશરીમાં આવી; પરંતુ બહાર નહિ આવતાં બારણા આગળથીજ દીવો બતાવ્યો.

હાથમાં દીવા સહિત કિશોરીને જોઈને કાન્તિલાલ કંપી ઉઠ્યો. તેણે કહ્યું:—“ કેમ છે ? ”

કિશોરીએ ચમકીને કહ્યું:—“ સાફ છે. ”

કાન્તિલાલ:—“ જરા દીવો બહારી પાસે લાવજો મારી એકાદ ચીજ ખોવાઈ છે તે હું શોધી લઉં. ”

કિશોરીએ તેજ સ્થાને ઉભી રહીને હાથ લંબાવીને દીવો ધર્યો. પરંતુ દીવાનો પ્રકાશ બરાબર પડતો નહિ હોવાથી તેને જરા આગળ ખસવું પડ્યું એટલે કે, કાન્તિલાલ જ્યાં આગળ એકો હતો ત્યાં તેની છેક નજીકમાં જવું પડ્યું. કિશોરીને પાસે આવેલી જોઈ કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ મને જોઈને તમે આટલાં બધાં કેમ શરમાઓ છો ? હું તમારે માટે સંધ્યા બૂલી ગયો છું. ”

આ સાંભળી કિશોરીનો હાથ ધ્રુજ્યો અને દીવો પડી ગયો. દીવામાંનું સમસ્ત તેણે કિશોરીના વસ્ત્ર ઉપર ઢળી ગયું. કિશોરી સરકીને આંખોએ ઉભી રહી અને કંઈ પણ ઉત્તર આપી શકી નહિ. કાન્તિલાલે ફરીથી કહ્યું:—“ એક જણને આવી રીતે ધાયલ કર્યા પછી આવી નિષ્કુરતા દર્શાવવી એ ઉચિત કહેવાય કે ? ”

કિશોરીને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. તે કંઈ બોલવા જતી હતી પરંતુ બોલી શકી નહિ. ક્રોધથી તેનું મગ્ન રૂંધાઈ ગયું. તે તેજ વખતે ત્યાંથી ચાલી જવાને તૈયાર થઈ.

કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ જુઓ તમારે ચાલી જવું હોય તો જઈ

શકે તેમ છે, હું તમને ઉભાં રહેવાનો અનુરોધ કરી શકું તેમ નથી; પરંતુ તમારું મુખમંડળ નીહાળવાને માટે હું કેટલે દૂરથી આવ્યો છું તેનો તો કાંઈક ખ્યાલ કરો ? હું માત્ર તમારૂં મ્હોં જોઈને તૃપ્ત થાઉં એટલો સમય પણ થોભવાને તમારી આટલી બધી અનિચ્છા કેમ ? ”

ગર્વથી મસ્તક ઊંચું કરી કિશોરીએ હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું:—  
“ હું હિન્દુ વિધવા છું, મ્હને જોવાને કેમ આવ્યાછો ? હું તમારી કંઈ પણ સગી થતી નથી. મ્હને જોવા આવવામાં તમારો શો સ્વાર્થ સમાયેલો છે ? ”

કિશોરીનાં આ તિરસ્કારયુક્ત વચનો પણ કાન્તિલાલના કાનમાં પંચમના અવાજ સમાન સંભળાયાં. કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ જુઓ, જગત્માં કાણ કોનું છે ? ગમે તેવું અજાણ્યું મનુષ્ય હોય તો પણ હાથમાત્રમાં આપણા હૃદયમાં તેની સ્મૃતિ કાયમ રાખતું જાય છે. સાંભળો કિશોરી ! જે તમે મ્હને તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપશો તો હું મ્હારું સમસ્ત જીવન મુખમાં પસાર કરીશ, નહિંતો આત્મહત્યા કરી મ્હારા દુઃખનો અંત આણીશ. ”

અભિમાનિ સિંહણની માફક ગરદન વાંકી કરીને કિશોરીએ કહ્યું:—“ તમે અમારી નિરાધાર સ્થિતિમાં અનેક ઉપકારો કર્યા છે તેથી મ્હેં તમારી આટલી વાત સહન કરી છે; પરંતુ સાવધાન ! હવે એક પણ શબ્દ આગળ બોલરો નહિ. ”

કાન્તિલાલ:—“ તમે કૃપા નહિ કરો તો મ્હારે આત્મહત્યા કરવી પડશે. ”

“ ત્યારે તમારા નસીબમાં આત્મહત્યાજ લખેલી હોય તેમ લાગે છે. ”

“ હું તમને ચાહું છું. ”



“ એવું અણુધટું બોલવું એ તમારો અન્યાય છે. ”

“ કેમ ? ”

“ તે વિચારવાનું કામ મ્હારું નહિ પરંતુ તમારું છે. ”

“ મ્હાવા જતાં અપરાધી કરાવો, એ કંઈ ઓછો અન્યાય છે ? ”

“ જો તમે મ્હને તમારી પુત્રી સમાન—ભગિની સમાન મ્હાતા હોત તો તે અન્યાય કહેવાત નહિ. ”

કાન્તિલાલ:-“ પુત્રી યા ભગિનીની માફક મ્હાવાનો વિચાર કરે તો ખરો પરંતુ હું હૃદયની ઉર્મીઓ બોધને એ પ્રમાણે મ્હાઇ શકતો નથી. હું તમને મ્હારા પ્રાણ કરતાં પણ વધારે ચાહું છું. ”

“ ત્યારે હું જાઉં છું. ”

“ ક્યાં ? ”

“ મ્હારી ઇચ્છા થાય ત્યાં. ”

“ બસ, ત્યારે તમે મ્હને મ્હાતાં નથી ? ”

“ જાઓ ! જાઓ ! મ્હારે તમને શા માટે મ્હાવા જોઈએ ? ”

“ મ્હારી અત્યંત આજીજી અને હૃદયપૂર્ણ પ્રેમના બદલામાં તમે મ્હને તમારા પ્રેમનું એક ગિન્દુ પણ આપશો નહિ ? ”

“ પુનઃ પુનઃ મ્હારી સન્મુખ આ સવળી વાતો બોલીને તમે કશુંક અસ્ત થાઓ છો ? ”

કાન્તિલાલનાં બન્ને નેત્રોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. જ્યોત્સ્નાલોકમાં કિશોરી સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકી કે, કાન્તિલાલની આંખોમાંથી અશ્રુઓ નીકળતાં હતાં. રૂદન કરતાં કરતાં કાન્તિલાલે ફરીથી કહ્યું:-“ કિશોરી ! મ્હારી હૃદયપૂર્ણ પિપાસા—હૃદયપૂર્ણ પ્રેમને પગની ઠોકરે મારીને ચાલ્યાં જશો ? હવે હું સમજ્યો કે, પ્રેમના બદલામાં તમે મ્હને રૂદન અર્પણ કરો છો. ”

કાન્તિલાલ એક દિવાનાની માફક ઉઠીને ઉભો થયો. તેની ઝંઝ

ત્યાંને ત્યાંજ પડી રહી. તે એક ગાંડાની માફક ધરની બહાર નીકળીને ચાલ્યો ગયો. કિશોરી દિંગમૂઠ બનીને ત્યાંને ત્યાંજ ઉભી રહી.

## પ્રકરણ ૮ મું.

### સૂરજ ડાશી માતરમાં.

જે ભાવે કાન્તિલાલ ચાલ્યો ગયો, જે ભાવે તેની આંખો-માંથી અશ્રુઓ નીકળ્યાં હતાં, તે જોઇને કિશોરી આવાક અને સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની વિરકતપૂર્ણ પ્રીતિ-ક્રોધની કર્ણાનો સંચાર થયો. તે ત્યાંથી એક ડગલું પણ આગળ બરી શકી નહિ. એક લાકડાની પુતલીની માફક તેજ સ્થાને ઉભી રહી ગઇ.

પ્રાણશંકરને ત્યાંથી દૂધ, ઘી તેમજ તેલ વગેરે લાવીને કિશોરીની માતાએ પાછલે ખારણેથી ધરમાં આવી જોયું તો હજી પણ દીવો પ્રકટવામાં આવ્યો નહોતો. માતાએ પુત્રી ઉપર સહજ ક્રોધે બરાદને કહ્યું કે-“ કિશોરી ! ”

કિશોરીને તે વખતે જ્ઞાન આવ્યું. તેણે ઉતાવળે પગલે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. માતાએ કહ્યું:-“ હજી દીવો પ્રકટયો નથી ? ”

“ દીવો પ્રકટાવીને સંખ્યા ખતાવી દીધી છે. ”

“ ત્યારે એટલીવારમાં તે છુઝાઇ કેમ ગયો ? ”

કિશોરીએ ખરી વાતને છુપાવી દેધને કહ્યું:-“ પવનથી છુઝાઇ ગયો. તેમ ફરીથી પ્રકટવાનું પ્રયોજન નહિ જણાતાં પ્રકટયો નથી. ”

“ કાન્તિલાલ-મોટા માણસ-મિયારા અંધારે ખેસી રહ્યા છે ? ”

“ ના, તેઓ તો નથી. ”

“ ક્યાં ગયા ? ”

“ મ્હને માલુમ નથી. ”

“ તેમણે કંઈ કહ્યું નથી ? ”

“ ના. ”

કિશોરીની માતા હાથમાંની જાણસોને રસોડામાં મૂકી આવી પુત્રીને દીવો પ્રકટવાનું કહી પોતે કાન્તિલાલની તપાસ કરવાને ગઈ. તેણે ઓશરીમાં આવીને જોયું તો, શેતરંજી ઉપર તેની ઐંગ પડી રહી હતી; પરંતુ તેના બુટ અને છત્રી નહોતી. આ દૃશ્ય જોઈને તે આશ્ચર્ય થઈ ગઈ. અત્યારે રાત્રિના સમયે બુટ અને છત્રી લઈને કાન્તિલાલ ક્યાં ગયા હશે ? કદાચ રાતનો વખત હોવાથી બુટ પહેરી જાય; પરંતુ છત્રી શા માટે લઈ ગયા હશે ?

ત્યારપછી અન્ને મા દીકરી ઘણીવાર સુધી કાન્તિલાલના આગમનની રાહ જોઈ બેસી રહ્યાં; પરંતુ કાન્તિલાલ પાછો ફર્યો નહિ. તેઓ જેની રાહ જોતાં હતાં તે તો આવ્યો નહિ; પરંતુ રામશંકર આવી પહોંચ્યા. કિશોરીની માતાએ તેમને કાન્તિલાલના આગમનની વાત કહી સંભળાવી; તેમણે પણ તેની ઘણા સમય સુધી રાહ જોઈ; પરંતુ કાન્તિલાલ આવ્યો નહિ. કિશોરી પિતાના આગમનથી ખુશ થઈ, પરંતુ કાન્તિલાલના અત્યાચાર રૂપી અમિતી તેનું હૃદય બળી જતું હતું. રાત્રિના લગભગ બેએક પ્રહર વાત્યા આદ તે જિજ્ઞાસામાં જઈને સૂઈ રહી.

કિશોરીને નિદ્રા આવી નહિ. તે ઘણા સમય સુધી જિજ્ઞાસામાં પડીને પાસાં ફેરવ્યા પછી છેવટે બારીએ જઈને ઉભી રહી. તે ધારતી હતી કે કદાચ નૈશ પ્રકૃતિ તેના બળતા હૃદયને કાંઈક શાન્ત કરશે—અભાગિનીની, એજ આશા હતી.

કિશોરીનું હૃદય એક અપૂર્વ ચિંતા-સ્મૃતિના મર્મથી ડંખાયું હતું. તે વિચાર કરતી હતી કે, “ હું વિધવા—સ્વામીહીના છું, મ્હારા

ઉપર કાન્તિલાલનો આટલો અધો અત્યાચાર કેમ ? તેમણે અમારા ઉપર અત્યંત ઉપકારો કર્યા છે, મ્હારા પિતાને જ્વેલમાંથી મુક્ત કરાવ્યા છે, તો પણ મ્હારી પાસે આવીને એ રડી જાય કેમ ?

કાન્તિલાલને જ્વેતાંજ મ્હને ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હતો. મ્હને જાણે એમજ લાગ્યું હતું કે કેટલાયે દિવસોથી તે મ્હારો સર્વનાશ કરવાને કર્યા કરે છે. કાન્તિલાલ મ્હારી કૃપાનો ભીખારી છે; પરંતુ તેને જોઈને મ્હારું હૃદય કેમ જળી જાય છે ? મ્હારી ધારણા એવી છે કે, તેના હૃદયમાં આવો નીચ આશય હોવાથીજ તેને જોઈને મ્હને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. એનું પરિણામ શું આવશે ? તે રડીને દીવાનાની માફક ચાલ્યો ગયો, તે ઉપરથી તેનું મન સ્વસ્થ હોય તેમ લાગતું નથી. આહા ! તેના નસીબનો વિચાર કરતાં મ્હને ઘણું લાગી આવે છે. કેવી સરસ તેની પત્ની છે, સુવર્ણ સમાન પુત્ર છે, તેની આવી દુર્દશા કેમ થઈ હશે ! ?”

વિચાર કરતાં કરતાં કિશોરી દિલગીર થઈ ગઈ. તે જારીએથી ખસીને ઝિઝાનામાં આવો પડી. અનેક સમય સુધી વિચાર કરતાં કરતાં તેનું હૃદય અત્યંત ઉત્તેજિત અને ત્રાસદાયક થઈને જોરથી ધડકવા લાગ્યું.

વળી પાછી તે વિચાર કરવા લાગી કે—“ કાન્તિલાલ—પાપાત્મા કાન્તિલાલ જે પ્રમાણે ઉન્મત્ત બની ચાલ્યો ગયો તે ઉપરથી તો તે કોઈ પણ પ્રકારે મ્હારો સર્વનાશ કર્યા સિવાય નહિ રહે. તે મ્હોટો માણસ છે, તેની પાસે પૈસા પણ છે; કદાચ તે માણસાં એકઠાં કરીને મ્હને ફસાવશે તો કોણ મ્હારી રક્ષા કરશે ?”

તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓ નીકળવા લાગ્યાં. તેણે દીન સ્વરે કહ્યું:—“ સ્વામી ! હૃદયેશ્વર ! તમે મ્હારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છો, પરંતુ મ્હારી દુર્દશા જોઈ શકતા નથી ? તમારા તે અતિ પવિત્ર

પ્રેમમુખને હૃદયમાં રાખીને મહા કળે આ અસાર સંસારમાં દિવસો ગુળારું છું, તેમાં વળી હવે દાનવની પ્રખર દષ્ટિએ પડી છું. તે હવે તેની માયા જાળનો વિસ્તાર કરે છે—તેની આંખોનાં અશ્રુઓ દ્વારા મ્હારી આંખોમાંથી અશ્રુઓ કઢાવવા માગે છે, તમારા પ્રેમની કૃપાથી તેમાં પણ કદાચ આત્મસંયમ કરી શકું; પરંતુ જો તે કદાચ તેના દાનવો બળનો વિકાસ કરે, જગ કપટ કરી મ્હારું હરણુ કરે ત્યારે મ્હારી રક્ષા કાણુ કરશે. પ્રભુ ! મ્હારા હૃદયમાં શક્તિ આપો. તમારા કર્ણ પ્રેમથી મ્હારું હૃદય પૂર્ણ રાખજો કે જોથી હું આત્મ સંયમ કરવાની શક્તિ ધરાવી શકું—દાનવના બળતા અગ્નિમાં બળિ-ભૂત થઈ ના જઉં.”

દિગ્વધૂના અંગને કંપાવીને પવન બહાવા લાગ્યો. કોઈ દૂરના ખીલેલા કુસુમના પરિમલે આવી કિશોરીની પર્ણકુટીને સુગંધમય બનાવી દીધી. કિશોરીના કાનમાં કોઈ એક અજાણી અંસરીની અજાણી રાગણીથી અનંત ગાન સંભળાવા લાગ્યું. કિશોરી નિદ્રાધીન થઈ ગઈ. નિદ્રામાં તેને સ્વપ્ન આવ્યું કે, એક દિગ્વ્ય શાન્ત જ્યોતિર્મય પુરૂષ આવીને તેને અભયદાન દેવા લાગ્યો કે, “ત્યારે બહીવાની કંઈ પણ જરૂર નથી. હું દુષ્ટોને દમન અને શિષ્ટોનું પાલન કરી શકું છું. હું અધર્મના રાજ્યનો નાશ કરીને, ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપી શકું છું. હું ક્ષુદ્રમાં પણ ક્ષુદ્ર છું અને જગત્માં અનેક પ્રકારના અવતારો લઈ શકું છું. સમસ્ત જગત્ મ્હારા અવતારત્વનો આભાસ છે. મ્હને યાદ કરતાંજ હું આવું છું. પૃથ્વીએ પાપ ભારથી આક્રાંત થઈ જઈને મ્હને બોલાવ્યો હતો, ત્યારે હું તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી વ્યાપી શક્તિ ધારણુ કરી, અવતર્યો હતો. જેને માટે મ્હને બોલાવવામાં આવ્યો હોય—જેવું પ્રયોજન હોય તેવુંજ સ્વરૂપ ધારણુ કરીને હું અવતાર લઉં છું. મ્હોટામાં મ્હોટી ચીજથી તે એક અણુ પર્યંત સર્વ-

ત્રમાં મ્હારો વાસ છે. ઘેરેઘેર મ્હારો અવતાર છે. આ વખતે પાપીના પાપના આકર્ષણે હુંજ તેની વાસનાનો વન્હ, પ્રાર્થિત પદાર્થ થઇને દેખા દઇશ. જે મ્હને જે ભાવે યાદ કરે-જે કાર્યને માટે મ્હારી મદદ માગે તેજ પ્રમાણે હું તેને મ્હારું દર્શન દઉં છું. તું શું મ્હને ઓળખી શકતી નથી ? ”

કિશોરીએ સ્વપ્નના મોહમાં, ઘોર નિદ્રામાં નજર કરીને જોયું તો સાક્ષાત્ પરમાત્માની મૂર્તિ જાણે તેની સન્મુખ આવીને ખડી થઇ હતી.

સ્વપ્નમાં કિશોરીએ કર્ણાજનક વિલાપ કરીને કહ્યું:—“ આટલા દિવસ સુધી તમે મ્હને કેમ દર્શન દીધાં નહોતાં ? હું તમને જોયા સિવાય રહી શકતી નહોતી. ”

તે મૂર્તિએ મધુર સ્વરે કહ્યું:—“ કિશોરી ! હું જે દેશમાં છું તે દેશમાં પાર્થિવ માયા-મમતાનું આકર્ષણ નથી. તું આ દેશમાં રહીને પણ જે કદાચ સંયમ સાધનાના-પૂણ્યના આકર્ષણે ઓઝારી શકે તો, હું ના આવું એમ બને નહિ. તું પૂણ્યવતી છે-અન્ય વિધવા-ઓની માફક ત્હેં પણ ઇન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવ્યો છે; લેથીજ આવ્યો છું, હવે જવાનો નથી. ”

સ્વપ્નું પુરું થઇ ગયું. પરમાત્માની જ્યોતિ અદ્રશ્ય થતાં તે રડી પડી; દુઃખથી તેની નિંદ્રા ઉડી ગઇ. તેણે આંખો ખોલીને જોયું તો પ્રાતઃકાળ થયો હતો. પક્ષીઓ ‘કય’ ‘કય’ કરતાં બારણા આગળ પડેલા આહારાદિની તપાસમાં મગ્ન થયાં હતાં.

કિશોરી બિજાનામાં ઉડીને બેઠી થઇ. તેના હૃદયમાં સ્વપ્નની વાત તરી આવી. કેટલા દિવસ પછી ક્ષણ માત્રને માટે સ્વપ્નમાં દર્શન દઇ ચૈતન્ય કરીને તેઓ ક્યાં ગયા ! ? આ દાસીને જ્યારે યાદ કરી છે ત્યારે જતા કેમ રહ્યા ? કિશોરીના બન્ને ગાલો ઉપરથી અશ્રુઓ સરી પડતાં હતાં. તેણે મનમાં મનમાં કહ્યું:—“ આવું મિથ્યા

સ્વપ્નું પણ હું રોજ રોજ કેમ જોવા પામતી નથી ? એવું મધુર દર્શન સ્વપ્નમાં રોજ કેમ જોઈ શકતી નથી ? મ્હારું સમસ્ત જીવન એવાં સ્વપ્નો જોવામાંજ કેમ પસાર થતું નથી ? ”

કિશોરીની માતા ધણી સમયથી જાગી ઉઠી હતી તેણે અત્યારે કિશોરીના ઓરડામાં આવીને જોયું તો કિશોરી જાગી હતી; પરંતુ અત્યંત ચિંતામગ્ન થઈને બેઠી હતી. તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે વિચાર્યું કે, પ્રકુલ્લમયી પુત્રી કાન્તિલાલ ચાલ્યો ગયો ત્યારથી આટલી બધી ચિંતામગ્ન આટલી બધી હિંસ અને વિષ્ણુ કેમ જણાય છે ! તેની પુત્રી જો કે એવી નથી ! તો પણ દુર્જન રિપુ સંવર્ણા મનુષ્યોને ક્યારે અને કયે રસ્તે દોરશે તે કંઈ કહી શકાતું નથી.

કિશોરીની માતાએ કંપતા હૃદયે, વિસ્મય-વિષ્ણુ નયને કિશોરીની પાસે જઈને કહ્યું:—“ કિશોરી ! હું ત્હારી માતા છું. મ્હને એક વાત સાચી કહીશ ? ”

અજાણીથી આંખો ફાટી માતાના મોં રહામે જોઈને કિશોરીએ કહ્યું:—“ મા ! હું કોઈ દિવસ ત્હારી પાસે મિથ્યા બોલી છું ખરી ? ”

“ બોલી નથી, અને આજ પણ બોલીશ નહિને ? ”

“ નક્કી નહિ બોલું. ”

“ કાન્તિલાલ આવીને તરત ચાલ્યા કેમ ગયા ? ”

“ તે હું ખરાબર જાણતી નથી. ”

“ તેમણે ત્હને કંઈ કહ્યું હતું ? ”

“ તે પાપાત્મા છે. ”

કિશોરીની માતા ચમકી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—“ આવો ગૃહસ્થ માણસ પાપાત્મા ! હવે જો હું તેને કોઈ વખત આપણા ગામમાં પણ જોઈશ તો તેની ધુળ કાઢી નાંખીશ. ”

કિશોરી:—“ મા, તું મ્હારે માટે કંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. આ દુઃખિનીનો તેતું સતીત્વજ ઉદ્ધાર કરશે. ”

કિશોરીની માતા પુત્રીને સતીત્વ સંબંધી અનેક સદુપદેશ આપીને ચાલી ગઈ. કિશોરી પણ ઉડીને બહાર ગઈ.

ત્યારપછી લગભગ ત્રણેક માસ પસાર થઈ ગયા. એક દિવસ મધ્યાહ્નકાળે જ્યારે મા દિકરી ઘરમાં એકલાં બેઠાં હતાં, ત્યારે કિશોરીને તેની માતાએ લજ્જાથી મસ્તક નમાવીને જણાવ્યું કે, “ આટલે લાંબે સમયે આવી વૃદ્ધાવસ્થામાં મ્હારે વળી એક ઉપાધી આવી પડી છે. ”

કિશોરીએ તેની માતાને તે ઉપાધી શી છે તેનો પ્રશ્ન પૂછતાં તેની માતાએ કહ્યું:—“ હું ગર્ભવતી છું અને ત્રણ માસ થયા છે. ”

કિશોરીના મ્હોં ઉપર હાસ્ય પ્રકટી નીકળ્યું. તેણે કહ્યું:—“ મા ! જો મ્હારે એકાદ બાઈ આવે તો આપણાં સંબંધાં દુઃખોનો અંત આવે. ”

“ તેને શું ખવરાવીને મ્હોટા કરીશું ? ”

“ જો આપણે ખાઈશું તે. ”

“ આપણે તો અનાજ ખાઈએ છીએ અને તેને તો દૂધ વેંદશે. ”

“ મ્હારા પિતાશ્રી નોકરી કરે છે ને; પુત્રના કલ્યાણથી પિતાની ઉત્તરિ થશે. ”

“ પરંતુ હું શરમાઈને મરી જઈશું. આટલે વખતે વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી સગા કંઈ થઈ ? લોકો શું કહેશે ? ”

“ આપણને આટલું ખર્ચ દુઃખ પડતું જોઈ ભગવાનની જ્યારે મ્હને બાઈ આપવાની મરજી છે, તો પછી તેમાં લોકો શું કહેવાના હતા ? ”

“ આહા ! હવે તે ક્યારે બણી ગણીને માણસ થશે અને નોકરી



ચાકરી કરી આપણું દુઃખ નિવારણ કરશે. અને અમે કેટલા દિવસ જીવીને તેની કમાણી ખાઈશું ! ”

કિશોરીની માતા જઈને શય્યામાં સૂઈ રહી, અને નિદ્રાધીન થઈ ગઈ. કિશોરી એકાદ પુસ્તક ખોલીને વાંચવા બેઠી; પરંતુ પુસ્તક ઉપર તેનું ચિત્ત ચોટ્યું નહિ. તે એક પ્રકારના ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ હતી.

એવામાં એક જણે આવી બહારથી ખૂમ મારી કે, “ રામશંકર શાસ્ત્રીનું ઘર આ કે ? ”

કિશોરીએ જલદીથી ખાસણું ખોલીને પૂછ્યું કે, — “ કોણ છે ? ”  
જેણે ખૂમ મારી હતી તેણે કહ્યું: — “ હું સ્ટેશન ઉપરથી ગાડી લઈને આવ્યો છું, ગાડીમાં એક બાઈ આવેલાં છે. ”

કિશોરીએ તેની માતાને જગાડી. માતા જગી ઉઠી એટલે અન્ને મા દિકરી ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં હતાં, તેવામાં તે બાઈ પોતેજ ગાડીમાંથી ઉતરીને ઘર તરફ આવી પહોંચી; ખાસણા આગળ ત્રણેનો, મેળાપ થયો. આવનાર બાઈ તે કાન્તિલાલની સાસુ સૂરજ ડોશી હતાં.

સૂરજ ડોશીને જોઈને કિશોરીની માતાનું મોઢું ઉતરી ગયું. તેણે વિચાર્યું કે, નક્કી તેઓએ કાન્તિલાલ અહિંયાં હશે એમ ધાર્યું હશે નહિ તો આટલે દૂર કેમ આવે ! ? તેને એક વખત વિચાર આવ્યો કે લાવ તેમને પાછાં કાઢું; પરંતુ તેમના ઉપકારોનું સ્મરણ થતાં તે તેમ કરી શકી નહિ. તેણે મોઢું ચડાવીને પૂછ્યું: — “ કેમ આવવું પડ્યું, કહો. ”

“ કેમ, નાં આવીએ ? ”

“ અમારા આ ન્હાના સરખા ગામમાં—આટલે ખર્ચે દૂર આવવાનું કંઈ પ્રયોજન તો હોવું જોઈએને ? ”

“ તમે તે કેવાં માણસ છો ? અમારે ઘેર આવી એટલા બધા દિવસ રહી ગયાં, ધરના પૈસા ખરચી તમને આદતમાંથી મુક્ત કર્યાં અને અમે તમારે ત્યાં આવ્યાં ત્યારે મન દધને બોલાવતાં પણ નથી ? ”

“ ના, મા ! મન દધને કેમ ના બોલાવીએ ! બહું લાગી આવે છે. અમે ગરીબ એટલે આવું કરવું જોઈએ ? ”

“ અમે તમારું શું બગાડ્યું છે ? ”

“ તમે તો નહિ પરંતુ તમારા જમાઇએ. ”

“ એ જાણવાને માટે તો હું અહિંયાં આવી છું. ”

કિશોરીની માતાને હવે કંઈક શાન્તિ વળી. તે સૂરજ ડોશીનો હાથ પકડીને તેમને ઘરમાં લઇ ગઇ. કિશોરી પણ તેમની પાછળ પાછળ ઘરમાં ગઇ.

ઘરમાં ગયા પછી સૂરજ ડોશીએ કહ્યું:—“ અમારા જમાઈ ઘેરથી નીકળ્યો છે, ત્યારનો તેનો પતોજ નથી. તે શું અહિંયાં આવ્યો હતો ? ”

કિ-માતા:—“ હા, બહુ દિવસ થયા, એક દિવસ સ્થાયંકાળે આવીને તેજ વખતે ચાલ્યા ગયા હતા. ”

સૂરજ ડોશી:—“ તેણે અહિં આવીને કંઈ કહ્યું હતું ? ”

કિ-માતા:—“ તેમણે જે કંઈ કહ્યું હશે તે મહેં સાંભળ્યું નથી. ” શું કરીએ અમે ગરીબ માણસ રહ્યાં. તેઓ જો અહિંયાં રહેવાના હોત તો ખરાબર સાંભળીને પણ જાત. ”

સૂરજ ડોશી:—“ તમે અમારે ત્યાંથી અહિં આવ્યાં, કે તરત મહારી સરસ્વતીને માલૂમ પડ્યું કે, તમારી કિશોરીનું રૂપ જોઇ ન અંજાઇ ગયો છે. તેણે મહેને તેજ વખતે અહિંયાં આવી તમને ચેતાવી દેવાની સૂચના કરી હતી. ”

કિ-માતા:—“ ત્યારે આવ્યાં કેમ નહિ ? ”

સૂરજ ડોશી:—“ નવનિતને સાથે લઇને આવવાનો વિચાર ક્યો હતો પણ તેને કંઈ અગત્યનું કામ આવી પડવાથી તે આવી શક્યો નહિ. ”

કિ-માતા:—“ તમે ખાત્રી રાખજો કે આ સદ્ગુણી માતાની સદ્ગુણી છોકરી કિશોરી કદાપિ અધર્મનો રસ્તો આદરશે નહિ. તમે તમારા જમાઇને સાચવજો. ”

સૂરજ ડોશી:—“ જ્ઞેન ! એનો તો કંઈ પત્તોજ નથી. ”

કિ-માતા:—“ ભાવીમાં લખેલું કદાપિ મિથ્યા થતું નથી; તો પણ અમારા જેવા ગરીબ માણસો ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર ના થાય એટલી કૃપાદષ્ટિ રાખજો. ”

સૂરજ ડોશી:—“ હું તમને માત્ર સાવચેત રહેવાનું કહેવાને આટલે દૂર સુધી આવી નથી; પરંતુ ખીજી પણ એક વાત કહેવાને આવી છું. મ્હારી સરસ્વતીને એવો ડર રહે છે કે, કિશોરીની આંખોના આપરૂપી અમિથી તેના પતિનું હૃદય બળી જશે તો તેના જન્મારો ધુળમાં મળી જશે; માટે જ્ઞેન ! તેમ ન બને તેનું ખાસ ધ્યાન રાખજો. ”

કિ-માતા:—“ સતીનું અપમાન કરવાથી યા સતી ઉપર બળ-પ્રયોગ અજમાવવાથી એમ બનવું અસંભવિત નથી. ”

સૂરજ ડોશી:—“ હું તમને એટલુંજ કહું છું કે જો તમે કોઈપણ પ્રકારના અત્યાચારની સંભાવના બાળી શકો, તો તેજ સમયે મ્હને મુખાઈ બગર આપજો. અમારે ખાતર એટલું ચોક્કસ યાદ રાખજો. ”

કિ-માતા:—“ અમને પણ તમે મદદ કરી છે. હું જરૂર બગર આપીશ. ઇશ્વર કરે ને તેમને સદ્ગુણિ પ્રાપ્ત થાય. અમે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો વેઠીએ છીએ, તેમાં તેઓ વધારો કરી હેરાન ના કરે એટલે બસ. ”

ત્યારપછી એકદ દિવસ ત્યાં આગળ રહીને સૂરજ ડાહી મુંબાઇ આસ્થા આવ્યા.



પ્રકરણ ૯ મું.



માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ.

સુખેદુઃખે કિશોરી અને તેની માતા પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં. બરાબર નવ મહિને કિશોરીની માતાને પુત્રનો પ્રસવ થયો. તે પુત્રનું મુખ જોઇને મા દિકરી આશ્ચર્યમાં પડી ગયાં. તેનું મુખ અપૂર્વ તેજસ્વિ હતું.

કિશોરીના પિતૃસંસારમાં હવે પહેલાં જોટલું દુઃખ જણાતું નહોતું. શાસ્ત્રી મહાશય પ્રથમ તો દશ રૂપિયાની નોકરીમાં રહ્યા હતા પણ પછીથી તેમનો પગાર વધારીને પંદર રૂપિયા કરવામાં આવ્યો હતો. તે પંદર રૂપિયામાંથી પ્રતિમાસે પાંચેક રૂપિયાનો સંચય કરી કિશોરી અને તેની માતા પોતાનો ગરીબ ગૃહસંસાર આનંદથી ચલાવતાં હતાં.

કિશોરીની માતાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો ખરો પરંતુ સુવાવડમાંથીજ કિશોરીએ તેનું પાલન કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. કિશોરીની માતા પણ કહેતી કે, “ત્હારા પેટે તેને અવતરવાનો ઉપાય નહિ હોવાથીજ તેણે મ્હારે પેટે જન્મ લીધો છે; નહિં તો એ ત્હારોજ હોત.”

પુત્ર જેમ જેમ મ્હોટો થવા લાગ્યો તેમ તેમ કિશોરીનો આનંદ પણ વધવા લાગ્યો. તે અત્યંત આશા રાખતી હતી કે, તેના બાપ આવીને પુત્રને જોશે તો તેમના આનંદની સીમા રહેશે નહિ.

પરંતુ મનુષ્ય ધારે છે કંઈ અને કર્મફળના વિશાળ વાવેલા

ખીજથી થાય છે કંઈ ! કિશોરી ધારતી હતી કે, તેના બાપ પુત્રનું મ્હોં જોઈ અત્યંત આનંદી થશે ત્યારે તે પ્રમાણે નહિ બનતાં તેના પિતા-શ્રીના દેવલોક પામ્યાના સમાચાર આવી પહોંચ્યા અને તેથી તેનું અંધકારમય જીવન વધારે અંધકારમાં કુળી ગયું.

કલેકટરના હેડક્વાર્ટ્સ સાહેબે એક માણસ સાથે પચીશેક રૂપિયા અને એક પત્ર મોકલાવ્યો હતો. તે કાળોત્રીમાં તેમના પરલોકમાં પહોંચ્યાના સમાચાર લખેલા હતા. શાસ્ત્રી મહાશય ત્રણેક દિવસનો જવર ભોગવીને, આ લોકમાંથી ચાલ્યા ગયા હતા. આ પચીશ રૂપિયા તેમના પગાર પેટે લેણા નીકળતા હોવાથી હેડક્વાર્ટ્સ સાહેબે તેમના ગરીબ કુટુંબને પોતાના માણસ સાથે મોકલાવી આપ્યા હતા.

આ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળી કિશોરી અને તેની માતા હાહાકાર કરી ઉઠ્યાં. તેમના રૂદનથી વનમાંનાં પશુ પક્ષીઓ પણ રડવા લાગ્યાં. કિશોરીના કાકા ગોપાળચંદ્ર ફક્ત એક વખત આવીને તેમને મળી ગયા હતા, પરંતુ કામએ તેમના મ્હોં ઉપર શોક યા સહાનુભૂતિનાં કાંઈ પણ ચિન્હો નોંધ્યા નહોતાં. ગમે તેમ કરી મા દિકરીએ પોતાની સ્થિતિને અનુસરીને શાસ્ત્રી મહાશયની શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરી. પુત્રને બાળામાં લઈને હવે કિશોરી પિતાના શોકનું વિસર્જન કરવા લાગી.

પિતાના શ્રાદ્ધ પહેલાં કિશોરીએ એક વખત તેના સાસરે એક માણસ મોકલ્યું હતું; પરંતુ વેણીશંકર રોગાધીન થઈ, શય્યાવશ થયેલા જણાવી તેમણે કંઈ પણ સહાય નહિ કરતાં માણસને પાછું મોકલ્યું હતું.

મહા મુશીગતે શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરી રહ્યા પછી બંને મા દિકરી મહેનત મજૂરી કરીને દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં; પરંતુ વિધાતાને તે પણ રૂચ્યું નહિ. તેણે તેના નિર્માણનો ગૂઢ ઉદ્દેશ બ્યર્થ થઈ

જય છે અથવા કર્મફળના પ્રવાહની ગતિ આડે રસ્તે જય છે, એમ ધારી તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખી. કિશોરી પોતાનો આશ્રય, એક માત્ર શાન્તિ પ્રદાયિની જનની હતી તેને પણ તે ખોઈ ખેડી.

કિશોરીની મા પતિનો શોક વિસારી શકી નહિ. અથવા તો વિધાતાની એજ પ્રમાણેની જીવનદોરીથી તેઓ બંધાયેલા હશે. તેથી તે દિન પ્રતિદિન સુકાવા લાગી. તે એક વખત પણ પૂરું ખાઈ શકતી નહોતી. કિશોરી જે કદાચ તેને જન્મવાનો આગ્રહ કરતી તો તે રૂચી નથી એમ જણાવતી. પુત્ર અને કિશોરીની સાથે તે ગૃહકાર્યમાં મનઃસંયોગ કરતી હતી ખરી; પરંતુ હસ્તેશમાં તેને પતિ યાદ આવતાં, વ્યાકુળ નેત્રે આમ તેમ જોઈ, તે ઉંડો નિસાસો નાંખતી હતી અને પાછી ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતી હતી. પતિવૃત્તા પતિનો ત્યાગ કરીને વધારે વખત આ જગતમાં રહી શકી નહિ. એક વર્ષ થતા થતામાં તો અકસ્માત એક દિવસે તેનું માથું દુઃખી આવ્યું અને તેથી તેનો આત્મા તેના સ્વામી પાસે સુર લોકમાં ચાલ્યો ગયો.

એક વર્ષના બાળકને લઇને કિશોરી માતાને માટે રૂદ્ધ કરવા લાગી. બાળકમાં સમજણ નહોતી તેથી તે તેની મ્હોટી બહેનને રડતી જોઈ પેતે પણ રડતું હતું. બાળકના રૂદ્ધથી કિશોરીને એથી પણ વધારે લાગી આવતું હતું.

ગામના દરેક માણસો પાસેથી બિક્ષા માગી લાવી કિશોરીએ માતાનો પિંડ મૂક્યો; પરંતુ હવે પોતાનો નિર્વાહ શી રીતે ચલાવી શકે ? પાસે એકેકે પૈસો મળે નહિ—ધરનાં તમામ તાંબા પિત્તળનાં વાસણો વેચી નાંખી કેટલાએક દિવસો પસાર કર્યાં! પરંતુ હવે ચાલે તેમ નહોતું. બાળકને જે જરા દૂધ ના મળે તો તે બચે શી રીતે ?

આ દુર્દશામાં—આ નિરાશ્રયમાં કિશોરીનો એક માત્ર આધાર આ અવલંબન કમળા હતી. કમળાના પિતા પૈસેટકે સાધારણ રીતે

સુખી હતા. તેમને ત્યાં બધાં ઠારા હતાં, તેમ દૂધની પણ ખોટ નહોતી. કમળા હમ્મેશાં કિશોરીને તેના બાઈ માટે એક લોટા ભરીને દૂધ આપતી હતી. તે ઉપરજ તે બાળકનું જીવન ટકી રહ્યું હતું.

કિશોરીએ બાળકનું નામ, નરેન્દ્ર રાખ્યું હતું.

એક દિવસ કિશોરીએ કમળાને ગળે વળગી પડી રૂદ્ધ કરતાં કરતાં કહ્યું:—“હવે મ્હારે શું કરવું, તેની મ્હને કંઈ સૂઝ પડતી નથી.”

કમળાની આંખોમાં પણ આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે કહ્યું:—“શી બાબત સૂઝ પડતી નથી.”

કિશોરી:—“અનાહારે મરવામાં હું દિલગીર નથી; પરંતુ આ બાળકનો વિચાર આવતાં અસ્થિર મન જાળી જાય છે.”

કમળા:—“બાળકના સંબંધમાં અસ્થિર થવા જેવું શું છે?”

કિશોરી:—“બાળકને લાંબને હવે હું ક્યાં જાઉં? થોડુંક દૂધ તો જાણે તું આપે છે, પરંતુ હવે શિયાળો આવે છે તેથી તેને માટે કપડાં ક્યાંથી લાવું? ઇશ્વરની મહેરબાનીથી જેમ જેમ તે મ્હોટો થતો જશે, તેમ તેમ તેને કપડાં લતાં વગેરેની જરૂર પડશે. હું અભાગિની એ સમજું ક્યાંથી લાવી આપીશ?”

કમળા:—“આ વખતે હું એને કપડાં કરાવી આપીશ.”

કિશોરી:—“અરે બહેન! કર્મદોષે આપણે બન્ને સરખા છીએ.”

કમળા:—“નહિંતો શું ત્હને રડતી જોઈને હું ખેંસી રહેત?”

કિશોરી:—“કહે તો એક કામ કરે!”

કમળા:—“શું?”

કિશોરી:—“લાંબને લાંબને મ્હારે સાસરે જાઉં તો સાસરીઆં શું મુકી અનાજ નહિ આપે?”

કમળા:—“તેમને ત્યાં ખાવાની શી ખોટ છે? કેમ નહિ આપે? તે કંઈ પારકું ઘર નથી, પણ જોઈને પણ ખેંસ.”

કિશોરીએ એજ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો; પરંતુ તે ત્યાં જાય શી રીતે ? માડાવાળાને પૈસા પણ ક્યાંથી લાવીને આપે ? કમળાએ એ વાત સંભળીને પોતાની પાંચ રૂપિયાની પુંજમાંથી બે રૂપિયા તેને લાડ માટે આપ્યા.

કિશોરીએ સાસરે જવાનો દિવસ નક્કી કર્યો, એવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે, તેના સસરાનું મૃત્યુ થયું છે, અને તેમના શ્રાદ્ધના દિવસો નજીક આવી પહોંચ્યા છે.

કમળાએ કહ્યું:—“ ઘણો સારો યોગ મળ્યો છે. શ્રાદ્ધને બહાને ત્યાં જા.”

અભિમાનિની કિશોરીએ કહ્યું:—“ તેમણે આવા પ્રસંગે પણ મ્હને યાદ કરી નથી, માટે મ્હારે જવુંજ નથી. તું જાણે છે કે, વિના નિમંત્રણે પિતાને ત્યાં જવાથી સતી દાક્ષાયણીની કેવી દુર્ગતિ થઈ હતી.

કમળા થાકીને ચાલી ગઈ. એવામાં ટપાલવાળો આવીને કિશોરીના નામનો એક પત્ર આપી ગયો. પત્ર કવરમાં ખીડેલો હતો. કિશોરીએ તે ખોલીને વાંચી જોયો. તે પત્ર કાન્તિલાલે નાશિકથી લખ્યો હતો. તેણે લખ્યું હતું કે, ત્હારા પ્રેમને લીધે હું સન્યાસી થયો છું. હું ઘેરથી એક હજાર રૂપિયા લઈને આવ્યો હતો, પરંતુ હવે મ્હને પૈસાની જરૂર નથી. મ્હારો વિચાર એ રૂપિયા કાઢીને દાન કરી દેવાનો છે. ત્હારે પૈસાનું બહુ દુઃખ છે. જો ત્હારો તે સ્વીકારવાનો વિચાર હોય તો વળતી ટપાલે કાગળ લખજો; મનીઓરડર કરીને મોકલી આપીશ. મ્હને શું કાંઈ પેલી વિદાયના સાયંકાળની માફક ક્ષણમાત્રને માટે પણ યાદ કરે છે ? ”

કિશોરી પત્ર વાંચીને સ્તબ્ધ થઈ જઈ વિચાર કરવા લાગી.





# કર્મ-બન્ધન.

અવજાનન્તિ મામ્ મૂઢા માનુષીમ્ તનુમાશ્રિતમ્ ।  
પરમ્ ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥  
મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।  
રાક્ષસીમાસુરીણૈવ પ્રકૃતિમ્ મોહિનીમ્ શ્રિતાઃ ॥

ૐઽ ચોથો.

## પ્રકરણ ૧ લું.



પુનઃ સાસરે.

પુણ્યશક્તિ અને પાપશક્તિ વડે આંતરિક જગતની ઉત્પત્તિ છે. આ બંને શક્તિઓનો હમ્મેશ સંગ્રામ થાય છે. એ યુદ્ધમાં કોઈ વખત પાપનો જય થાય છે તો કોઈ વાર પુણ્યનો પણ જય થાય છે. બંને શક્તિઓ ઘણું ખર્ચ એકજ મનુષ્યના અંતરમાં રહે છે. કોઈનામાં પાપશક્તિ અધિક હોય છે, તો કોઈનામાં પુણ્યશક્તિ અધિક હોય છે. કોઈનામાં બંને સમાન પણ હોય છે. વળી કોઈ કોઈ મનુષ્યો એવાં પણ માલૂમ પડે છે કે, જેનું અધ્યાત્મ જીવન સ્વભાવિક રીતે પવિત્ર હોય છે—પાપ પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલું હોતું નથી. પુર્વ જન્મના કર્મફળે ચિત્ત શુદ્ધિ માટે સ્ફટિક દર્શનની માફક તેમનું અધ્યાત્મ જીવન પવિત્ર હોય છે. એવા મનુષ્યના હૃદયમાં પાપ-શક્તિ જડની માફક અચળ હોય છે.

કિશોરીનું અધ્યાત્મ જીવન પણ સ્વભાવતઃ પવિત્ર હતું. પાપ શક્તિનો ત્યાં લેશ માત્ર પણ પ્રભાવ નહોતો. સેંકડો બલકે સહસ્ર દુઃખોમાં તેનું હૃદય એક દિવસને માટે પણ લાલસા-વાસના તરફ આકર્ષાયું નહોતું. સર્વે બાબતમાં તે આત્મસંયમનો મધુર અણકાર કરતી આવતી હતી. આ દુઃખદ અવસ્થામાં—પૈસાની તાણા તાણીના દિવસમાં કાન્તિલાલના એક હજાર રૂપિયાનો અનાયાસે મળી આવેલો લાભ મેળવવાની ઉત્તેજના કેટલા વખતને માટે ટકી રહે ? પૂણ્ય શક્તિએ કહ્યું:—“ ફરે ! તેથી શું થઈ ગયું ! જ્યાં આગળ પાપની આકાંક્ષા—પાપનો નિશ્વાસ રહેલો છે, તેનું દાન મહણ ના કરવું જોઈએ. ”

દુર્બળ-જડ-ગતિ રહિત પાપશક્તિએ હૃદયના એક ખૂણામાંથી  
 મૃદુ સ્વરે કહ્યું:-“ એમાં શું દોષ સમાયલો છે ? ”

સિંહની માફક છત્રંગ મારીને પુણ્યશક્તિએ કહ્યું:-“ શું ! એમાં  
 દોષ નથી ? એમાં તો બચકર દોષ સમાયલો છે. ”

પાપ:-“ શો દોષ છે, તે કહે જોઈએ. ”

પુણ્ય:-“ તેઓ મહારા શા સગા છે તે મ્હને આ રકમ દાનમાં  
 આપવાને તૈયાર થયા છે ? ”

પાપ:-સગા તો કંઈ નહિ.

પુણ્ય:-ત્યારે રૂપિયા આપવાને કેમ તૈયાર થયા છે ?

પાપ:-કેમ આપવાને તૈયાર થયા હશે તે તો કોણ જાણે. મ્હને  
 જાગે છે કે, તેમની તમારા પર ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા થઈ હશે.

પુણ્ય:-ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો આ જગતમાં કેટ-  
 ત્રાંચે લૂકાં લંગડાં અને આંધળાંઓ છે, તેમને નહિ આપતાં મ્હને  
 આપવાનું કંઈ કારણ ?

પાપ:-તેમના હૃદયમાં તમારે માટે કંઈ ભાવ હશે.

પુણ્ય:-એવો ભાવ રાખવાનું કંઈ કારણ ? એ ભાવ રાખવામાં  
 જરૂર મહા પાપનો આશ્રય સમાયલો હશે.

પાપ:-હશે, તું એમ સમજે તો એમ; હું તેમાંનું કંઈ પણ  
 માનતી નથી. જો એક વાત સાંભળ.

પુણ્ય:-શી, કહે.

પાપ:-પૈસાની આપણને બહુજ જરૂર છે. પાપમાં પડવું યા  
 ના પડવું તે આપણે જોવાનું છે, નહિ કે તેમને.

પુણ્ય:-ધૂળ પડી ત્હારા મ્હેં ઉપર.

પાપ:-કેમ ?

પુણ્ય:-પિંપળાનું ઝાડ શી રીતે ઉગે છે તે તું જાણે છે ?

પાપ:-શી રીતે ઉગે છે ?

પુણ્ય:-જોને કેટલા ન્હાના બીજમાંથી આટલું મોટું પીપ-  
ળાનું ઝાડ થાય છે ? એક બાજરીના ફાણા જેટલા ત્રીણા બીજ-  
માંથી મોટો પીપળો થાય છે. તાપ, જળ વગેરે સહાયક વસ્તુઓના  
પ્રતાપે તે કેટલો મોટો થઈ જાય છે.

પાપ:-તેથી શું થયું ?

પુણ્ય:-કોઈ પણ બીજનું બીજ જ્યારે જમીનમાં રોપાય છે  
ત્યારે અત્યંત ક્ષુદ્ર હોય છે; પરંતુ ધીમે ધીમે વધીને તે મોટું થઈ  
જાય છે. તેમ પાપનું બીજ પણ આ હૃદયરૂપી જમીનમાં રોપવામાં  
આવે તો ધીમે ધીમે તે પણ એટલું મોટું થયા સિવાય રહે નહિ.

પાપ:-ત્યારે શું કાન્તિલાલના પૈસા લેવા નહિ ?

પુણ્ય:-ના, નહિજ લેવા.

પાપ:-ત્યારે આપશું શી રીતે ?

પુણ્ય:-બિલ્લા માગીને.

પાપ:-બિલ્લા આપશે કાણ ?

પુણ્ય:-કોઈ નહિ આપે તો ઉપવાસ કરીને મરી જઈશું.

પાપ:-પરંતુ બાળકનો કંઈ ઉપાય ?

પુણ્ય:-જગતમાં કાણ કોનો ઉપાય કરી શકે છે ? તેના નસી-  
બમાં જેવું લખ્યું હશે તેવું તે ભોગવશે.

પાપ:-હું મ્હારી આંખે એનું દુઃખ જોઈ શકતી નથી.

પુણ્ય:-જો ના શકાય એટલે શું પાપ કરવું ?

પાપ:-પાપ શાનું ? એમાં કંઈ એટલો બધો દોષ નથી.

પુણ્ય:-જો સાંભળ ! કાન્તિલાલના પૈસા મહણ કરવાથી તેમને  
મ્હારી દુર્બળતાનો પરિચય થશે. પરિચય થયા પછી તે મ્હને હર્ષ  
કરીને પકડશે, અને પકડાયા પછી જેમ આગનો સ્પર્શ થતાં આપું

મકાન નહિ તો તેનો થોડો ઘણો અંશ પણ કોઈ દિવસ બળ્યા સિવાય રહેશે નહિ તેમ મારો દેહ પણ બધું થયા સિવાય રહેશે નહિ એ નક્કી સમજવું.

પાપશક્તિ પુણ્યશક્તિના પ્રભાવ આગળ હારી ગઇ. જો બન્ને શક્તિઓની સમાન સ્થિતિ હોત તો આજે-આજના ઝગડામાં પાપ શક્તિએ નક્કી જય મેળવ્યો હોત; પરંતુ એ ઘણી નિર્જીવ હતી તેથી પોતાની શક્તિનો ખરાબર વિકાસ કરી શકી નહિ. પ્રલોભન બતાવીને પુણ્યશક્તિને હરાવવામાં તે અસમર્થ નીવડી. કિશોરીએ તે વખતે કાન્તિલાલના પત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખી દૂર ફેંકી દીધો. તે પત્રનો ઉત્તર શા માટે આપે ? કાન્તિલાલ જેવા નિય આશયવાળા પાપાત્માના પત્રનો એક વખત ઉત્તર આપવાથી તે શું સહજમાં છોડે તેવો હતો ? દિવસમાં દશવાર પત્ર લખનાં પણ તે કદાપિ અકળાય તેમ નહોતો. પાપની છાયાનો શરીરને સ્પર્શ ના થાય તેવું કરવાનું પુણ્યાત્માનું કર્તવ્ય છે.

એ સમયે કિશોરી શી રીતે દિવસો કાઢવા તેનો વિચાર કરવા લાગી. તેને પોતાના જીવની કંઈ પણ ચિંતા નહોતી; પરંતુ નરેન્દ્રની ચિંતા હતી. ધીમે ધીમે હવે તે સમજણો થતો જાય છે. તથાપિ હજી તેને એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી થયું કે જેથી તે પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરી આત્મસંયમ કરવાને તત્પર થાય. સાઈ કપડું કે ખાવાની ચીજ જોતાં તેણે રીસાવાની શરૂઆત કરી છે. માગેલી ચીજ ના મળતાં રડીને તે આડો થાય છે, તે કિશોરી શી રીતે સહન કરી શકે ? નરેન્દ્રની ઉમ્મર અત્યારે માત્ર એ વર્ષની છે. એ વર્ષનો બાળક કોઈ કોઈ વાર એવી સરસ વાતો કરતો કે એ સાંભળીને કિશોરી ગાંડીધેલી બની જતી હતી. તેની બુદ્ધિ અને પ્રતિભા જોઈને પડોશના લોકો એમજ કહેતા હતા કે, જો નરેન્દ્ર જીવતો રહેશે, તો એક ભાગ્યશાળી પુરુષ થશે.

ધરમાં જે કાંઈ વાસણકુસણ વગેરે હતાં તે સધળાં વેચી દહને તેમજ પડોશના દશ માણસોની કૃપાથી અત્યારસુધી તો તેણે ચલાવ્યું; પરંતુ હવે ચાલે તેમ નહોતું. ઉન સોધયા વડે ભરત ગુંથણનો અત્યંત પરિશ્રમ કરીને કિશોરીએ જે કાંઈ થોડું ધણું દ્રવ્ય મેળવવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો તેમાં પણ એક વિધન આવી પડ્યું. જેઓ ઉધાર લઈ ગયા હતા તેમણે તેને પૈસાજ આપ્યા નહિ, તેથી છેવટે એ કાર્યમાં પણ કિશોરી નિરાશ થઈ ગઈ.

એક દિવસ સાયંકાળે કિશોરી નિરૂપાયે નરેન્દ્રને તેડીને તેના કાકા પાસે ગઈ.

ગોપાળચંદ્ર તે વખતે પોતાના પુત્રને પાસે બેસાડીને ખાળપોથી વંચાવી રહ્યા હતા.

નરેન્દ્રને લઈ કિશોરીએ ગોપાળચંદ્રની નજીકમાં બેસીને કહ્યું:-

“કાકા ! હું તમારી પાસે આવી છું.”

ગોપાળચંદ્રે વિસ્મય પામી કિશોરીના મ્હોં સ્થામે જોઈને કહ્યું:-

“કેમ ?”

“હવે મ્હારાથી ધર ચલાવી શકાતું નથી.”

“શું ?”

“પેટ ભરવું મ્હારે માટે મુશ્કિલ થઈ પડ્યું છે.”

“ખરી વાત છે. શું કરીએ બહેન !”

“મ્હારા પિતાશ્રી મરી ગયા હોવાથી મ્હારે માત્ર એક તમારીજ ઓથ છે. હું સત્યજ કહું છું કે અમે ભૂખે મરી જઈએ છીએ; અમારા હિમ્મત દયા કરો અને કાંઈક આશ્રય આપો.”

“બહેન ! હું શક્ય સમજીશું; પરંતુ ઇશ્વરે મ્હને એવો વખત આપ્યો છે. ક્યાં ?”

“કદાચ તમે મ્હને ખાવા નહિ આપો તો ચાલશે, કારણકે

હું જગતમાં બાર રૂપ છું—મ્હારી આ દુનિયામાં કંઈપણ જરૂર નથી; પરંતુ નરેન્દ્ર તો મ્હારા બાપનો વંશ રાખનાર છે માટે તેને માટે કંઈક કરો તો ઠીક નહિ તો તે બૂખે મરી જશે. ”

ગોપાળની પત્ની ધરમાં શય્યા ઉપર સૂઈ રહીને ‘તુલસીકૃત રામાયણ’ વાંચી રહી હતી તે કિશોરી ધરમાં આવી ત્યારથીજ વાંચવાનું બંધ કરી, ચોપડીમાં નગર રાખી એક ચિત્તે કાકા બત્રીજનો વાર્તાલાપ સાંભળી રહી હતી. કિશોરી આવી કે તરત તે સમજી ગઈ હતી કે, તે પોતાનાં રાદણાં રડવાને આવી હશે. તેનો નિર્બાધ સ્વામી તેની બત્રીજ ઉપર કેવી કૃપા કરી નાંખશે તેજ સાંભળવાને તે સ્થિર ચિત્તે બેસી રહી હતી. તેણે આ વખતે કઠોર સ્વરે કહ્યું:—“તો શું નરેન્દ્રને ખવડાવવું અમને બારે પડે તેમ છે ? પરંતુ એ છોકરો દુષ્ટ છે. મ્હારા રતિઆને તે દહાડે તેણે છુટી લાકડી મારી હતી. એવા છોકરાને તો હું મ્હારા ધરના ઉમરા ઉપર પણ પગ મૂકવા દઈશ નહિ.”

“કાકા બૈરીનાજ ગુલામ છે ” એમ કહી કિશોરી નરેન્દ્રને તેડીને ચાલી ગઈ. અભિમાનિની—અભાગિની કિશોરી ત્યાં આગળ ક્ષણજરને માટે પણ ઉભી રહી નહિ.

કિશોરી નરેન્દ્રને તેડીને તરતજ ઘેર આવી પહોંચ્યા; અને ધરમાં આવી નરેન્દ્રને છાતી સરસો ચાંપી ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડવા લાગી. તે પોતાનાં માઆપને યાદ કરીને રડતી હતી; રડતાં રડતાં કહેવા લાગી કે:— “તમે બધાં ક્યાં ગયાં ? આજે કાકાએ તમારા સુવર્ણ સમાન પુત્રને શું કહ્યું તે એકવાર આવીને સાંભળી જાઓ. જો તમારે બધાંને આત્મા જવાનો વિચાર હતો તો પછી મ્હને આ કર્મ—બંધનમાં જકડીને કેમ મૂકી ગયાં ? તમે સધળાં નિશ્ચિંત થયાં છો; પરંતુ હું આ બંધનમાં બંધાઈને ક્યાં સુધી તરફડીઆં માઈ ? મ્હારે માટે મરવું તો સહેલું છે. ના ખાઉ તો દેહભાગ કરી શકું તેમછું; પરંતુ આ

કર્મ—અંધનમાં અંધાઇને દસાઈ પડી છું. ઓ મા ! તું ક્યા છે ? તમે સઘળાં શું મ્હને ભૂલી ગયાં ? તમે એવાં તે કેવાં કઠોર હૃદયનાં થઈ ગયાં છો કે, આ મ્હારો બાઈ ખાધા પીધા વગર મરી જાય છે તેના તરફ સહજ પણ દયા દર્શાવતાં નથી ? ”

બહેનને રડતી જોઈ બાળક નરેન્દ્રને પણ ધણું લાગી આવ્યું.

તેણે પોતાના નાજુક હાથને કિશોરીના માથે મૂકીને કહ્યું:—  
“ બહેન, છાની રહે, નહિં તો હું પણ રોઇશ. ”

નરેન્દ્રને દુઃખ થતું જોઈ કિશોરી હૃદયની વેદનાને હૃદયમાં સમાવીને રડતી અટકી ગઇ. તેણે બાળકના મ્હોં ઉપર ચુંબન કરીને કહ્યું:—“ બાઈ ! આપણું આ દુઃખ તું નિવારણ કરી શકીશ ? ”

નરેન્દ્રે તરતજ ઉત્તર આપ્યો કે, “ જરૂર નિવારણ કરીશ. ”

તે વખતે વાડકીમાં જે થોડું ધણું દૂધ હતું તે નરેન્દ્રને પીવરાવી તેને સોડમાં લઇને કિશોરી સૂઈ ગઇ. થોડીવારમાં નરેન્દ્ર ઉઘી ગયો. કિશોરીને તે રાત્રે સહજમાં નિંદ્રા આવી નહિ. અત્યંત રૂદ્ધ કરી, અનેક પ્રકારના વિચારો કરી, તેણે નક્કી કર્યું કે, નરેન્દ્રને લઇને મ્હારે સાસરે જવું. તેમની સ્થિતિ કંઈ શોચનીય નથી. ત્યાં જઇ ગમે તેવું કાર્ય કરી પેટ ભરવામાં કંઈ દોષ નથી. વળી દિયરો હવે સ્વતંત્ર થયા છે એટલે તેને પેટ ભરવામાં કંઈપણ વિઘ્ન નડશે નહિ.

ખીજે દિવસે કમળાને કહી એકાદ ગાડું ભાડે કરી કિશોરી નરેન્દ્રને તેડીને પોતાને સાસરે આવી ગઇ.

૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨

પ્રકરણ ૨ જી.

પત્ની પત્નીના કલહ.

કિશોરી નરેન્દ્રને લઇને સાસરે તો આવી; પરંતુ સાસરીઆંતી જે જાહોજલાલી, જે અર્થ સંચય—સમૃદ્ધિ તે પહેલાં જોઇને ગઈ હતી



તેમાંનું અત્યારે કંઈપણ જણાતું નહોતું. તેમને ત્યાં પહેલાંના જેવો વૈભવ, પ્રીતિબંધન, વગેરે કંઈ પણ નહોતું. કોઈ ઠરેલ માણસ પણ રહ્યું નહોતું. સૌ સૌની વાતના સૌ મુખ્તીયાર થયા હતા. પહેલાં માત્ર એક કિશોરીનાજ સંબંધમાં ઝગડો ચાલતો હતો; ત્યારે હાલ ધડીએ ધડીએ, પલકે પલકે, એક બીજાની સાથે ઝગડો ચાલતા હતા. મા દિકરી, ભાઈ ભાઈ, સાસુ વહુ, દેગણી જોડાણી વગેરેને હમ્મેશાં એક બીજા સાથે ઝગડો થયા કરતો હતો. દેવ સેવાની ઓરડીમાં હવે ધંટડીનો અવાજ સંભળાતો નહોતો. ધુપ નૈવેદ્યનું તો નામ નિશાન પણ જણાતું નહોતું. અત્યારે ઘરમાં રતનચંદ ગુમાસ્તાનોજ પૂર ખહાર હતો. કારણ કે, કિશોરીના બન્ને દિયરો દુર્ગુણી નીકળ્યા હતા. મોટો દિયર મણીલાલ ઘેર રહી ગાંભે પી નીચ લોકોની સાથે ફર્યા કરતો હતો અને ન્હાનો દિયર મોતીલાલ મુંબાઈ જઈને એક નાટક કંપનીમાં રહ્યો હતો. ગણિકાઓના અવાસ અને મદ્યપાન એજ તેના જીવનની સાર-જૂત વસ્તુઓ હતી. નાટક કંપનીમાંથી તેને કેટલો પગાર મળતો હતો તે કોઈ જણાતું નહોતું; તો પણ પ્રત્યેક માસે તેને ઘેરથી પચીશ રૂપિયા મોકલી આપવા પડતા હતા. એક વખત પ્રતિવાદ કરીને તેની સ્ત્રીએ તેને લખ્યું હતું કે, “ તમે જ્યારે પરદેશમાં રહીને, ઘેરથી પૈસા મંગાવી કુમાર્ગે વાપરો છો ત્યારે અમે ખાઈશું શું ? ” તેના જવાબમાં તેણે લખ્યું હતું કે, “ મિલકત મ્હારા બાપની છે. બાપની મિલકતનો હું અધિકારી છું. મ્હને મળેલી મિલકત હું ઉડાવી દઉં છું એમાં કોઈને શું ? પૈસા કંઈ ત્હારો બાપ આપતો નથી, કે હું ઉડાવી ના દઉં. ત્હારા બાપના પૈસા આવે ત્યારે તું બ્રહ્મભોજનમાં વાપરજે; પરંતુ આ સંબંધી તું ફરીથી મ્હને કંઈપણ લખીશ નહિ. ” આ પ્રમાણેના ગૃહસંસારમાં રતનચંદ કરતો કારવતો “થાય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે ? ત્રીજો દિયર ધણો ન્હાનો હતો. તેને તો બિચારાને કોઈ જણાતું નહોતું.

તેને લાકડાંનાં કાષ માત્ર મિલકત ઉપર દેખરેખ રાખતો નહોતો. પંચાલ પાસે ગળા એટલે ચંચુ. આથી લુચ્ચા રતનચંદ આયકમા ને ધણુ ખરો સમ દોષવા કરી જવા લાગ્યો. વિદ્યાસિની પુત્રના ગુનાયત પાતાની કરી, નેક વતવાન ગૃહસ્થના ધરનો કરતો કારણના વડ રતનચંદ પણ પાતાનુ ચત્રિ ડીક રાખી શક્યો હતો એમ કહી શકશે નહીં. રતનચંદ પણ ગાંઝે તથા મઘ વંત્રતો હતો તેવી તેને પણ પૈસાની ઘણી જરૂર પડતી હતી. તે વસુલ કરેલા પૈસા આપડામાં જમે નહિ કરતા પાતાના ખિરસામાં સેરવી દઈ વિદ્યાસ વ્યસનામાં કેડાવી દેતા હતા.

સાસરાના સંસારની આવી અવ્યવસ્થા જોઈ કિશોરીની આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેને તેના સ્વામી અને સસરાની વાતો એકે એકે યાદ આવવા લાગી. જો તેઓ અત્યારે હયાત હોત, તો તેમના સુવર્ણમય સંસારને આમ ભગ્નિભૂત થઈ જવા દેત ખરા કે ? કિશોરીને જોકે, એક દિવસ અત્યંત નિષ્કુરંબાવે આ ઘરમાંથી કહાડી મૂકવામાં આવી હતી, તો પણ એ વખતનો ગૃહસંસાર તેને સુવર્ણમય-માયામમતાથી પરિપૂર્ણ લાગતો હતો !

કિશોરી તેના ભાઈને લઈ અહિં આવી ત્યાર પછી એ ચાર દિવસ તો કાષએ તેને કંઈપણ કહ્યું નહિ; પરંતુ પછીથી તે ઉચ્છ્રંખલ પરિવાર સંપ કરીને તેની પાછળ બોલવા લાગ્યો કે, “ આપણે સંસાર આવી સ્થિતિમાં આપણેજ પરાણે ચલાવીએ છીએ, તેમાં વળી પોતે આવી અને તે પણ સાથે એક પીડા લઈને ! તેને દૂધ આપો, ખાવાનું આપો, લુગડાં આપો; જુઓ અહિંયાં ન્યાલ કરવાને આવ્યાં છે તે ! ”

ચતુર કિશોરી સધળું સાંભળતી હતી, પરંતુ કાષને કંઈપણ જવાબ આપતી નહોતી, યાતો તે વાતનો-તે આલોચનાનો પ્રતિવાદ

પણ કરતી નહોતી. તે એજ વિચાર કરતી હતી કે, જ્યારે મ્હારી નિરાધાર સ્થિતિ છે ત્યારે તેઓ બોલીને શું કરશે ? ખીજાં કાઈ તો કંઈ કહેતાં નથીને ? મ્હારા આત્મીય સ્વજનોજ કહે છેને.

કિશોરીની સાસુનો જેમ જેમ કિશોરી ઉપર અભાવ વધતો ગયો તેમ તેમ તેનો ક્રોધ તે અભાગિની અને તેના ભાઈ ઉપર વધવા લાગ્યો. રાત વાતમાં તે કિશોરીના ભાઈને ગાળો દેવા લાગી. નરેન્દ્ર જ્યારે ગાળાગાળીનો તિરસ્કાર સહન કરી મલિનમુખે અન્ને હાથે કિશોરીને ગળે વળગી પડતો ત્યારે તેનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. આ પ્રમાણેના ગૃહસંસારમાં કિશોરીએ ક્ષગભગ છ માસ પસાર કર્યા.

એક દિવસ કિશોરીની સાસુએ એકાદ કારણસર નરેન્દ્રને થપ્પડ મારી. નરેન્દ્રે—આજક નરેન્દ્રે, ગુસ્સો સમાવી નહિ શકતાં તેના આજક સ્વભાવે કરીને શીવકાર ડોશીના પગ ઉપર તેના નાળુંક હાથવડે એકાદ ટપલી મારી. કિશોરી તે વખતે ઉમરા ઉપર બેસીને મસાલો ખાંડતી હતી. તે નરેન્દ્રની આવી વર્તણૂંક જોઈ “ જિભો રહે, હરામખોર ! એ શું કર્યું ? ” એમ કહી દોડતી તેની પાસે આવવા લાગી; પરંતુ તેના આવતાં સુધી ડોશી પોતાના ક્રોધને અટકાવી શક્યાં નહિ. તે નાળુંક હસ્તની કામળ ટપલીની વ્યથાથી દુઃખિત થઈને ચિત્કાર કરી ઉઠ્યાં, અને પોતાનામાં જોટલી શક્તિ હતી, તેટલા જોરથી તે ન્હાના આળ-કની પીઠ પર તેમણે એક થપ્પડ મારી. તે આત્માતથી આજક નરેન્દ્રનો શ્વાસ એકદમ રૂંધાઈ ગયો. તેની રડવાની શક્તિ એકદમ ચાલી ગઈ. તે હાં કરીને તન્મર ખાઈ, આંખો ફાડીને જમીનપર પડી ગયો. લગભગ પાંચેક મિનિટ પછી તેને રડવાનું ભાન આવ્યું. એ પ્રહાર જોઈ કિશોરીનું હૃદય પણ વિંધાઈ ગયું. નરેન્દ્રને ખોળામાં લઈ, કિશોરી અન્ને આંખોમાંથી અશ્રુઓ વરસાવતાં દુઃખિત હૃદયે અચ-કાતાં અચકાતાં બોલી:-“ અભાગી ! જેવાં ત્હારાં કર્મ છે તેવી ઉપ-

યુક્ત શિક્ષા ત્હને મળી છે.”

“ એવી શિક્ષા મળી છે ? હજી બરાબર મળી નથી. ” એમ કહી શીવકાર ડાશીએ નરેન્દ્રને કિશોરીના ખોળામાંથી જોર કરીને ખેંચવા માંડ્યો. નરેન્દ્ર બચ પામીને તેની ખેંચના ગળે વળગી પડ્યો. તો પણ ડાશીએ પોતાની હઠ છોડી નહિ. ચંડિકા વેષે તે ક્ષુદ્ર બાળકને ઉપયુક્ત સજ્જ કરવા માટે તેમણે કિશોરીની પાસેથી તેને ખેંચી લીધો અને તેની પીઠ પર, માથે, પગે અને ગાલે જોરથી થપ્પડો મારવા લાગ્યાં.

કિશોરી પુતળીની માફક અવાક બનીને ઉભી રહી. “ અરે, મારી નાંખ્યોરે ” એ ઘુમ સાંભળતાં લલિતા વહુ દોડી આવી અને નરેન્દ્રને ડાશીના પંઝામાંથી મુક્ત કર્યો. પછી કિશોરીના તરફ ફરી આંખ્યો ચડાવીને કહ્યું:—“ જાઓ જાઓ, ઉભાં ઉભાં તમાસો જોઈ રહ્યાંછો ? બિચારાને મારી નાંખ્યો તો પણ કેમ કંઈ બોલતાં નથી ? ”

આ પ્રકાર જોઈ કિશોરીની આંખ્યો દઢ થઈ ગઈ. દેરાણીનાં આવાં સહાનુભૂતિસૂચક વચનો સાંભળી તેની તે દઢતાનો લોપ થઈ ગયો અને તેમાંથી ચોધાર આંસુઓ નીકળવા લાગ્યાં. કિશોરીએ રૂંધાયેલા અવાજે કહ્યું:—“ એ અભાગિયો બહુ દુઃખી થાય છે; હું એનું દુઃખ જોઈ શકતી નથી. હવે તો એ મરે યાતો હું મરું તોજ નિરાંત થાય. મ્હારાથી હવે સહન થતું નથી. ”

લલિતા વહુના ખોળામાં નરેન્દ્ર ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડતો હતો. લલિતાએ તેને લઈ જઈ અનેક પ્રકારે સમજાવીને શાન્ત પાડ્યો, અને તેના હાથમાં એક લાડવો આપ્યો. કેટલીએકવારે તે શાન્ત થયો, પરંતુ તેની પીઠ પરનો ડાઘ હજી પણ શાંત થયો ન હતો ( મટી ગયો નહોતો. )

નરેન્દ્રને તેડીને લલિતાવહુ તેની રૂમમાં આમ તેમ હરી ફરીને

તેને સમજાવતી હતી, એવામાં ત્યાં મણીલાલ આવી પહોંચ્યો.

નરેન્દ્ર જોકે હમણાં શાન્ત પડ્યો હતો, પરંતુ હજી પણ તેની આંખો અશ્રુપૂર્ણ હતી; મ્હોં ઉતરી ગયેલું હતું. મણીલાલે જાણ્યું કે નરેન્દ્ર ખૂબ રડ્યો હોય તેમ લાગે છે તેથી તેણે પત્નીને પૂછ્યું:—  
“આને શું થયું છે?”

લલિતાએ મ્હોં ચડાવીને કહ્યું:—“આએ એને ખૂબ માર્યો છે.”

નરેન્દ્રે પણ હોઠ ડુલાવી રડી પડીને કહ્યું:—“આએ મ્હને માર્યો.”

મણીલાલનો નરેન્દ્ર ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. તેનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રાની કરુણાજનક દૃષ્ટિથી તેમજ રૂંધાયેલા સ્વરની કાલી કાલી બોલીથી મણીલાલના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો. તેણે પત્નીના બોળામાંથી નરેન્દ્રને ઉંચકી લઈ તેની પીઠ પરનો ડાઘ જોઈને કહ્યું:—“આએ તેને આટલો બધો કેમ માર્યો?”

લલિતા:—“તે હું શું જાણું?”

નરેન્દ્રે કહ્યું:—“મ્હોં જાને ટપલી મારી હતી તેથી.”

મણીલાલ:—“ત્હોં જાને ટપલી કેમ મારી હતી?”

નરેન્દ્ર:—“જા મ્હને કેમ મારે?”

લલિતા:—“જા પણ દહાડે દહાડે ન્હાના છોકરા જેવાં થતાં જાય છે. તેમનામાં હવે અકસ્માત રહી હોય તેમ લાગતું નથી.”

મણીલાલ:—“કેમ, શું છે તે?”

લલિતા:—“તેઓ ઘરડાં થઈને આવા બિચારા ન્હાના છોકરાને આટલો બધો માર મારે તે સાંઠે કહેવાય કે? અરે તેની પીઠ તો જુઓ.”

નરેન્દ્રે રડી પડીને કહ્યું:—“અરે, મ્હારી પીઠ તો જુઓ.”

મણીલાલે નરેન્દ્રની પીઠ પર હાથ ફેરવીને કહ્યું:—“તું હવે જાની પાસે જઈશ નહિ.”

નરેન્દ્ર:-“ આ મ્હને મારે છે તેથી હું હવે એમની પાસે જવાનો નથી. ”

મણીલાલ:-“ જો સાંભળ ! તું આ નરેન્દ્રને સાચવજો. મ્હને એ બહુ બહાલો લાગે છે. ”

લલિતા:-“ પરંતુ બાને તો તે અખિના પાટા સમાન લાગે છે. ” વાત વાતમાં તેને ગાળો દે છે અને મારે છે. ”

મણીલાલ:-“ બાનો એ મ્હોટો અન્યાય છે. ”

લલિતા:-“ જુઓ એ બિચારો માઆપ વગરનો છે. તેમ તે કાંઈ બાબતની હઠ પણ લેતો નથી. ”

મણીલાલ:-“ તું એને સાચવજો. ”

લલિતા:-“ આહા ! શું મ્હારું નસીબ ! તમે મ્હને બહુ સુખ આપ્યું છે ખરુંને તે હું તેને સાચવી શકું ! ”

મણીલાલ:-“ કેમ, મ્હું ત્હારું શું બગાડ્યું છે ? ”

એ સમયે પત્ની પત્નીના ઝગડાના પ્રથમ અંકની શરૂઆત થઈ. નરેન્દ્ર ખોળામાંથી ઉતરી પડીને બાળુએ પડેલી એક ખુરશી ઉપર ચડીને બેઠો. લલિતાએ વસ્ત્રના છેડાવડે અશ્રુઓ લ્હોધને કહ્યું:- “ મ્હારું નસીબ ફુટેલું, નહિં તો શું ? મ્હારે આટલું બધું પરાધીન શા માટે રહેવું જોઈએ ? જોવા જઈએ તો ઘરમાં તમેજ મ્હોટા છો. હું તમારી પત્ની છું છતાં મ્હારે એક બિખારણની માફક રતનચંદ અને ગુલાબની દાસી થઈને રહેવું પડે છે. ”

મણીલાલ:-“ શામાટે એવી રીતે રહે છે ? ”

લલિતા:-“ તમારે માટે. ”

મણીલાલ:-“ મારે માટે શું કરવા ? ”

લલિતા:-“ તમે ઘરના કામમાં બિલકુલ નજર રાખતા નથી અને માત્ર નીચ લોકોની સાથે બેસી ગાંજો ઝૂંકવામાંજ જીવન બતીત

કરોછો માટે. તમારા ઘરમાં કેવું પાપ થાય છે, કેવી ચોરીઓ થાય છે, તે તરફ તમે લક્ષ્ય તો રાખતાજ નથી. ”

મણીલાલે વિરકિતમૂલક સ્વરે કહ્યું:—“ તું મ્હારી સાથે ઝગડો કરે છે, એમાં ત્હારો મ્હોટો દોષ છે. ”

નરેન્દ્રને લેવાને માટે એ સમયે તે રૂમમાં કિશોરી આવી; પરંતુ મણીલાલ અને લલિતાને રૂમમાં બેઠેલાં જોઈ તે પાછી ફરી જતી હતી તેવામાં મણીલાલે તેને બોલાવીને કહ્યું:—“ બાબી ! તમે એક ન્યાય આપો. ”

કિશોરી:—“ બાઈ શું તકરાર છે ? ”

મણીલાલે કહ્યું:—“ મ્હને જોઈને તમારી દેરાણી બળીને ખાખ કેમ થઈ જાય છે ? ”

લલિતાએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—“ જુઓ તો ખરાં. નિશાબોર માણુ-સનું જરા મ્હોં તો જુઓ, બાબીજી ! ”

લલિતા આમ બોલી રીસમાં બહાર ચાલી જતી હતી તેને કિશોરીએ તેનું વસ્ત્ર પકડીને અટકાવી, અને મણીલાલના મ્હોં-સ્થાને જોઈને બોલી:—“ લલિતા તમને શું કહે છે, ન્હાના બાઈ ? ”

મણીલાલ:—“ મ્હેં તેના સુખમય સંસારમાં અમિ લગાડ્યો છે. હું તેના સુખમય જીવનમાં કાંટા સમાન છું એમ કહે છે. ”

કિશોરી:—“ ન્હાનાબાઈ ! લલિતા શું ખોટું બોલે છે ? તમે મ્હારા સસરાના અત્યારે મ્હોટા પુત્ર કહેવાઓ. આ ગૃહસંસારનો ભાર તમારેજ ચલાવવો જોઈએ. તમારે શી ખોટ છે ? પરંતુ એક વખત આંખો ઉઘાડીને જુઓ તો ખરા કે, રતનચંદ તમારા કુળનો અને પૈસાટકનો, કેવી રીતે નાશ કરે છે ? હું તમારા મ્હોટાબાઈની સ્ત્રી છું. તમે જો સીધા હો તો મ્હારે રસ્તાની બિખારણુ શા માટે થવું પડે ? ”

મણીલાલ:-“ આતો ચોરના બાઈ ધંટીચોર મળ્યા. તમે જાણતાં નથી કે રતનચંદ ધણો નિમકહલાલ નોકર છે. તે છે તો આપણો ગૃહસંસાર સીધો ચાલે છે. ”

લલિતાએ ક્રોધે બરાધને કહ્યું:-“ બાબી ! બસ કરો હવે. એ તો એમનો બનેલી થાય છે. એની નિંદા એમનાથી સહન નહિ થાય. ” ગંજેરી મણીલાલ ગર્જના કરી ઉડ્યો અને બોલ્યો:-“ અરે ઓ દરામગદી ! બોલતાં બોલતાં હદપાર જાય છે કે ? ”

લલિતાએ ગંજેરી સ્વામી પાસેથી આવી મધુર વાતો અનેક વખત સાંભળી હતી. આ સધળી ગૃહસ્થને છાજતી ગાળો ખાઈ ખાઈને તેને હજમ પણ કરી નાંખી હતી. પરંતુ આજે પોતાની જોડાણીની સન્મુખ દર્શાવેલો ક્રોધ તે બિન્નકુલ સહન કરી શકી નહિ. તેને પણ અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો તેથી તેણે કહ્યું:-“ લોકો કહે છે. લોકો જાણે છે કે રતનચંદ તમારો બનેલી છે કે નહિ ! મ્હેં કહ્યું તે ખોટું કર્યું, કેમ ? ”

મણીલાલ:-“ કાણ સાજો એમ કહે છે ? જે કહે તેના માંથામાં પચીશ જુતાં મારું. ”

લલિતા:-“ તમારા ઘરમાં પરપુરુષ રંગરાગથી મ્હાલે અને જે બોલે તેના માંથામાં પચીશ જુતાં પડે, એમ ના થાય તો પછી ગાંજ-પોર શેના કહેવાય ? ”

મણીલાલ:-“ જો રાંડ હજી પણ ત્હને કહું છું કે તું મ્હેં સંભાળીને બોલ. ”

લલિતા:-“ નહિં તો તમે મારી નાંખશો કેમ ? ”

મણીલાલ:-“ મારીશ તો ત્હારો બાપ કોઈ મ્હને શું કરવાનો હતો ? ”

લલિતા:-“ જ્યો ત્યારે મારો જોઈએ. તમે ના મારો તો તમને



સોગન છે. આ ઉભી મારી નાંખો. ”

મણીલાલે લલિતાની પીઠ ઉપર એક લાકડી લગાવી દીધી. કિશોરીએ હં હં કરીને મણીલાલને ખેંચી લીધો. નરેન્દ્ર રડી પડ્યો.

લલિતાએ કહ્યું:—“ મરી જાઓ. તમારા બાદની જોડે તમે પણ જાઓ એટલે હું પણ તમારા નામની ચૂડીઓ ફેડીને મહારાં જેઠાણીની જોડે ખેસી જાઉં. ”

“ અરે રામ રામ ” કહી કિશોરીએ ડાખા હાથે લલિતાનું મોં દબાવ્યું અને કહ્યું:—“ સીધી રીતે વાત કરતાં કરતાં તમને બન્નેને આ શું સુઝી આવ્યું. મરને કંઈ સમજણ પડતી નથી. ”

કિશોરીનો હાથ સરકાવી નાંખીને લલિતાએ કહ્યું:—“ ગાંજખોર માત્ર એવા હોય છે. ઘડીકમાં ઘોડે અને ઘડીકમાં ગધાડે ખેસી જાય છે. ”

જે લોકો ગાંજે પીએ છે તેમને ગાંજખોર કહેતાં તેઓ અત્યંત ગુસ્સે થાય છે. તેઓને કેમ ગુસ્સો ઉત્પન્ન થતો હશે તે કહી શકાતું નથી; પરંતુ એથીજ સતકર્મ અને કુકર્મનું માહાત્મ્ય સમજી શકાય છે. જે યોગ સાધના કરે છે તેને યોગી કહેતાં તે કદાપિ ક્રોધે ભરાશે નહિ. દાન કરનારને દાતા, શાસ્ત્રાધ્યાયીને પંડિત, વિષ્ણુપરાયણને વૈષ્ણવ કહેતાં તે કદાપિ અસંતુષ્ટ થશે નહિ; પરંતુ જે દારૂ પીએ છે, તેને દારૂડીઓ કહેતાં, જે પારકા દ્રવ્યનું અપહરણ કરે છે તેને ચોર કહેતાં, જે અદ્વિષ્ટ ખાય છે તેને અદ્વિષ્ટી કહેતાં, અને જે ગાંજે પીએ છે તેને ગાંજખોર કહેતાં તેને અત્યંત ક્રોધ ત્રેષ્ટ છે. મણીલાલને ગાંજખોર કહેવાથી ગુસ્સો ચડતો હતો તેથી લલિતા પણ એજ સંબોધનથી તેને ખોલાવતી હતી. તેની ધસરણા એવી હતી કે બલે તે ગાળો દે, ઝગડો કરે, બે દિવસ ના ખોલે પરંતુ એથીજ મણીલાલ ગાંજે પીવાની ટેવ ભૂલી જશે. આજે જે બનાવ બન્યો

તેવો કાંઈ દિવસ બનતો નહોતો એમ નહિ, પરંતુ તેને આજના જેવું બચકર અપમાન કાંઈ દિવસ લાગ્યું નહોતું. આજે કિશોરીની સ્થાને લાકડી પડવાથી લલિતાને ઘણું લાગી આવ્યું હતું.

### પ્રકરણ ૩ જી.

#### ગાંજખોરોની બેઠક.

મણીલાલ એ નારદી કાર્યની પૂર્ણાહુતિ કરી, ઘેરથી નીકળી સીધો ગામના મગન મિસ્ત્રીની દુકાને આવી પહોંચ્યો. અહીં આગળજ ગંજેરીઓની ગાંજે પુકવાની બેઠક હતી.

ખીજ પણ ત્રણચાર ગંજેરીઓ ત્યાં આગળ બેઠા હતા. એક જણે કહ્યું:—“કેમ, મણીલાલભાઈ ! આજ તમારું મ્હોં ઉદાસ છે ?”

મણીલાલે:—“ભાઈ ! સંસારની ઉપાધીઓથી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ઉડવું પડે છે. સંસારની ઉપાધીઓ સહન કરવી બહુ મુશ્કિલ છે. આ ગાંજે પીઉં છું તેથી એટલી સહન પણ થાય છે નહિંતો ક્યારેનોયે મરી ગયો હોત.”

પહેલો મિત્ર:—“ખરી વાત છે. જેઓ દારૂડીઆ હોય છે તેઓજ તેમના ગુલામ થઈને રહે છે. ગાંજે પીનારા કદાપી કાંઈની પરાધીનતાનો સ્વીકાર કરતા નથી.”

મણીલાલ:—“ચાલો ચારો જરા આસ્તે આસ્તે ચલમો તૈયાર કરો. ઝગડો થવાથી મ્હારું હૃદય અસ્વસ્થ થઈ ગયું છે. સાક્ષાં શ્વાસ તથા ખાંસી પણ હુસ્મન થઈને પાછળ લાગ્યાં છે.

મગન મિસ્ત્રીની પાસેજ મણીલાલની ગાંજની શિલીક રહેતી હતી. મગને પેટી ખોલીને ગાંજે બહાર કાઢ્યો. ત્યારપછી તંબાકુ મેળવીને ત્રણે જણાએ ત્રણ ચલમનો ગાંજે તૈયાર કર્યો અને ત્રણે

ચલમો ભરી. મગને કહ્યું:—“ ચાલો એક સાથે ત્રણે ચલમો લગાવો. ગાંજને માટે મણીલાલભાઈનો મિત્રજ બગડી જાય છે. ચાલો મ્હોટા ભાઈના હુકમને માન આપો જોઈએ. ”

અત્યાર પહેલાં કેટલીયે ચલમો પૂરી થઈ ગઈ હતી. મણીલાલ હમ્મેશના નિયમ મુજબનો ગાંજે પીને ઘેર ગયો હતો, અને તેના મિત્રો હજી ખેસી રહ્યા હતા. આ વખતે ઝગડો થયેલો હોવાથીજ વધારાનો ગાંજે પીવાતો હતો. દમ ઉપર દમ કરીને, તે દુર્ગંધમય ધૂમાડાથી મગન મિત્રીની દુકાનને ભરી કાઢીને મણીલાલે કહ્યું:—“બસ હવે મ્હારા જીવને કાંઈક ચેત પડ્યું. બીજી પણ બે ચલમો તૈયાર કરો. ધીમે ધીમે તેને પણ ચોગ્ય ઈન્સાફ આપીશું. ભાઈઓ ! મ્હારો જીવ આજે બહુ નારાજ થઈ ગયો હતો. ”

પ્રથમ મિત્રે કહ્યું:—“ ખરી વાત છે મ્હોટાભાઈ મ્હોટા લોકોની વાત ન્યારી રહે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

“ પહેલી ચલમે ચટક ભાગા, દુસરી ચલમે તાળ;

તીસરી ચલમે મદનમોહન, ચોથી ચલમે રાજ. ”

“ આપણે ત્રણ ચલમો થઈ છે, તેથી આપણે અલારે મદન-મોહન થયા છીએ. ”

બીજા મિત્રે કહ્યું:—

“ બંમ બંમ ગીરનારી,

ભરોસા ભારી ખીસ્સા ખાલી.....”

મણીલાલે કહ્યું:—સાલા ! ગાંજને બદનામ કરે છે ?

બીજા મિત્રે કહ્યું:—કેમ મ્હોટા ભાઈ ! શું થયું ?

મણીલાલ:—કેમ શું થયું ? મદનમોહન, સાલા; જરા વિચાર કરું પીએ છે તો મહાદેવની વસ્તુ અને પાછો તેનેજ બદનામ કરે છે. સાલા નિમકહરામ ! ઉડી જા સાલા.

ખીન્ને મિત્ર:-“ ત્યારે એ કાણુ બોલે ? ”

મણીલાલ:-“ કેમ, દારૂડીઆઓ. ”

પ્રથમ મિત્ર:-“ કેમ બાપ ! તમારા ગાંઠના શાસ્ત્રમાં છે ને કે ત્રીસરી ચલમે મદનમોહન. ”

મણીલાલ:-“ જા જા સાલા, કાંઈ દિવસ મંગળ મ્હેતાની નિશાળે ગયો તો છે નહિ. મદનમોહન એટલે મદનને જે મોહન, સ્તંભન વશીકરણ ઉચાટન કરી તેનો વધ કરે તે કાણુ ? બાઈ મહાદેવેજ મદનને બાળીને બસ્ત્ર કરી નાંખ્યો છે તો પછી મદનમોહન એટલે શિવ ખરા કે નહિ ? ”

પ્રથમ મિત્ર:-“ શિવ હોય તો કાંઈ બય નથી, પરંતુ તેની સાથે જે મેલાં ભૂત રહે છે તે બહુ બયંકર હોય છે. ”

ખીન્ને મિત્ર:-“ મ્હને પણ બાઈ એનીજ બ્હીક લાગે છે. હું સાપથી, વાઘથી, અરે ! એ તો શું પણ સાક્ષાત્ યમથી પણ બ્હીતો નથી; પરંતુ બાપ ભૂતની બ્હીકે તો હું રાત્રે પથારીમાંથી બેઠો થઈ ખારીએ પણ આવતો નથી. ”

મ્હોટાબાપ ઉઠે મણીલાલે કહ્યું:-થવા ઘો ચારો, આસ્તે આસ્તે એકાદ બે ચલમો થવા ઘો.

“ ખીન્ને મિત્રે કહ્યું:-ના બાઈ હવે હું પીવાનો નથી. મ્હારી મા ભડે છે. ”

મણીલાલ:-“ કેમ દોસ્ત, આટલી બધી અરૂચિ શા માટે ? માની ગાળાગાળીથી આટલો બધો કેમ બ્હીએ છે ? ત્રણ કુળને ડાહ્યા લગાડીએ ત્યારે મહાદેવની પ્રસાદી લેવા પામીએ છીએ. ”

ખીન્ને મિત્ર:-“ મ્હારી મા કહે છે કે, એથી માંદા પડાય છે. ખાંસીનો રોગ લાગુ પડે છે, માટે વધારે પીણ નહિ. નિયમસર પીને વધારે પીવાથી લોકો નિંદા કરે છે. તેણે મ્હને નિયમ કરી આપ્યો

છે કે, સવારે ઉઠીને એક ચક્રમ પીવી; ત્યારપછી હાથ મ્હોં ઘોષ્ટને ખીજી પીવી; ત્યારપછી ન્હાતી વખતે ના હોય તો એક પીવી; પછી જો જમવાની વાર હોય અને ભૂખ ખરાબર ના લાગી હોય તો વળી એકાદ પી લેવી; વધારે પીવામાં સાર નથી. જમી રહ્યા પછી ના રહેવાય તો તે વખતે પણ એકાદ ચક્રમ પી લેવી; પાછલા પુરોરના ના પીએ તો સાઈં છતાં જો ના ચાલે તો એકાદ પીવી; પછી સાયંકાળે એક પી લેવી. વધારે શા માટે પીવી જોઈએ ? વધારે પીવાથી નુકશાન છે, તથિયત બગડી જાય છે. સાયંકાળ પછી ના હોય તો એકાદ પી લેવી; પરંતુ ખબરદાર વધારે પીશ નહિ. રાત્રે સૂતા પહેલાં, જો પીધા વગર ના ચાલે તો વધારેમાં વધારે માત્ર ત્રણજ ચક્રમ પીજો. ખબરદાર ! ખબરદાર ! વધારે પીશ નહિ-પીશ નહિ-મ્હોં જો કહ્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખજો. ”

મણીલાલ:-“ ત્હારી મા અહુ નિષ્કુર હૃદયની હોય એમ લાગે છે; આવો નિયમ કરાવીને પોતાના ઓકરા ઉપર સત્તા બખવવા માગે છે ! ”

ખીન્ને મિત્ર:-“ ના ભાઈ, મ્હારી માતા જોવી સ્નેહાળ મા સમસ્ત ત્રિભુવનમાં કાષ્ટને પણ નહિ હોય. મ્હારી માતાની નિંદા કરશો નહિ. એક દહાડો મ્હારે અને મ્હારા બાપાને તકતાર થઈ હતી, ત્યારે મ્હારા બાપા મ્હને મારવા આવ્યા હતા; તે વખતે મ્હારી માએ મ્હારોજ પક્ષ લીધો હતો, અને મ્હારા બાપા સાથે ભારે ઝગડો કર્યો હતો. છેવટે મ્હને કહ્યું:-“ તું મ્હારો લાડકવાયો પુત્ર છે, તુંજ મ્હારું યથા સર્વસ્વ છે. તું ભાઈ જરા થોડો થોડો ગાંજો પી, નહિં તો બગડી જઈશ. તેથી આ ઉપદેશ આપ્યો હતો. ”

મણીલાલ:-“ ત્હારા બાપા સાથે ત્હારે શા માટે ઝગડો થયો હતો ? ”

બીજે મિત્ર:-“ એ દિવસ મગનજાઇને ત્યાંથી બરાબર તૈયાર થઇને ઘેર આવતા હતા અને મ્હારી માએ મ્હને કહ્યું કે, ત્હારા બાપાને બોલાવ, મમેવાલું તૈયાર કરી ગયું છે. અંધારી રાત હતી, મ્હેં તેમને બોલાવવાનો આદેશ કર્યો-“ હરિશંકર બાપા ? એ હરિશંકર બાપા ! મ્હારા બાપા તે લોકલોક થઈ ગયા. ઘરમાં આવી મ્હને કહ્યું:-“ હરમખાન ! ત્હને બોલાવવા આવડે છે કે નહિ ?” મ્હેં કહ્યું-“ બાપા, એતો તમે સમજતા નથી. આવી અંધારી રાત્રે નામ દઇને ના બોલાવું અને તમારે મદલે કાદ બીજે જવાબ આપે તો ?”

મગન મિત્રીએ આવડેને આ બીજા મિત્રના ગાલ ઉપર ચુંબન કરીને કહ્યું:-“ એ બધા ગાંજના પ્રતાપ છે. આવી બુદ્ધિ ગાંજે પીધા સિવાય કંઈ આવે ખરીકે ? બાઈ ! એટલા માટે તો આપણે આ ગાંજના પરમભક્ત બન્યા છીએ. ”

ત્યારપછી બીજી પણ બે ત્રણ ચક્કમો પુંકાઈ ગઇ. કાઈ હવે આંખે બરાબર દેખી શકવા લાગ્યું નહિ-આંખે ઘેરાઇ જવા લાગી. ત્યારપછી સર્વે ઉડી પોત પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યા ગયા.

## પ્રકરણ ૪ થું.

### રોગ પરીક્ષા.

ઘેરાયલી આંખે મણીલાલ જ્યારે ઘેર આવી પહોંચ્યો ત્યારે આશરે રાતના નવેક વાગ્યા હતા. ઘરનાં બાળાંખરાં માણસોએ જમી લીધું હતું; માત્ર કિશોરી અને શિવકર ડોશી હજી જમ્યાં નહોતાં. મણીલાલ હમ્મેશાં આ સમયે ઘેર આવતો હતો. આજે એ પહેલ વહેલો આવે છે એમ નથી.

મણીલાલે ઘરમાં આવી કિશોરીને કહ્યું:-બાબી ! આજ મ્હારી

રૂમમાં દીવો કેમ જળાતો નથી ? તમારી દેરાણી ક્યાં છે ?

કિશોરીએ કહ્યું:-“ લલિતાબાબી તો એમને પચેર ગયાં. ”

મણીલાલે ક્રોધ પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:-“ કેમ ? ”

“ તમે એને મારી તેથી. ”

“ એવો તો એ રોજ માર ખાય છે. ”

“ ત્યારે આજ કેમ ગર્ભ તે હું જાણતી નથી. ”

“ તમે તેને કંઈ આહું અવળું સમજાવ્યું તો નથીને ? ”

મણીલાલની માતા શીવકાર ડોશીએ મ્હોં મરડીને કહ્યું:-એની સાચા જુડી કરવાની ટેવને લીધે તો આ આખા ઘરનું સત્યાનાશ વળી ગયું. મ્હારો સુવર્ણમય સંસાર ધુળમાં મળી ગયો.

કિશોરીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તે સંપૂર્ણરીતે નિરપરાધિની હતી છતાં આ અપરાધ તેના ઉપર કેમ આવી પડ્યો ? તેણે કહ્યું:-“ હેં બા ! લલિતાબાબી રીસાઇને ચાલ્યાં જતાં હતાં, ત્યારે મ્હેં તેને ના ન્હોતી પાડી ? હાથ પકડીને તાણાતાણી ન્હોતી કરી ? તમે તે વખતે નજરે નેતાં હતાંને ? ”

શીવકાર ડોશીએ કહ્યું:-“ જાણું છું, હું બધુંયે ખરાખર જાણું છું. ”

કિશોરીએ અભિમાનથી ઝૂંઝાડી ઉઠી હોઠ કંપાવીને કહ્યું:-  
“ ત્યારે શું મ્હારોજ વાંક છે ? ”

મણીલાલે કહ્યું:-“ ખરૂં જોડું હું કંઈ ના સમજું ! પરંતુ, બાબી ! આ વાતમાં તમને કંઈ લાગતું વળગતું તો હોવુંજ નેઇએ. એમાં શક નહિ. ”

કિશોરી રડી પડી. તેણે કહ્યું:-“ જેમાંને તેમાં મ્હારોજ વાંક નીકળે છે. મ્હારે તમારૂં કયું રાજ્ય લુટી લેવાનું હતું ! માત્ર પેટ ભરવાને ખાતર હું મ્હારા ભાઇને લઇને તમારે ઘેર આવી છું. મ્હારા જેવી અનાયિનીને શામાટે સાચું જુડું કરવું પડે ? કેમ, તમે મ્હને



સધળી બાજતોમાં દોષિત ઠરાવીને ગાળો છો છો ? ”

શીવકેર ડોશીએ આંખ ફેરવીને કહ્યું:—“ મારી નાંખ ! એને પણ મારી નાંખ ! મહારા નસીબમાં જે લખ્યું હશે તે થશે. ”

કિશોરી:—“ હેં બા ! શું હું લોકોને મારી નાંખતીજ ફરે છું ? ”

શીવકેર ડોશી:—“ એક વખત નહિ ને હજાર વખત. ”

કિશોરી દુઃખથી ક્ષોભ પામીને રડતી રડતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. શીવકેર ડોશી મણીલાલને જમવા બેસાડી તેને પવન નાંખવા લાગ્યાં.

લલિતા વહુનું પિયેર ગામમાંજ હતું. કૃષ્ણલાલની તે એકની એક પુત્રી હતી. કૃષ્ણલાલને ચાર પુત્ર અને સર્વથી ન્હાની આ એકજ પુત્રી લલિતા હતી. કૃષ્ણલાલની આર્થિક સ્થિતિ ગામના સમસ્ત ગૃહસ્થો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતી. તેમની પડોશમાં તેમની ઘાતિનાં ઘણાં ઘર હતાં. જ્યારે વેણીશંકર જીવતા હતા, ત્યારે ગામમાં તેમની ખ્યાતિ કિંવા પ્રતિષ્ઠા સર્વોત્તમ હતી. તેથીજ કૃષ્ણલાલે અનેક રૂપિયાની પહેરામણી આપીને પોતાની એકની એક પુત્રીને વેણીશંકરના વચક્ષા પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. તે વખતે મણીલાલ આવો દુરાચારી ન્હોતો. અત્યારે જમાઈની સ્થિતિ તથા પુત્રીની દુર્દશા અને તેની આંખોમાં આંસુઓ જોઈ, કૃષ્ણલાલ બળીને બાખ થઈ જતા હતા.

કૃષ્ણલાલનો મોટો છોકરો રામલાલ પડોશના ગામમાં તલાટીનું કામ કરતો હતો. અભણ બેડુતો સાથે તેનો હમ્મેશાં પરિચય પડતો હતો. એ સધળા અભણ બેડુતો સાથે એકત્ર થવાથી તેનો સ્વભાવ પણ અત્યંત ઉદ્વેગ થઈ ગયો હતો. પોતાની બહેનની દુર્દશા સાંભળી તે પણ ઉત્તેજિત થઈ ગયો.

આજે જ્યારે લલિતાએ આવીને માતાના પગે પડી, પોતાને વિના કારણે પ્રહાર કરવાની વાત જણાવી ત્યારે રામલાલ ત્યાં આગળ ઉભો હતો. બહેનની આંખમાં આંસુ જોઈ અને અપમાનની



વાત સાંભળી ઉદ્ધત સ્વભાવનો રામલાલ એકે સપાટે ઝણઝણી ઉઠ્યો. તેણે ભીમ-ભૈરવ અવાજે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“ હું આજે એ ગાંઝ-ખોર સાક્ષાતે માર્યા સિવાય પાણી પણ પીશ નહિ ! ” એમ કહી રામલાલ ચાલ્યો ગયો.

લલિતાનું હૃદય કંપી જિઠ્યું. તેણે વિચાર્યું કે જો કદાચ મ્હારા સ્વામી દેવાતાનું એ પ્રમાણે અપમાન થશે તો મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે નહિ. તેની મતક્ષય ખીજી રીતે બદલો લેવાની હતી. તે એવી રીતે બદલો લેવા માગતી હતી કે, જેથી તેના સ્વામીના ચરિત્રમાં સુધારો થાય. દેવતા તે દેવતા સમાનજ થાય, અને ઘોર પાપાત્મા રતનચંદ ધરમાંથી દૂર થાય. પરંતુ આ તો હિત કરવા જતાં વિપરીત પરિણામ આવતું જોઈ લલિતાએ તેની માતાને કહ્યું:—“ મા ! બાઈને પાછો બોલાવ. ”

“ લલિતાની મા હિન્દુ જનની હતી. તે પુત્રીના મનનો ભાવ સમજી જઈ પુત્રને નિષેધ કરવાને દોડી.

રામલાલ તે વખતે તેના પિતા પાસે આવીને, ભગિનીપતિ રૂપી દૈત્યનો સંહાર કરવાની અનુમતિ લેતો હતો.

કૃષ્ણલાલની પત્ની પણ ત્યાં આગળ જઈ પહોંચી. કૃષ્ણલાલે પત્નીને પોતાની સ્થાને આવી ઉભી રહેલી જોઈને કહ્યું:—“ લલિતાને કૂવામાં ઉતાર્યા જેવું થયું છે. મ્હારા નસીબે માત્ર એકજ પુત્રી ! તેની પણ આવી દુર્દશા ! ”

રામલાલે ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“ પિતાશ્રી ! હું આપની અનુમતિનીજ રાહ જોઉં છું. હું તે પાપાત્માને આજેનકી યોગ્ય શિક્ષા કરીશ. એને ખમર નથી કે તેણે કાની ખડેન ઉપર જાથ ઉગામ્યો છે ? ”

કૃષ્ણલાલની પત્નીએ કહ્યું:—“ એ તો જાણે ઠીક, પરંતુ એ ત્હારા બનેલી થાય છે. એમનું ત્હારાથી અપમાન કરાય ખરું કે ? ”

રામલાલ:-“ કેમ ના કરાય ? એ ખરું તો શું કર્યો ! ગુસ્સો કરીને લલિતાને પોતાને ત્યાં નહિ તેડાવે એજ કે ખીણું ? તો હું ખણી મ્હારી બહેનને એ પાપીને ઘેર મોકલવા રાજી નથી ! અહાહા ! શું કરે મ્હારે લોહી ઉઠાળી જાય છે. ”

કૃષ્ણલાલની પત્ની:-“ લલિતાએ ત્હને એટલો બધો ક્રોધ અડાવ્યાની ના પાડી છે. ”

રામલાલ:-“ કેમ ? ”

કૃષ્ણલાલની પત્ની:-“ હિન્દુ નારીઓ પતિને દેવતા સમાન માને છે. ”

રામલાલ:-“ ત્યારે ત્હારી છોકરીએ એ દેવતાને લઇનેજ ખેતી રહેવું હતું, નકામી અહિં આવીને તેણે મ્હારે લોહી કેમ ઉઠાળી નંખાવ્યું ? એ સઘળી વાત એણે આવીને આપણને સંભળાવી શામાટે ? ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-“ રામલાલ ! તું શાન્ત થા. લલિતા ખૂબ બુદ્ધિમત્તિ છે. તે નક્કી કોઈ બીજે રસ્તે બદલો લેવાની પ્રાર્થના કરવાને ચાત્રી આવી હશે; પરંતુ તું જે બાવે ગુસ્સે થયો છે, જે બાવે તું વાત કરે છે, તેથી કુદ્દળ સિવાય સુદ્દળ પ્રાપ્ત થશે નહિ. એવું કરીએ તો લોકો આપણનેજ માંડમાં ગણે. ”

રામલાલ:-“ ત્યારે શું કરીશું ? ”

કૃષ્ણલાલ:-“ ત્હારી વહુને એની પાસે જવા દે અને તે શું કહેવા માગે છે, તે સંભળ; પછીથી જે યોગ્ય લાગશે તે કરીશું. ત્હારો ગુસ્સો ખરાબ છે. સઘળી બાબતોમાં એવો ગુસ્સો કરીએ તો કામ ના આવે. ”

રામલાલ:-“ ગમે તેમ હોય; પરંતુ એને સજા તો કરવીજ. ”

કૃષ્ણલાલ:-“ નક્કી આ વખતે કંઈપણ નીવેડો આપ્યા સિવાય

લલિતાને તેને સાસરે મોકલવી નથી. ”

યથા સમયે રામલાલની માતાએ પુત્રવધૂને લલિતાનો ઉદ્દેશ જાણવાને માટે તેની પાસે મોકલી. લલિતા તે વખતે એક એકાંત એરડામાં પલંગ ઉપર સૂઈ રહીને પોતાનું નસીબ, સ્વામીનું ચરિત્ર, અને સાસરીઆની સ્થિતિ વગેરેનો વિચાર કરી રહી હતી.

ભોળામધએ નણુંદને જોઈ તેની કલધનુ સમાન બન્ને બમરોને સંકાચી અધરો ઉપર સ્મિત હાસ્યનો વિકાસ કરીને કહ્યું:—“ બહાલી બહેન ! મ્હારા નણુદોષનો વિચાર કરી રહ્યાં છો કે શું ? ”

લલિતાએ કહ્યું:—“ હા, એમના દુઃખે દુઃખી તો થવુંજ પડેને ! ”

“ એમના દુઃખે દુઃખી થતાં હો તો આમ આલ્યાં આવો ખરાં કે ? ”

“ બાબી ! મ્હારા દુઃખની હજી તમને ખબર નથી, તેથી તમે આમ બોલો છો. મ્હારે એવું દુઃખ છે કે કંઈ કહેવાનીજ વાત નહિ. ”

“ આશ્ચર્યની વાત છે. બહાલી બહેન ! તમે તમારા સ્વામીને પણ વશ કરી શકતાં નથી ? સ્વામીને ઉઠા કહેતાં ઉઠે, ખેસે કહેતાં ખેસે ત્યારેજ નારી ધર્મનું સાર્થક કર્યું કહેવાય. ”

“ જો તમે સ્વામીને વશ કરવામાં એટલાં બધાં નિપૂણ હો તો હ્યો તમારા નણુદોષને વશ કરી આપો. ”

“ બહાલી બહેન ! તમે એમ ના બોલો. મ્હને લાગે છે કે તમે અમારા નણુદોષને વશ રાખી શકતાં નથી; પરંતુ તમે એ બૂલી ના જતાં કે સ્ત્રી તો સાસરેજ શોભે. તમે તમારા બાઈના આશ્રયમાં અહિંયાં રહેશો એટલે શું તમે સુખી થઈ જવાનાં હતાં ? ખે દિવસમાંજ તમને અનુભવ થશે કે, પિયેરમાં રહેવું ઉચિત છે કે સાસરે ? ”

“ મ્હારા જેવું જે નારીને સ્વામીસુખ હોય તેને માટે તો મરણુજ ઉત્તમ છે ! ”

“ એ વાત હું માનતી નથી. સ્વામીનું જીવન ક્ષીર જેવું હોય છે.”

જેમ દૂધને ચૂલે મૂકી ઉકાળી ઉકાળી અગ્નિના તાપથી ઉભરાઈ જતાં અટકાવીએ તોજ ક્ષીર બનાવી શકાય છે, તેમ સ્વામીને પણ કુમાર્જી જતાં વખતસર અટકાવીએ તોજ સ્વામીસુખનો અનુપમ લાભ મેળવી શકીએ.”

“ પરંતુ ગાંજરૂપી અગ્નિથી તે ક્ષીર ફાટી જાય તો તેને નાખી દેવીજ ઉત્તમ છે ને ? ”

“ એ દોષ રાંધનારીનો છે, નહિં કે, ક્ષીરનો રાંધનારીએ ક્ષીરને ચૂલે મૂકીને તેજ તરફ નજર રાખીને એસવું જોઈએ. રાંધનારી રાંધતી વખતે સાવધાન ના રહે અને બીજા કામમાં ધ્યાન આપે તો તે ઉભરાઈ જાય. કદાચ ઉભરાઈ ના જાય તો ફાટી પણ જાય. જો તે વખતે રાંધનારી સાવધાન હોય તો તે કદાપિ ફાટી જવા પામે નહિ.”

“ તમે રસોઈ કરવામાં હોંશીયાર છો; પરંતુ જો તમને પણ મ્હારા જેવી ક્ષીર રાંધવાને એસાડ્યાં હોય તો તમે પણ મ્હારી માફક રડી રડીને મરી જાઓ. ક્ષીરની અંદર ઝેરનો અંશ સમાયલો છે.”

“ જો તમારી જગ્યાએ હું હોઉં તો તે ઝેરના અંશને પણ પી જાઉં.”

“ હું ખરું કહું છું બાબી ! તમને મશ્કરી લાગે છે પરંતુ મ્હેં પ્રયત્નો કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. મ્હારું કાંઈ ના વળ્યું. ગાંજરૂપી તેમની શુદ્ધિ બુદ્ધિનો લોપ થઈ ગયો છે. તેમનું હિતાહિતનું જ્ઞાન શૂન્ય થઈ ગયું છે.”

“ વારું બહાવી બહેન ! એ શું સાચી વાત છે ? ”

“ કઈ ? ”

“ ગુલાબની ચાલચલગત કહે છે સારી નથી.”

“ સાચી નહિં તો શું ખોટી ! એ રાંડે તો આખા ઘરનું

સત્યાનાશ વાળું.”

“તમારાં સાસુ એને કંઈ કહેતાં વધી ?”

“કાણુ ? મ્હારી સાસુ ! ગુલામ તો એમની લાડકવાઈ દિકરી છે. લાડમાં ને લાડમાં મારીને સત્યાનાશ વળી ગયું.”

“વારુ, હવે શું કરવાથી તમારાં સાસરીઆનો સંસાર સારી રીતે ચાલી શકે ?”

“પેલા રતનીઆને ધરમાંથી કાઢી મૂકે અને ગુલામને ખરાબર શિક્ષા આપે, તથા મ્હારા સ્વામીને માંગે પીતા અટકાવી શકાય તો કંઈક એ ધરની વેળા સુધરે.”

ત્યારપછી બીજી પણ કેટલીએક વાતોમાં વખત પસાર થઈ ગયો. છેવટે ભોગ્નઈ નણુંદની રજા લઈને ચાલી આવી અને સાસુની સમક્ષ લલિતાનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો. વધારામાં જણાવ્યું કે, “રતનચંદને ધરમાંથી કહાડી મૂકી, ગુલામને શિક્ષા કરી, મ્હારા નણુંદોઈને માંગે પીતા. અટકાવી શકાય તોજ બહાલી બ્હેનનો સંસાર સુધરે તેમ છે.” બહાલી બ્હેનની એજ પ્રાર્થના છે. અને ‘અમારે જણાવવું પડશે કે, આ સમાચારથી પત્નીએ કૃષ્ણલાલને તરતજ વાકેફ કર્યા.



## પ્રકરણ ૫ મું.



### ઔપધ પ્રયોગ.

લોકાની માન્યતા એવી હોય છે કે, રોગનો નિર્ણય થાય તો ઔપધ શોધી કાઢવું યા તેનો પ્રયોગ કરી જોવો કંઈ બહુ કઠિન નથી; પરંતુ એ વાત સત્ય છે કે હમ, તે સંબંધી અનેક શંકાઓ ઉપસ્થિત થાય છે. અનેક સ્થળોએ એવું જોવામાં આવેલું કે, રોગનો

નિર્જીવ થયા છતાં ઔષધ પ્રયોગ લાગુ પડતો નથી. ઔષધ ઉલટું તે રોગમાં વધારો કરે છે. લલિતાના પિતાએ પુત્રીના માનસિક વ્યાધિને દૂર કરવાને રોગ નિર્જીવ્ય-ાન્તે જે ઔષધની વ્યવસ્થા કરી હતી તેનાથી તો ઉલટું વિપરીત પરિણામ આવ્યું. ઔષધના વિષથી રોગી જીંદગી પર્થત દગ્ધ થયો.

કૃષ્ણલાલે પત્ની પાસેથી કન્યાનાં યુક્તિપૂર્ણ સદ્ગુણ દર્શાવતાં વચનો સાંભળી મનનાં ને મનમાં કન્યાની શુદ્ધિની પ્રશંસા કરી, અને જે વડે તે વિષયોમાં સુધારો પાછ શકે, તેની પ્રતિજ્ઞા કરી.

સાયંકાળની સહજ પૂર્વ નેપથ્યે નોકરને બોલાવીને કહ્યું:-  
“પરભુ ! તું હમણાં ને હમણાં જાણા બહેનને સાસરે જા, અને મણીલાલને મ્હારું નામ દધ બોલાવવા લાવ.”

પરભુ ! ચાલ્યો ગયો અને યથા સમયે મણીલાલને જઈને મળ્યો. ગાંગખોર ઉદ્ધત સ્વભાવનો મણીલાલ પત્નીના વ્યવહારથી વધારે ઉદ્ધત થઈને તેની શૂન્ય રૂમનાં ખેડો ખેડો ઝાંઝાં ખાતો હતો અને નિશામાં ચક્ર્યૂર થઈ તંદ્રામાં પડેલા હતો કે, તેની સ્ત્રીની રીસથી તેના સસરા જાણે તેમનાં માણસો મારફતે તેનું અપમાન કરવા માટે બચંકર કાવત્રું રચે છે. લલિતાએ કાલિકાની મૂર્તિ ધારણ કરી છે; તેના ચાર હાથ પૈકી ત્રણ હાથમાં વરાબચ અને ખોપરીઓની માળા આદિ હતાં; પરંતુ ચોથા હાથમાં તરવારને બદલે ગાંગની ચલમ હતી. તેમાં ગાંગે બી નારિયેળીની છાલનો દેવતા ભરેલો હોવાથી તે લોભનો મણીલાલ ત્યાગ કરી શક્યો નહિ; હાથ લંબાવીને જેવો તે ચલમને લેવા જતો હતો તેવામાં તેના તે સુખમય સ્વપ્નનો ભંગ કરીને પરભુએ કહ્યું:-“શેડજી !” ચમકીને મણીલાલે કહ્યું:-“કાણુ પરભુ ! કેમ આવ્યો છે ?”

પરભુએ કહ્યું:-“આપને શેડે બોલાવવા મોકલ્યો છે ?”

મણીલાલે ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે ચિત્કાર કરીને કહ્યું:—“ ચાલ, નીકળ મહારા પરમાંધી ! તું મહારે ત્યાં આવ્યોજ કેમ ? ”

“ તમારા સસરાજીએ મ્હને તેડવા મોકલ્યો છે. ”

“ મહારા સસરાએ ! ”

“ હાજી. ”

“ કેમ, શું કામ છે ? ”

“ તેઓ તમને હમણાં ને હમણાંજ બોલાવે છે. ”

“ કેમ, તેમની છોકરીને પગે લાગીને ઘેર તેડી લાવવા માટે કે ? હું કંઈ હલકા માણસનો પુત્ર નથી. તેમને સત્તરવાર ગરજ હોય તો એને લાવીને અહિં મૂકી જાય નહિંતો હું એને તેડાવવાનોજ નથી. મ્હને બીજી બેરી મળશે સમજ્યોને ? ”

એવામાં ત્યાં આગળ મણીલાલની માતા અને બહેન આવી પહોંચ્યાં.

ગુલામે કહ્યું:—“ કેમ પરભુ ! ત્હને લક્ષિતાએ મોકલ્યો છે કે ? કેમ, આપને ત્યાં સમાસં ના થયો ? ચડયે ઘોડે ગયાં હતાંને ? ”

“ મ્હને એમણે મોકલ્યો નથી, પરંતુ શેડે મોકલ્યો છે. ”

ગુલામ:—“ ઓ મા ! રાંડ કેવી છે, પોતે તેડવા મોકલીને આપનું નામ દેવરાવ્યું છે. મહારો ભાઈ, એનો ગુલામ ખરાત, તે એને ત્યાં જાય ? ”

“ અરે પણ એમાં હરકત શી છે ? સાસરા તો ગુર લોક કહેવાય, એમને ત્યાં આવવામાં દોષ હોયજ નહિ. ”

“ એના ગુર લોકના મ્હોં ઉપર ધૂળ પડી. તેમણે કેમ લક્ષિતાને પાછી મોકલી દીધી નહિ ? ”

મણીલાલે બહેનની વાતને ટેકા આપ્યો.

શીવકોર ડાથીએ કહ્યું:—“ ભાઈ ! જ્યારે ત્હારા સસરાએજ

બેઠાવવાને માણસ મોકલ્યું છે ત્યારે જઈ આવ. ”

“ ના. હું કંઈ એમનાથી જાઉં તેવો છું ? ”

ગુલાબ:—ના, એમ કદાપિ નહિ બને. એને ગરજ હશે તો ધણીયે ચાલી ચલાવીને અહિંયાં આવશે; જો આજકાલમાં આવશે તો હીક છે, નહિં તો આપણે એને પેસવા પણ દેવી નથી. ”

પરંતુ એ મણીલાલને કહ્યું:—“ ત્યારે શું તમે નહિ આવો ? ”

મણીલાલ પ્રત્યુત્તર આપતો હતો એટલામાં તો ગુલાબ બેઠી ઉઠી:—“ કેમ, અલ્યા ! વારે ધડીએ પૂછી પૂછીને માંયું ફાડાવવું છે કે ? ત્હને એક વખત તો કહ્યું કે નહિ આવે તોયે ક્યક્ય કરે છે ? જા ! ત્હારા શેઠને જઈને કહેજે કે, જો તમારે તમારી છોકરીને સીધી રીતે મોકલી આપવી હોય તો મોકલી આપો નહિં તો અમે તમારી સાથેના સંબંધ તોડી નાંખીશું. ”

પરંતુ અત્યંત અપમાન સહન કરીને ક્રોધથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો ઘેર આવી પહોંચ્યો, અને કૃષ્ણલાલને સર્વ હકીકત મીઠું મસાલો બેળવંતિ કહી સંજળાવી. કૃષ્ણલાલે અનેક પ્રકારના વિચારો કરી તે રોગને માટે એક બીજા ઔષધની વ્યવસ્થા કરી. તેમણે વિચાર્યું કે, સાધારણ ઔષધથી આવો બચાંકર રોગ નષ્ટ થાય તેમ નથી; તેને માટે કોઈ રસાયણની આવશ્યકતા છે. આવો વિચાર કરે છે તેવામાં રમણલાલના છોકરાને જનોઈ દેવાનું હતું, તેથી રમણલાલ નિમંત્રણ કરવાને માટે કૃષ્ણલાલને ઘેર આવ્યા.

કૃષ્ણલાલે રમણલાલને પોતાની નજીક બેસાડીને કહ્યું:—“ ન્યાત કરવાની છે કે ? ”

રમણલાલ:—“ હાજી. ન્યાતજ કરવાનો વિચાર છે. મ્હારે ત્યાં હજી સુધી ન્યાત કરવા જેવું ટાણું આવ્યું નથી તેથી આ વખતે ન્યાતજ કરવાનો વિચાર છે. ”



આસપાસનાં લગભગ પંદરેક ગામડાંઓના વાહણો પણ તેમની ન્યાતની નોતરમાં ગણાતા હતા.

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ ઘણો ઉત્તમ વિચાર છે, પરંતુ તમારે ત્યાં અમારા ધરમાંનું કોઈ માણસ નહિ આવે. ”

રમણલાલે સ્મિત મુખે કહ્યું:—“ એમ કેમ ? કંઈ કારણ ? યજ્ઞ-ધર વિના યજ્ઞ સંભવેજ નહિ, એ શું બોલો છો, હું સમજી શકતો નથી. ”

કૃષ્ણલાલ કુળવાન, ધનવાન અને ન્યાતના પટેલ હતા તેથી ન્યાતમાં તેમનો સારો પ્રભાવ પડતો હતો. કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ તમે બોલો છો કે, આ બધામાં તો મહાં જમાઈને મ્હારી પુત્રી પરણાવી છે, પરંતુ જમાઈ ધારીને પરબધ પણ નષ્ટ કરવા માગતો નથી. ”

રમણલાલે અઝગઝગીથી કૃષ્ણલાલના મ્હોં સ્થામે બેઠને કહ્યું:—“ કેમ શું થયું ? ”

કૃષ્ણલાલ:—હું તેની સાથે ન્યાતમાં બેસીને જમી શકવાનો નથી.

રમણલાલ:—આપ જ્યારે તમારા પોતાના મ્હોંડેથી વાત કરો છો ત્યારે હું પણ કહું છું કે, આખી ન્યાત એમના ધર માટે ચર્ચા કરે છે; પરંતુ આપની બ્હીકે કોઈ બોલી શકતું નથી. ”

કૃષ્ણલાલ:—“ કેમ, મ્હારી બ્હીકે રાખવાનું કંઈ કારણ ? ”

રમણલાલ:—“ તમે આપણી ન્યાતના પટેલ છો અને એ તમારા સગા છે તેથી.

કૃષ્ણલાલ:—“ પટેલ એટલે શું થયું ? પાપી મનુષ્યોને ઉત્તેજન આપી આખી ન્યાતને બ્રષ્ટ કરી નાંખવી ? ”

રમણલાલ:—“ ત્યારે મ્હને શી સલાહ આપો છો ? ”

કૃષ્ણલાલ:—“ એજ કે, જો તેમને નોતરાં દેવાના હોય તો અમને દેશો નહિ. હું એમની સાથે બેસીને જમી શકવાનો નથી. ”

રમણલાલ:—“ કેને તમારા જમાધને ? ”

કૃષ્ણલાલ:—“ તમે પોતાના માણસ છે તેથી બધી વાત કહું છું. તેમના ધરને એકદમ ન્યાત ખહાર મૂકવું નહિ. જો તમને મ્હારી સલાહ યોગ્ય લાગતી હોય તો એક કામ કરો. ”

રમણલાલ:—“ આપની આજ્ઞાને આધીન આખી ન્યાત છે તો પછી હું તે કાણુ માત્ર ! ”

કૃષ્ણલાલ:—“ તમે નોતરાં દેતા પહેલાં તેમને જણાવજો કે, જો તેઓ રતનચંદને ધરમાંથી કહાડી મૂકે, અને ફરીથી ધરમાં પેસવા ના દે, તેમજ ગુનાખને જુદી રાખે અને તેની સાથે પાણી પીવાનો પણ વ્યવહાર ના રાખે, ઉપરાંત આટલા દિવસ જે સંબંધ રાખેલો છે, બેને માટે દેહશુદ્ધિ કરાવે તોજ તેમને નોતરાં દેવામાં આવશે. ”

રમણલાલ:—“ હું એમને ના કહું તો નહિ ચાલે ? ”

કૃષ્ણલાલ:—“ કેમ તમને કહેવામાં શો વાંધો છે ? ”

રમણલાલ:—“ મ્હારે ઘેરજ ન્યાત છે ! ”

કૃષ્ણલાલ:—“ વાઈ ત્યારે તમે દશરથ પંડયાને બોલાવી લાવો. ”

રમણલાલ તરત ઉઠીને ચાલ્યા ગયા અને થોડા વખતમાં દશરથ પંડયાને બોલાવી લાવ્યા. દશરથ પંડયાએ સમસ્ત હકીકત સાંભળી લઈને કહ્યું:—“ તેમને કહેવાનું કાર્ય મ્હનેજ સોંપો, હુંજ કહી આવીશ. ”

ત્યારપછી એજ પ્રમાણે નક્કી થયું કે, જો કૃષ્ણલાલનો જમાધ કૃષ્ણલાલની રજુ કરેલી શરતો પાળવાને કબજા થતો હોય તોજ તેને નોતરૂં દેવું, નહિ તો તેમને ન્યાત ખહાર રહેવું પડશે.

યથા સમયે દશરથ પંડયાએ વેણીશંકરને ત્યાં આવી મણીલાલને સમજાવી વાત કહી સંભળાવી. માત્ર તેના સસરાના કાવતરાંથી આ કારસ્થાન ઉભું થયું છે, એટલું છુપાવી રાખ્યું.

એ સાંભળી મણીલાલની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. ગુલાબ અને શીવકાર ડોશી કૃષ્ણલાલને ગાળો દેવા લાગ્યાં. જો કે દશરથ પંડ્યાએ તો કૃષ્ણલાલનું નામ છુપાવ્યું હતું તો પણ તેઓને અટકળથી પણ ખરું રહસ્ય જણવાનું આકી રહ્યું નહોતું. તેઓ મ્હોટે અવાજે કૃષ્ણલાલને ગાળો દેવા લાગ્યાં. મણીલાલે કહ્યું:—“ આપણે એ સાળાથી કંઈ જમએ એવાં છીએ ! આપણે પણ કુળવાન છીએ. આપણા સગા સંબંધીઓનાં પણ વધારે ઘર છે; એ આપણને શું કરી શકવાનો છે ? આપણા ઘર ઉપર આવું ભયંકર તહોમત ! ”

દશરથ પંડ્યાએ જમને સમરત હકિકત કૃષ્ણલાલને કહી સંભળાવી. ગાળાગાળીની વાત સાંભળી કૃષ્ણલાલના ક્રોધની સીમા રહી નહિ; તેઓ તેજ વખતે પાઘડી માંથે મૂકી દક્ષિણી જોડા પગમાં પહેરી ગામમાં નીકળ્યા અને ગામના તમામ બ્રાહ્મણોને કહી આવ્યા કે, “ અમારા વહેવાઈ વેણીશંકર શાસ્ત્રીને અમૂક કારણસર ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવ્યા છે—જો તેઓ પોતાના સઘળા દોષો કબુલ કરે અને પ્રાયશ્ચિત કરે તોજ તેમને ન્યાતમાં લેવા નહિ તો નહિ.”

ગામના સઘળા જ્ઞાતિજનો એકઠા મળ્યા અને એકઠે અવાજે કૃષ્ણલાલના માને કબુલ થયા. વેણીશંકરના સંબંધીઓનાં આઠ ઘર હતાં, તેમણે પહેલાં તો આ વાત કબુલ કરી નહિ. કારણ કે, ગમે તેમ તોએ સગાઇનો સંબંધ તો જળવવોજ જોઇએ. સગાં સંબંધીઓ પૈકી કોઇને માંથે આકૃત આવે ત્યારે ખસી જવું એ સાઈ નહિ. તેથી જો મણીલાલને ત્યાં નોતરાં દેવામાં નહિ આવે તો તેઓ પણ આવશે નહિ એવું કહેવરાવ્યું; પરંતુ નવનિત તે વખતે આમમાં હતો. તે કેટલાયે વખતથી ગુલાબ અને રતનચંદના ખોટા આચરણથી મનમાં મનમાં દુઃખી થઇને શરમાતો હતો. અત્યારે તે તેમની યતી શિક્ષાના યોગ્ય બંદોબસ્તથી આનંદી થયો અને કૃષ્ણલાલને

આ સવકાર્યમાં મદદ કરવાને પોતાના પિતાને આમ્રહ કયો. શિક્ષિત પુત્રના આમ્રહને નવલશંકર અમાન્ય કરી શક્યા નહિ. તેમણે વેણીશંકરના સંબંધને તિલાંજલી આપી દીધી. સર્વે સંબંધીઓએ મણીલાલના સંબંધનો ત્યાગ કર્યો.

મણીલાલ અને શીવકાર ડોશી ન્યાતનાં સમસ્ત ઘર ફરી વળ્યાં છતાં જ્યારે કોષ્ટએ તેમના પક્ષમાં આવ્યું નહિ, ત્યારે હતાશ થઈ ગયાં.

ઉપવિત સંસ્કારને દિવસે ન્યાતની સઘળી સ્ત્રીઓએ જઈ રમણલાલના શુભકાર્યમાં ભાગ લીધો. સર્વેને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું, માત્ર મણીલાલના ઘેર કોષ્ટએ મ્હોંમાંથી એક શબ્દ પણ કહેવારોયો નહોતો. અપમાનના અભિમાનથી વેણીશંકરના ઘરનાં સઘળાં માણસોની છાતી ફાટી જવા લાગી. શીવકાર ડોશી માંથું કુટી કુટીને કૃષ્ણલાલને ગાળો દેવા લાગ્યાં.

ગુલામે કહ્યું:—“મા, હું તમારા દુઃખના કારણ રૂપ છું. મ્હને ના હોય તો કાઢી મૂકો, હું સાધુડી બનીને બિક્ષા માગી ખાઈશ.”

શીવકાર ડોશીની આંખમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેમણે કહ્યું:—“મ્હારી સોના જેવી છોકરીએ તમારું શું બગાડ્યું છે? તમે કેમ એનો પિછો છોડતાં નથી! તમારા ઘરમાં છોકરીઓ છે કે નહિ?”

ગુલામે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“લોકોનો ગિયારાંઓનો શો દોષ છે! જ્યાં ત્હારા ઘરની વહુઓ મ્હારી શત્રુ થઈને લાગી છે, ત્યાં લોકો શું કરે? તું વહુઓને તો કંઈ કહેતી નથી. આ સઘળા ઉતપાતનું મૂળ ત્હારી મ્હોટી વહુ છે. પહેલી વખત આવી ત્યારે પણ મ્હને કાઢી મૂકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ એ વખતે તો મ્હારાં આપા જીવતા હતા, તેથી એનું કંઈ વળ્યું નહિ. આ વખત તો એ મ્હને કાઢી મૂકાવ્યા સિવાય રહેવાની નથી. આ સઘળું એનુંજ કારણ છે. લલિતા વહુ કંઈ પહેલાં એવી નહોતી.”

મણીલાલ પણ ત્યાં આગળ ઉભો હતો. ગાંજના નિશામાં તેણે અભિમૂર્તિ ધારણ કરી મ્હોટે અવાજે ચિત્કાર કરીને કહ્યું:—“ આજે જ એ હરામગદીને ધરમાંથી કાઢી મૂકીશ ત્યારે મ્હારો જીવ શાન્ત થશે.”

શીવકાર ડાશીએ તે અભિમાં ઘીની આહુતિ આપીને કહ્યું:—  
“ એમ કર્યા સિવાય આપણો છુટકોજ નથી. ”

મણીલાલે રૂદ્રમૂર્તિ ધારણ કરી રસોડામાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે કિશોરી તાવડીમાં વધાર મૂકીને શોક વધારતી હતી અને તેની નજીકમાં નરેન્દ્ર બેસીને કાલી કાલી લાષામાં વાતો કરતો હતો.

ક્રોધથી ધ્રુજતો મણીલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ગુલાબ અને શીવકાર ડાશી પણ તેની પાછળ પાછળ આવ્યા હતાં.

મણીલાલે મ્હોટા અવાજે કહ્યું:—“ સાંભળો લાભી ! અમારા ધરને ન્યાત બહાર મુકાવનાર તમેજ છો. ”

કિશોરીએ મણીલાલના મ્હોં સ્થામે નેત્ર ધ્રુમાડાથી અશ્રુપૂર્ણ થઈ ગયેલી આંખોને અર્ધ ખુલ્લી રાખી, દુઃખિત હૃદયે કહ્યું:—“ હું ? ”

મણીલાલ:—“ હા-હા-અલગત તમેજ. ”

કિશોરી:—“ હશે ત્યારે એમ. ”

મણીલાલ:—“ તમારી પ્રવ્રજા મ્હારી બહેનને કાઢી મુકાવી સુખમાં રહેવાની છે કેમ ખરે ? ”

કિશોરી:—“ મ્હારે એવો લોભ રાખવાનું કંઈ કારણ ? ”

મણીલાલ:—“ વળી પાછો વહાલો જવાબ આપો છો ? અમને તમારે જે કરાવવું હતું તે કાઢ્યું છે. હવે સીધી રીતે અમારા ધરમાંથી ચાલ્યાં જાઓ. જે મહિયો જરા વારને માટે પણ ચોભસો તો નક્કી અપમાન થશે. ”

પાસે પડેલા લોટામાંથી પાણી લઈ હાથ ધોઈને કિશોરી ઉભી થઈ. અભિમાન અને ક્ષોભથી તેનું હૃદય બરાઈ આણ્યું. તેણે કહ્યું:—

“કેમ ! મહેં તમારું શું બગાડ્યું છે ?”

શીવકાર ડાશીએ બમર સંક્રાચીને કહ્યું:—“કેવી હડીલી છે. હજી તો સ્હામે ઉભી રહીને ‘ચપ ચપ’ જવાબ આપે છે ! તહેં કંઈ બગાડ્યું નથી ત્યારે આટલું બધું થયું સાચી ? તહેં તો તે વખતે આવીને ગુલામની ખોટી વાત ઉરાડી હતી. આ વખતે આવીને પણ એના સર્વનાશને માટે આટલું બધું કર્યું. તહેં જો કદાચ આ કાર્યમાં ભાગ લીધો ના હોત તો શું મ્હારી લલિતા વધુ એવા હતી ? તહેં એને બધું શીખવાડીને ચડાવી. તું અમારું સત્યાનાશ વાળવાને ખેડી છે. હવે અહિંયાંથી હમણાંને હમણાંજ ચાલી જા.”

નિરપરાધિની કિશોરીની બન્ને આંખોમાંથી ચોધાર અશ્રુઓ વરસવા લાગ્યાં. તેણે શીવકાર ડાશીના મોં સ્હામે જાંઘને કહ્યું:—  
“આ ! હું નિરપરાધિની છું, મ્હારો કંઈ પણ વાંક નથી, મ્હને કાઢી મૂકશો નહિ.”

શીવકાર ડાશી બોલવા જતાં હતાં એટલામાં ગુલામે કહ્યું:—  
“રાંડ ! મ્હારા ઉપર જીકું તહોમત મૂકી સુખમાં રહેવા માગે છે ?”

કિશોરીએ કહ્યું:—“માંથા ઉપર ભગવાન છે, તેજ જાણે છે કે કાણુ નિર્દોષ છે ! હું તમારું કંઈ પણ અનિષ્ટ કરતી નથી. લોહીતું પાણી કરી તમારી મહેનત કરી પેટ ભરું છું છતાં વમર અપરાધે અપમાન કરીને, વિના દોષે કુતરા પિત્તાડાંની માફક મ્હને હાકી કાઢો છો. બલે, ઇશ્વર તમારું સારું કરે.”

મણીત્રાલે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“જાઓ જાઓ, હવે આના-કાની કરવાથી તમારું કંઈ વળે તેમ નથી. રાંડની આંખમાંથી જે ધરમાં આંસુઓ પડે તે ધર પણ સજાગી જાય. ચાલ, નીકળ અમારા ઘરમાંથી.”

તરેન્દ્ર કિશોરીના મોં સ્હામે તાકી રહી નજીકમાં ખેડો હતો.

અશ્રુપૂર્ણ કિશોરી તેને તેડીને ધરમાંથી બહાર નીકળી. નરેન્દ્રે કહ્યું:-  
“ બહેન આપણે ક્યાં જઈશું ? ”

કિશોરીએ કહ્યું:-“ આપણે ઘેર. ”

અશ્રુમુખી કિશોરી તેના બાઇને તેડીને ખરા મધ્યાનઃકાળે ધરમાંથી બહાર નીકળી પડી. કાઇએ તેને રોકી કે પાછી ફેરવી નહિ.

### પ્રકરણ ૬ કું.

#### વિપરીત પરિણામ.

કૃષ્ણલાલના નિર્માણ કરેલા ઔપધની ઝેરી અસરનો આરંભ થયો. રમણલાલને ત્યાં ન્યાતનાં સઘળાં માણસો આવીને જમી ગયાં માત્ર મણીલાલના ધરમાંથી કાઢીને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું નહોતું તેથી તેઓ જમ્યા વિના રહ્યાં હતાં. ન્યાતના અપમાનથી મણીલાલને ધણુંજ લાગી આવ્યું.

હિન્દુ યાતિઓનું આ શાસન અનેક કાળથી હિન્દુ સમાજની પવિત્રતાની રક્ષા કરતું આવે છે. પરંતુ વિદેશી શિક્ષાથી સ્વાધીનતાના ફળે-સ્વાધીનતાના નામે જે ઉચ્છૃંખલતાએ સમાજમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તેથી એ શાસન અને પવિત્રતા અંતરધ્યાન યર્ષ જાય છે. એના ફળથી એ થયું છે કે, વાત વાતમાં હિન્દુઓને સ્વમાનની રક્ષા અર્થે અદાલતોનો આશ્રય લેવો પડે છે, અને માનનું મૂલ્ય પૂરા સોજાના નિર્ધારણ કરી પાછા ફરવું પડે છે.

ગમે તેમ છે પણ ન્હાનાં ગામડાઓમાં આ પ્રમાણેનું સમાજ શાસન હજી પોતાની હયાતિ ધરાવે છે, અને એનેજ લીધે ગામડાઓમાં હજી કંઈક પવિત્રતાનો અંશ જોવામાં આવે છે.

એ સમયે મણીલાલના ત્રીજા ભાઈના સમરા મણીલાલને ત્યાં

આવી પહેાચ્યા. તેઓ પહેલાં એક વખત આ ધરમાં આવેલા હતા, તે વખતે મણીલાલના પિતા વેણીશંકર જીવતા હતા. ધરમાં પૂરી જાહેજલાલી હતી, ગામમાં માન-મરતબો હતો, પરંતુ અત્યારે તેનાથી તદ્દન ઉલટું માલૂમ પડતું હતું. તેમણે એ સંબંધી અત્યંત શોક પ્રદર્શિત કર્યો.

મણીલાલે સામાજિક દંડની વાત તેમને કહી સંભળાવી એટલે તેઓ મણીલાલના સસરા કૃષ્ણલાલને ત્યાં જઇને સમસ્ત હકીકત સાંભળી આવ્યા. છેવટે મણીલાલ અને શીવકાર ડોશીને અનેક પ્રકારે સમજાવીને તેમણે કહ્યું:—“ રતનચંદને ધરમાંથી દૂર કર્યા સિવાય બીજો એક પણ ઉપાય નથી. જેની આખા ગામના લોકો નિંદા કરે છે, જેને માટે આટલું બધું અપમાન સહન કરવું પડ્યું છે, તેને ધરમાં રાખવોજ શામાટે જોઇએ ? ”

મણીલાલે કહ્યું:—“ એ ધણો કામનો માણસ છે; એના વિના અમને ભારે અડચણ પડશે. ”

શીવકાર ડોશીએ પણ એ વાતને ટેકા આપ્યો; પરંતુ ગોરમહારાજ એ સધળા બચાવથી સંતુષ્ટ થયા નહિ. તેમણે કહ્યું:—“ રાજ્ય વિના રાજ્ય ચાલે છે તો રતનચંદ વિના તમારો સંસાર નહિ ચાલે ! હું તમને એ સંબંધીનો સધળો બંદોબસ્ત કરી આપીશ. ”

અનેક વાદાનુવાદ પછી રતનચંદને ધરમાંથી કાઢી મૂકવાનું નક્કી થયું.

તેજ દિવસે સંધ્યાસમયે રતનચંદનો મુકદ્દમો શરૂ થયો. રતનચંદે હવે આ ધરમાં આવવું નહિ, એવું તેને સંભળાવી દેવામાં આવ્યું.

રતનચંદ અત્યંત હિદાસા ચિત્તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ગામમાં પોતાનું ધર તો હતુંજ નહિ. તેથી તેણે તેના એક દૂરના સગાને ત્યાં જઈ આશ્રય લીધો.



એરમહારાજ કૃષ્ણલાલની મુલાકાત લઇ, મણીલાલના ચુકસં-  
સારનો અંદોખરત થાય, અને ન્યાતમાં ફરીથી નિમંત્રણાદિ થાય,  
એ પ્રમાણે કરવાની લજામણુ કરી પોતાને ત્યાં ચાલ્યા ગયા. કૃષ્ણ-  
લાલે એક વાર મણીલાલને પોતાને ત્યાં બોલાવી લાવવાને નોકરને  
બોલ્યો. ગાંજખોર મણીલાલ સસરાને ત્યાં ગયો નહિ. જે નોકર  
બોલાવવાને ગયો હતો તેને ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે, “ ન્યાત બહાર  
રહેલા જમાઇને બોલાવીને શું કરશો ? જેનું ન્યાતમાં માન અને  
લાયકત હોય તેવા એક માણસને બોલાવીને જમાઈ કરી લ્યો.  
હું ન્યાત બહાર છું, તમારે ત્યાં આવું તો કદાચ તમારે પણ ન્યાત  
બહાર રહેવું પડે. ”

નોકરને મ્હોડેથી જમાઈનાં આવાં વચનો સાંભળી કૃષ્ણલાલને  
ધણું લાગી આવ્યું. તેમણે એક વખત વિચાર્યું કે, તેમણે મણીલાલને  
ઘેર જઈ તેને શિક્ષા-ઉપદેશ આપી આવવો વળી પાછો વિચાર  
આવ્યો કે, કદાચ તેનાથી વિપરીત પરિણામ આવશે તો ! એટલે તેઓ  
શાન્ત થઇને બેસી રહ્યા. તેવામાં એક દિવસ અંધારી રાત્રે અકસ્માત  
કૃષ્ણલાલના મકાનમાં નળીઆં, ઇંટો અને પથરાઓ વગેરે પડવા  
લાગ્યાં; ધરનાં તમામ માણસો બેઠીકથી ધ્રુજી ઉઠ્યાં, કોઇ ધરની  
બહાર નીકળ્યું નહિ.

કૃષ્ણલાલનો પુત્ર રામલાલ બીજે દિવસે છુપી તપાસ કરતાં  
જાણી શક્યો કે, રતનચંદે કેટલાએક બદમાશ મિત્રોની સહાયતાથી  
એ પ્રમાણે કર્યું હતું. રતનચંદે પણ સમજી ગયો હતો કે, તેના આ  
જન્મના સુખનો આશ્રમ, કૃષ્ણલાલેજ લાગી નાંખ્યો છે, તેથી  
અશિક્ષિત અને કાયર પુરુષ રતનચંદે રાત્રિના સમયે તેમના  
મકાનમાં ઉપદ્રવ કરી પોતાના વૈરનો બદલો લેવા માટે પ્રયાસ કર્યો  
હતો. રામલાલ ક્રોધથી કંપી ઉઠ્યો. તેણે તેજ દિવસે કોર્ટમાં જઈ

રતનચંદ અને તેના મિત્રો સ્થાને સુલેહના બંગની અરજ કરી.

રતનચંદે જાણ્યું કે, રામલાલ ધણો હોંશીયાર માણસ છે અને ગામના તમામ માણસો તેને વશીભૂત છે તેથી તે ધારશે તે કરી શકશે; કોઈ તેને આડે આવવાની હિંમત કરી શકશે નહિ માટે તેને ગામમાંથી પલાયન કરી જવાનું જ યોગ્ય લાગ્યું. તે તેજ દિવસે રાત્રે નડીઆદ છોડીને ચાલ્યો ગયો. કોઈને માલૂમ પણ પડ્યું નહિ કે, તે ક્યાં ગયો; તેમ તેની સાથે સાથે કુલીન કન્યા ગુલાબ પણ ન્હાશી ગઈ. હવે મણીલાલ સમજી શક્યો કે, લોકો જે કહેતાં હતાં તે સત્ય હતું. અત્યારે સુધી તે માનતો નહોતો કે તેની બહેન તેના જ મકાનમાં રહી-ચાલણના પુણ્યાશ્રમમાં બેસી વૈશ્ય સાથે બલિ-ચારમાં લપટાઈ હતી; પરંતુ શીવકાર ડોશી પુત્રીને માટે અત્યંત શોક કરવા લાગ્યા. તેઓ માંથાના ત્રાણ પીંખી નાંખી ગામના લોકોને શ્રાપ દેવા લાગ્યાં. તેઓ કહેવા લાગ્યાં કે, “વાંઝીઆ ગામના લોકોએ મ્હારી છોકરીનો સર્વનાશ કર્યો.” એક માણસની પાછળ ન્યાં આખા ગામનાં બધાં માણસો પડે ત્યાં તે ગિચારી કેટલીવાર ઉભી રહી શકે ? પાંચ દિવસ સુધી તેઓ જેને તેને જેમ ફાવે તેમ ગાળો દેવા લાગ્યાં. “હાય મ્હારી છોકરીએ તમારું શું બગાડ્યું હતું ?”

આજ ગામમાં એક વખત પૂર્ણ જાહોજલાલી ભોગવતા કુંડુંબની આજે આ કેવી દુહંશા ? સોબથી, અભિમાનથી, અને લજ્જાથી મણીલાલ કોઈપણ ઠેકાણે બહાર જઈ શકતો નહોતો. મગન મિસ્ત્રીની દુકાન સિવાય બીજો કોઈપણ ઠેકાણો તે જતો નહિ.

આ બાબત અરકારનો વેરો તથા તગાવી ભરવાની બાકી હતી. રતનચંદ ધણીખરી જમીન વેચી નાંખી તથા કેટલીએક ગીરવી મૂકી રૂપિયા લાવી હજમ કરી ગયો હતો. જમીન ગીરવી મૂકીને રૂપિયા લાવેલો તેનું જમાનું સુદાં આપવાનું બાકી હતું. લેણદારોએ આવીને

મણીલાલને પોતાના જીવનની વાત સંભળાવી. પરિણામમાં આરે બાળુએથી અશાન્તિ પોતાના બચકર વદનને વિસ્તારીને જાણે મણીલાલને ખાધ જવા લાગી. મણીલાલ શીકરમાં ને શીકરમાં સુકાઈ જવા લાગ્યો. જોતજોતામાં, ગાંજખોરાને જે રોગ લાગુ પડે છે, તે રોગ મણીલાલને પણ લાગુ પડ્યો અને ક્ષયરોગથી તે પીડાવા લાગ્યો.

### પ્રકરણ ૭ મું.

#### મણીલાલ અને લલિતા.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની ઘટનાઓમાં એક વર્ષ પસાર થઈ મરું. મણીલાલ મોટા પડ્યો હતો પરંતુ હજી તેણે ગાંજે પીવાનો છોડી દીધો નહોતો. તેના સંસારની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન વધારે ખરાબ થતી ચાલી. તેનો સૌથી ન્હાનો ભાઈ જે ગામની નિશાળમાં બસતો હતો, તેણે પણ બહુવાનું છોડી દીધું. અત્યારે તે ગામમાંથી ચાલે પાસેનાં અન્ય ગામોમાંથી યજમાનવૃત્તિ કરી લાવી સંસાર ચલાવતો હતો. તેમના ઘરમાં અત્યારે આવકનો માત્ર આ એકજ આધાર હતો. એક ન્હાના બાળક મારફતે ચાલતા ગૃહસંસારની તથા ખેતીવાડીની જે સ્થિતિ થાય તે સ્થિતિ અત્યારે મણીલાલના ગૃહસંસારની તથા ખેતીવાડીની થઈ હતી.

મણીલાલના સસરાએ તેને પોતાને ઘેર લાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, માણસો મોકલ્યાં, પોતે પણ જઈ આવ્યા, પરંતુ કોઈ પણ રીતે મણીલાલે તેમને ઘેર પગ મૂક્યો નહિ.

સ્વામીને માંદા પડેલા સંભળી લલિતા આકુળબાકુળ થઈ ગઈ. સ્વામીનું દર્શન કરવા માટે તેના હૃદયમાં ધબ્બી ચપટી થતી હતી; પરંતુ માયાપના કલા સિવાય તે કોની રીતે સાસરે જઈ શકે ? તેના

સ્વામીને બોલાવવાને તેના પિતા પુનઃ પુનઃ માણસો મોકલતા હતા, પોતે પણ ગયા હતા, તો પણ તે અભ્યક્ત નહિ તો પછી પિતાનું અપમાન કરીને લલિતા સ્વામી ખસે શી રીતે જઇ શકે ?

તેમની તબિયત અસ્વસ્થ છે—તેમના ગૃહસંસારની સ્થિતિ અત્યારે ખરાબ છે; કાણુ તેમની સેવા આકરી કરતું હશે ? એવા એવા સાયં-કાળના સમયે અગાશીમાં બેસીને લલિતા વિચાર કરી રહી હતી. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ નીકળીને તેના કપોળ પ્રદેશને ભીંજવા રહી હતી, એવામાં ત્યાં આગળ તેની બાબી આવી પહોંચી. લલિતાની સ્થિતિ જોઇ તેની બાબી સમજી ગઇ કે, સતી સ્વામીને માટે આક્રંદ કરી રહી છે. કંઈ સ્ત્રી એ પ્રમાણે ના કરે ? તેણે કહ્યું:—“ જ્ઞાલી જ્ઞેન ! કેમ રડો છો ? ” તરતજ આંખોનાં અશ્રુઓને વચ્ચેના છેડા વડે દોધ નાંખી લલિતાએ કહ્યું:—“ રડતી તો નથી બાબી ! પરંતુ કાણુ જાણે શાથી મ્હારી આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવે છે. ”

“ સાસરે જવાની ચિંતામાં પડ્યાં છે કે શું ? ”

“ એવી ચિંતા કોને ના હોય ! ”

“ તમે તો મ્હારા નણ્યદોષને ગાંજખોર કહી તેમની નિંદા કરતા હતાં ને ? ”

“ એ વખતે હું સમજતી નહોતી કે, એ ગાંજખોરમાં પણ એટલુંબધું મધુર મધુ ભરેલું હશે ! ”

લલિતાનાં બન્ને નેત્રોમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં. તેની બાબીએ કહ્યું:—“ ત્યારે હવે તમે એ મધુની ઇચ્છાથી મધપૂડા પાસે કેમ જતાં નથી ? ”

“ જો માંખને કરોળીઆની જાળનો ભય ના હોત તો તમારો હૃદય મળતાં પહેલાં મળી હોત, સમજ્યાં. ”

“કરોળીઆની જળ એટલે ?”

“એ કંઈ એક પ્રકારની છે !”

“ત્યારે કેટલા પ્રકારની છે !”

“અનેક.”

“સંજળાવો તો ખરાં ?”

“પ્રથમ તો સાસુ અને સાસરીઆનાં સગાંઓ.”

“બીજી.”

“પિતૃકુળનું અપમાન.”

“હા, એ ખરું, પરંતુ મધપુડાને અહિંયાં લાવવાનો તો ઉપાય નથી.”

“બીજી રસ્તો છે તો.”

“મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તો મધુનો સ્વાદ લેવાની ઈચ્છા રાખવી અને કરોળીઆની જળનો ભય રાખવો એ ચાલેજ નહિ.”

“ત્યારે શું કરે ?”

“કેમ શું કરે, તમે એક વખત એમની પાસે જાઓ અને માફી માગો એટલે સત્રણી આફતોનો અંત આવી જશે.”

“એ વાત ખરી, પરંતુ આપાજી તથા મ્હારા ભાઈ જાણે તો મ્હારી શી વલે થાય ?”

એમનાથી છાનાંમાનાં જાઓ. તમારો વિચાર હશે તો હું મદદ કરીશ. કાઢને પણ ખમર પડશે નહિ.

લલિતાનું હૃદય ઘણું અસ્થિર થઈ ગયું હતું. તે તેની લાભીની સલાહ અને સહાયતા ગૃહણ કરી-રાત્રે લગભગ પાંચ વાગ્યાને સુમારે પરબુને સાથે લઈને તેને સાસરે ગઈ.

મણીલાલ મગન મિસ્ત્રીની દુકાનેથી હસ્તેશની રીતિ મુજબ ગાંતે પી આવીને બિજાનામાં પડ્યો પડ્યો અર્ધ બુલાં નેત્રે કંઈક

વિચાર કરી રહ્યો હતો. તેના જીવનના સુખસુખનો અસ્ત થવા આવ્યો હતો. તેના હૃદયમાં ન્હાના પ્રકારની ચિંતાઓએ પ્રવેશ કર્યો હતો.

જે દિવસથી લલિતા તેના માંગના ધુમાડાપૂર્ણ હૃદયમાંથી ચાલી ગઈ હતી, તે દિવસથી તેનો સ્વભાવ ચીડીઓ થઈ ગયો હતો. તે લલિતાને ઝહાતો હતો કે કેમ, તે તે સમજી શકતો નહોતો. જ્યારે લલિતા ઘેર હતી ત્યારે પણ મણીલાલ સમજી શકતો નહોતો કે તે લલિતાને ચાહે છે કે કેમ ? જ્યારે તે તેની પાસે આવતી ત્યારે તે તેના પ્રત્યે વિરક્ત થતો હતો; પરંતુ લલિતા ચાલી ગઈ ત્યારપછી કાણુ જાણે શાથી એક પ્રકારના અભાવનો અનુત્તમ આસ તે બંધ હૃદયમાંથી બહાર નીકળી શુન્યમાં મળી જતો હતો. જ્યારે આ શુન્ય શયનગૃહમાં મણીલાલ પ્રવેશ કરતો ત્યારે તેનું હૃદય કાણુ જાણે એક પ્રકારના અજ્ઞાત નિશ્વાસથી ઢાળી ઉઠતું હતું. તેના મનમાં એમ થતું હતું કે, એ હોત તો શયનગૃહ શોભત પરંતુ એ નથી. વળી અદ્ય કાળમાં પાછું તેને એમ થઈ આવતું હતું કે, “લલિતાજી મહારા આ સર્વનાશનું મૂળ છે ! હું તેનો સ્વામી છું. મહેં તેને માત્ર એકજ લાકડી મારી હતી. શું દુનિયામાં કાંઈ પણ પુરૂષ પોતાની પત્નીને એવી રીતે મારતો નહિ હોય ! જે સ્ત્રીઓ પતીનો માર ખાતી હશે તે તેમના પતીઓને ન્યાત બહાર મૂકાવતી હશે ? શું ઘરમાં સહજ તકરાર થતાં તેઓ પોતાને પિયેર ચાલી જતી હશે ? શું તેઓ પોતાના પતીઓ ઉપર વૈરની વસુલાત લેવાને માટે પોતાના આપ તથા ભાઈઓને ચડાવી આવાં કાવત્રાં રચાવતી હશે ? એક દિવસને માટે પણ શું કોઈ સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને યાદ કરી તેને એકાદ પત્ર પણ નહિ લખતી હોય ? લલિતા સિવાય આ શુન્ય શયનગૃહ બીજી કોઈથી પૂર્ણ થઈ શકશે નહિ ? પરંતુ શિવોપાસકને એ સંધળી વીટંબનાઓની શી જરૂર છે ? જે ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો છે; તે કેટલા દિવસને માટે મૃતને આ દુનિયામાં જીવતો રાખશે ? જીવનના પાછલા

દિવસો મુન્ન મૃદુમાં-મુન્ન હૃદયે પસાર કરવામાં સિ. વાંધો છે ? ”

ગાંજના પ્રસાદથી હૃદયના આંતરિક પ્રદેશમાં કેટલીએક આ પ્રમાણેની ભાવનાઓને સ્થાન આપી મણીલાલ બિજનામાં પડ્યો પડ્યો ઝોકાં ખાતો હતો, એવામાં લલિતા ત્યાં આગળ આવી પહોંચી.

ટેબલ ઉપર પડેલી પિતળની દીવી ઉપર ઝીણો દીપક ઓલવાઈ જતા પહેલાં ધ્રુજતો ધ્રુજતો સળગી રહ્યો હતો. લલિતાએ તેને સળી વડે સંકારીને સતેજ કર્યો અને સ્વામીના મ્હોં સ્થામે જોઈને કહ્યું:-  
“ તમારી તપિયત અસ્વસ્થ છે ? ”

મણીલાલે માથું ઉંચું કરીને તેના સ્થામું જોયું. ઉપવાસીના મ્હોં આગળ પકવાન મુકતાં તેનો જે પ્રમાણેનો ભાવ થાય તેજ પ્રમાણેનો ભાવ લલિતાને જોતાં મણીલાલનો થયો. તેણે કહ્યું:-“ તું કેમ આવી ? ”

“ કેમ ના આવું ? ”

“ શું કામ ? ”

“ શું કામ તે વળી મ્હારે તમને કહેવું પડશે કે ? ”

“ તું મ્હારી પત્ની છે અને હું ત્હારો સ્વામી છું એ સંબંધ હવે નથી. ”

“ એ સંબંધ કંઈ તોડ્યો તુટતો હશે કે ? ”

“ ને એવું જાણતી હતી તો પછી તું ત્હારા આપને ત્યાં ગઈ કેમ ? ”

“ મ્હારી ભૂત્ર થઈ. હવેથી નહિ જાઉં. એ પ્રમાણે તો હું કેટલીયેવાર ગઈ હતી. એકજ ગામમાં આપનું ઘર છે તેથી ગઈ હતી. હું તમારી સ્ત્રી, શિષ્યા, આશ્રિતા છું. મ્હારી સાથે, બોલતા કેમ નથી ? સ્ત્રીધર્મનું ખરું રહસ્ય સમજાવતા કેમ નથી ?

“ ત્હારો મ્હારા ઉપર એવો ભાવ છે ક્યાં તે ત્હને સમજાવું. ”

“કેવો ભાવ !”

“સ્વામી સમાન, સુરસમાન, બન્ધુ સમાન.”

“મ્હારો ભાવ તો એવોજ છે.”

“માત્ર મ્હોડેથી બોલવામાંજ, કાર્યમાં નહિ તો ?”

“ખોટી વાત છે.”

“મ્હારા ઉપર એક દિવસને માટે પણ ત્હેં પ્રેમ રાખ્યો નથી. એક દિવસને માટે પણ ત્હેં મ્હારી ભક્તિ કરી નથી, ઉલટી ગાળ-ખોર કહીને મ્હારી નિંદા કરી છે.”

“નહિ, નહિ, મ્હેં તમારી શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરી છે—ભક્તિ કરી છે. હિન્દુ રમણીઓને તો સ્વામીજ દેવતા છે. કોઈ તેમની અભક્તિ કરેજ નહિ.”

“કોઈ ઠેકાણે કથામાં સાંભળ્યું હશે, તે અત્યારે કહી બતાવે છે.”

“સ્વામીદેવતાની ભક્તિ—પ્રીતિ એ મ્હોડાની વાતો નથી પરંતુ હૃદયની છે. મ્હોડેથી તો ઝગડો કર્યો હતો—તમારા સ્વભાવનું પરિવર્તન કરાવવા માટે મ્હેં તમારી સાથે ઝગડો કર્યો હતો; પરંતુ અંતઃકરણથી તો તમારા ચરણોની પૂજા કરી છે. માત્ર તમારે ચરિત્ર સુધારવા માટેજ તમારી સાથે ઝગડો કર્યો હતો, છતાં તેમાં જો મ્હેં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ કર્યો હોય તો મ્હને માફ કરો.”

“હવે શું માફ કરે, હું મરણ પથારીપર પડ્યો છું. મ્હને જે રોગ લાગ્યું પડ્યો છે, તે મ્હને વધારે દિવસ જીવવા દેશે નહિ. હવે ત્હારે મ્હારી ભક્તિ કરવી પડશે નહિ.”

“એમ ન બોલશો; માંદા પડ્યા છો તો કાલે સાળ થશો. હું એ મંદવાડની વાત સાંભળીનેજ અહિંયાં આવી છું.”

“મ્હારે ત્હારે કંઈપણ કામ નથી, તું મ્હારા મ્હોં આગળથી ચાલી જા.”

“કેમ, મ્હેં તમને શું કર્યું છે ?”



“ શું કર્યું છે ? મ્હને ન્યાત બહાર મૂકાવ્યો છે; મ્હારી આખર લીધી છે અને રસ્તાનો બિખારી બનાવી દીધો છે. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ ત્હારા બાપ મારફતે ! ”

“ મ્હેં માત્ર તમને તમારી બૂલ સમજાવી છે. ”

“ એ હું ધણી સારી રીતે સમજ્યો છું. તું મ્હારા મ્હેં અગ-  
ળથી ચાલી જા. હું સમજ્યો છું કે તું ત્હારા બાપ અને બાઈ સાથે  
મસલત કરીને મ્હને વળી કાઢી બીજી આફતમાં નાખવા માટે આવી  
છે; કેમ તું મ્હારા કપાયેલા ધા ઉપર મીઠાનું પાણી છાંટવા આવી  
છે ને ? ”

લલિતાની આંખમાંથી અશ્રુઓ નીકળ્યાં. તેણે રૂંધાતે સ્વરે કહ્યું:—  
“ હું તમારી દાસી છું. હું તમારું અનિષ્ટ કરવાને આવી નથી, પરંતુ  
તમારી સેવા કરવાને આવી છું; દયા કરીને મને અંગિકાર કરો. ”

“ ઓ બાપરે ! કૃષ્ણલાલ શેઠની પુત્રી તે મ્હારી દાસી ! કેવી  
સર્વનાશની વાત છે ! તું મ્હને કેમ ઠગે છે ? દૂર જા હવે. મ્હને  
ઉધવા દે. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું; હવે તું ચાલી જા. ત્હારા  
બાપને કહીને એકાદ સરસ સ્વામી શોધી લે, મ્હારા જેવાની પત્ની  
થવાને હવે તું બિલકુલ લાયક નથી. ”

“ એવું બોલવાથી પાપ થાય છે. ”

મણિલાલે કડક સ્વરે કહ્યું:—“ એવું બોલીને હું પાપ કરું છું  
અને તે સાળાએ તેના જમાઈને ન્યાત બહાર કઢાવીને પુણ્ય કર્યું  
ખરું ? ”

લલિતા સમજી કે હવે વધારે વાર ઉભાં રહેવામાં સાર નથી.  
ગાંજની અસર શરૂ થતી હોય એમ લાગે છે તેથી તેને પ્રણામ કરીને  
તે ઘરની બહાર નીકળી ગઈ. રૂમમાં સળગતો દીવો પવનથી ધુધાઈ ગયો.

## પ્રકરણ ૮ મું.



### રતનફાઇ અને કિશોરી.

અભાગિની કિશોરી ખરા મધ્યાનકાળે નરેન્દ્રને તેડીને સાસરેથી માંતર આવવાને નીકળી. તે વખતે નવનિતની મા તળાવેથી ઘેર આવતી હતી તેણે પૂછ્યું:—“ અરે કિશોરી ! આવા તાપમાં ક્યાં જાય છે ? ”

કિશોરી કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપી શકી નહિ ને રડી પડી. નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ અમે અમારે ઘેર જઈએ છીએ. મ્હારી બહેનને કાઢી મૂકી છે. ”

વૃદ્ધાએ કિશોરીને ખીભું કંઈ પણ પૂછ્યું નહિ. તે સમજી ગઈ કે, અભાગિની સ્વામીહીનાને ઝગડો કરીને કાઢી મૂકી હશે. તે તેને પાછી વાળીને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ. કિશોરી પ્રથમ તો પાછી વળવાને કબુલ થઈ નહિ, કારણ કે એજ ગામમાં રહેવાથી કદાચ તેનો દિયર વધારે ગુસ્સે થાય; પરંતુ વૃદ્ધાએ જ્યારે કહ્યું કે, “ આવા ખરા મધ્યાને ગામ જવાય કે ? એથી તો આખા ગામનું અકલ્યાણ થાય, ગામ સળગી જાય. ખીભું તું ઉંચ માળાપની પુત્રી છે; તું શું ચાલીને એટલે દૂર જઈ શકીશ ? ત્હારી ઉમ્મર હજી ન્હાની છે; ત્હારાથી એકલી જવાય કે ? હું એકાદ ગાડાનો ખંદોઅસ્ત કરી આપીશ; અત્યારે તું મ્હારે ત્યાં ચાલ, સાંજે જજે. ”

કિશોરી પાછી ફરીને તેની સાથે તેને ઘેર ગઈ, અને તેજ દિવસે સાંજના એક ભાડાના એકામાં માતર જવાને નીકળી.

તેણે ઘેર આવીને જોયું તો ધરની ખન્ને માટીની ભીત પડી

ગઇ હતી. આજ એ વર્ષથી તેને બિલકુલ સમારવામાં આવી નહોતી. કિશોરી શી રીતે આવા ધરમાં રહી શકે ? પણ અન્ય કોઈ ઠેકાણે જવાનું સ્થાન ન હોવાથી તે તેમાંજ રહેવા લાગી. વરસાદ પડતો ત્યારે તેના બાંધને તેડી તે ધરની એક બાજુએ ઉભી રહેતી અને જ્યારે વરસાદ અંધ રહેતો ત્યારે ધરમાંથી પાણી ઉલેચી નાંખીને સૂઈ રહેતી હતી—પરંતુ ખાંચ શું ?

ઘેર આવીને કેટલાએક મહિનાઓ સુધી તો તેણે આડોશી પાડોશી પાસેથી બિહ્વાવૃત્તિ કરી લાવીને ચલાવ્યું. જો કમળા ઘેર હોત તો કિશોરીને ઘણી ખરી સહાયતા મળત, પરંતુ આ વખતે કિશોરીએ આવીને કમળાને જોઈ નહોતી—કમળાને તેના દિયેર તેને સાસરે તેડી ગયો હતો. કિશોરી તેથી સંપૂર્ણ રીતે નિરૂપાય હતી !

એક વખત રાત્રિએ કિશોરી નરેન્દ્રને એક મૂડી ધાણી ખવડાવી ઉંઘાડી દબ પોતે તેની પાસે સૂઈ રહીને વિચાર કરતી હતી કે “હવે શી રીતે હહાડા જશે ! મ્હારું પેટ ભુખે બળી જાય છે તેનો વિચાર કરતી નથી; પરંતુ આ બાળકનું દુઃખ ક્યાં સુધી જોઈ રહું ? આજે સાયંકાળે ભૂખ લાગવાથી એ રડતો હતો. ધરમાં એવું કંઈ હતું નહિ કે હું તેને ખાવાને માટે આપું. છેવટે એક મૂડી ધાણી માગી લાવી તે ખવરાવીને સુવાડી દીધો ! એથી શું એનું પેટ ભરાતું હશે—ત્યારે તે ખાંચ શું ! હવે મ્હારાથી આ દુઃખ સહન થતું નથી; ભગવાન ! મ્હેં શું એટલાં બધાં પાપ કર્યા છે કે, તું મ્હને એક દિવસને માટે પણ શાન્ત રાખી શકતો નથી !”

એવામાં કિશોરીની આંખોને ચમકાવીને તે દિવાલ વચરના ધરમાં વિદ્યુતનો ચમકાટ થયો. કિશોરીએ બેડી પાછને આકાશ તરફ નજર કરી જોયું તો, વાદળાંઓ ઉપર વાદળાંઓ ચડી આવી ઉલટ પાલટ થઈ—પરસ્પર અથડાઈ ‘કુકુકુ’ શબ્દનો અવાજ કરી જોશ

ભેર ચાલ્યાં આવતાં હતાં. જોતજોતામાં ચારે બાજુએથી વાહનાં-  
ઓએ આવીને આકાશને ઘેરી લીધું. બચાંકર ગડગડારો પ્રતિધ્વનિત  
થઈને વિશ્વ કંપાવી જોજનાન્તર સુધી સંભળાવા લાગ્યા. પવને  
આવીને તેમને અનુકુળતા આપી, વૃક્ષો પોતાનાં માથાં હલાવીને  
દુઃખભંજન ભગવાનને બોલાવવા લાગ્યાં; જોતજોતામાં મુશળધાર  
વૃષ્ટિ થવા લાગી.

કિશોરીએ તરત ઉંઘતા બાળકને ઉચકી લઈને છાતી સરસો  
ચાંપ્યો; પરંતુ તે જીર્ણ મકાનમાં એક પણ સ્થાન એવું નહોતું કે  
જ્યાં વરસાદનું પાણી પડતું ના હોય. જહાર પવન પણ એવો પુંકાતો  
હતો કે બાકી રહેલી દિવાલને પણ જાણે પાડી નાંખવાને તત્પર થઈ  
રહ્યો હતો. કિશોરી ક્યાં ઉભી રહે ? જે બાજુ જાય તે બાજુ વર-  
સાદ પડીને તેને અને તેની સોડમાં ઉંઘતા બાળકને ભીંજવી નાંખવા  
લાગ્યો. શરીર પર પાણી પડતાં નરેન્દ્ર જાગી ઉઠ્યો. બન્ને ભાઈ  
જહેન તે વરસાદના પાણીથી ઉભાં ઉભાં ભીંજવા લાગ્યાં. કિશોરીનાં  
અશ્રુઓ તે વરસાદના જળને સહાયતા કરીને વધારો કરી રહ્યાં હતાં !

કેટલાક સમય પછી વૃષ્ટિ બંધ થઈ. ધીમે ધીમે ફરીથી આમ્રાશ  
સ્વચ્છ થયું, આકાશ પટમાં ફરીથી ચંદ્રમા અને તારાઓનો ઉદય  
થયો. કિશોરીએ તે વખતે ધ્રુજતા નરેન્દ્રના ભીંજાયલા શરીરને  
હોઠાં નાંખી તેને નીચે બેસાડીને ધરમાંથી સંઘળું પાણી ઉલેચી  
નાંખ્યું. સૂઈ રહેવાની સાદડી પણ ભીંજઈ ગઈ હતી, માત્ર એક  
ખૂણામાં એક ન્હાની સરખી કપડાંની ગાંસડી એક ભાંગેલી ટ્રંકમાં  
હતી, તે કોરી રહી ગઈ હતી.

ગાંસડી ખોલી તેમાંથી ત્રણ કોરાં વસ્ત્રો જહાર કાઢીને એક  
કિશોરીએ પહેર્યું અને એક પાથરી મીઠું નરેન્દ્રને ઓઢાડી બન્ને  
જણ્યાં સૂઈ ગયાં. નરેન્દ્ર હજી પણ ધ્રુજતો હતો. તેણે ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં

કલ્હુઃ—“ જ્ઞેન ! વરસાદ કેમ આવ્યો ? ”

કિશોરીએ કલ્હુઃ—“ આપણને દુઃખ દેવા. ”

નરેન્દ્રે સૂતાં સૂતાં જ્ઞેનની સોડમાં મ્હોં છુપાવીને ધીમેથી પૂછ્યું—  
“ જ્ઞેન ! આપણું ઘર કેમ પડી ગયેલું છે ? ”

અશ્રુમુખી કિશોરીએ કલ્હુઃ—“ આપણે ગરીબ છીએ, તેથી આપણું ઘર પડી ગયેલું છે. ”

“ આપણે ગરીબ કેમ છીએ ? ”

“ આપણી પાસે પૈસા નથી તેમાં. ”

“ પૈસા કેમ નથી જ્ઞેન ? ”

“ આપણાં માઆપ નથી તેથી. ”

“ મા આપ ના હોય એટલે પૈસા કેમ ના હોય જ્ઞેન ? ”

“ કોણ પૈસા કમાવી લાવે ? ”

“ કેમ, હું ! ”

“ તું પૈસા કમાવો લાવીશ ? આપણું દુઃખ નિવારણ કરી શકીશ ? ”

“ કરી શકીશ—હું છોકરો છુંને. ”

“ મ્હારો શું એવો દિવસ આવશે ? ”

“ આવશે શું ! આવવાનોજ ? ”

“ અત્યારે ત્હને શું ખવરાવીને મ્હોટો કરૂં ? ”

• “ કેમ, ખાવાનું. ”

“ ખાવાનું ક્યાંથી લાવું ? ”

“ કેમ, તું રાંધજે. ”

“ અનાજ ક્યાં છે તે રાંધું ? ”

“ હું લાવી આપીશ. ”

“ તું અત્યારે ક્યાંથી લાવી આપીશ ? હજી તો તું બાળક છે ! ”

“ ત્યારે આપણે શું ખાઈશું ? ”

“ હું લાવીશ. ”

“ વાઈ ત્યારે એ ખાઈશું; પરંતુ આપણું પડી ગયેલું ઘર કાણ સુધરાવશે ? ”

“ હમણાં તો પડી ગયેલા ઘરમાં રહીશું—પછી તું કમાય ત્યારે નવું બંધાવજે. ”

“ એમજ કરવું પડશે, ખૂદન ! ”

ત્યારપછી બીજી પણ કેટલીક આડી અવળી વાતો કરી છેવટે નરેન્દ્ર ઉઘી ગયો; પરંતુ કિશોરીની આંખમાં નિદ્રા નહોતી, તેણે ગરીબાઈના દુઃખથી છટકાટ કરી બાળક લાંબને સોડમાં લઈ જાગૃતી-માંજ રાત્રિ પસાર કરી દીધી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઉઠીને તે વિચાર કરવા લાગી કે, “ નરેન્દ્ર હમણાં ઉઠીને ખાવા માગશે તો તેને હું શું આપીશ ? તેમ જો તેને કંઈ નહિ આપું તો તે બૂખ્યો બાળક શી રીતે જીવન ટકાવી શકશે ? ” એટલામાં તેને યાદ આવ્યું કે, કાલની ધાણીમાંથી થોડીક વધી હતી તે ફાટેલા કપડાને છેડે બાંધી રાખી હતી. તરત તે જોવાને કિશોરી ઘરમાં ગઈ અને જોયું તો રાતના વરસાદથી તે સઘળી પલળીને પુલી ગઈ હતી.

કિશોરી નિરૂપાયવશ થઈને તેને એક વાડકીમાં કાઢતી હતી તેવામાં નરેન્દ્ર જાગી ઉઠ્યો. કિશોરીએ તેને તેડી બીંજાયલી ધાણીની વાડકી તેના હાથમાં આપી તેને ઉમરા ઉપર બેસાડીને કહ્યું:— “ ભાઈ ! આ ખા—પરંતુ એ એંડી થઈ છે માટે એ હાથ બીજે કયાંય અડકાડીશ નહિ. ”

“ સાઈ ” કહી નરેન્દ્રે તે બીંજાયલી ધાણીને મ્હોંમાં ખૂટી તરત પાછી કાઢી નાંખીને કહ્યું:—“ ખૂદન ! આ સારી નથી. ”

ધાણી વરસાદના પાણીથી બીજાઈ ગયેલી અને લુંચરે બાધેલી હોવાથી તેમાં એક પ્રકારની વાસ મારતી હતી.

કિશોરીએ કહ્યું:—“ સારી છે, બાપ ખા.”

નરેન્દ્ર:—“ ના, મ્હને બાવતી નથી, છી: ! ”

કિશોરીએ તેમાં સહજ મીઠું તથા મરચું લાવીને નાંખી આપ્યું, અને કહ્યું:—“ હવે ઠીક લાગશે, ખા.”

નરેન્દ્રે ફરીથી તેને મ્હોંમાં મૂકી પરંતુ તેનું મન માન્યું નહિ. છતાં તેણે તે ફેંકી દીધી નહિ. અંતે તેણે અફચિ બાવે આવતાં ચાવતાં કહ્યું:—“ ખ્હેન ! જરા ગોળ આપ-ગોળ નાંખવાથી સારી લાગશે.”

કિશોરીએ દુઃખિત સ્વરે કહ્યું:—“ ગોળ ક્યાંથી લાવું બાપ ? ”

એવામાં કિશોરીના કાકાના છોકરા ધીરજ બન્ને હાથમાં એ પૂરીઓ લઈ નાચતાં નાચતાં ત્યાં આવીને કહ્યું:—“ નરેન ! આવ આપણે રમીએ.”

ધીરજની ઉમ્મર લગભગ સાત વર્ષની હતી. નરેન્દ્રે કહ્યું:—  
“ હું ધાણી ખાઉં છું, ખાઈ રહ્યા પછી રમીશું.”

પૂરીઓ હાથમાં રાખી ધીરજ નાચતો નાચતો આવીને નરેન્દ્રની પાસે ઉભો રહ્યો. નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ ત્હારે ધાણી ખાવી છે ? ”

“ ખાઈશ.” કહી હાથમાં પૂરીઓ સહિત ધીરજ નરેન્દ્રની પાસે બેસી ગયો. નરેન્દ્રે વાડકીમાંથી એક મૂકી ધાણી લઈને ધીરજના મ્હોંમાં મૂકી. ધીરજ તે આવીને ફેંકી દઈ ઉભો થઈ ગયો. તેણે કહ્યું:—“ છી:, એ સારી નથી. મ્હારે ખાવી નથી.”

નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ ત્હારે બાપ, હું ખાઈને આતું છું.”

ધીરજ:—“ ત્હારે પૂરી ખાવી છે ? ”

કિશોરી તે વખતે ઘરમાં કંઈ કામ કરતી હતી. તે પૂરીની વાત સાંભળીને ખ્હાર આવી અને ધીરજના હાથમાં પૂરી બોધને કહ્યું:—

“ના, ભાઈ તું તારા ધરમાં જ, એ ધાણી ખાઈ રહ્યા પછી રમવા આવશે.”

કિશોરી જાણતી હતી કે, એક દિવસ ધીરજે એક જમફળ લાવીને તેમાંથી એક કકડો નરેન્દ્રને આપ્યો હતો તેથી ધીરજની માતાએ ધીરજને કેટલીયે ગાળો દીધી હતી.

ધીરજે કહ્યું:—“નરેન્દ્ર ! તારે પૂરી ખાવી છે ?”

નરેન્દ્ર:—“હા,”

કિશોરીએ કહ્યું:—“ના ભાઈ, તું પૂરી ખાઈશ નહિ. કાકી લડશે.”

નરેન્દ્ર:—“ના, હું તો ખાઈશ.”

કિશોરી:—“ક્યાંથી લાવીને ?”

નરેન્દ્ર:—“ધીરજ આપે છેને.”

કિશોરી:—“ના-નથી ખાવી.”

નરેન્દ્રે ધીરજ તરફ મ્હોં ફેરવીને કહ્યું:—“ભાઈ ! પૂરી આપીશ ?”

“લે” કહી ધીરજે તેની પૂરીમાંથી એક બેઆનીભાર પૂરી ભાગીને નરેન્દ્રના હાથમાં આપી તે નરેન્દ્રે હાથે તો મ્હોંમાંજ મૂકી છે, એવામાં ધીરજની મા આંગણામાં આવી મ્હોં ઉપર અત્યંત વિરક્તિનો ભાવ પ્રદર્શિત કરીને બોલી:—“અલ્યા ધીરજ ! મ્હારા રાયા હૈયાકુટા, ત્હને ખાતાં નથી આવડતું, તે જે આપુંછું તે લઈ જઈને નરેન્દ્રને ખવરાવી દે છે ?”

“ના કાકી, એક કકડોજ આપી છે.” એમ કહી કિશોરીએ નરેન્દ્રનું મ્હોં પ્હોળું કરી તેમાં આંગળી બાલી, પૂરીના કકડાને બહાર કાઢીને બતાવ્યો. કાકીએ અત્યંત વિરક્ત થઈને કહ્યું:—“મ્હોં ત્હને એવું ક્યાં કહ્યું કે, તારો ભાઈ આખીએ પૂરી ખાઈ ગયો ? મ્હારો છોકરો હૈયાકુટા છે તે ધરમાં બેસીને ખાતો નથી અને બહાર આવી લોહનના છોકરાઓને ખવરાવી દે છે. પોતાનો સ્વાર્થ કાણુ ના સમજે ?”



કિશોરીએ પોતાના પુટેલા નસીબને માદ કરી કંઈપણ જવાબ આપ્યો નહિ. ધીરજને લઇને ધીરજની માતા ચાલી ગઈ.

હતભાગિની કિશોરી તે દિવસે ખાવાનો કંઈપણ બદોબસ્ત કરી શકી નહિ. અપોરના પ્રભાશંકરને ત્યાંથી નરેન્દ્રને જરા દાળભાત ખવરાવી લાવી ઘરમાં બેસી રહી. ત્યારપછી સાંજના સમયે નરેન્દ્ર ઉઠીને જ્યારે પડોશના છોકરાઓ સાથે રમવાને ગયો ત્યારે કિશોરી ખારણાના ઉમરા ઉપર બેસીને ઉદાસનયને, સ્થિર દૃષ્ટિથી આકાશ તરફ નજર કરી બ્યાકુળ હૃદયે વિચાર કરવા લાગી. હવે શ્રી રીતે દહાડા કાઢવા-મનુષ્ય શું ખાધા વગર જીવી શકે ? કિશોરી ખાધા સિવાય ખિજાનામાં પડી રહીને પોતાના જીવનનો પરિત્યાગ કરી શકે ? તેને જીવીને કામ શું હતું ; ઉપરાંત મરવાથી-મરણની પેલી પારે જવાથી તેને તેના સ્વામીનાં દર્શન થશે તેને માટે તો મરણજી મંગળ છે. પરંતુ નરેન્દ્ર ! નરેન્દ્રને-આ ગરીબના ધનને તે કાના હાથમાં સોંપતી જાય ? તેનું આ દુનિયામાં કોઈ નથી ; પરંતુ કિશોરી શું કરે ? ક્યાં જાય ? શું કરવાથી પેટ ભરાય ? શું કરવાથી તે નરેન્દ્રને ઉછેરી શકે ? અનંક પ્રકારના વિચારો કરવા છતાં તે કંઈપણ સ્થિર કરી શકી નહિ. અવામાં તેણે જોયું તો, ખારણા આગળથી તેના કાકા ગોપાળચંદ્ર જતા હતા. કિશોરીએ તરત ઉમરા ઉપરથી ઉભી થઈ તેમને બોલાવીને કહ્યું:-“ કાકા ! એક વખત અમારે ઘેર તો આવો.”

ગોપાળચંદ્ર આવ્યા એટલે કિશોરીએ કહ્યું:-“ કાકા ! બાળકને લઇને ખાધા સિવાય મરી જાઉં ? હવે મ્હને કંઈ પણ સુઝતું નથી. આજે મ્હેં ખિલકુલ ખાધું નથી. નરેન્દ્રને પ્રભાશંકર કાકાને ત્યાં જરા દાળભાત ખવરાવી આવી.”

ગોપાળચંદ્રે માંયું હલાવીને કહ્યું:-“ એતો જાણે હવે સમજ્યા ! એમાં ત્હારોજ દોષ છે-ઘરમાં જો તું ખુશામત કરીને રહી શકે તો

શું અમને તમારા બેનણુને ખવરાવવાનું નહિ મળતું હોય ? ”

કિશોરીએ આન મુખે કહ્યું:—“ કાકીની ખુશામત-ભક્તિ-શ્રદ્ધા કોણ ના કરી શકે ? પરંતુ કાકી તો અમને બેનણ સહતાં નથી. ”

ગોપાળ:—“ ના ના, એ કંઈ એવી નથી. જરા મિનગળ છે. ”

કિશોરી:—“ મહારા નસીબમાં તેમનો રત્નેહ નથી. ”

ગોપાળ:—“ ત્યારે શું કરું, કહે ? ”

કિશોરી:—“ જો કાકી અમારા ઉપર અવિચારી ગુસ્સો ના કરે તો અમે ખુશીથી રહી શકીએ. ”

ગોપાળ:—“ પરંતુ ત્યારે ને એને બનેજ નહિ અને ઉલટો કળઓ કંકાશ થતાં લક્ષ્મીનો નાશ થાય. તમારા ઘરમાં એથીજ લક્ષ્મીનો વાસ થયો નહિને. ”

ગોપાળે આ પ્રમાણેનો બીજો પણ કેટલોક હિતોપદેશ આપી ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું.

કિશોરી નિરાશ હૃદયે ફરીથી ઉમરા ઉપર બેસી ગઇ.

બંદુ દિવસ પછી આજે ફરીથી કિશોરીની પાસે રતનકોષ આવી પહોંચ્યાં. તેઓ આટલા દિવસ સુધી તિર્થયાત્રા કરવાને મર્યાદાતાં. ઘણા સમયથી તેઓ ગામમાં નહોતાં.

સૂર્યના પ્રગટ તાપથી અકળાઇ ગયેલા આતક પક્ષીને મેઘનું દર્શન થતાં જો પ્રમાણે આનંદ થાય છે તેજ પ્રમાણે કિશોરી રતનકોષને જોઇને આનંદી થઈ ગઇ. તેણે મધુર અવાજે કહ્યું:—“ રતનકોષ ! આવો—કેટલા વખતથી તમને જોયાં નથી. હું ઘણી દુઃખી થાઉં છું, રતનકોષ ! ”

રતનકોષએ આવી કિશોરીની પાસે બેસીને કહ્યું:—“ શું દુઃખ છે. કિશોરી ! ”

કિશોરી:—“ સઘળી બાબતનું દુઃખ છે—રહેવાનું મકાન તો આ

જુઓ ! ”

“ તે તો જોયું-પડી ગયું છે. ”

“ અન વસ્ત્રની પણ એવીજ સ્થિતિ છે; આજે તો એકાદશી કરી છે. ”

“ એ શું-પુર્ણિમાને દિવસે એકાદશી કેમ ? ”

“ મહિનામાં લગલગ દશ દિવસ મ્હારે આવી એકાદશીઓ કરવી પડે છે. ”

“ નરેન્દ્ર કેમ છે ? ”

“ આ ઘેર પેલે ઘેર રખડી રઝળી એનું તો જાણે પૂરું કરું છું. ”

“ ઘણી અકસોસની વાત છે. તું તો સાસરે હતીને ? ”

“ તેઓએ તો મ્હને કેટલોયે સમય થયો કાઢી મૂકી છે. ”

“ ત્હારા કાકા, ગોપાળચંદ્ર કંઈ સહાયતા કરતા નથી ? ”

“ ના-મ્હેં હમણાંજ તેમને આજીજી કરી હતી, પરંતુ તેઓ સાંભળ્યા સિવાય ચાલ્યા ગયા. ”

“ ખડેન ! મ્હારી સ્થિતિ તો તું જાણે છે. મ્હારા ધરમાં થોડા ઘણા દાણા છે તે લઈ જા. જે દિવસો ગયા તે ખરા ! ”

“ તમારે ત્યાંથી દાણા લાવીશ તે કેટલા દિવસ ચાલશે. મ્હારા નસીબમાં હજી કેટલું જાણે કેટલાએ વર્ષ જીવવાનું લખ્યું હશે ? ” તમારા એટલા દાણા શું કાંઈ જીંદગી પર્યંત ચાલવાના હતા ? ”

“ જીંદગી પર્યંત નહિ ચાલે તો દશેક દિવસ તો ચાલશેને ! ”

“ પછી ? ”

“ જીવ મર્યામત છે. ”

“ જીવ સત્યામત હપને પેટમાં શું આવવાનું હતું ? ”

“ કોઈની મહેનત મળુરી કરજો. ”

“ કોની કરે ? ”

રતન કોઈ:-અરે હા-હીક યાદ આવ્યું-લશ્ચરમાં હરિકૃષ્ણ શેઠ રહે છે-તેઓ એક શુદ્ધ આચરણવાળા બ્રાહ્મણની છોકરી શોધે છે. તે બન્ને ધણી ધણીઆણીની રસોઈ કરવાની છે. ખાવા પીવા ઉપરાંત પગાર પણ મળશે-દરરોજ નર્મદાજીમાં સ્નાન કરવાનો પણ લાભ મળશે-કંઈ નહિં તો પાંચેક રૂપિયા પગાર મળશે, કેમ ત્હારી મરજી છે ?”

“ હા છે, ખાધા વગર સુકાઈ મરવું તેના કરતાં એ કંઈ ખોટું નથી. તેઓ મ્હને પગાર ના આપે અને તેના બદલામાં મ્હારા બાપને ખવરાવશે પીવરાવશે તો ચાલશે. ”

“ એજ પીડા છે. મ્હેં તેમને ત્હારે માટે નક્કી કરીને પૂછ્યું હતું-ત્હારા બાપની વાત પણ તેમને કહી હતી-તેમણે કહ્યું હતું કે, ના છોકરાને લઈને આવે તે પાલવે નહિ. ”

“ નરેન્દ્ર કંઈ હવે ન્હાનો નથી, હવે તો તે કંઈક સમજણો થયો છે. એ એમને કોઈપણ પ્રકારે વીતાડશે નહિ. ”

“ એટલા માટે નહિ, પણ તેમના ન્હાના ન્હાના કેટલાયે પુત્રો અને દોહિત્રો મરી ગયા છે, તેથી કોઈ ન્હાના છોકરાને જોતાં તેમને ઓછું આવે છે. ”

કિશોરીએ કહ્યું:-“ ત્યારે તો હું શી રીતે આવી શકું ? મ્હને મ્હારી પડી નથી. એ મ્હારી આ બવતી બેડી છે-એજ મ્હારું કર્મ-બંધન છે. એને કાની પાસે મૂકી જાઉં ?”

રતન કોઈએ કહ્યું:-“ મહિવું મહિને ત્રણ રૂપિયા આપીશ તો કોઈપણ રાખવાને તૈયાર થશે ! કેમ હવે તેની પાંચેક વર્ષની ઉંમર તો થઈ છે, હવે નિશાળે પણ જશે. એમ ક્યાં સિવાય બીજા ક્યાં રસ્તો છે કે તું ત્હારું જીવન ટકાવી શકીશ ? બૂખ્યા રહીને બન્ને જણો મરી જશે એના કરતાં આ રસ્તો કંઈ ખોટો નથી. ત્હને મહિને

પાંચ રૂપિયા મળશે, તેમાંથી ત્રણ રૂપિયા નરેન્દ્રના ખોરાકીના બાદ કરતાં બીજા બે રૂપિયા વધશે-તેમાંથી તેનાં કપડાં લતાં ચાતો નિશાળ-નું ખર્ચ ચાલશે. પછીથી જો તેનું નસીબ જોર કરતું હશે તો સૌ સારા વાનાં થશે.”

કિશોરી:-“ હું નરેન્દ્ર સિવાય ક્ષણમાત્ર પણ રહી શકું નહિ. ”

રતનદોષ:-“ એટલી બધી માયા રાખીશ તો પેટ શી રીતે ભરાશે ? અનાજ વગર સુકાર્ધ જાય છે તે શું સાઈ કરે છે કે ? ”

કિશોરીએ એક હોડા નિસાસો નાંખીને કહ્યું:-“ વાઈ ત્યારે વિચાર કરીશ. પરંતુ નરેન્દ્રને કાને ત્યાં મૂકીને આવીશ ? ”

રતનદોષ:-“ મ્હને લાગે છે કે, મહિને ત્રણત્રણ રૂપિયા આપીશ તો ત્હારા કાકા પણ તેને રાખવાને ના નહિ પાડે. ”

કિશોરી:-“ હું તેમને પૂછી જોઈશ; પરંતુ હું રૂપિયા મોકલવાવીશ એ વાત તેઓ શી રીતે માનશે ? ”

રતનદોષ:-“ બે ત્રણ મહિનાના અગાઉથી આપી દેજે. ”

કિશોરી:-“ એટલી જો મ્હારી પાસે શક્તિ હોત તો પછી બીજું જોઈતું શું ? ”

રતનદોષ:-“ જો ત્હારો જવાનો વિચાર નક્કી હોય તો હું હરિ-કૃષ્ણ શેઠની પત્નીને પત્ર લખી, થોડાક રૂપિયા અગાઉથી મંગાવી આપું. તેમને રાંધનારીની બહુ જરૂર છે. મ્હને એમણે અત્યંત આગ્રહ કરીને તપાસ કરવાની કહી છે. તેમના સંબંધમાં હું તને એટલું કહી રાખું છું કે શુદ્ધ આચારવિચાર રાખી ધર્મનું પ્રતિપાલન કરવામાં તને ત્યાં આગળ બિલકુલ હાની થશે નહિ. ”

કિશોરી કબુલ થઈ. અત્યંત દુઃખે-મહા મહેનતે નરેન્દ્રને છોડી ને જવા તૈયાર થઈ.



## પ્રકરણ ૯ મું.

### કિશોરી નોકરીમાં.

કેટલાએક દિવસ પછી રૂપિઆ મળતાં કિશોરી તેની કાકી પાસે ગઇ. તે વખતે તેના કાકા ગોપાળચંદ્ર પણ ઘરમાં જ હતા. તેણે મ્હાન મુખે કહ્યું:—“ કાકી ! હવે મ્હારાથી આ દુઃખ સહન થઇ શકતું નથી. નરેન્દ્ર પણ આધાપીધા વગર મુકાઇ ગયો છે; તેથી મ્હને એક વિચાર સુઝી આવ્યો છે. ”

ગોપાળચંદ્રે કિશોરીના મ્હોં સ્હામું જોયું. કિશોરીની કાકી મળીએ કહ્યું:—“ શો વિચાર સુઝી આવ્યો છે ? ”

કિશોરી:—“ રતનદોષ કહે છે કે, ભરૂચમાં હરિકૃષ્ણ શેઠને એક રાંધનારી જોઇએ છે—મ્હારો ત્યાં જવાનો ધરાદો છે. ”

“ ખરી વાત છે, કંઈ પેટ ભર્યા સિવાય ચાલે ? ”

“ પરંતુ નરેન્દ્રની ચિંતા છે. એ કદાચ તમારી પાસે રહે તો તેમાં તમને હરકત છે ? ”

“ ઓ મા ! એ કેમ બને ! એ ત્હારા સિવાય રહી શકશે ? ”

“ કાકી ! મ્હારો એને સાથેજ લઇ જવાનો વિચાર હતો પરંતુ તેઓ નારાજ છે. ”

“ એમકે—ત્યારે તું શી રીતે જઇ શકીશ ? ”

“ મ્હને મહિને મહિને તેમની પાસેથી પાંચ રૂપિઆ પગાર મળશે, તેમાંથી તમને ત્રણ રૂપિઆ નરેન્દ્રના ખોરાકીના આપીશ અને બે રૂપિઆ તેની નિશાળની ફી વગેરેના આપીશ. ”

“ ત્યારે તો ઠીક. જુદું ! નરેન્દ્ર કંઈ અમારે પારકો નથી.

ભત્રીજો છે ને ! તું જાણે છે, બહેન કે, આ એક માણસની કમાણી ઉપર આખો ગૃહસંસાર ચાલે છે ! તેથી જો તું રૂપિયા મોકલવાની હોય તો તેને મૂકતી જા-ખુશીથી રાખીશું. ”

“ હું ત્રણ મહિનાના પૈસા પહેલેથી આપતી જઘશ-રતનદોષ મારફતે મહેં મંગાવ્યા છે. ”

ગોપાળચંદ્ર અને મણી કબુલ થયાં. કિશોરીએ મહિને પાંચ રૂપિયાના હિસાબે ત્રણ મહિનાના પંદર રૂપિયા તેની કાકીના હાથમાં ચૂક્યા.

જવાને આગલે દિવસથી કિશોરી નરેન્દ્રનું મહેં જોષ શકતી નહોતી. તેના હૃદયનો ‘ હુ હુ ’ કરતો ભાવ તેની આંખોમાં અશ્રુઓ લાવી મૂકતો હતો. તે તેના હૃદયને કોઈ પણ પ્રકારે સમજાવી શકતી નહોતી. સમસ્ત રાત્રિમાં તેને બિલકુલ નિદ્રા આવતી નહોતી; સહજ નિદ્રા આવતી કે તરત પાછી ઉડી જતી હતી. ઉંઘતા નરેન્દ્રને છાતી સરસો ચાંપી તેના મહેં ઉપર ચુંબન કરી કિશોરી વિચાર કરતી હતી કે, “ મહારા આ ગરીબના ધનને કોની પાસે રાખીને જાઉં છું ! એનું આ દુનિયામાં કોઈ જથી. ”

રાત્રિ પૂરી થઈને પ્રભાત થયું. આજે તેને નરેન્દ્રનો પરિત્યાગ કરીને જવાનું હતું. બળદગાડી આવીને ઉભી રહી; રતનદોષ આગ્યાં. કિશોરી ગાડીમાં જવાની હતી પરંતુ તે નરેન્દ્રને છોડીને જઈ શકતી નહોતી. નરેન્દ્ર પણ તેને ગળે વળગી પડ્યો. કોઈપણ પ્રકારે તે તેની બહેનને જવા દેતો નહોતો. કિશોરીએ અશ્રુઓ હોહોતાં હોહોતાં કહ્યું:— “ ભાઈ ! તું ઘેર રહે. તારે માટે હું, રમકડાં, ઇત્રી, યુદ્ધ, કોટ ઇત્યાદિ લેવા જાઉં છું. ”

નરેન્દ્ર રડવા લાગ્યો. નરેન્દ્રની કાકી નરેન્દ્રને તેડવાને કિશોરીની પાસે આવી; પરંતુ નરેન્દ્ર કિશોરીના ગળામાંથી હાથ છોડતો નહોતો.

અત્યંત તાણુતાણી કરી કિશોરીની પાસેથી તેની કાઠીએ તેને લઈ લીધો. નરેન્દ્ર ચિત્કાર કરીને રડવા લાગ્યો. કિશોરી જઈને ગાડીમાં બેઠી કે તરતજ ગાડીવાને બળદોને હાંકી મૂક્યા. દોડતી ગાડીમાંથી કિશોરીએ બેયું કે, તેની કાઠીએ નરેન્દ્રને કેડેથી નીચે ઉતારી ઉભો કર્યો એટલે તે ધૂળમાં આજોટી આજોટીને “ જુદેન તું ક્યાં ગઈ-મ્હને લઈજી ” એમ કહી ચિત્કાર કરીને રડતો હતો. કિશોરીનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું; સમસ્ત વિશ્વે જાણે નરેન્દ્રના કંઈજાનક ચિત્કારથી શોકાતુર મૂર્તિ ધારણ કરી. સમસ્ત વૃક્ષોએ જાણે નરેન્દ્રનો પક્ષ લઈ કિશોરીને પાછી ફેરવવા માટે તેમની હસ્તરૂપી ડાળીઓ હલાવીને તેને બોલાવવાની સંજ્ઞાઓ કરી; પક્ષીઓ મ્હોટેથી રડી રડીને જાણે નરેન્દ્રના રૂદનનો પ્રતિધ્વનિ કરવા લાગ્યાં. ગાડી આંચકા ખાતી ખાતી ગામના રસ્તા ઉપરથી સ્ટેશન તરફ ચાલી. કિશોરી હવે ધૈર્ય ધારણ કરી શકી નહિ—મનને સમજાવી શકી નહિ. તેની આંખોમાંથી ચોધાર અશ્રુઓ વરસવા લાગ્યાં.

ત્યારપછી નિસ્તબ્ધ મધ્યાનકાળે જ્યારે ધૂળ ઊરાડતી ઊરાડતી ગાડી એક ન્હાના ગામમાંથી પસાર થઈને ચાલી જતી હતી ત્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ તેમનાં નમ્ર બાળકોને લઈને સ્નાનાર્થે તળાવ તરફ ચાલી જતી હતી. ગાડીમાંથી કિશોરીએ જ્યારે એ દેખાવ જોયો ત્યારે તેને વિચાર આવ્યો કે,—“ મહારા નરેન્દ્રનું એવું કોઈ સગું નથી કે તે તેને તેડીને સ્નાન કરવા જાય. તે મહારે માટે કેટલું રડ્યો હશે ! હજી સુધી તેણે બિચારાએ કોઈ દિવસ પેટ ભરીને ખાધું નથી. હાય ! મહારું હૃદય કેવું પથ્થર જેવું છે ! હું તેનો ત્યાગ કરીને ક્યાં જઈ છું ? ”

કેટલીક વાર પછી ગાડી સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચી. રતનદેવ ટિકીટ કરાવી લાવી કિશોરીને સાથે લઈને ગાડીમાં બેઠાં. ગાડી પૂર



જેસથી દિગ્નતમાં ધુમાડો પ્રસારીને ભર્ય તરફ ચાલી નીકળી. કિશોરી અર્ધખુલ્લાં નેત્રે નરેન્દ્રનો વિચાર કરતી કરતી અશ્રુઓથી છાતી ભીંજવતી ભીંજવતી ચાલી ગઇ.

યથા સમયે કિશોરી ભર્ય જઈ પહોંચી. દિવસો ઉપર દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. કિશોરી ધૈર્ય ધારણ કરી હરિકૃષ્ણ શેઠ અને તેમની પત્નીની સેવા શુશ્રુષા કરવા લાગી. કિશોરીના કાર્યથી-કિશોરીની પવિત્રતાથી-કિશોરીની સેવા શુશ્રુષાથી હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્ની ધણી ખુશી થયાં. તેઓ પણ કિશોરીને પોતાની પુત્રી સમાન માનવા લાગ્યાં. કિશોરીનું સંપત્તિ કાર્ય થયું; પરંતુ નરેન્દ્રને માટે તેનું મન માનવું નહોતું. જ્યારે તે થાળીમાં અન્ન લઇને જમવા બેસતી, ત્યારે તેને યાદ આવતું કે, આ અન્નને અભાવે નરેન્દ્રને કેટલીક વાર ધાણી ખવરાવવી પડી હતી-હવે તે શું કરતો હશે તે કાણ જાણે છે ? એ દયામયી કાકી તેને પેટ ભરીને ખાવા આપતી હશે કે કેમ તે હું શી રીતે જાણી શકું ? કિશોરી મિષ્ટાન્ન ખાઇ શકતી નહોતી. મિષ્ટાન્ન હાથમાં લેતાંજ તેની આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઇ આવતાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં કિશોરીના આઠ મહિના ભર્યમાં પસાર થઈ ગયા.

રતનદેઈ અત્યાર સુધી ભર્યમાંજ હતાં. હવે તે ઘેર જવાનાં હતાં તેથી કિશોરીએ કહ્યું:-“ મ્હારો પણ એક વખત ઘેર આવી જવાનો વિચાર છે. ”

હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્નીએ કહ્યું:-“ ત્હારે જમને શું કામ છે ? ”

અશ્રુમુખી કિશોરીએ કહ્યું:-“ મ્હારે એક ભાઇ છે. મ્હને લાગે છે કે તે તો તમે જાણતા હશો-હું તેને ખૂબ રડતો મૂકીને અહિં આવી છું. તેથી એક વખત મ્હારો તેને જોઈ આવવાનો વિચાર છે. ”

હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્નીએ કહ્યું:-“ જો ત્હારો વિચાર નોકરી

કરવાનો ના હોય તો તે પણ મ્હને સ્પષ્ટ રીતે કહી દેજે કે અમને ખીજો કંઈ બંદોબસ્ત કરવાની સજ પડે.”

કિશોરી:—“ તમારે ત્યાં રહ્યા સિવાય મ્હારો છુટકો નથી. હું તમારી પાસેથી નોકરી છોડી હાથને જવાનીજ નથી. ”

શેઠાણી:—“ ત્યારે ઘેર કેમ જવાનો વિચાર કરે છે ? તું પાછી એકલી શી રીતે આવી શકીશ ? આવતી વખતે કાનો સંગાથ મળશે ? ”

કિશોરી:—“ હું પણ એટલાજ માટે રતનફાઇની સાથે જવાનો વિચાર કરું છું; નહિ તો પછી કાની સાથે જઇશ ? એક વખત નરેન્દ્રને જોયા સિવાય હું રહી શકીશ નહિ. ”

શેઠાણીએ તેને સંમતિ આપી. કિશોરીએ ઘેર જવાનું નક્કી કર્યું.

કિશોરી તેના પગારના પૈસામાંથી પ્રતિભાસે પાંચ રૂપિયા તેના કાકાને નામે મનીઆરકરથી મોકલાવતી હતી, એટલે કે, પગારપેટે તેનું બિલકુલ લેણું નીકળતું નહોતું. પરંતુ દુઃખી નરેન્દ્રને માટે કોટ, ઘોતી, છુટ વગેરે લઈ જવાનું હતું. તે તેને કહીને આવી હતી કે, હું લેતી આવીશ, પરંતુ તે ક્યાંથી મળે ? ”

સાયંકાળ પછી કિશોરીએ શેઠાણીને કહ્યું:—“ મ્હને પૈસા નહિ આપો તો હું શી રીતે ઘેર જઇશ ? મ્હારો ન્હાનો બાપ બિચારો બહુ દુઃખી છે. તે કદાપિ કોટ યા તો છુટ પહેરતો નથી. હું અહિં આવવાની હતી ત્યારે તેને કહેતી આવી હતી કે ત્હારે માટે હું છુટ, કોટ અને ઘોતી લેવાને જાઉં છું. ”

શેઠાણીનો કિશોરી ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. તેમણે તેના પગાર પેટે પચિશ રૂપિયા અગાજીથી રોકડા આપ્યા અને તેના બાપને માટે કોટ, ઘોતી, છુટ ઇત્યાદિ લાવવાને માટે ખીજ પચિશ રૂપિયા બક્ષિસ તરીકે આપ્યા. કિશોરી અત્યંત કૃતજ્ઞતા સહિત તેનો સ્વીકાર કરીને રતનફાઇની સહાયતાથી નરેન્દ્રને માટે છુટ, કોટ,

પોતી, એકાદ ન્હાની છત્રી, તથા કેટલુંએક ખાવાનું ઈત્યાદિ લઈ આવી, અને રતનફાઈની સાથે પોતાને ગામ મઠ.

બીજે દિવસે સાયંકાળે તેઓ માતર ગામમાં આવી પહોંચ્યાં. આજે નરેન્દ્રનું મ્હોં જોવાનો દિવસ હોવાથી—નરેન્દ્રને મળવાનો દિવસ હોવાથી આખા ગામે જાણે નવિન રૂપ ધારણ કર્યું હતું—આનંદના હાસ્યથી હસી રહ્યું હતું.

કિશોરીએ ગાડીમાંથી ઉતરી બારણા પાસે જઈને બૂમ મારી કે:—“ નરેન્દ્ર ! ” નરેન્દ્ર તે વખતે રમવા ગયો હતો.

નરેન્દ્રની કાઢીએ કિશોરીનો સારો આદરસંતકાર કર્યો. કિશોરીએ થોડીવાર એ ઘરમાં એકા પછી કહ્યું:—“ અમારું જીર્ણ મકાન હજી છે કે ? ”

કાઢી:—“ હા છે. ના હોય તો ત્યાં જઈને રહે—અત્યારે તો કંઈ ખાતું કરવું નથીને ? ” કાલે સ્વપ્નારે અહિંયાં ખાળે. ”

કિશોરી નરેન્દ્રને જોવાને આકુળબ્યાકુળ થઈ રહી હતી. ગમે તેમ કરીને, તેણે પોતાના બહુ વખતથી તજ દીધેલા જીર્ણ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. હાય ! કેટલાબધા દિવસથી તે ઘર શૂન્ય પડી રહ્યું હતું ! તે કાઢીને ઘેરથી એક દીવો લઈ આવીને ગોખલામાં મૂકી, એક ઘડો પાણી ભરી લાવી; અને પોતાની સાથે બિજાનું લાવી હતી તે પાથર્યું—ત્યાર પછી નરેન્દ્રને માટે જે જે સાઈ સાઈ ખાવાનું લાવી હતી, તેમાંથી થોડું ઘણું તેની કાઢીનાં છોકરાંઓ માટે આપી આવી.

કેટલીકવાર પછી નરેન્દ્રે તેની કાઢીને ત્યાં આવી સાંભળ્યું કે, તેની બહેન ઘેર આવી છે—નરેન્દ્ર આસમેર દોડતો દોડતો પોતાના જીર્ણ મકાનના ઉમરા આગળ જઈ પહોંચ્યો અને બૂમ મારી કે, “ બહેન ! આવી ? ”

આવી બૂમે—આવા સ્વરે—આવી મીઠાશે, જાણે ઘણા કાળથી

કિશોરીના કાનમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. કિશોરી દોડતી બહાર આવી અને નરેન્દ્રને હર્ષભેર ઉચકી લીધો. બન્ને બાંધ બહેનની આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. કિશોરીએ નરેન્દ્રના મોં પર ચુંબન કરીને કહ્યું:—“ બાઈ મહારા ! હું ત્હારે માટે ખાવાનું લાવી છું. બુટ, કોટ, છત્રી વગેરે બધું લાવી છું. ”

નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ બુટ લાવી છે ? ધીરજના બાપા ધીરજને માટે બુટ લાવ્યા છે—મહારે નથી. ”

કિશોરી:—“હું ત્હારે માટે સરસ બુટ લાવી છું. ”

નરેન્દ્ર:—“ હું પહેરું ! ”

“ હા, પહેર ” એમ કહી કિશોરી નરેન્દ્રને ઘરમાં લઈ ગઈ. તેણે ટૂંક ખોલી બુટ, કોટ, ઘોતી ઇત્યાદિ બહાર કાઢી નરેન્દ્રને પહેરાવી દીધાં; ઉપરાંત છત્રી ખોલીને રાત્રિકાળે ઘરમાં તેના માંથા ઉપર ઓઢાડી દીધી. પુત્રને રાજ્ય સિંહાસને ખેસાડી રાજરાણીને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તે આનંદ કિશોરીના આ આનંદ સથે સરખાવતાં અત્યંત નજીવો જણાતો હતો. ત્યાર પછી તેણે ખાવાનો ડબ્બો ખોલી નરેન્દ્રના મોં આગળ મૂક્યો અને કહ્યું:—“ બાઈ ખા; આ ખાવાનું ખા. ”

નરેન્દ્રના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. એક તો બહેન આવી હતી, તેમ કોટ, બુટ, ઘોતી, છત્રી-વગેરે લેતી આવી હતી. કાલે તે ધીરજને તથા પાડોશના અન્ય છોકરાઓને બતાવશે કે તેને માટે તેની બહેન કેટલી બધી ચીજો લાવી છે. વળી કેટલું બધું ખાવાનું લાવી છે. નરેન્દ્ર અત્યંત આનંદમાં આવી ગયો. તે ખુલ્લી છત્રીને માથેથી એક બાજુએ નમાવી દઈ પગમાં બુટ સહિત ખેસી ખાવાના ડબ્બા-માંથી એક એક ચીજ ખાવા લાગ્યો. કિશોરીના આત્માએ જાણે આજે પૂર્ણ તૃપ્તિનું રસપાન કર્યું હતું.

ત્યારપછી લગભગ પંદરેક દિવસ સુધી ઘેર રહી કિશોરી સ્વ-હસ્તે રસોઇ કરીને નરેન્દ્રને અત્યંત આદરસત્કારથી જમાડતી હતી. નરેન્દ્રને સ્નાન કરાવી, આહાર કરાવી, આદરયત્ન કરીને પણ જાણે તેની આકાંક્ષા પૂર્ણ થતી નહોતી.

એવામાં કિશોરીને તેની શેઠાણી તરફથી એક પત્ર મળ્યો. તેમણે લખ્યું હતું કે, અમારે ત્યાંથી એક નોકરડી ત્હારે ત્યાં આવશે, તું તેની સાથે અહિંયાં ચાલી આવજે, અમને ખાવાપીવાની બહુ અડચણ પડે છે. નોકરડી ચાલી આવશે તો તું કોની સાથે આવીશ, તેથી નોકરડી આવે કે તરત તેને ખીજે દિવસે જરૂરાજરૂર ચાલી આવજે.”

પત્ર મળતાં કિશોરીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. નરેન્દ્રને છોડીને તે શી રીતે જશે ? કેટલાએક દિવસ પછી હરિકૃષ્ણ શેઠની નોકરડી કિશોરીને બરચ લઈ જવાને આવી પહોંચી.

કિશોરીનું હૃદય ફરીથી અંધકારપૂર્ણ થઈ ગયું. રતનફોઈએ આવીને કહ્યું:—“ નરેન્દ્રને માટે તું કશી શીકર ચિંતા કરીશ નહિ. આ વખતે તો હું અહિંયાં છું એટલે વખત બે વખત તેની તપાસ રાખતી રહીશ.”

કિશોરીએ રડતાં રડતાં કહ્યું:—નરેન્દ્ર મ્હાં ગરીબનું ધન છે. કોઈખા તમે એની સંભાળ રાખજો.”

રતનફોઈ ચાલ્યાં ગયાં એટલે કિશોરીએ નરેન્દ્રને તેડીને તેને કહ્યું:—“ બાઈ ! હું ફરીથી બરચ જાઉં છું. બાઈ તું રડીશ નહિ.”

“ ફરીથી કેમ જાય છે, ખહેન ? ”

“ ત્હારે માટે ખીજાં કપડાં લતાં લેવા માટે.”

“ કેમ, તું લાવી છેને.”

“ ત્હારે માટે દાખડો બરીને સાઈં સાઈં ખાવાનું લાવી હતીને

તે થઈ રહ્યું છે, તેથી બીજું લેવા માટે જાઉં છું.”

“ શું લાવીશ ? ”

“ બરસી, પેંડા, જલેબી વગેરે બધુંએ લેતી આવીશ. ”

“ હવે કેટલું લાવીશ ? ”

“ હજી ઘણું ખરું લાવવાનું બાકી છે. ”

કિશોરીને એ દિવસે સાંજની ગાડીમાં જવાનું હતું. તે સ્નાન કરીને રસોઇ કરવા લાગી. નરેન્દ્ર તેની પાસે બેસીને વિવિધ વાતો કરી રહ્યો હતો, એવામાં ગાડીવાળાએ આવીને કહ્યું:—“ બહેન ! તમે જરા જલદીથી પરવારી લ્યો. વિદ્રાંબ થશે તો ગાડી હાથ લાગશે નહિ. ”

બુદ્ધિમાન નરેન્દ્ર સમજી ગયો કે, તેની બહેન ખરેખર આજે જવાનીજ છે. તેનું હૃદય દુઃખાયું. તેણે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે કિશોરીને કહ્યું:—“ હું તને ભરૂં જવા દેવાનો નથી. ”

કિશોરીની આંખોમાં પણ અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે ઘાડા અવાજે ગળું ખેંચીને કહ્યું:—“ બાપ ! તું રોષમાં નહિ, હું ફરીથી પાછી આવીશ. ”

“ હું રોષમાં. ”

“ ના રોષમાં, બાપ ! હું ત્યારે માટે સારું સારું ખાવાનું લેતી આવીશ. ”

“ મ્હારે સારું સારું ખાવાનું નથી જોઈતું; માત્ર અન્ન ખાઈનેજ બેસી રહીશ. ”

કિશોરીએ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે નરેન્દ્રના મ્હો ઉપર ચુંબન કરીને કહ્યું:—“ બાપ ! તું ડાહ્યો છે ! તું અન્ન ખાવાનું કહે છે પરંતુ એ પણ હું લાવીશ ત્યારે ! તું સમજે છે તો ખરે ! જો આપણને ખાવાનું મળતું હોત તો હું તને અહિંયાં એકલો મૂકીને કાંઈ ઠેકાણે જાઉં ખરી કે ? ”

ત્યારપછી બન્ને બાઈ બહેને જમી લીધું. નોકરડીને પણ જમાડી દીધી. ગાડીવાળા ગાડી બેડીને તૈયાર થયો, ગાડી બેઠને નરેન્દ્રે કહ્યું:—“હું તહને નહિ જવા દઉં, બહેન !”

અશ્રુમુખી કિશોરીએ કહ્યું:—“ભાઈ તું રડીશ નહિ; હું તહારે માટે નવી નવી ફટલીએ ચીજો અને ખાવાનું લેતી આવીશ.”

“નરેન્દ્ર:—“મહારે સાઈં સાઈં ખાવાનું બેઠતું નથી; હું જે મળશે તે ખાઈને બેસી રહીશ.”

આંખમાંથી નીકળતી પ્રબળ અશ્રુધારાઓને વચ્ચના છેડા વડે લોપ્ઠ નાંખીને કિશોરીએ તેની કાઠીને બોલાવી અને તેમના હાથમાં નરેન્દ્રને સોંપી, ધૈર્ય ધારણ કરીને ગાડીમાં બેડી. ત્યારપછી આખે રસ્તે રડી કંકળાને છેવટે તે ભર્ય જઈ પહોંચી.

આ વખતે એ વર્ષ સુધી ભર્યમાં રહીને કિશોરી ફરીથી એક વાર ઘેર આવી ગઈ હતી. તે દરમિયાન તેણે ભર્યથી થોડા ધણા પૈસા મોકલાવી રતનફોઈ મારફતે તેનું ઘર પણ સુધરાવ્યું હતું. નરેન્દ્ર હવે નિશાળમાં ભણવા જતો હતો; ધીરજ પણ જતો હતો.

એ પ્રમાણે સુખ-દુઃખ કિશોરી દિવસો પસાર કરવા લાગી. સુખ દુઃખમાં તેણે ચાર વર્ષ પસાર કર્યા. નરેન્દ્ર હવે નવ વર્ષનો અને સમજણો થયો હતો. બહેન વગર તેનું હૃદય હમ્મેશાં ખાલી દેખાતું હતું. હમ્મેશાં તે તેની બહેનના ઉપદેશાનુસાર નિશાળે જઈ લક્ષ દઈને અભ્યાસ કરતો હતો. તેની બહેન કહી ગઈ હતી કે, તું લક્ષ્ય દઈને જલદી જલદી અભ્યાસ કરીશ તો આપણા દુઃખનો અંત જલદીથી આવશે. આપણે બન્ને ભાઈ બહેન સુખીથી એકઠાં રહી શકીશું. શાન્ત અને સુશીલ બાળક નરેન્દ્ર તેથી અત્યંત લક્ષ્ય પૂર્વક અભ્યાસ કરતો હતો. તેનાથી ત્રણ વર્ષ મોટો ધીરજ તેનાથી એ ધારણ પાછળ હતો. એટલા માટે ધીરજની માતાને ઘણું લાગી

આવતું હતું. ગરીબનો છોકરો કહી નિશાળના માસ્તર નરેન્દ્રને વગર શીએ બાણાવતા હતા. નરેન્દ્ર વર્ષમાં એ ધોરણ પસાર કરતો હતો; અને મહિને મહિને શી આપવા છતાં પણ ધીરજ બધી વખતે પાસ થતો નહોતો, તેથી ધીરજની માતા ઇર્ષા કર્યા સિવાય શી રીતે રહી શકે ? એ ઇર્ષા કોના ઉપર કરતી તે ધીરજની માતા નક્કી કરી શકી નહિ. કોઈ વાર પુત્ર ધીરજ ઉપર, કોઈ વાર નિશાળના માસ્તર ઉપર, તો કોઈ વાર નરેન્દ્ર ઉપર તે પોતાનો ક્રોધ ખાલી કરતી હતી. કોઈ કોઈ વાર તેને વિચાર થતો કે, સવળા દોષવું મૂળ કારણ આ નરેન્દ્રજ છે. એ ના હોત તો ધીરજને આટલું ઉતરતું પદ ભોગવવું પડત નહિ. સવળા આ ગરીબ બાળક નરેન્દ્રની પ્રશંસા કરતા; ધીરજને કોઈ સારો કહેતા નહોતા, એ મા થઇને શું મણી સહન કરી શકે ?

નરેન્દ્ર હવે પત્ર લખતાં શીખ્યો હતો, તે હમ્મેશાં અભ્યાસની બાબત અને વર્ગના પ્રમોશન સંબંધીની વાત તેની બહેનને લખી જણાવતો હતો. કિશોરી ફેટલાક આશિર્વાદ આપીને, ફેટલાક ઉત્સાહ આપીને નરેન્દ્રને પ્રત્યુત્તર લખતી હતી. નરેન્દ્ર એ સવળા પત્રો સાંચી રાખતો હતો અને અવસર મળતાં-દુઃખના સમયમાં ફરીથી વાંચી જતો હતો. તેની બહેન દુઃખી થશે, એમ ધારી તે તેની કાકી કચકચ કરતી હતી અને તેને કોઈ કોઈવાર મારતી હતી એ વાત કદાપિ પત્રમાં લખતો નહોતો; પરંતુ તેની બહેન પ્રત્યેક પત્રમાં લખતી હતી કે, “ભાઈ ! આપણે ગરીબ છીએ. લોકોના ગુસ્સાથી યા ગાળોથી સીડાઈ જઈએ તો આપણે ચાલે નહિ. સવળું સહન કરીને રહેજે. જો બરાબર અભ્યાસ કરીશ તો એ સવળાં દુઃખોનો અંત આવશે.”



## પ્રકરણ ૧૦ મું.



### સાંન્યાસીના વેષમાં કાન્તીલાલ.

ત્યારપછી બીજાં પણ બે વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. સમયે તેના વિકાળ મ્હોંમાં કેટલીયે ભૂતકાળની વાતોને છુપાવી દીધી છે, કેટલીયે ભવિષ્યની છુપી વાતોને પ્રકાશ કરી દીધી છે. કેટલાંયે અજીર્ણ બિન્દુઓએ જીવન ધારણ કર્યાં છે, કેટલાયે કાચા કુંબો પુટી જમને આકાશમાં મળી ગયા છે. કેટલાંયે ભાવિતનુઓએ રખડી રજાના પૂર્વના સંસ્કારથી અનેક વેષો ભજવ્યા છે. કેટલાયે હૃદયોમાં શાન્તિ બાપી રહી છે, કેટલાંયે મુખો ઉપર હાસ્ય પ્રકટી નીકળ્યાં છે અને કેટલીયે આંખોમાંથી પ્રેમનાં આનંદી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં છે. વળી કેટલાંયે હૃદયોના ચૂરેચૂરા યદ્દ જદ્દ હુ હુ કરતા પવનમાં મળી જઈ કાંઈ દિમ્બન્તનાં ખોળામાં ચાલ્યાં ગયાં છે.

નવનિત હવે કાલેજ છોડી દઇને નડિઆદમાં વકિલાત કરતો હતો. વકિલાતમાં તેની પ્રતિષ્ઠા સારી જમી હતી. જે પ્રમાણે તે વકિલાત કરીને અત્યંત પૈસા મેળવતો હતો તેજ પ્રમાણે તે મરીમોના લાલ કાર્યોમાં યથાશક્તિ મદદ કરી, જન સમાજનો અત્યંત પ્રેમ સંપાદન કરતો હતો.

એક દિવસ નવનિત કોર્ટમાંથી ઘેર આવતો હતો તે વખતે તેણે એક ગૈરિક વસ્ત્રધારી પુરૂષને માંથે વધારેલી લાંબી જટાને પીઠ પર પ્રસારી હન હન કરતો ચાલ્યો આવતો જોયે. દૂરથીજ તે મનુષ્ય જાણે તેનો પરિચિત હોય તેમ જણાતો હતો. તે જ્યારે નવનિતની માડી નજીક આવી પહોંચ્યો ત્યારે નવનિત સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી શક્યો.

કે, તે કોઈ નહિ પણ મુંઝામુંમાં તેની સાથે અભ્યાસ કરનાર કાન્તિલાલ હતો. નવનિતને ઘણા વખતથી કાન્તિલાલના સમાચાર મળ્યા નહોતા.

કાચમેનને ગાડી ઉભી રાખવાનું કહી નવનિત ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો અને કાન્તિલાલના રહામે જઈને સ્મિત મુખે કહ્યું:—“ મહેને ઓળખે છે કે ? ”

કાન્તિલાલે દૃઢ ભાવે કહ્યું:—“ કેમ ઓળખી ના શકું ! આજ્ઞા વસ્થાના પરિચયને શું સહજમાં ભૂલી શકાય કે ? ”

નવનિત:—ત્યારે ત્યારે ત્યાં ચાલ.

કાન્તિલાલ:—હું ઘણી વખત અહિંયાં આવ્યો હતો. ત્હારી અત્રે સારી ખ્યાતિ કિંવા પ્રતિષ્ઠા સાંભળીને ઘણો સંતોષ થયો હતો પરંતુ ત્હને મળ્યો નહોતો.

નવનિત:—કેમ ?

કાન્તિલાલ:—હું દીન-દીન રસ્તાનો ભિખારી છું. ત્હારા જેવા ઉચ્ચ અધિકારીને મળવાનું પ્રયોજન નહોતું, ઉપરાંત હૃદયમાં શાન્તિ નહોતી.

નવનિત:—તું પહેલાં ઘેર ચાલ પછી નિરાંતે ત્હારી વાત સાંભળીશ.

કાન્તિલાલ:—ના આવું તો સાફ છે.

“ ચાલ ચાલ ” એમ કહી કાન્તિલાલનો હાથ પૂકડી નવનિતે તેને ગાડીમાં બેસાડ્યો. ગાડી પૂર વેગથી નવનિતના ઘેર જઈ પહોંચી.

સાચકાળ પછી નિવૃત્ત-નિર્જન-નિસ્તબ્ધ રૂમમાં બેસીને બન્ને મિત્રો વાતચિત કરવા લાગ્યા. નવનિતે કહ્યું:—“ તું સંન્યાસી કેમ થઈ ગયો ? ”

કાન્તિલાલ:—સંન્યાસી થવાથી દેખાઉ છું કેવો ?

નવનિત:—ભગવાં વસ્ત્ર કેમ પહેર્યાં ?

કાન્તિલાલ:—વધારે કપડાં નથી તેથી. ભગવાં વસ્ત્ર મેલાં થતાં

નથી. તેમ મુસાફરીમાં એ વસ્તો બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે. કેટલાક લોકો ખરદાશ પણ કરે છે.

નવનિત:-હજી ત્હારા મતનું પરિવર્તન થયું નથી ?

કાન્તિલાલ:-કયા મતનું ?

નવનિત:-ભગવાન-સ્વર્ગ, નરક, કર્મફળ, અને પુનર્જન્મ સંબંધી.

કાન્તિલાલ:-એ વિષયો ઉપર કદાપિ વિશ્વાસ આવે ખરો કે ?

નવનિત:-ત્હારો મત એવો છે ને કે, હિન્દુઓ કાલ્પનિક છે-કલ્પના અને પ્રતિભાના બળથી, અનેક કલ્પનાઓની સૃષ્ટિ કરી ગયા છે; પરંતુ તું વિદ્વાન છે, ત્હેં પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોની અનેક ભાષાઓનો લાભ મેળવ્યો છે. તેઓ શું કહે છે ? તે દેશોના અધ્યાત્મ વાદીઓએ અધ્યાત્મની આલોચનામાં જે નક્કી કર્યું છે, તે પણ ત્હેં વાંચ્યું છે, તો પછી ત્હારા ચિત્તમાં આટલી બધી નારસ્તિકતા કેમ ?

કાન્તિલાલે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:-હા, મ્હેં તે વાંચ્યું છે. મહા પુરુષોએ-સાર્વજનિક લોકોના હિતાર્થે જે સંઘળું લખ્યું છે, તે હું જાણું છું પરંતુ તેમણે તેમના કયા દુઃખ અને કયી અસીમ યંત્રણાના બળે એ દયાને પ્રવાહિત કરી હશે, તેનો સાક્ષાત્ સ્પર્શ મ્હને કોઇપણ ઠેકાણે મળ્યો નથી. વર્તમાન દૃષ્ટાંતો ઉપરથી હું એટ-લુંજ અનુમાન કરી શકું છું કે, સંસાર અનિન્ય દુઃખમય છે. સહસ્ર એજાઓ કરતાં પણ એ દુઃખ દૂર કરી શકાતું નથી. રૂદન અને વિલાપથી, દર્શન અને વિજ્ઞાનથી પણ એ દૂર થઇ શકતું નથી. તો પછી એ વૃથા એજાઓનું-વૃથા તરફડીઆંઓનું, વૃથા તર્ક વિતર્કોનું, અને ધર્મોના તત્વો શોધવાનું પ્રયોજન શું ? જો ધર્માર્થ શાન્તિ શોધવા જઇએ છીએ તો આપણે સતત ઉદ્વેગના ભોગી ધર્મ પડીએ છીએ. જે થોડા ઘણા મુખનો લાભ, સહજમાં મળી આવે, તેનેજ ઉપયોગમાં લે. તેનાથીજ સુખી થા. નદીનો કિનારો-ઝુલનો સુવાસ અને પ્રિય-

તમાનો સહવાસ એના સિવાય સ્વર્ગમાં વધારે શું હશે-તે કાણુ કહી શકે તેમ છે ? કાણુ સ્વર્ગ જોયું છે ? કાણુ નરકમાંથી પણ પાછું ફર્યું છે ? ”

નવનિત:-આટલે લાંબે સમયે પણ મિયતમા તો બૂઝાતી નથી કેમ ? વારૂ, એ વાત પછી થશે-તે પહેલાં એક વાત સાંભળ. જો સ્વર્ગ તેમજ નરક એમાંનું કંઈ પણ ના હોય, કર્મફળ તેમજ પુનર્જન્મ પણ ના હોય તો પછી ત્હારે આવી રીતે ગામેગામ ભટકવાનું પ્રયોજન શું ? ત્હારી સ્ત્રી તથા પુત્રને લઇને ઘર માંડીને કેમ રહેતો નથી ?

કાન્તિલાલ:-વળી પાછી ત્હેં ભૂલ કરી ! સ્ત્રી પુત્ર કાનાં છે ? તું તો સંસારી જીવ છે. માટે જીવનનું સુખ નષ્ટ કરવું જોઈએ ? સુખ મેળવવું હોય તો સુખની તપાસ કર. ત્હારા આવ્યા પછી કેટલીયે વાર આ ચંદ્રમા, પૂર્ણિમાથી બીજ ઉપર અને બીજથી પૂર્ણિમા ઉપર પાછો આવ્યો હશે. જીવન જ્યારે આવી રીતે ચાલ્યું જાય છે ત્યારે સ્ત્રી પુત્ર પણ કાણુ અને રસ્તાના લોકો પણ કાણુ ?

નવનિત:-ત્હારા જીવનનું સુખ શું ? સુખને માટે ત્હેં ત્હારું જીવન કાને અર્પણ કરેલું છે ?

કાન્તિલાલ:-વિશ્વનો ત્યાગ કરીને માત્ર એકાંત અને એક મૂડી ચોખ્ખાનો મ્હેં પ્રેમથી સ્વીકાર કર્યો છે. તેના વિભ્રમ અને વિશ્વાસમાંથી વાસનાનું સંરક્ષણ કર્યું છે. હૃદય વેચીને દરિદ્રતા ખરીદી લીધી છે. અને એ દરિદ્રતામાંજ અતુલનીય વૈભવ જોયો છે.

નવનિત:-પહેલાં તો તું એમ કહેતો હતો કે, પ્રેમ તો ઝાંઝવાનું નીર છે-દુર્ગળ હૃદયનું કાર્ય છે. તું પ્રેમનો તિરસ્કાર કરી કહેતો હતો કે, એનાથી સુખ શોધવા જતાં જીવનતા સુખનો નાશ થાય છે. તું માત્ર ૩૫ સિવાય-સૌન્દર્ય સિવાય બીજા કોઈને પણ માનતો

નહોતો; ભારે હવે પ્રિયતમાને કેમ યાદ કરે છે ? પ્રિયતમાના સંગને જીવનનું સાર સુખ કેમ માને છે ? તહેં કેમ એ આકાંક્ષામાં જીવનની સમસ્ત ઉચ્ચ વૃત્તિઓને તિલાંજલિ આપી છે ?

કાન્તિલાલ:-મહારા મતનું પરિવર્તન થયું છે ખરું; પરંતુ તે કેમ થયું છે તે હું જાણતો નથી. એજ કિશોરીને જોઇને હું આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું. મહેને લાગે છે કે, જીવનની ગતિ પણ ચંદ્રના કિરણની માફક આમ તેમ ફરતી હશે.

નવનિત:-તું જેમ કહે છે ને કે પ્રેમ કંઈજ નથી-એમાં હસવા રડવા જેવું કંઈ છેજ નહિ, તેનો અંધારો અંધારશ નહિ, રડાવ્યો રડીશ નહિ, એ પ્રમાણે અનેક ભાવે, અનેક સ્થળે એ ભાવનાઓ નિષ્કૂળ થતી નથી; પરંતુ એવું સ્થાન આવે છે કે, એવો સમય આવે છે કે, જ્યાં આગળ રડવા જતાં છેવટમાં જીવન પર્યંત રડતાં પણ મુક્ત થવાનું નથી.

કાન્તિલાલ:-તમારા શાસ્ત્રમાં એને શું કહે છે ?

નવનિત:-જન્મ જન્માન્તરનાં કર્મફળ.

કાન્તિલાલ:-કેવી રીતે ?

નવનિત:-સંબંધ-સુત્રના અને કૃતકર્મના આકર્ષણથી.

કાન્તિલાલ:-તો પછી એમાં ભગવાનનો હાથ કયાં રહ્યો ? તેની પાસે શા માટે આપણે કર્ણાની યા દયાની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ ? તેમ તે મરી નથી ગયો અને જીવતો રહ્યો છે તેનો પૂરાવો શો ?

નવનિત:-પુનર્જન્મનાં કર્મફળ કહેતાં પુનર્જન્મ છે.

કાન્તિલાલ:-ધાર કે કબુલ કરે છું, પછી ?

નવનિત:-પુનર્જન્મ હોવાથી, પુનર્જન્મ પ્રણય કરનાર એક જાણુ કર્તા છે, જેનો દેહના નાશ સાથે નાશ થતો નથી.

કાન્તિલાલ:-કબુલ કરે છું.

નવનિત:-તે વ્યક્તિ જે જુદી જુદી હોત, તો એકને માટે બીજાને આકુળ મિશ્રણ કામનાઓ ઉપસ્થિત થાત નહિ.

કાન્તિલાલ:-સંભવિત છે.

નવનિત:-એ સમ્રાજા કુદ્ર કુદ્ર મિશ્રણથી એક મહત્વનો વિકાસ થાય છે. એ વિકાસનેજ જે હું ભગવાન કહું, તો તેમાં ત્હને હરકત છે ?

કાન્તિલાલ:-ત્યારે તે સર્વવ્યાપક છે ?

નવનિત:-ઘટમાં આકાશ છે, પટમાં આકાશ છે-પરંતુ ઘટપટ ભાગી જતાં પણ એ એકજ આકાશ છે. ઘટ ભાગી જાય તો આકાશનું શું થાય ? કંઈ નહિ. તેથી તે નિરાકાર કહેવાય છે.

કાન્તિલાલ:-મઝાની વાત તો ખરી.

નવનિત:-હવે ત્હારા એ અદ્ભુત પ્રેમના ઉત્તરમાં મ્હારી માન્યતા એવી છે કે, એમાં જન્માન્તરનું એકાદ કાંઈ છુપું રહસ્ય ગુપ્ત રીતે સમાધ રહેલું છે.

કાન્તિલાલ:-કદાચ હોય પણ ખરું. તેથી તું મ્હને દોષ દઈ શકે નહિ. ભવિષ્યમાં શું બનવાનું છે તેનું નિર્માણ પહેલેથી થઈ ગયેલું છે; વિધાતાએ સાઈ જોડું પહેલેથીજ લખી રાખ્યું હશે. અનાદિકાળથી ભવિષ્ય સત્ય મનાતું આવે છે; આપણી શાયનાઓ અને ચેષ્ટાઓ સમ્રાજી વૃથા છે ! એ વાત તો તું પણ કહે છે.

નવનિત:-પરંતુ કર્મફળો ઉપર પણ પુરુષાર્થ છે. પુરુષાર્થજ ભાવી લીલા રચે છે, તેમ સેતું અનિષ્ટ પણ કરે છે. પુરુષાર્થના બળ વડે દૃઢ થવાની આપણે ખાસ આવશ્યકતા છે.

કાન્તિલાલ:-ત્હારું આ તર્ક રહસ્ય હું સમજી શકતો નથી.

નવનિત:-એ તર્ક રહસ્ય નથી પરંતુ સત્ય છે.

કાન્તિલાલ:-ભાઈ નવનિત ! હું એટલું બધું સમજતો નથી.

સારું-નરસું બન્નેનું જ્યારે અવસાન આવે છે, ત્યારે તેનું ગમે તે પરિણામ આવે તો પણ શું થઈ ગયું. કદાચ સઘળું સારું થાય મા તો સઘળું ખરાબ થાય તેમાં આપણને શું ?

નવનિત:-ત્હારી સ્ત્રી તથા પુત્રની સંભાળ રાખતો નથી ?

કાન્તિલાલ:-રાખું છું, કોઈ કોઈ વાર જ્યારે મુંઝાઈ જાઉં છું ત્યારે તેમને મળી આવું છું.

નવનિત:-તેઓ શું કહે છે ?

કાન્તિલાલ:-શું કહે વળી ! રહે છે, દિલગીર થાય છે.

નવનિત:-ત્હારે તેમને ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી આપવો જોઈએ.

કાન્તિલાલ:-મ્હારા સસરા ધનવાન છે, એ તું નથી જાણતો ?

નવનિત:-બ્રણી દિલગીરીની વાત છે કે ત્હારા જેવો એક માણસ દુનિયાના કોઈ પણ કામે લાગ્યો નહિ. ત્હને કંઈ પણ લાગણી નથી ? ત્હારી કંઈ પણ વાંસનાજ નથી ?

કાન્તિલાલ:-નથી એમ તો કંઈ નહિ. આપણે માત્ર સાંજ પડે ત્યારે લાલ પાણીની લહેજત, એકાદ ગઝસું પુસ્તક, અને જીવન ટકાવી રાખવાને એકાદ મૂઠી અનાજની જરૂર પડે. તે સાથે કિશોરી અને હું બન્ને જો કદાચ નિર્જન પ્રદેશમાં એસવા પામીએ તો પૃથ્વીનું રાજ્ય પણ કોણ લેવા માગે છે ?

નવનિત:-મ્હને ધણું લાગી આવે છે. ત્હારા જેવો પુરુષાર્થ સંપન્ન પુરુષ આવો જડ થઈ જશે, એવો મ્હને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો; તું કહેતો હતો કે સાંજ પડે જે મનુષ્ય જો ચાર પૈસાં પણ લાલ પાણીની લહેજતમાં ના વાપરી શકે તે મનુષ્યનું જીવન નકામું છે, તો હવે તું તે બિક્ષા માગી લાવીને પ્રાપ્ત કરે છે ?

કાન્તિલાલ:-હટ ! હટ ! બિક્ષા જીવ જતાં સુધી પણ માગીશ

નહિ. મહેં એને માટે એક નવીન રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે.

નવનિત:-એ ક્યો ? ચોરી તો નહિને ?

કાન્તિલાલ:-ચોરી તો નહિજ, પરંતુ તેને કંઈક અંશે મળતો તો ખરોજ. જે સર્વ દેશોમાં હું બટકું છું, તે સઘળા દેશોનું પ્રાકૃતિક દ્રશ્ય, આચાર વ્યવહાર, રીતિ નીતિ અને તેમાં મ્હારા પુરાતન પ્રેમનું ગાયન મેળવી, પક્ષીઓનું ગાન, ફૂલની સુવાસ જ્યોત્સ્નાપૂર્ણ જલકલ્પોત્સવ તેમજ તેની સાથે એકાદ સૌન્દર્યવતિ આળિકાનું મુખ દક્ષિણ દિશા તરફથી પુકાતા પવનમાંથી ખેંચી લાવી તેનો નિઅંધ લખું છું, અને ઇંગ્રેજ ગુજરાતી અઠવાડિક યા માસિક પત્રોમાં મોકલાવી આપુ છું. તેઓ તે સંબંધી મ્હને થોડી થોડી પૈસાની સહાયતા કરે છે તે લઘ લાલ પાણીની લ્હેજત લઉં છું.

નવનિત:-હું ત્હારો જીનો મિત્ર છું-ત્હારે કદાચ જરૂર પડે તો મ્હને એકાદ પત્ર લખજે-હું પણ ત્હને મ્હારાથી અનતી મદદ કરીશ.

કાન્તિલાલ:-જરૂર પડશે તો લખીશ. કિશોરી જીવે છે કે ?

નવનિત:-હા, એ બિચારી પૈસાની ઘણી તંગી વેઠે છે.

કાન્તિલાલ:-તું તેને કેમ મદદ કરતો નંથી ?

નવનિત:-તે બરૂં છે, ખુશામાં છે. તેને મદદ કરું તો ઘેર આવી શકે તેમ છે. તેનો ભાષ હવે મ્હોટો થયો છે-આ વખતે તેને ગામ જઈ તેને ઉપવિત સંસ્કાર કરાવી આવવાનો ઈરાદો કરું છું.

સારપછી અન્ને મિત્રો જમી કરીને પરવાર્યા. નવનિત મહાનમાં અને કાન્તિલાલ જ્હારની રૂમમાં સૂઈ ગયો. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને નવનિત કાન્તિલાલને મળવા ગયો; પરંતુ તેની મુલાકાત થઈ નહિ. કાન્તિલાલ મળસ્કે ઉઠીને કાંઈને કંઈ પણ કહ્યા સિવાય ચાલ્યો ગયો હતો.



## પ્રકરણ ૧૧ મું.



### નરેન્દ્ર નિરાધાર થયા.

સ્કુલમાં પરીક્ષક આવવાના હતા, ગામના સઘળા ઝોકરાએ વહેલા વહેલા જમી કરી સારાં સારાં લુગડાં પહેરીને નિશાળે જતા હતા. ધીરજ અને નરેન્દ્ર પણ વહેલા વહેલા સ્નાન કરીને જમવા બેસી ગયા. ધીરજ અને નરેન્દ્રના આદારની વ્યવસ્થામાં હમ્મેશાં ફરક રહેતો હતો. આજે પણ એજ પ્રમાણે હતું. નરેન્દ્રને વાસી રોટલીઓ અને અથાણું આપવામાં આવ્યું હતું, અને ધીરજને કંસાર પીરસી ઉપર ઘી મૂકવામાં આવ્યું હતું, ઉપરાંત દાળ ભાત અને શાક પણ પીરસેલાં હતાં.

ખન્ને જણાએ જમી રહ્યા પછી કપડાં પહેર્યાં. નરેન્દ્રે એક મેક્ષી સાત ઠેકાણેથી સાંધેલી ઘોતી અને જીવું પહેરણું પહેર્યું હતું; પગમાં છુટ પણ નહોતા. તે તેના છુટને સ્વચ્છારે વહેલો ઉડીને મોચીને ત્યાં સાંધવા આપી આવ્યો હતો, અને અત્યારસુધીમાં બે ત્રણ વખત જઈ આવ્યો હતો. તો પણ મોચીએ સાંધી રાખ્યા નહોતા તેથી તેને ખુલા પગે નિશાળે જવું પડ્યું. ધીરજ સાચાં છુટીનાર ક્રેટ પાટલુન પહેરી, સાચી ઝીકની કિમતી ટોપી માથે મૂરી, ઇંગલીશ છુટ પહેરી સ્કુલમાં જવાને નીકળ્યો. ધીરજની માએ નરેન્દ્રને કહ્યું:— “નરેન્દ્ર ! તું ધીરજની ચોપડીઓ ઉચકી લે એનાં કપડાં મેલાં થશે.”

નરેન્દ્રે પોતાનાં પુસ્તકો સાથે ધીરજનાં પુસ્તકો પણ ઉચકી લીધાં અને ખન્ને જણા નિશાળે ગયા.

યથા સમયે સ્કુલની પરીક્ષાનો આરંભ થયો. નરેન્દ્રની હાંશી.

ચારી અને અભ્યાસ જોઈ પરીક્ષક ચમકી ગયા. નરેન્દ્ર કલાસના તમામ છોકરાઓમાં પહેલે નંબરે પાસ થયો. અને ધીરજ પરીક્ષકના એક પણ સવાલનો જવાબ આપી શક્યો નહિ. તે નીચું મ્હોં કરીને ક્રાંત ઉપર ભરેલા સાચી ઝીકના બુટ્ટાઓ જોવા લાગ્યો. આવા કિંમતી ક્રાંટના ઉજવળ બુટ્ટાઓ નિસ્તેજ થઇને તેની સાથે અભ્યાસ કરનારાઓની આંખોમાં પ્રતિબિંબ પાડવા લાગ્યા. જ્યારે નરેન્દ્રનાં ફાટેલાં કપડાં જાણે અપૂર્વ શોભાનો વિકાસ કરવા લાગ્યાં.

ત્યારપછી પરીક્ષા પૂરી થઈ રહી એટલે પરીક્ષક નરેન્દ્રને લઇને નિશાળના સેક્રેટરીને ઘેર ગયા અને ધીરજ ઘેર ચાલ્યો ગયો.

ધીરજની માતા ધીરજને આદર સત્કાર પૂર્વક આહાર કરાવવા લાગી. ધીરજ જમવામાં રોકાયો હતો તે વખતે તેની માતાએ પૂછ્યું:—“ તું પાસ થયો કે કેમ ? ”

ધીરજ બુદ્ધિ જોડવામાં ધણો હોંશીયાર હતો. તેણે સ્મિત મુખે કહ્યું:—“ હું સૌથી પહેલે નંબરે પાસ થયો છું. બ્યાકરણનો એક સવાલ જાંઘા છોકરાઓને આવડ્યો નહિ—છેવટે તે મ્હોં કહ્યો તેથી પરીક્ષક મ્હારી અત્યંત પ્રશંસા કરી હતી. ”

મણીએ આનંદાવેષમાં આવી જઇને પૂછ્યું:—“ અને નરેન્દ્ર ? એ રાત દહાડો અભ્યાસ કરી કરીને મરી જતો હતોને ? ”

ધીરજ:—એને આજે એક પણ સવાલ આવડ્યો નથી. માસ્તર તેના ઉપર અત્યંત ચીડાઈ ગયા હતા—મફતમાં અભ્યાસ કરવો અને તેમાં પણ કંઈ આવડતું નથી—ત્યારે નિશાળે શા માટે આવે છે ? એમ કહ્યું હતું. •

મણી:—હેં ! હેં ! શું ખરીવાત ?

એવામાં પડોશના પ્રભાશંકરના મ્હોટા છોકરાની વહુ ચંચળ ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. મણીએ તેની સન્મુખ પોતાના પુત્રની

હોંશીયારી અને નરેન્દ્રને મળેલો ઠપકો જણાવી દીધો. તેણે વિસ્મયતા પૂર્વક કહ્યું:—“ અમારો દિતુ તો એમ કહેતો હતો કે નરેન્દ્ર આજે સૌથી પહેલે નંબરે પાસ થએ છે. પરીક્ષક તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેને સેક્રેટરી સાહેબ પાસે લઈ ગયા છે. ”

ધીરજે મ્હોંમાં મૂકેલો કાળીયો ગળામાં ડેતારી મ્હોં જ્યું કરીને કહ્યું:—“ દિતુ શું જાણે ? અપોરની રજા પડી ત્યારથી તે ખાવા જવાનું નામ દધને ગયો હતો તે નિશાળના છોકરાઓ છુટી ગયા પછી આવ્યો હતો ? એને શી ખબર કે નરેન્દ્ર માંડીમાં ભણતો હોવા છતાં ના-પાસ થયો છે અને તેથીજ પરીક્ષક તેને સેક્રેટરી સાહેબ પાસે લઈ ગયા છે ? ”

એકદમ આટલું બધું જુહું બોલીને ધીરજ એક ગ્લાસ ભરીને પાણી પી ગયો. ચંચળ ચમકી ગઈ. દિતુ તેનો દિયેર થતો હતો. એની નિંદા સાંભળી તેના હૃદયમાં સહજ આઘાત થયો. પરંતુ ધીરજનાં આવાં ગર્વિત અને જુકાં વાક્યો -તદન ખોટાં છે; તે તેના મગજમાં ઉતર્યું નહિ. તેથી તેણે બીજી બેચાર વાતો કહાડી એ વાતને ઢાંકી દીધી અને ઘેર ચાલી ગઈ.

સાયંકાળ પછી નરેન્દ્ર જ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેને કંઈપણ વાત પૂછવાનું મણીને ગોચ્ય લાગ્યું નહિ; કારણ કે, તેની આશંકા અને અનુયોગ એવો હતો કે, કદાચ નરેન્દ્રનો લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ તેના ધીરજને હરાવી દે. તેમાં વળી પક્ષપાતી શિક્ષકો તેને વર્ષમાં બે ધોરણો ચઢાવતા હતા; પરંતુ પરીક્ષક કંઈ પક્ષપાતી નથી, આજે તેનો સંયોગ અભ્યાસ ધીરજના કહેવાથી જણાઈ આવ્યો હતો.

ત્યારપછી બે માસ પસાર થઈ ગયા, સેક્રેટરી પરીક્ષામાં પાસ થયેલા છોકરાઓને ઇનામ વહેંચવાના હતા. આજે સ્કુલમાં દરેક ઇનામો વહેંચાવાનાં હતાં. ધીરજ પાસ થયો ન્હોતો તેથી તેને ઇનામ મળ્યું

નહિ; પરંતુ નરેન્દ્ર પહેલે નંબરે પાસ થયો હતો, ઉપરાંત ધણો ગરીબ હતો તેથી તેને ઉપલા ધોરણની તમામ ચોપડીઓ તથા એક નકશો ભેટ મળ્યો.

એથી ધીરજને ધણું લાગી આવ્યું. તે સૌથી પહેલો નિશાળમાંથી નીકળી, મનમાં એકાદ વિચાર ગોઠવી લખને, તેની મા પાસે આવી પહોંચ્યો.

મણીએ પુત્રને પૂછ્યું:—“આજે તને ઇનામ મળવાનું હતું ને ? કેમ ના મળ્યું કે શું ?”

ધીરજ:—મળ્યું છેને—નરેન્દ્રની પાસે છે.

મણી:—શું મળ્યું ?

ધીરજ:—સાતેક ચોપડીઓ અને એક નકશો.

મણી:—નરેન્દ્રને શું મળ્યું ?

ધીરજ:—કંઈ ના મળ્યું.

એવામાં નરેન્દ્રે આવીને પુસ્તકો મુક્યાં. ધીરજે કહ્યું:—“આ જો, મ્હને ઇનામમાં મળી તે ચોપડીઓ !”

નરેન્દ્ર આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. મણીએ કહ્યું:—“નરેન્દ્ર ? ચોપડીઓને જમીનપર મૂકીશ નહિ; મેલી થશે, લાવ ઉંચી મૂકી દઉં.”

નરેન્દ્રે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:—“આ ચોપડીઓ હું મ્હારી પાસે રાખીશ.”

મણીએ મ્હોં મરડીને કહ્યું:—“એની ચોપડીઓનું ત્હારે શું કામ છે ?”

નરેન્દ્ર:—એ મ્હારી ચોપડીઓ છે—મ્હને ઇનામમાં મળી છે ?”

ધીરજ:—ત્હારી ક્યાંથી ? જા, જા, જુઠ્ઠા !

મણીએ કહ્યું:—“હેં નરેન્દ્ર ! ધીરજ શું જુઠું ખોલે છે ?”

નરેન્દ્ર:—એ ચોપડીઓ એની કલાસની નથી, એને શામાટે આપે ? આવી રંક ઝકમાં પ્રાણશંકરના મ્હોટા છોકરાની વહુ ચંચળ

દિનુને સાથે લઇને આવી પહોંચી. તે દિવસે તેને જુઠ્ઠી પાડી હતી, તેનો તે આજે બદલો લેવાને આવી હતી.

તેણે આવીને કહ્યું:—“ અરે ધીરજ ! તે દિવસે તું કહેતો હતો ને કે નરેન્દ્ર નાપાસ થયો છે-દિનુ તે વખતે નિશાળમાં ન્હોતો; ત્યારે આજ ત્હને ઇનામ કેમ ના મળ્યું અને દિનુને એક તથા નરેન્દ્રને સાત ચોપડીઓ ક્યાંથી મળી ? ”

ધીરજે લાલચોળ આંખો કરીને કહ્યું:—“ એ ચોપડીઓ કાંઈ એની છે ? એ તો મ્હારી છે ”

હસતાં હસતાં દિનુએ કહ્યું:—“ વાઈ, તું તો મ્હારી સાથે ભણે છે; ત્રીજા ધોરણની ચોપડીઓ ત્હને શી રીતે આપે ? ”

ધીરજ:—“ મ્હારે એ વર્ષ પછી પણ કામમાં આવશેને, તેથી. ”

દિનુને પણ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે કહ્યું:—“ તું જુઠ્ઠો છે. ”

આ વખતે મણીને પણ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે કહ્યું:—“ ઘણી અજ-યમની વાત છે ? કાણ જાણે ક્યાંથીએ આ રામાયણ થઈ-ચોપડી-ઓનો ગોટાળો થઈ ગયો !

એવામાં એકાએક દિનુ રસ્તા ઉપર ચાલ્યો ગયો. દિનુએ ઘરમાં ઉભા રહીને જોયું હતું કે, રસ્તા ઉપરથી તેના નહેતાજી જતા હતા, તેથી તેણે તેમની પાસે જઈ આ સઘળી હકિકત કહી સાંભળાવી અને તેમને ખોજાવી લાગ્યો. માસ્તરે ખૂબ આગળ ઉભા રહીને કહ્યું:—“ ધીરજની મા ! તમારો ધીરજ ઘણો ખરાબ ઝોકરો છે-મિલ-કુલ અભ્યાસ કરતો નથી અત્યારે તમારા મ્હોં આગળ જુઠું ખોજી તે તેના ભવિષ્યના અંધકારનો પરિચય કરાવી આપે છે. નરેન્દ્રના જેવો ઝોકરો આપણા આ આખા માતર ગાસમાં નથી. એ પુસ્તકો નરેન્દ્રનેજ ઇનામમાં મળેલાં છે. ”

શિક્ષક ચાલ્યા ગયા. દિનુની બાબીએ કહ્યું:—“ સાંભળ્યું હ્યો ? તમારા ધીરજનાં કેવાં વખાણ થયાં ? ”

અંચળ તેમજ દિતુ પણ ચાલ્યાં ગયાં. મણી કોધે ભરાઈને ધીરજને મારવા લાગી. તેની સાથે નરેન્દ્રને કહ્યું કે, “ તું મ્હારા ધરમાંથી હમણાં હમણાં ચાલ્યો જા.”

નરેન્દ્ર:-મહેં શું કર્યું છે, કાકી ?

મણી:-ના ભાઈ, મ્હારા ખરાબ છોકરા જોડે તું ખરાબ થઈ જાય ! તું ત્હને ફાવે ત્યાં ચાલ્યો જા.

નરેન્દ્રના કાકાએ પણ ઘેર આવી સમસ્ત હકિકત સાંભળી નરેન્દ્રને ધરમાંથી કાઢી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. નરેન્દ્રની અપીલ રદ ગઈ. તેને ધરમાંથી બહાર નીકળી જવું પડ્યું. તેની ચોપડીઓ ત્યાંને ત્યાંજ રહી ગઈ. તે ગામમાં ભટકવા લાગ્યો. ત્યારપછી છેવટે તે પ્રભાશંકરને ત્યાં જઈ રાત રહ્યો. બીજે દિવસે તેણે તેની બહેનને સમસ્ત હકિકત જણાવી એક પત્ર લખ્યો. અને જવાબ આવે ત્યાં સુધી પ્રભાશંકરને ત્યાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ એક બે દિવસો કરતાં કરતાં લગભગ પંદરેક દિવસો પસાર થઈ ગયા, છતાં તેની બહેનનો પત્ર આવ્યો નહિ, તેથી તે નિરાશ થઈ ગયો. પુનઃ પુનઃ પત્ર લખવા છતાં પણ જ્યારે તેની બહેનનો ઉત્તર આવ્યો નહિ ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે, હવે શું કરું ? ક્યાં જઈ ? પ્રભાશંકર પણ તેને વધારે વખત રાખવાને ખુશી નહોતા, કારણ કે, તેની કાકી તેમને હમ્મેશાં સહવારે ઉડીને ગાળો દેતી હતી. છેવટે એક દિવસ પ્રભાશંકરે નરેન્દ્રના હાથમાં પાંચ રૂપિયા મૂકીને કહ્યું:-“ નરેન્દ્ર ! તું ત્હારી બહેનની તપાસ કર ચાલો કાઠ બીજે ટેકાણે જઈને રહે, અમારાથી ત્હારી કાકીની દરરોજ ગાળો ખવાતી નથી.”

નરેન્દ્ર તેજ દિવસે પ્રભાશંકરને ત્યાંથી નીકળી પડ્યો. તેના મનમાં માત્ર એકજ વિચાર ઉપસ્થિત થતો હતો કે, “ હાથ ! મ્હારી બહેન પણ મ્હને બૂલી ગઈ ? ”

## પ્રકરણ ૧૨ મું.

### આકૃતમાં.

નરેન્દ્ર રખડતો રખડતો બીજે દિવસે સ્થવારે સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચ્યો. તેણે તેની જીંદગીમાં આ પહેલીજ વખત 'રેલ્વે ટ્રેન' નું દર્શન કર્યું. પ્રભાશંકરના આપેલા પાંચ રૂપિઆમાંથી તેણે એક ભર્યની ટિકીટ ખરીદી, અને ટ્રેનમાં ભર્ય જઈ પહોંચ્યો.

પરંતુ ભર્ય જઇને તેનો ભ્રમ ભાગ્યો કે, તે એક મહોટું શહેર છે. ત્યાં કોઇ કોઇની તપાસ રાખતું નથી. નરેન્દ્રની જાહેન ક્યાં રહે છે એમ પૂછતાં કોઈ તેને બતાવી શકે તેમ નથી. તેવામાં તેને એકાએક યાદ આવ્યું કે, તે જે ટેકાણે તેની જાહેનને પત્ર લખતો હતો, તેજ ટેકાણે તેની જાહેન હોવી જોઇએ.

તેણે તે ટેકાણું પૂછીને તપાસ કરવા માંડી ત્યારે તેને એક એક માણસે હરિકૃષ્ણ શેઠનું મકાન બતાવ્યું.

નરેન્દ્રે ત્યાં જઈ તપાસ કરતાં સાંભળ્યું કે, તેની જાહેનનો આજ કેટલા એક મહિના થયા પત્તો નથી. હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્નીએ કહ્યું:—“એક દિવસ સ્થવારે તે નર્મદાજીમાં ન્હાવા ગયો હતો ત્યારથી પાછીજ આવી નથી.”

આ વાત સાંભળી નરેન્દ્ર બેસી પડ્યો. તેને સમસ્ત જગત શૂન્ય જણાયું. જમીન પર આજોટીને તે તેની જાહેનને માટે અત્યંત રડવા લાગ્યો.

હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્ની તેને અનેક પ્રકારનાં શાન્તિદાયક વચનો સંભળાવી શાન્ત કરવા લાગ્યા. તેણે સહજ શાન્તિ ધારણ કરીને

તેમને કહ્યું:—“ મ્હારું આ દુનિયામાં કાઠ નથી. જન્મ ધારણ કર્યા પછી હું મ્હારી બહેન સિવાય બીજા કાઠને ઓળખતો નથી, મ્હારી બહેન ક્યાં ગઈ ? ”

શેઠાણીએ કહ્યું:—“ ભાઈ ! હમણાં તું અહિંયાં રહે, અને ત્હારી બહેનની તપાસ કર. જરૂર પત્તો તો લાગવોજ જોઈએ, નહિતો પછી ત્હને યોગ્ય બંદોબસ્ત કરાવી આપીશું. ”

હરિકૃષ્ણ શેઠના સાળા મનમોહનરાયની પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે ભરત્રય બદલી થઈ હતી—તેઓ એક દિવસ હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્નીને મળવા આવ્યા. શેઠાણીએ તેમને નરેન્દ્રનો પરિચય કરાવી તેની ગરીબાઈથી વાકેફ કર્યા.

મનમોહનરાયે બાળક નરેન્દ્રને બુદ્ધિમાન અને તેની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં સાદા અભ્યાસ કરેલો જોઈ તેમજ સ્વચ્છાતિનો હોવાથી. મનમાં વિચાર કર્યો કે, એને ઘેર લઈ જવો ફીક છે, જો તે બરાબર અભ્યાસ કરશે તો કાંઈ ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરી પોતાના જીવનને ધન્ય ધન્ય કરશે. ”

કટલાએક દિવસો પછી તેઓ આવીને નરેન્દ્રને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા, અને નિશાળે બેસાડ્યો. નરેન્દ્ર ત્રણ માસ નિશાળે બેસી તે દરમિયાન તે શિક્ષકોને અત્યંત પ્રિયકર થઈ પડ્યો. તેની પ્રતિભા અહિંયાં પણ પૂર્ણ રીતે વિકસવા લાગી. શિક્ષકોને મ્હોડેથી નરેન્દ્રની પ્રશંસા સાંભળીને મનમોહનરાયને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો. તેઓ નરેન્દ્રનો યથોચિત આદર સત્કાર કરવા લાગ્યા અને ઘેર અભ્યાસ કરવાને એક અન્ય શિક્ષક રાખી આપ્યો તેમ તેને એક સ્વતંત્ર નોકર પણ આપવામાં આવ્યો.

મનમોહનરાયની સાત વર્ષની એકની એક પુત્રી સ્નેહલતા, નરેન્દ્રના સમસ્ત કાર્યમાં મદદનીશ થઈ પડી હતી. નરેન્દ્રભાઈને સાથે



લઈને તે કાંઈ કાંઈવાર અગાસીમાં બેસતી. કાંઈ કાંઈવાર નરેન્દ્ર પતંગ ઉડાવતો, તો સ્નેહલતા શીરકી પકડી રાખતી હતી. નરેન્દ્રની સાથે જમવા બેસવામાં તેને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો—નરેન્દ્રને સ્નેહલતા બાઈ કહીને બોલાવતી હતી. નરેન્દ્રબાઈ સિત્તાય જાણે તેને ઉધ પણ આવતી નહોતી. મનમોહનરાયની પત્ની નરેન્દ્ર અને સ્નેહલતાનો બાળ્યાવસ્થાનો આવો એક બીજા ઉપર અપૂર્વ સ્નેહ જોઈ મનમાં અત્યંત ખુશી થતાં હતાં.

નરેન્દ્ર તેના જીવનમાં આટલું સુખ, આટલો આદરસત્કાર, આટલો વૈભવ કદાપિ ભોગવ્યો નહોતો. તે માત્ર અભ્યાસમાં જ લક્ષ્ય રાખીને અત્યંત સુખમાં દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો. એવામાં એક શુભ દિવસે, મનમોહનરાયે અત્યંત દમદમ સહિત નરેન્દ્રને ઉપવિત સંસ્કાર કરાવ્યો.

આષાઢ માસમાં એક દિવસ ખારીમાં બેસીને નરેન્દ્ર વૃષ્ટિ જોઈ રહ્યો હતો, સ્નેહલતા તે દિવસે તેની મા સાથે મુન્સફ સાહેબની સ્ત્રીને મળવા ગઈ હતી.

આષાઢ માસના પ્રથમ દિવસે મેઘદર્શન કરતાં માત્ર એકલા કવિઓને જ વિરહ જગી ઉઠતો હશે, એમ નહિ; આ ક્ષુદ્ર બાળક નરેન્દ્રનું મન પણ ચંચળ થઈ ગયું હતું. પોતાના ગામના, દિનુ, ભુજો, શંકર, ધીરજ ઇલાદિ બાળ્ય મિત્રોનો સહવાસ, પોતાનું પડી ગયેલું ઘર, અને તેની ખૂંદનની વાતો એકે એકે તેને તાજી થઈ આવતી હતી. એવામાં રસ્તાની એક બાજુએ—મનમોહનરાયના રૂમની સ્થામે એકાદ ગાડી આવીને ઉભી રહી. ચાર પોલિસો એક સ્ત્રીના છિન્ન બિન્ન દેહને ગાડીમાંથી ઉચકી લઈ મનમોહનરાયની રૂમમાં લઈ ગયા.

તે લોહીલુહાણ સ્ત્રીનું મ્હોં જોઈ નરેન્દ્ર ચમકી ઉઠ્યો. તે સ્ત્રી બીજી કાંઈ નહિ પરંતુ નરેન્દ્રની ખૂંદન કિશોરી હતી ! નરેન્દ્ર તેને

સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી શક્યો હતો. નરેન્દ્ર તરત નીચે ઉતરીને મન-મોહનરાયની રૂમમાં દોડી ગયો.

નરેન્દ્રે રૂમમાં આવી એક આભુએ ઊભા રહીને જોયું તો, તે ધાયલ થયેલી યુવતીને એક મ્હોટા ટેબલ ઉપર સુવાડી હતી અને મનમોહનરાય તેની જુઓની લેતા હતા.

મનમોહનરાયે પૂછ્યું:—“ત્હારું કાણે ખૂન કર્યું છે?”

યુવતીએ મહા મહેનતે કહ્યું:—“કાન્તિલાલે.”

મનમોહનરાય:—કાન્તિલાલને તું પહેલાં ઓળખતી હતી કે?

યુવતી:—હા, એનું મકાન મુંબાઈમાં છે; અમે એને ઘેર થોડા-એક દિવસ જઈને રહ્યાં હતાં. મ્હારાથી હવે ખોજાતું નથી, તરસથી મ્હારો જીવ જાય છે.

મનમોહનરાયે કુળમાંથી એક ગ્લાસ પાણી લઈ તેના મ્હોમાં રેડ્યું. ને પાણી યુવતી ગળામાં ઉતારતી નહોતી. મનમોહનરાયે તેના મનોભાવ જાણી જઈને કહ્યું:—“હું આજ્ઞાજી છું, તું પાણી પી.”

યુવતીએ પાણી પી જઈને એક દિવ્ર નિશ્વાસ મૂક્યો. પાંસ-ળાના ધામાંથી બીજું પણ થોડું એક લોહી નીકળી પડ્યું.

મનમોહનરાય:—ત્હારું નામ શું?

યુવતી:—મ્હારું નામ કિશોરી છે.

દૂર ઉભો રહેલો નરેન્દ્ર ધોતિઆના છેડા વડે આંખોમાંથી અશ્રુઓ દહોઈને ઉત્સુકતાથી ઉભો રહ્યો. મનમોહનરાયે પૂછ્યું:—“તું ક્યાં હતી?”

કિશોરી:—હું અહિંયાં ભરૂચમાં હરિકૃષ્ણ શેઠને ત્યાં રહેતી હતી. એક દિવસ સ્હવારે નર્મદાજીમાં ન્હાવા ગઈ હતી, તે દિવસે તરેવાર હોવાથી નદી ઉપર ધણી ભીડ હતી. તે ભીડમાંથી પાપાત્મા કાન્તિલાલ અને તેના કેટલાએક મિત્રો મ્હને ઉચકીને લઈ ગયા

હતા. મહેં ધણીએ બમો મારી હતી પરંતુ કાઈ મ્હને સહાય કરવાને અગ્રેસર થયું નહોતું.

મનમોહનરાય:-આટલા દિવસ સુધી તું ક્યાં હતી ?

કિશોરી:-તેણે મ્હને એક જીર્ણ મકાનમાં પૂરી રાખી હતી.

મનમોહનરાય:-કેમ ?

કિશોરી:-તેની પાપવાસના પૂર્ણ કરવા માટે; પરંતુ હું અનાથિની છું-સતીત્વજ મ્હારો પૂરો આધાર હતો, મહેં તેને જીવ જતાં સુધી પણ મ્હારો નિશ્ચય નહિ ફેરવવાની ઇચ્છા દર્શાવી, તેથી તેણે આટલા દિવસ પછી મ્હને આ પ્રમાણેનો માર માર્યો છે. પરંતુ-

કિશોરીની આંખોમાંથી અશ્રુઓ નીકળી પડ્યાં. મનમોહનરાયે ધાર્યું કે, તેનું આત્મારૂપી પંખી તેના દેહપિંજરમાંથી ઉડયું; પરંતુ થોડીવાર પછી એક ઉડો નિશ્વાસ મૂકીને કિશોરીએ કહ્યું:-  
“ પા...ણી. ”

મનમોહનરાયે ગ્લાસમાંથી થોડુંએક પાણી તેના મોંમાં રેડીને પૂછ્યું:-“ પરંતુ...તું કહેતી હતી ? ”

કિશોરીએ મહા મહેનતે કહ્યું:-“ પરંતુ તું-મ્હને યાદ નથી, પરંતુ-હા, મ્હને યાદ આવ્યું-મહેં પણ મ્હારો બદલો લીધો છે-મહેં પણ તેને સજા કરી છે. ”

મનમોહનરાય:-કેવી રીતે ?

કિશોરી:-મહેં તેને બેરથી એક લાકડી મારી હતી. મહેં તેને પહેલાં લાકડી મારી હતી તેથી તેના માંથામાંથી લોહી નીકળ્યું હતું; તોપણ તેણે ચિત્કાર કરીને મ્હને છરો ખોડી ધાલ્યો હતો.

એજ સમયે એક સન્યાસી મનમોહનરાયના મકાન આગળથી રસ્તા ઉપર ચાલ્યો જતો હતો, તેણે ઘરમાં નજર કરી અને અચકાઈને ઉભો રહ્યો. નરેન્દ્ર જે બાળુએ ઉભો હતો. તેજ બાળુના

રસ્તા ઉપર સન્યાસી ઉભો રહ્યો હતો, નરેન્દ્ર સન્યાસીને જોઈ દોડતો તેની પાસે ગયો. નરેન્દ્રની શ્રદ્ધા એવી હતી કે, સન્યાસીઓ ત્રીકાળ જ્ઞાની હોય છે, તેમની ઇચ્છા હોય તો તેઓ મરતા મનુષ્યને પણ સંજીવન કરી શકે છે.

તે દોડતો જઈને સન્યાસીના પગે પડીને રડવા લાગ્યો. સન્યાસીએ કહ્યું:—“ શું થયું છે ? ”

નરેન્દ્રે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“ મ્હારી બહેન મરી જાય છે, તમે તેને બચાવો. ”

સન્યાસી:—જે મરવા પડ્યું હોય તેને કાણ બચાવી શકે ? ત્હારી બહેનને શું થયું છે ?

નરેન્દ્ર:—કોઈએ છરો માર્યો છે.

સન્યાસી:—“ ચાલ, જોઈએ. ”

નરેન્દ્ર સન્યાસીને મકાનમાં લઈ ગયો. વાત કરતાં જોટલી વાર લાગી તેનાથી પણ અલ્પકાળમાં નરેન્દ્ર અને સન્યાસીએ રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો.

સન્યાસીએ મનમોહનરાયની અનુમતિ લઈ ઝોળીમાંથી ઔષધ કાઢી કિશોરીના ધા ઉપર લગાવી દીધું કે તરતજ લોહી વહેતું બંધ થઈ ગયું.

લગભગ અર્ધાંચક કલાક પછી કિશોરીને ખરાબર શુદ્ધિ આવી. પરંતુ તે ઘણી દુર્બળ હતી. તેનામાં ઉઠવાની શક્તિ નહોતી તેથી બિછાનામાંજ પડી રહી.

સન્યાસી કિશોરીને ખવરાવવાને માટે બીજું પણ ઔષધ આપી નરેન્દ્રને બહાર બોલાવીને કહી ગયો કે, “.....ધાટની જમણી બાજુએ વડ નીચે કાલે રહવારે મ્હને મળજે, ત્હારી બહેનને માટે એક બીજું ઔષધ, આપીશ. ”

સન્યાસી ચાલ્યો ગયો. મનમોહનરાય સન્યાસીના ઔષધની તાત્કાલીક અસર જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ આવો રોગ મટાડવામાં સન્યાસીઓ પ્રત્યે આશ્ચર્ય થવા જેવું શું છે ?”

તે વખતે નરેન્દ્રને ખીજી રૂમમાં બોલાવી જઈ મનમોહનરાયે પૂછ્યું:—“ શું તું આ બાઈને ઓળખે છે ?”

નરેન્દ્ર:—હા—એ મ્હારી બહેન છે.

મનમોહનરાય:—પરંતુ તું હમણાં પરિચય આપીશ નહિ. એની પાસે પણ જઈશ નહિ. જો તે એકાએક ત્હને જોશે તો તેને અત્યંત આનંદ થશે; અને તે આનંદના ઉચ્છ્વાસથી, તેના જે જે ધામાંથી લોહી વહેતું બંધ થયું છે, તે ફરીથી વહેવા માંડશે. ત્હારી બહેનની ચાકરી કરવામાં કોઈપણ પ્રકારની ખામી રહેશે નહિ. હું હમણાંજ એક દાસીને તેની સેવાચાકરી કરવાનું કામ સોંપી દઉં છું. એ રૂમમાં હમણાં કોઈએ જવું નહિ, હું પણ જઈશ નહિ.

નરેન્દ્ર તેના રૂમમાં ચાલ્યો ગયો. પરંતુ દિવસમાં સોવાર તેની બહેનની ખબર લેવા લાગ્યો કે, તેની બહેનને કેમ છે. તેને ટેટલીજ વાર જવાબ મળતો કે, તેની તબિયત સુધરતી જાય છે.

ખીજે દિવસે સહવારમાં ઉઠીને નરેન્દ્ર સન્યાસીના બતાવેલા સ્થાને જઈ પહોંચ્યો. સન્યાસી ત્યાં આગળ નંન્દ્રની રાહ જોઈનેજ ઉભો રહ્યો હતો. નરેન્દ્ર આગ્યો એટલે સન્યાસી તેને ધણે દૂર લઈ ગયો. નરેન્દ્ર જાણતો હતો કે, સન્યાસીઓ મનુષ્યના ઉપર ઉપકાર કરે છે. તેની બહેનને માટે સરસ ઔષધ આપવાને માટે તે તેને આટલે દૂર સુધી લઈ જતો હશે. તે એક મોટા જંગલમાં ધણે દૂર આવી પહોંચ્યો. એ વખતે મધ્યાન:કાળ પણ વીતી ગયો હતો. નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ મહારાજ ! ઔષધ આપો. વખત વીતી ગયો છે, મ્હારી બહેનને જઈને ક્યારે ખવરાવીશ ?”

સંન્યાસી:-ત્હારી પહેતને હવે ઔપધની જરૂર નથી. તેને જ ઔપધ આપવામાં આવ્યું છે, તેનીજ તે સાજી થઇ જશે.

નરેન્દ્ર:-ત્યારે મ્હને આજ કેમ આવવાનું કહ્યું હતું અને આટલે દૂર સુધી કેમ લઇ આવ્યા ?

સંન્યાસી:-ત્હને હવે જવા દેવાનો નથી.

નરેન્દ્ર:-મશ્કરી શામાટે કરેા છો, મહારાજ ? મોકું થઇ ગયું છે, હું જાઉં છું.

સંન્યાસી:-જો ત્હને પાછો જવા દેવાનો હોત તો આટલે દૂર સુધી લાવતજ શામાટે ? હવે ત્હારે પાછા જવાનું છેજ નહિ.

નરેન્દ્રે મશ્કરી માનીને ચાલ્યા જવાની કાશીષ કરી, પરંતુ સંન્યાસીએ તેનો હાથ પકડીને તેને એક દોરડાવડે પાસેના ઝાડ સાથે બાંધી દીધો. નરેન્દ્ર રડી પડ્યો. તેણે ઘણીવાર સાંભળ્યું હતું કે સંન્યાસીઓ માતાના મ્હોં આગળ બાળકોનો ભોગ આપે છે, એટલે કદાચ આ સંન્યાસી પણ તેનો ભોગ આપશે કે શું ? એ ચિંતાએ તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તરતજ તે રડી પડ્યો.

સંન્યાસી અદશ્ય થઇ ગયો.

### પ્રકરણ ૧૩ મું.

#### પરલોકમાં પ્રયાણ.

સાંજ પડવા આવી તો પણ નરેન્દ્ર ઘેર આવ્યો નહિ. મનમોહનરાયના મકાનનાં સર્વ મનુષ્યો ચિંતા કરવા લાગ્યાં. નરેન્દ્ર કોઇ દિવસ કોઇપણ ટેકાણે જતો ન્હોતો. કોઈ કોઇવાર તે મહાદેવનાં દર્શન કરવા જતો હતો પરંતુ તરત પાછો ફરતો હતો. મહાદેવમાં પણ માણસો તપાસ કરી આવ્યાં, પરંતુ નરેન્દ્રનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

ત્યારપછી ચારે બાજુએ માણસો દોડાબ્યાં અને તપાસ કરાવવા માંડી. પરંતુ કોઇપણ ઠેકાણેથી તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ધરનાં તમામ માણસો ઉદાસ થઇ ગયાં.

ત્યાર પછી ચાર પાંચ દિવસો પસાર થઇ ગયા, તો પણ નરેન્દ્ર પાછો ફર્યો નહિ. કિશોરીને સન્યાસીના ઔષધથી સંપૂર્ણરીતે આરામ થયો હતો, પરંતુ નરેન્દ્રની અદૃશ્ય થઈ જવાની વાત સાંભળી તે છાતી ફાટ રૂદન કરતી હતી ! તેના હાહાકારથી આખું ધર જાણે શોકનું આવાસ-સ્થળ થઈ ગયું હતું. તેમ મનમોહનરાય પણ નરેન્દ્રના ગુમ થવાથી તેમના હૃદયનો કોઇ ગુપ્ત આશય નિષ્ફળ ગયેલો ધારી અત્યંત પશ્ચાતાપ કરતા હતા. તેમણે કિશોરીને ધણી રીતે સમજાવી પોતાને ત્યાં પુત્રીની માફક રાખી.

મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે મનમોહનરાય તરફથી આવેલો કિશોરીની ભયંકર ઇજા અને કાન્તિલાલના કુકાર્ય સંબંધીનો રીપોર્ટ વાંચી પોલિસો ઉપર તાકીદ કરી કે, “ ગમે તેમ કરીને એ દુષ્ટને પકડી લાવો. ”

પોલિસ ફોજદાર કાન્તિલાલની તપાસ કરવા માટે લગભગ સાતેક દિવસ સુધી આખા શહેરનાં અનેક સ્થાનોએ ફરી વળ્યા. કેટલાયે, બદમાશોનાં રહેઠાણો, જીર્ણ અવસ્થામાં પડી રહેલાં મકાનો, જુગારીઓનાં ઘર, અને દારૂવાળાની દુકાનોમાં અત્યંત તપાસ કરી, પરંતુ કાન્તિલાલનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

કાન્તિલાલને પકડી લાવવામાં જેમ જેમ વિલંબ થવા લાગ્યો તેમ તેમ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ વિરક્ત થઇને પોલિસોને અત્યંત તાકીદ કરવા લાગ્યા. પોલિસો પણ તપાસ કરી કરીને અકળાઇ ગયા પરંતુ કોઇ ઠેકાણેથી કાન્તિલાલની વાતમી મળી નહિ. છેવટે ફોજદાર સાહેબે તેની તપાસને અર્થે મુંબાઇ જવાનો વિચાર કર્યો, એવામાં તેમને એક

પહેરાવાળા પાસેથી ખાતમી મળી કે, “ એક ભગવાં વસાધારી યુવક ગળાનું હાડકું તૂટી જવાથી રસ્તા ઉપર પડ્યો પડ્યો હેરાન થતો હતો. તેને સરકારી હોસ્પિટલમાં મોકલવામાં આવ્યો છે, એ આજં બહુ દિવસની વાત છે ! ”

ખાતમી મળતાં ફોજદાર સાહેબ તેજ વખતે સરકારી હોસ્પિટલમાં ગયા. કાન્તિલાલે પ્રથમ તો પોતાનો પરિચય આપ્યો નહિ-છેવટે જ્યારે જાણ્યું કે, પરિચય આપ્યા સિવાય છુટકોળ નથી ત્યારે તેણે ફોજદારની સમક્ષ સમસ્ત વાત કબુલ કરી દીધી. કાન્તિલાલ તે વખતે અત્યંત પીડાતો હતો. તેના ગળાનું હાડકું સખ્ત માર પડવાથી ભાગીને જુદુ થઈ ગયું હતું. જ્યારે તેને વધારે દુઃખ થતું હતું ત્યારે તે બેલાન થઈ જતો હતો. ડાક્ટરનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, “ જો ધા પાંકી જશે તો દરદી બચવો મુશ્કેલ છે. કદાચ ના પાકે તો બચે-પરંતુ જીવન પર્યંત તેની એ વેદના કાયમ રહેશે.”

કાન્તિલાલની ખાતમી મળતાં ફોજદાર સાહેબના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં કાન્તિલાલને બાંધીને લઈ જવો યોગ્ય નહિ જણાતાં તેમણે પોલિસોના પહેરામાં સ્તેને તે હોસ્પિટલમાંજ રહેવા દીધો, અને કાન્તિલાલને પકડી લાવ્યા સંબંધી તથા તેની હાલની સ્થિતિ વગેરે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને લખી જણાવી.

કાન્તિલાલ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરી હતાશ બની ગયો. આટલે લાંબે વખતે તેના અધિકારમય જીવનના એક ખૂણામાંથી એકાદ ક્ષીણ આલોક-રશ્મિ પ્રકટી નીકળ્યું. તે તેજ આલોક-કિરણ દ્વારા અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો કે, તેના હૃદયના આંતરિક પ્રદેશમાં આ પ્રમાણેનું લખાણ હતું. “ પરલોક, કર્મફળ અને પુનર્જન્મ સત્ય છે ” અને તેજ કર્મ-બંધનની લોખંડી બેડીમાં બંધાઈને આ કર્મમય જગતના જીવોની આટલી દોડાદોડી, આટલી આકુળ



બાકુળતા અને આટલું વિપરીત પરિણામ આવે છે । તે ક્ષીણ આલોક-કિરણના પ્રભાવથી કાન્તિલાલ કેટલીક નિદ્રાઓમાં-કેટલાંક સ્વપ્નોમાં જોઈ શક્યો કે વિધિ-વિધિની અખંડનીય કલમથી એવું લખાયેલું છે કે, આ પ્રમાણેનાં કૃતકર્મોના સૂત્રની ગતિના આ પ્રમાણેના બંધનથી મોતાને દુઃખી થવું પડશે । કાન્તિલાલની બન્ને આંખોમાંથી ચોધાર અશ્રુઓ વરસવા લાગ્યાં.

તેને વિચાર આવ્યો કે, નવનિતને એક પત્ર લખું તે વફિલ છે-પૈસાદાર છે, કદાચ મ્હને આ આફતમાંથી મુક્ત કરી શકશે. તેથી તેણે એક કંપાઉન્ડરની ખુશામત કરી, કાલાવાલા કરી નવનિતનું ઠેકાણું આપીને તેને એક પત્ર લખાવ્યો, પોતાનામાં બિલકુલ શક્તિ રહી નહોતી.

યથા સમયે નવનિતના હાથમાં તે પત્ર પહોંચ્યો. કાન્તિલાલે લખ્યું હતું કે, “ મહારી અંતિમ ધડી નજીક આવી પહોંચી છે, નસીબનું ફળ ફળ્યું છે, શંકા સમાધાન થયું છે-હું મહા પાપી છું-એક વાર આવીને મ્હને મળી જજો ! છેવટની આજીજી છે. ”

હતભાગ્ય કાન્તિલાલ

ભરૂચ-સરકારી હૉસ્પીટલ. ”

નવનિત તેજ દિવસે રાતની ટ્રેનમાં ભરૂચ જઈ પહોંચ્યો, અને બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે હૉસ્પીટલમાં જઈને કાન્તિલાલને મળ્યો. કાન્તિલાલની સ્થિતિ જોઈ તે ગભરાઈ ગયો. છેવટે તેની સમસ્ત હકિકત સાંભળી કપાળ કુટવા લાગ્યો. કાન્તિલાલના બિવિધના જીવન માટે અત્યંત શંકાશિલ થઈ ગયો.

કાન્તિલાલે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“ બાપ ! તારા જેવો મિત્ર સરસ્વતી સમાન સ્ત્રી, ચંદ્રકાન્ત સમાન પુત્ર અને સમૃદ્ધિશાળી સસરા તથા ધરખાર વગેરે સર્વે ખોષ ખેડો છું. કોલેજમાં મહારી યથેષ્ટ

ખ્યાતિ હતી—અભ્યાસ કરવામાં તહારા કરતાં પણ સારી નામના મેળવી હતી, પરંતુ એ સધળું હું ગુમાવી બેઠો છું. જો મહેને તેજ સમયથી નસીબ અને પુરુષાર્થ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા હોત, ભગવાનના નામ ઉપર વિશ્વાસ હોત તો મ્હારે આજ રસ્તાના બિખારીની માફક ધર્માદા દવાખાનામાં પોલિસોના પહેરા હેડળ પડી રહેવું પડત નહિ. બાઈ ! ત્હારું જીવન—હૃદય પવિત્ર છે. તું મહેને સ્પર્શ કરીશ નહિ. તું ચાલ્યો જા, હું મ્હારું જીવન નષ્ટ કરવા માગુ છું. મ્હારા નસીબમાં મરણ સિવાય બીજું કંઈ પણ શ્રેયકર નથી.

નવનિતે આંખોમાંથી આંસુઓ લહોછને કહ્યું:—“બાઈ ! જો ત્હેં નસીબ ઉપર આધાર રાખી, કર્મફળોને માન્યા હોત તો પુરુષાર્થના આશ્રયે રહી બાજ્ય સુધારવાને શક્તિવાન થયો હોત; પરંતુ ત્હેં તે નકર્યું નહિ. શું કરું ? હું હમણાં ત્હારા સસરાને પત્ર લખું છું તેમને સમાચાર મળશે કે તરત તેઓ આવશે અને પછીથી જે થવાનું હશે તે થશે; આવા કમનસીબે હવે પુરુષાર્થની ચેષ્ટા કરવી વૃથા છે ! છતાં જનતો પ્રયત્ન કરીશ. ત્હારું માટે મ્હારાથી જનતું કરીશ.”

નવનિતે તેજ દિવસે કાન્તિલાલના સસરાને તાર કર્યો. તાર મળતાં કાન્તિલાલના સસરા, સાસુ, પત્ની અને તેનો પુત્ર ચંદ્રકાન્ત ભરૂચ આવી પહોંચ્યાં.

નવનિત અને કાન્તિલાલના સસરાએ ભરૂચના એક વકિલની સહાયતાથી મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને અરજી કરી, કાન્તિલાલની અંતિમ સ્થિતિનું ડાક્ટર મારફતે પ્રમાણુ રજુ કરી કાન્તિલાલને જામિન ઉપર છોડાવ્યો અને ભરૂચમાં એક બંગલો ભાડે લઈ તેને ત્યાં સ્થાય ગયા. ચિકિત્સાને માટે એક પ્રખ્યાત ઈંગ્રેજ ડાક્ટર બોલાવવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ ડાક્ટરે આવીને કહ્યું કે, “મરહનું હાકડું બાગી જવા સાથે એક પાંસળી પણ ટુટી ગઈ છે અને લા પાંડી

ગયો છે, તેથી દરદી બચવાનો નથી.” એ સાંભળી સર્વે નિરાશ થઇ ગયાં. સરસ્વતી સ્વામીની સેવા કરવા લાગી, પરંતુ કાન્તિલાલ આવ્યો તે દિવસથીજ બેભાન થઇ ગયો હતો તેથી તેને બિલકુલ જ્ઞાન નહોતું.

ડાક્ટરનો અભિપ્રાય સાંભળી નવનિતે કહ્યું:—“ જ્યારે તેની બચવાની આશાજ નથી ત્યારે કોઈ બ્રાહ્મણને બોલાવી તેનું પ્રાયશ્ચિત કરાવીએ તો ઠીક. કાન્તિલાલે આ જીવનમાં અનેક કષ્ટો સહન કર્યા છે.”

તેજ દિવસે બ્રાહ્મણને બોલાવીને કાન્તિલાલના પુનર્જન્મ અને આ જન્મકૃત જ્ઞાનાજ્ઞાને પાતકનાશનાર્થે ચાન્દ્રાયણ કરાવ્યું. તેજ દિવસે સાંજથી કાન્તિલાલની અવસ્થા અત્યંત શોચનીય થઇ પડી; તેની આંખો ભૂંડી પેસી ગઇ, નાક વાંકું થઇ ગયું અને સમસ્ત મ્હોં ઉપર મૃત્યુની છાયા છવાઇ ગઇ. સઘળાં જાણી ગયાં કે કાન્તિલાલ આજે યા તો કાલ દેહલાગ કરીને ચાલ્યો જશે.

સાંચકાળ પછી કાન્તિલાલ બિછાનામાં પડી રહ્યો હતો, તેની નજીકમાં દીપકની પાસે સરસ્વતી ધુમટો ખેંચીને બેઠી બેઠી રહતી હતી, કાન્તિલાલનો પુત્ર ચંદ્રકાન્ત અને નવનિત તેના પક્ષંગ ઉપર સ્તબ્ધ બનીને બેસી રહ્યા હતા.

એવામાં એકાએક કેટલાએક દિવસના અંતરે કાન્તિલાલે સ્પષ્ટ ભાષામાં બોલવા માંડ્યું. સર્વે આતુરતાથી સાંભળવા લાગ્યાં.

કાન્તિલાલ કહેવા લાગ્યો:—“ મનુષ્યની કેવી ભયંકર ભૂલ છે ! તેઓ સંસારને એક જાતનું નાટક સમજે છે ! ચરેરે ! એમ નથી, એમ નથી ! માત્ર એક વાતને માટે મનુષ્યને જન્મજન્માન્તરના કેટલા રૂણી થવું પડે છે ! ”

સરસ્વતીએ સહજ મ્હોં હિંચું કર્યું. નવનિત સમજ્યો કે,

કાન્તિલાલ શું બોલે છે, તેની અવસ્થા કેવી છે, તે જોવાને માટે સરસ્વતીએ મ્હોં ઉઘું કર્યું છે, તેથી તેણે મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—“તેની અવસ્થા સારી નથી. તે જે બોલે છે તે માત્ર તેનો લવારો અને ભ્રમણા છે. તેના કરેલા પ્રાયશ્ચિત પૂર્વેના પાતકી આત્માની સમસ્ત હકિકત કહી સંભળાવે છે; તેને તેના જન્મજન્માન્તરની ઘટનાની સ્મૃતિ થઇ આવી છે; એવું મૃત્યુકાળે અનેક મનુષ્યોને થાય છે. જેઓએ બહુ લોકોની મૃત્યુ શય્યાઓ પાસે બેસી તપાસ રાખી હોય છે, તેઓજ આ બોલે છે.”

કાન્તિલાલ ફરીથી બોલવા લાગ્યો:—“આત્મા ! આત્મા અમર છે તેની તો આ રામાયણ છે. માત્ર એક વાતને માટે તે કેટલા જન્મ સુધી કષ્ટ સહન કરે છે તે કાંઈ સમજતું નથી ! શિવશંકર-મનોરમા, જવાબ નહિ આપો ? આ જન્મની કિશોરી-તુંજ પેલા જન્મની મનોરમા છે. ત્હારા સ્વામીને ક્ષયરોગ થયો હતો—હું તમારો ડાક્ટર હતો—ત્હેં મ્હને પૂછ્યું હતું કે આ અવસ્થામાંથી મ્હારા સ્વામી મુક્ત થશે કે કેમ ? હું તે પહેલાંનો ત્હારા રૂપમાં મુગ્ધ હતો. મ્હેં ત્હને કહ્યું હતું કે, અરે રામ ! રામ ! એ તે કંઈ બને ! ત્હેં મ્હારી વાત ઉપર વિશ્વાસ ગમી ત્હારા સ્વામીની સેવા શુશ્રુષા કરી નહિ તેજ પાપથી તું વિધવા થઈ છે. હું ત્હારા રૂપમાં મુગ્ધ હતો પરંતુ તું નહોતી. ત્હારા સ્વામીનું મૃત્યુ થયું તે વખતે મ્હેં ત્હને મ્હારી અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી પરંતુ ત્હેં આનાકાની કરી હતી. મ્હેં ત્હારે માટે બહુ બહુ કર્યું હતું પરંતુ તું મ્હારી થઈ નહોતી. ઉપરાંત છેવટે જ્યારે તું મ્હારી મતલબ બાંધી ગઈ, જ્યારે સમજ કે મ્હારી જીઠી વાંત ઉપર ભરોસો રાખી તું સ્વામીસેવામાંથી વંચિત થઈ છે, તે વખતે ત્હેં અત્યંત પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો. છેવટે મ્હારી મતલબ સિદ્ધ નહિ થતાં મ્હેં તમારી હત્યા કરી હતી. આ શું

તેનોજ બદલો ! ઓહ ! કેવી ભયાનક છરી ! કેવો ભયાનક અંધકાર !  
પા.....ણી.”

સરસ્વતીએ ઉઠીને તરત સ્વામીના મૂખમાં જળ રેડ્યું પરંતુ તે જળ મ્હોંની એક બાજુએથી નીકળી પડ્યું. કાન્તિલાલ હવે આ દુનિયામાં નહોતો. સરસ્વતી ચિત્કાર કરીને રડવા લાગી. નવનિત ઉઠીને ઉભો થયો. સરસ્વતીની મા બાજુની રૂમમાં રસોઈ કરતી હતી, તે દોડતી ત્યાં આવી પહોંચી અને કાન્તિલાલને ચોકે નાંખ્યો.

કાન્તિલાલનું ઉર્ધ્વ દૈહિક કાર્યાદિ પૂર કરીને સર્વે મુંઝાઈ ચાલ્યાં ગયાં; સરસ્વતી હાથે ચૂડીઓ રાખી જે માત્ર સંધવા તરીકેનો પરિચય આપતી હતી, તે પણ આટલે દહાડે ચાલ્યો ગયો.

મુંઝાઈના મકાનમાં સરસ્વતીએ એક દિવસ રાત્રે ઉઘમાં સ્વપ્ન જોયું કે, “તેઓ જાણે એક ગામમાં રહેતાં હતાં. તેનો સ્વામી ડોક્ટર હોતો—એક દિવસ તેણે એક યુવતીનું છરાવડે ખૂન કર્યું હતું. જેનું ખૂન થયું હતું તે વિધવા હતી ! સરસ્વતી તે વખતે બરાબર જોઈ શકી હતી કે, તે વિધવાની આંખો અને કિશોરીની આંખો એકજ હતી. તે આંખોમાંથી અગ્નિની જવાળાઓ નીકળતી હતી. તેણે જિજ્ઞાસુ બિન દેહે ખૂમ મારી કે, “સરસ્વતી ! આ છરો જો ! મ્હને જેવી રીતે ત્હારા સ્વામીએ સ્વામીસેવામાંથી વિમુખ કરી છે. તેજ પ્રમાણે હું પણ ત્હને ત્હારા સ્વામીની સેવામાંથી તને વિમુખ કરીશ અને તેનું ખૂન કરીને બદલો લઈશ. જગતમાં એમજ થાય છે.” સ્વપ્ન જોઈને સરસ્વતી ચમકી ઉઠી હતી પરંતુ તેનું ખરું રહસ્ય સમજી શકી નહોતી. તેની આંખોનાં અશ્રુઓ વડે બિછાતું બીજાનું ગયું હતું.



## પ્રકરણ ૧૪ મું.



બન્ને કુટુંબોનો ઢંક હોવાલ.

સાત આઠ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં છે. લલિતાનું સ્વામી સાથે મિલન થયું નથી. તેને સ્વામીનું દર્શન થયું નહોતું એમ નહિ. તેઓ એકજ ગામમાં રહેતાં હતાં—મણીવાર મણીલાલ એ રસ્તેથી જતો હતો. ચંદ્રને ગગનમાં પ્રકાશેલો જોઈ જેમ ચક્રારી એકાદશે તેના સ્થામું જોઈ રહે તે પ્રમાણે લલિતા મણીલાલના સ્થામું જોઈ રહેતી હતી, પરંતુ સાક્ષાત્ દર્શન થયાં નહોતાં. મણીલાલે લલિતાનો સત્કાર કર્યો નહોતો.

મણીલાલને જે ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો, તે તદ્દન મરી ગયો નહોતો. ગાંજે પીનારાઓને એ રોગ લાગુ પડતાં સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થતો નથી. તો પણ સહજ આરામ થયેલો હોય તેમ જણાતું હતું. વર્ષમાં નવમાસ સારા જતા તો ત્રણ માસ બિજાનામાં પડતો હતો. તેનું શરીર હાડપિંજર જેવું થઈ ગયું હતું. હજી પણ તેણે ગાંજે પીવાનો છોડ્યો નહોતો, પરંતુ લક્ષ્મી તેને છોડીને ચાલી ગઈ હતી. લેણદારોનાં હુકમનામાં થતાં સમસ્ત મિલકત તે ખોઈ ખેડો હતો. દુઃખનો માર્ગો તેનો ન્હાનો બાઈ ધરજમાઈ થઈને તેને સાસરેજ રહેતો હતો. મણીલાલ અને શીવકારડોશીજ માત્ર આ મકાનમાં રહેતાં હતાં.

સ્વામીને પૈસાનું અત્યંત કષ્ટ પડે છે એ સાંભળી એક દિવસ સાયંકાળ પછી લલિતા પરજીને સાથે લઈને તેને સાસરે ગઈ મકાન સ્થાન સમાન બાસતું હતું.

મણીલાલ ગામમાં રખડી આવીને બારણાના ઉમરા ઉપર બેસી ચલમ પીતો હતો એવામાં લલિતાએ જમને તેને પ્રણામ કર્યાં.

મણીલાલે તેને જોઈને કહ્યું:—“કેમ, તું અહિંયાં કર્યાંથી ? આટલે દિવસે વળી કેમ આવી ?”

લલિતા:—“બા કર્યાં છે !”

મણીલાલ:—“સ્થવાસ્તુ” ખાધું નથી, તેમ અત્યારે રાંધવાને કંઈ છે નહિ, તેથી પડોશીને ત્યાં ઉછીના દાળચોખા લેવા ગયો છે.”

લલિતાની આંખમાં આંસુઓ આવ્યાં. તેણે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“તમે પૈસેટકે હેરાન થાઓ છો તેથી તમારી પાસે આવી છું.”

મણીલાલ:—તું શી રીતે અમારું કષ્ટ નિવારણ કરીશ ?

લલિતા:—કેમ, મહારા શરીરપર જે ધરેણું છે, તેની કિંમત, લમલગ પાંચશો રૂપિયા આવશે. એ વેચી દેશો તો તમારે બહુ દિવસ સુધી ચાલશે.”

મણીલાલ:—“તે ધરેણું કંઈ મહેં આપ્યાં નથી. લમ, સમયે ત્યારે બાપે આપેલાં છે.”

લલિતા:—તેથી શું થઈ ગયું ? મહેં આપ્યાં છેને; હું તમારી સ્ત્રી છું, તમે મહારા સ્વામી છો, સ્ત્રીના ધન ઉપર સ્વામીનોજ અધિકાર હોય છે.

મણીલાલ:—“એ તો સ્ત્રી મરી જાય ત્યારે, જીવતી હોય ત્યારે નહિ.”

લલિતા:—તમને આટલું બધું કષ્ટ પડે છે, છૂતાં જો તમે મહારા મરણ સિવાય તેને ગ્રહણ કરવાને નારાજ હો તો જ્યો હું મરી જાઉં ?

મણીલાલ:—મરી જવું એ કાંઈ મનુષ્યના હાથમાં નથી.

લલિતા:—“એવું વળી તમને કાણે કહ્યું ? સ્વામીને કષ્ટ પડતું

હોય, ખાવાપીવાનું દુઃખ પડતું હોય અને સ્ત્રીના મરી જવાથી તે દુઃખ દૂર થતું હોય તો તે મહાસુખનું મરણ મનાય છે. એકાદ દોરી અથવા તો એક દીપું ઝેર તેને માટે બસ છે. ”

મણીલાલે માંથું હલાવીને કહ્યું:—“ ના, ત્હારે એટલું બધું કરવાની કંઈ જરૂર નથી. એ સધળી ત્હારા બાપની જથ્થસો છે. એ મોચીની મદદ મ્હારે ના જોઈએ; હું મરી જઈશ તોપણ તેનો સ્વીકાર કરવાનો નથી.

લલિતાએ બહુએ કાલાવાલા કર્યા હતા પરંતુ મણીલાલે માન્યું નહોતું તેથી લલિતા તેના બાપને ત્યાં ચાલી ગઈ હતી; પરંતુ તે શરદ ઋતુના પંચમી માફક દિન પ્રતિદિન સુકાતી જતી હતી.

\*

\*

\*

\*

કિશોરીના કાકા ગોપાળચંદ્રની પણ અત્યંત શોચનીય સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી.

મણી ગોપાળચંદ્રની સર્વાધિકારિણી હતી; ધીરજ મણીના લાડ-પાલ અને આદર ઉત્સાહથી જુઠો અને દુરાચારી બાળક થઈ ગયો હતો. ગોપાળચંદ્ર તે જાણતો હતો છતાં બૈરીની બ્હીકથી તેને કંઈ પણ કહી શકતો નહોતો. ધીમે ધીમે ધીરજે જ્યારે યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેને અનેક દુરાચારી મિત્રોની સોબત થઈ, અને તેમની સોબતથી તે ગાંજખોર અને દારૂડીઓ બની ગયો. તે તેની માતાની પાસેથી અનેક પ્રકારનાં છળકપટો કરીને પૈસા લઈ ઉડાવી દેવા લાગ્યો.

ગોપાળચંદ્રને પણ મદ્યપાન કરવાની ટેવ હતી, તેથી તેને ક્ષય રોગ લાગ્યું પડ્યો. ડોક્ટરની સલાહ મળ્યા મુજબ તેણે મદ્યપાન કરવાનું બંધ કરી દીધું. એકદમ બંધ કરી દીધા પછી કેટલાએક દિવસો વીત્યા બાદ તેને લકવાનો રોગ લાગ્યું પડ્યો. તેના શરીરના તમામ સાંધા અકડાઈ ગયા—કેવા ચાલવાની શક્તિ નાબુદ થઈ ગઈ. એ



દરદમાં તેણે ધણા પૈસાનો ભોગ આપ્યો, પરંતુ તેને કંઈપણ આરામ થયો નહિ.

ધીરજે આપની દુકાન સંભાળવા માંડી, પરંતુ થોડાજ સમયમાં મઘ અને ગાંજમાં દુકાનની સમસ્ત પુંજ ઉડાવી દઈ દુકાન બંધ કરી દીધી.

રોગશય્યામાં પડયે પડયે ગોપાળચંદ્ર આ સઘળું જોઈ અત્યંત ચિંતા કરવા લાગ્યો કે “મારા દરદની દવામાં ધણા પૈસાનો ખર્ચ થઈ ગયો તેમજ તેણી પાસે જે કંઈ થોડા ધણા પૈસા હતા તે પણ ધીરજે ઉડાવી દીધા. આધારરૂપ માત્ર એક દુકાન હતી તે પણ ચાલી ગઈ. આટલી ઉમ્મરે આ રોગમાં પીડાઈને શું ખાઈ દિવસો કાઢીશ ? ”

ધીરજને હજી પણ પૈસાની જરૂર રહેતી હતી. માતા પાસે પૈસા ભાગતાં તે કહેતી હતી કે, “ ક્યાંથી લાવું બાઈ; હવે તો કશુંએ રહ્યું નથી. ”

ધીરજ એ માનતો નહોતો; તે ઘરમાં લડાઈ ટંટો કરી ધણી ચીજો ભાગી નાંખવા લાગ્યો. ઉપરાંત કોઈ કોઈવાર હાથ પગ અક-ડાઈ ગયેલા ગોપાળની નજર રહ્યામે મણીને માર પણ મારતો હતો.

ત્યારપછી, માતાના શરીર ઉપર હાથ ઉગામવાથી હો, કે પોતાના કર્મફળોને યોગે હો, પરંતુ ધીરજ પડોશની એક યુવતીની લાજ લેવાના આરોપથી છ માસની સખ્ત કેદ ભોગવવાને પહોંચી ગયો.

અનિવાર્ય રોગશય્યામાં સૂતો સૂતો આ સઘળી આફતોનો વિચાર કરતો ગોપાળ હૃદયમાં મૃત્યુની યાચના કરી રહ્યો હતો; અને મણી છોડાવાળીને રોવામાંજ દિવસો પસાર કરતી હતી. આ બન્ને પતિપત્નીને અને અનને ભારે શત્રુતા થઈ હતી.

## મકરણ ૧૫ મું.



લમ.

કિશોરી નરેન્દ્રનું મ્હોં જોવાની આશામાંને આશામાં મનમોહ-  
નરાયને ત્યાંજ રહી હતી. તેની ધારણા એવી હતી કે, નરેન્દ્ર અહિંયાં  
આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. તેમ જાણે એક પણ ઠેકાણે જવાનું  
તેને માટે સ્થાન રહ્યું નહોતું. ત્રણ લોકમાં તેનું કોઈ નહોતું. મન-  
મોહનરાયની પત્ની કિશોરીને લગિની સમાન ગણતી હતી. કિશોરી  
પણ તેની અત્યંત સેવા શુશ્રુષા કરતી હતી.

કિશોરી હિમ્મેશાં આશા રાખતી હતી કે, નરેન્દ્ર આજ નહિ  
તો કાલે તો જરૂર આવશે; પરંતુ એ આશામાંને આશામાં કેટલાએ  
દિવસો ચાલ્યા ગયા પણ તે જણાયો નહિ. સ્નેહલતા પણ નરેન્દ્રને  
બૂલી ગઈ નહોતી, તે પણ એમજ ધારતી હતી કે, “ નરેન્દ્ર લાઈ  
નક્કી આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. ”

પરંતુ તેની એ વાત ઉપર કોઈને દૃઢ વિશ્વાસ આવતો નહિ.  
એમ કરતાં કરતાં સ્નેહલતા વિવાહ કરવા યોગ્ય થઈ. મન-  
મોહનરાય તેને માટે કોઈ સારા પાત્રની તપાસ કરવા લાગ્યા; પરંતુ  
મન ગમતું પાત્ર મળી આવતું નહોતું. તેથી સ્નેહલતા હિમ્મર લાયક  
થઈ ગઈ હતી. પંદર સોળ વર્ષની અવિવાહિતા કન્યાઓ આજકાલ  
ધણેખરે ઠેકાણે ઉચ્ચ માતિયોમાં જોવામાં આવે છે; પરંતુ મનમોહન-  
રાય તો ધણા ઉતાવળા થઈ રહ્યા હતા. તેમને ખીજું કંઈ પણ સંતાન  
નહોતું માત્ર આ એકજ પુત્રી સ્નેહલતા હતી તેથી તેને માટે સરસ  
પાત્રની તજવીજ ચાલતી હતી; પરંતુ સરસ પાત્ર મળે ક્યાંથી ? કોણ

શોધી આપે ? તેઓ જોને શોધી લાવ્યા હતા તે નરેન્દ્ર જો અત્યારે હાજર હોત તો તેમને કશીયે ચિંતા નહોતી; પરંતુ ઇશ્વરની લીલા ન્યારીજ છે તેથી શું કરે ?

તેમણે પોતાના ગામના આત્મીય સ્વજનોને અનેક પત્રો લખ્યા, પરંતુ કાંઈએ તેમને સારું પાત્ર બતાવ્યું નહિ એટલે તેમણે બરૂચમાંથીજ એક પાત્ર શોધી કાઢ્યું.

એ મહુરતિઓ વકિલાત કરતો હતો. તેની ઉમ્મર આલિશ્વ વર્ષ ઉપરાંતની હતી, અને બીજી વારનું લગ્ન કરતો હતો. તેને પહેલી સ્ત્રીના ફટલાક પુત્રો અને પુત્રીઓ પણ હતી. મનમોહનરાયની પત્નીએ સ્નેહલતાને એ ઘેર નહિ પરણાવવાની હઠ લીધી, પરંતુ મનમોહનરાયે સમજાવ્યું કે, લગ્ન કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી તેમ બીજાં ઘર છે નહિ તેથી એ ઘરને પસંદગી આપ્યા સિવાય છુટકો નથી. હવે તેમની પત્ની કણુલ ના થાય તો શું કરે ? તે દિવસે મનમોહનરાયની પત્ની નરેન્દ્રને યાદ કરીને અત્યંત રડવા લાગી. તેનું એ રૂદન કિશોરીના હૃદયના આંતરિક પ્રદેશને વીંધી નાંખતું હતું. સ્નેહલતા પણ એકાંતમાં બેસીને રૂદન કરતી હતી. તે કેમ રડતી હતી તેની તેને પોતાને ખબર નહોતી. તે માત્ર એટલુંજ સમજતી હતી કે, નરેન્દ્રભાઈ હોત તો આજે સંઘળાં ખુશી થાત. મ્હારું આખું જીવન નરેન્દ્ર ભાઈની સાથે રહીને સુખમાં ગાળત.

લગ્નનો દિવસ નક્કી થઈ ગયો. મનમોહનરાયને ગામથી તેમનાં અનેક સગાં વ્હાલાંઓએ આવી લગ્નને લગતી તૈયારીઓ કરવા માંડી; પરંતુ સ્નેહલતાની માતા તેની એકની એક પુત્રીનું લગ્ન હોવા છતાં બિલકુલ આનંદી જણાતી નહોતી. તેનું મન હર્ષભેદો ચિંતાતુર રહેતું હતું ! તેને જમાઈ સારો મળ્યો નહિ, એજ માત્ર તેની ચિંતા હતી.

લમને આગલે દિવસે સ્નેહલતા ન્યારે તેને સાસરેથી જમીને ખુશી ગાડીમાં ઘેર આવતી હતી. એવામાં એકાએક તેણે ચિત્કાર કરીને ગાડીવાનને ગાડી ઉભી રાખવાનું કહ્યું. ગાડી ઉભી રહી કે તરત તે નીચે ઉતરી પડી અને ગાડીવાનને કહ્યું:—“ પેલા મહારા નરેન્દ્રભાઈ જય છે, તેમને તું જલદીથી બોલાવી લાવ. દોડતો જા, નહિતો નહાશી જશે, એમને દોડતાં સાઈં આવડે છે. ”

ગાડીવાન શ્વાસભેર દોડતો સ્નેહલતાએ જોને આંગળી કરીને દેખાડ્યો હતો તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો, અને હાંકતાં હાંકતાં કહ્યું:—“ તમને બોલાવે છે. ”

“ કાણ ? ” કહી બાળક પાછો ફરીને ઉભો રહ્યો. તેણે જોયું તો ગાડીની પાસે સ્નેહલતા ઉભી રહી હતી. ચારે આંખોનું મિલન થયું એટલે સ્નેહલતાએ સ્મિત મુખે હાથનો ઈશારો કરીને નરેન્દ્રને બોલાવ્યો. તે ખરેખર નરેન્દ્રજ હતો.

નરેન્દ્ર સ્નેહલતાની પાસે આવ્યો. સ્નેહલતાએ આનંદાવેષમાં રડી દીધું. તેની આંખોમાં આંસુ અને મ્હોં ઉપર હાસ્ય પ્રકટી રહ્યું.

નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ તું ક્યાં ગઈ હતી ? ”

સ્નેહલતા:—કાલે મ્હાઈ લમ છે. આજે મ્હને સાસરે જમવા તેડી હતી. ચાલો તમે ઘેર ચાલો.

નરેન્દ્ર:—ઘેર આવવાનેજ આવ્યો છું.

સ્નેહલતા:—આટલા દિવસ તમે ક્યાં હતા ?

નરેન્દ્ર:—ઘેર જઈને બધી વાત કહીશ. સૌ ખુશીમાં તો છેને ?

સ્નેહલતા:—સૌ ખુશીમાં છે. તમારી બહેન પણ ખુશીમાં છે. ચાલો ગાડીમાં બેસી જાઓ, નહિં તો પાછા નહાશી જશે.

નરેન્દ્ર:—ના, તું ગાડીમાં બેસીને જા. હું ચાલતો આવું છું.

સ્નેહલતા:—ના, તમે ગાડીમાં બેસી જાઓ, નહિં તો આપણે

બે જણાં ચાલતાં જમએ પરંતુ હું તમને નહાશી જવા દેવાને છુટા મૂકવાની નથી.

નરેન્દ્ર:-સ્નેહલતા ! હું નહિ નહાસી જઉં, સીંદો ઘેર આવીશ.

સ્નેહલતા:-ના, એક વખત નહાશી ગયેલા મહા મહેનતે પકડાયા છે. ફરીથી નહિં નહાશી જાઓ એવું કાણુ માની શકે ?

નરેન્દ્ર:-ચાલ, ત્હારી એમજ મરજી છે તો હું ગાડીમાં બેસું છું.

નરેન્દ્ર ગાડીમાં બેઠો અને તેઓ ઘેર આવી પહોંચ્યાં.

ગાડીમાંથી ઉતરી સ્નેહલતા દોડતી ઘરમાં ગઈ. ઘરમાં તેની માતા અને કિશોરી બેસીને કંઈક કામ કરતાં હતાં. તેણે ત્યાં આવી પહોંચીને એકદમ કહ્યું:-“ હું તમને એક સરસ સમાચાર સંભળાવું, તો તમે ન્હને શું આપો ? ”

અન્નેજણાં એક સાથે બોલી ઉઠ્યાં:-“ શા સમાચાર લાવી છે, બહેન ? ”

સ્નેહલતા:-નરેન્દ્રભાઈ આવ્યા છે.

કિશોરી બોલી શકી નહિ, કારણુ કે, કદાચ આ ક્ષણમાત્રનું સુખસ્વપ્ન ઉડી જાય ! આનંદના અશ્રુપ્રવાહે તેની દૃષ્ટિને ઓછી કરી દીધી. સ્નેહલતાની માતાએ કહ્યું:-“ ત્હને કાણે કહ્યું ? ”

સ્નેહલતા:-હું પોતે રસ્તામાંથી પકડી લાવી છું. જે આ આવ્યા.

સર્વે જણાએ એ તરફ નજર કરી, તો ખરેખર નરેન્દ્રજ આવ્યો હતો. નરેન્દ્રના દેહમાં જાણે જ્યોતિ પ્રકાશી રહી હતી. મનુષ્યનું રૂપ જાણે તેના રૂપ આગળ કંઈ હિસાબમાંજ નહોતું.

કિશોરીએ દોડી જમને નરેન્દ્રના કપાળ ઉપર ચુંબન કર્યું. તેના હૃદયમાં ફટલો બધો આનંદ વ્યાપી રહ્યો હતો, તેનું વર્ણન કરવાની આ ક્ષુદ્ર લેખિનીમાં તાકાત નથી !

સ્નેહલતાની માતાએ નરેન્દ્રને પાસે બેસાડીને કહ્યું:-“ આટલા

અધા દિવસ તું અમને અને આ ત્હારી બહેનને ભૂલી જઈને ક્યાં હોતો બાપ ? ”

નરેન્દ્ર:- જે સન્યાસીએ મ્હારી બહેનને ઔષધ આપીને સાજ કરી હતી, તેણે મ્હને ખીજે દિવસે તેને ત્યાંથી ઔષધ લઈ જવાનું કહ્યું હતું. હું તેની પાસે ગયો એટલે તેણે મ્હને એક જંગલમાં લઈ જઈને ઝાડ સાથે બાંધી દીધો અને તેજ દિવસે રાત્રે મ્હને સુકલ-તીર્થ લઈ ગયો. મ્હને ત્યાં લઈ જઈને તેણે ‘ યોગ શિક્ષા ’ શીખવાડી ત્યાર પછી તેની પાસે જે અખૂટ દોલત હતી તે મ્હને આપી દઈ તે પરલોકમાં સીધાવી ગયો. એમ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ શો હશે તે એ જાણે. મ્હેં એને ફટલીયેવાર એ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા પરંતુ હું કંઈ પણ જાણુવા પામ્યો નથી.

સ્નેહલતાની માતાએ તરતજ મનમોહનરાયને માળ ઉપરથી નીચે બોલાવ્યા, અને એકાંતમાં લઈ જઈને કહ્યું:-“ નરેન્દ્ર આવ્યો છે, સ્નેહલતાનું લગ્ન તેની સાથે કરો. ”

મનમોહનરાયે પ્રથમ તો આનાકાની કરી, કારણ કે, બધું નક્કી થઈ ગયું હતું-વરને પીડી પણ ચોળાઈ ગઈ હતી, તેઓ શી રીતે તેને ના કહી શકે ? પરંતુ સ્હામા પક્ષવાળાઓએજ આ વાત સાંભળીને સંબંધ તોડી નાંખ્યો અને ખીજે ટેકાણે નક્કી કરી નરેન્દ્રની સાથે સ્નેહલતાનું લગ્ન કરવાની અનુમતી આપી. ખીજેજ દિવસે સ્નેહલતા સાથે નરેન્દ્રનાં લગ્ન થઈ ગયાં, કિશોરીએ આનંદના ઉલ્લાસથી જન્મ દુઃખી નરેન્દ્રને વરરાજા બનાવીને લગ્ન કરાવ્યું.



## પ્રકરણ ૧૬ મું.



### ઉપસંહાર.

નરેન્દ્રનાં લગ્ન થયાને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં છે. મનમોહનરાય પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરની પદવી પરથી પ્રમોશન મેળવી પોલિસ સુપ્રી-ન્ટેન્ડન્ટ થયા છે. તેમની કન્યા, જમાઈ, કિશોરી અને પત્ની વગેરે હજી તેમના તેજ મકાનમાં રહે છે.

મનમોહનરાયના મકાનની પાછળ એક સરસ બગિચો બનાવવામાં આવેલો હતો. એ બગિચામાં એક દિવસ સાયંકાળ પૂર્વે મનમોહનરાયની પુત્રી સ્નેહલતા આમ તેમ ફરતી હતી. અત્યારે તે યૌવનના પૂર્ણ બહારમાં આવેલી હતી. નાગ જેવો કાળો તેનો કેશ-કલાપ તેના ચરણો ચુમવાને તેની પીઠ ઉપર ઝુકી રહ્યો હતો. તેણે આશમાની રંગની બારીક રેશમી સાડી પહેરી હતી. ફરતાં ફરતાં સંખ્યા સમાગમ-સુખ-સ્પર્શથી વિકાશી રહેલી નવકુસુમ કળાઓને ચુંટી ચુંટીને તે તેના ખોળામાં લેરતી હતી. ત્યારપછી એક કુંડની પાળ ઉપર બેસીને તેણે તેના નાનાવિધ અલંકારો તૈયાર કર્યા તથા એ ત્રણ પુલ માળાઓ પણ ગુંથી. સ્નેહલતા આ સધળું તૈયાર કરીને જેવી ધરમાં જવાને તૈયાર થઈ, તેવામાં સ્મિત હાસ્ય કરતાં કરતાં એક જણે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તે બાળે કોઈ નહિ પણ નરેન્દ્ર હતો.

નરેન્દ્રે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“છુપાઈ છુપાઈને પુલની રમત રમાય છે કે શું ?”

સ્નેહલતા ચમકીને ઉભી થઈ ગઈ. મહા મહેનતે ગુંથેલી કુસુમ માલિકાઓએ તેના વસ્ત્રમાંથી સરી પડીને નરેન્દ્રના પગ ઉપર આવી

આશ્રય લીધા. એક મ્હોટી માળા જે પડતાં પડતાં તેણે પકડી રાખી હતી, તે નરેન્દ્રના ગળામાં પહેરાવી દઇને તેણે રિમન મુખે કહ્યું:-  
“કહો જોઇએ ? આ માળા કેવી દેખાય છે ?”

નરેન્દ્ર:-હું શી રીતે જોઈ શકું કે તે મ્હને કેવી લાગે છે ?  
લાવ પહેલાં હું જોઈ લઉં !

એમ કહી નરેન્દ્રે પોતાના પગ આગળ પડેલી અન્ય પુલમાળાઓ તથા પુલના અલંકારોને ઉપાડી લઇ સ્નેહલતાના શરીર પર પહેરાવી દીધા અને બોલ્યો:-“હવે હું કહી શકું છું કે તે કેવાં દેખાય છે.”

સ્નેહલતા:-એ તો હું પણ કહી શકું છું.

નરેન્દ્ર:-(હસીને) કહે જોઇએ ?

સ્નેહલતા:-જાણે અમાવાસ્યાની પત્ની.

નરેન્દ્ર:-ના, જાણે કંદર્પની પત્ની.

સ્નેહલતા:-ત્યારે કંદર્પનાં પુલધનુ અને પુલગાણુ ક્યાં છે ?

“આજ તો.” એમ કહી હાથમાં અંપાની કળી લઈ નરેન્દ્રે સ્નેહલતાની બમરો ઉપર ફેરવીને કહ્યું:-“એના આધાતથી દુનિયાનો કોઈ પણ માણસ શાન્ત રહી શકે નહિ.”

સ્નેહલતા:-ત્યારે તમે તો મહાદેવ કહેવાઓ ?

નરેન્દ્ર:-જવા દે એવાં ઢાયલાં. બહાલી સ્નેહલતા ! ત્હને મેળવીને હું બહુ સુખી થયો છું.

સ્નેહલતા:-પરંતુ હું બહુ દુઃખી છું તો.

નરેન્દ્ર:-શાથી ?

સ્નેહલતા:-તમારા જેવા પૂર્ણ ગુણુશાળી સ્વામીની પત્ની થવામાં અનેક ગુણો જોઇએ. મ્હારામાં તે નથી છતાં તમે મ્હને દૂર કરતા નથી પણ મ્હારી અમ્હાનતા દૂર કરવાને મંડ્યા રહો છો.

નરેન્દ્ર:-મ્હારૂં તે કાર્ય મ્હારા પૂર્ણ સ્વાર્થનો પરિચય કરાવી



આપે છે. તું ના હોત તો કાશુ મહારા આ શુષ્ક-કઠોર હૃદયમાં જીવન મૂકત ?

પ્રેમિક-પ્રેમિકાના પ્રણયપૂર્ણ-પ્રણય હૃદયવિત વાર્તાલાપમાં વખત ઘણો વીતી ગયો પણ તેમને તે ઘણોજ અદ્ય લાગ્યો. લાંબો સમય માત્ર જાનીઓજ જોઈ શકે છે. પ્રેમમાં જ્ઞાન હોતું નથી, તેથીજ પ્રેમીઓને તે અદ્ય લાગે છે. પ્રેમ એક બીજના હૃદયને એકત્ર કરી દઈને તન્મય કરી દે છે. હાય, પ્રેમ ! જગતમાં જો તારું એકજાતુંજ અસ્તિત્વ હોત તો અહિંયાં કેવું સુખ હોત.

અન્ને વાતો કરે છે એટલામાં એક દારીએ આવીને નરેન્દ્રને કહ્યું:-“ બાઈ ! તમને બા બોલાવે છે, ચાલો. ”

નરેન્દ્ર ચાલ્યો ગયો.

પ્રેમ જગતમાં મનુષ્યનાં હૃદયોને એકત્ર કરી દે છે-મનુષ્યને આત્મ-વિસર્જન કરવાની શિક્ષા આપે છે. નરેન્દ્ર અને રનેહલતાનાં હૃદયો એજ પ્રેમ-મહિમાના પ્રતાપે એકત્ર થયાં હતાં. પ્રેમને લીધેજ તે અન્નેના હૃદયમાં “બીજ કાઈ પણ જાતની લાલસા-વાસના જણાતી નહોતી. ત્યાં આગળ “ તમે અને હું ” એકત્ર થઈ ગયાં હતાં.

એ પ્રમાણે એ નવ-દંપતિ દાંપત્યના મિલન-સુખમાં પોતાના દિવસો પસાર કરતાં હતાં.

ત્યાર બાદ થોડાએક દિવસો પછી મનમોહનરાંયે પેન્સન લીધું. મનમોહનરાય પાસે તેના આપની અદળક દોલત હતી, તેમ તેમણે પોતે પણ સારા પૈસા એકઠા કર્યા હતા. તે સઘળા તેમણે તેમના જમાઇ નરેન્દ્રને આપી દઈ પ્રભુ ભજનમાં મનઃસંયોગ કર્યો.

નરેન્દ્ર જઈને લઈને પોતાને ગામ ગયો. ત્યાં જઈને જોયું તો તેના આપના ઘરનું નામ નિશાન પણ જણાતું નહોતું. માત્ર થોડી થોડી ઉમ્મી રહેલી માટીની ઝળું બીંતો જણાતી હતી. નરેન્દ્રે સન્યાસી

પાસેથી મેળવેલા ધન દ્વારા ત્યાં આગળ એક મહોટું મકાન બંધાવ્યું અને તેમાં ત્રણ વિભાગ બનાવ્યા. તેમાંના એકમાં તેણે અનપૂર્ણાની મૂર્તિ સ્થાપન કરી—તે દીન—દરિદ્રોને આશ્રય આપવા માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો. બીજામાં સાવિત્રીની મૂર્તિ સ્થાપન કરી—તે વિધવા બ્રહ્મચારિણીઓને આશ્રય આપવા માટે રાખવામાં આવ્યો અને ત્રીજામાં રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિ સ્થાપન કરી, તે દરિદ્ર દંપતિઓને આશ્રય આપવા માટે રાખ્યો.

કિશોરી સાસરે જન્મને મણીલાલની મતિ ફેરવી લલિતા સાથે મિલન કરાવી આપી, મણીલાલ, લલિતા, તથા તેની સાસુને પોતાને ત્યાં લઈ આવી અને પહેલાંની માફક પ્રાણુપણે તેમની સેવા શુશ્રુષા કરવા લાગી. રતનફાઇએ આવીને કિશોરીના આગ્રહથી વિધવા બ્રહ્મચારિણીઓના આશ્રમ ઉપર દેખરેખ રાખવા માંડી.

નરેન્દ્ર યોગવિદ્યાના બળથી તેના કાકા ગોપાળચંદ્રનો પક્ષાધારત નો રોગ દૂર કરી તેમને સંસારી બનાવી તેમનું પિતાની માફક પાલન કરવા લાગ્યો. મણી પણ તેની સાથે સુખી થઈ. જેલમાંથી છુટ્યા પછી ધીરજે પણ નરેન્દ્રનો આશ્રય લીધો.

કિશોરી તેના ભાઈ અને ભોજાઈને લઈને કોઈવાર તેના ભાઈને સાસરે તો કોઈવાર પોતાને ઘેર રહીને જિવસો પસાર કરવા લાગી. ગરીબની સેવા તે તેના જીવનનો મહામંત્ર હતો. આશ્રમના સંઘળા લોકો કિશોરીને મા કહીને બોલાવતા હતા. કિશોરીને જ્ઞેતાં તેમનાં હૃદય માતૃભક્તિથી પૂર્ણ થઈ જતાં હતાં. કિશોરી પણ તેમને ખવરાવી પીવરાવી તેમની શુશ્રુષા કરી આત્મપ્રસાદ લાભ કરતી હતી. કિશોરી અત્યારે 'બન્ને હાથે ગરીબોને માટે સુવર્ણ વૃષ્ટિ કરતી હતી એમ કહીએ તો ચાલે.

નરેન્દ્રે જે મહોટું મકાન બંધાવ્યું હતું, ત્યાં બહુ લોકોને પ્રતિપાલન કરી સત્શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી: તે મકાનના આગ-

જના બાજ ઉપર સોનેરી અક્ષરોથી લખેલું હતું કે, “ માનવજીવન વાચુ નથી, પ્રત્યેક ક્ષણે સંચય-સાધન કરે છે-કર્મ-બંધનની બેડીથી જકડાયેલું છે. જર્વે સાવધાન થાઓ-જન્મ જન્માન્તર એ આ કર્મ-બંધનની લોખંડી બેડીના બંધનનું આકર્ષણ છે.”

સમાપ્ત.

સામાજિક નવલકથાઓની મહારાણી !

ગુર્જરી

મુંબાઈની શેઠાણી.

સચિત્ર ! તૈયાર છે ! સચિત્ર !

એક સાદી સાંસારિક બાબતને કુશળ સાક્ષર ગ્રંથકારે કેવી નિપુણતાથી, વિવિધ રસથી, ચમત્કારોથી તેમજ જ્ઞાનથી અપૂર્વ બનાવી છે તેની ખાત્રી કરવા અવશ્ય ‘ગુર્જરી’ વાંચો અને ‘વાહ વાહ’ શબ્દો ઉચ્ચારો. અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે તેને એક વખત વાંચવા હાથમાં લીધી કે પૂરી કર્યા સિવાય વાંચકને ખાવું પીવું કાંઈ ગમતુંજ નથી. મનહર ચિત્રો સાથે સોનેરી પાકું પુકું છતાં કીંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનલાલ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

# સરસ્વતી.

આ નવલકથામાં હિંદુ સંસારમાં એક મરણને કાઠે પહોંચેલો મુંબાઇનો બુદ્ધો શેઠિયો પોતાનો એક પગ ચેહમાં પડ્યા છતાં એક બાળકુમારીકા સાથે લગ્ન કરી પોતાની ભવિષ્યની જીંદગી (બાકી શેની હોય તે !!) સુખી કરવા ધારે છે. તેમ કરતાં તે બુદ્ધો કાઠિયાવાડી કન્યાદલાલોના પંજમાં ફસાઇ પૈસાનું પાણી કરે છે અને કન્યાને બદલે એક છોકરા સાથે તેનાં લગ્ન થાય છે. વધારામાં મુંબાઇની હિંદુ ભોળી શેઠાણીઓ છોકરાંઓ લેવાની આશાએ ધુતારા સાધુ સંન્યાસીઓના પંજમાં કેવી રીતે ફસાય છે તેનું આબેહુબ ચિત્ર જોવું હોય તેમજ મુંબાઇના ભોળા અથવા તો મૂર્ખ શેઠિયાઓની શ્રીમંતાઇનો ખોટા ઉપયોગ થતો જોઈ જરૂર હસવું આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ તેમજ સાધુના વેષમાં ફરતા ગડીયાઓ પણ બાહોશ માણસોથી કેવી રીતે છતરાય છે અને ફસાય છે તે ચિતાર જોવો હોય તો અવશ્ય આ ચોપડી વાંચો. પાકું સોનેરી બાઇન્ડીંગ હોવા છતાં કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ બુદ્ધ.

સોલ એજન્ડ

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનલાલ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

## સચિત્ર ! રતિસુંદરી. સચિત્ર !

**સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ બીજી.**

મુંઝાઈમાં ચાલેલી હૃદયભેદક મરડીનો તાદ્રશ્ય હેવાલ, અલભેલી મુંઝાઈની દીનસ્થિતિ, પાપનો પશ્ચાત્તાપ, પ્રેમપ્રસંગોનો ચિત્તાકર્ષક ચિતાર, કરુણી તેવી પાર ઉતરણી, દીવાની યુવાની, સુધારકની સુધરેલી લીલા, પ્રેમની નિરાશા, અપૂર્વ કર્તવ્યપરાયણતા વગેરે વિવિધ રસના સ્વાદ સાથે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો રતિસુંદરી નવલકથા અવશ્ય વાંચો. મનહર ચિત્રો સાથે સોનેરી પુઠું. કી. રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

## સચિત્ર ! કુમુદકુમારી. સચિત્ર !

**સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ બીજી.**

જુદી નરપિશાય ઝેરીમલ્લનાં નીચ કારસ્થાનો, સતી સાધ્વી કુમુદે શીવળ રત્ન સાચવવા ઉદ્ધાત્તેલાં ભયંકર સંકટો, રણમલ્લનો અપૂર્વ અંધુ પ્રેમ, પાપીને પ્લાને પડેલી પુણ્યશાળી સતીની સ્વધર્મ પ્રત્યેની દૃઢતા, અપકાર પર ઉપકાર, દૈવી પત્ની પ્રેમ, સંયોગ વિયોગના સુખ દુઃખમય જનાવો વાંચતાં ખાતું, પીતું, ભૂલી જશો, સાત સુંદર ચિત્રો સાથે સોનેરી ખાતું પુઠું છતાં કીંમત રૂ. ૧-૮-૦. પોસ્ટેજ જુદું.

**મળવાનું ઠેકાણું:-**

**હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.**

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

પ્રજામાં એકી અવાજે લોકપ્રિય થઈ પડેલી

# કુંદન અને કુસુમ.

ભાગ ૧ થી ૮.

જૂની આંખે નવા તમાશા, કસારીનું કામ કરનાર પિતાઓ, સુધારાથી થયેલા શ્મશાનસ્વરૂપ સંસારો, વીસમી સદીની અખચળ લીલા અને કળિકાળનાં કૌતક, પારકાની રીતભાતોનું અંધ અનુકરણ કરતાં થતી ખાનાખરાખી ને પાયમાલી, સાધ્વી સન્નારીનો દૈવી પતિપ્રેમ વગેરે અસંખ્ય ચિત્તાકર્ષક અનાવોથી ભરપૂર. ભાગ ૧-થી-૮ દરેક ભાગની કીંમત રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

## પ્રેમકથા ! વનવાસિની. પ્રેમકથા !

અસંભવિત અનાવોને સંભવિત, અનાવવામાં વાપરેલું શુદ્ધિકૌશલ્ય, મિત્રન અને વિરહના ચિત્તાકર્ષક દેખાવો, રાક્ષસી ગૌરવનો જીદમ, લોભથી કરેલી પિતૃહત્યા, ભયંકર ભવિષ્યવાણીની સત્યતા, મહાશક્તી સંન્યાસીના જીવનનો અદ્ભુત ભેદ, અપૂર્વ પત્નીપ્રેમ, સંતાન સ્નેહ, સતી સાધ્વી સૌરભનું સચ્ચરિત્ર, ભીષણ રણસંગ્રામ વગેરે જોવું હોય, જાણવું હોય તો વનવાસિની અવશ્ય વાંચો. સોનેરી પાકું પુકું હોવા છતાં કીંમત રૂ. ૧-૪-૦. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૧૩૦, પાનકાર નાકા—અમદાવાદ.



# માનવ-શયતાન

અથવા

પાપી પિશાચોની પ્રપંચજાળ.

આ નવલકથા એક વત્સલ દંપતિની પરસ્પર ગેરસમજ-સંદેહ પર ગોઠવવામાં આવી છે. લૉર્ડ નોરટન જે આ નવલ-કથાનો મુખ્ય નાયક છે તે એમ ધારે છે કે તેની સ્ત્રી 'એલન વિલિયમ નામના ખીજ માણસને રહાય છે; અને મારી સાથે લગ્ન કરી પસ્તાય છે.' એમ માની તે ભ્રમ હૃદયે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. ખીજ તરફ એલન માને છે કે, 'નોરટનનું મન લુહસા નામની કોઈ સ્ત્રી ઉપર લાગ્યું છે, અને તેથીજ એ મારી ઉપેક્ષા કરે છે.' લૉર્ડ નોરટનની ચિત્તવૃત્તિનો એ આમ ભુલોજ અર્થ કરે છે અને મનમાંજ મુંઝાય છે. તેમ થતાં એ દંપતિના શત્રુઓનું ચઢી વાગે છે. તેમની પ્રપંચજાળ વધારે ને વધારે ફેલાય છે; પરંતુ પાપનો ઘડો કુલ્યા વિના રહેતો નથી. અંતમાં સર્વ પાપી પિશાચોનો બાપ જ્યૉર્જ મિલ્ટન પકડાય છે અને તેનું આખું મંડળ પણ સપડાય છે. અંતમાં વાંચકના મન પર તેઓ માટે તિરસ્કારની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ નવલકથા એક વખત વાંચવા હાથમાં લીધા પછી તેને પડતી મૂકવાનું જરાય મન થતું નથી. કાગળની સખ્ત મોંઘવારી હોવા છતાં પણ સોનેરી પાકા પુઠા સાથે તેની ફીંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવેલી છે-પોસ્ટેજ ભુલું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દદાસ હરજીવનદાસ શુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.



મહાન વીર ચોદ્ધાઓનાં અપૂર્વ પરાક્રમ વાંચવાં  
હોય તો જરા નીચે નજર કરો !

## રત્નગઢની રૈભા

યાને

રણધેલા રજપૂત.

જેમાં પ્રેમ વીર, શૂંઘાર, કરૂણા વગેરે રસનો સમાવેશ  
કરેલ છે. વિષયાંધ રાગનું રાગ્યતંત્ર, વીર રજપૂતોની રાગ્ય-  
બક્તિ અને સ્વદેશ પ્રતિ કુલિન કન્યાઓના અદ્ભુત પ્રેમનું  
દર્શન, ઉપરથી સ્વરૂપવાન અને અંદરથી રાક્ષસી કામ કરનારી  
એક ખૂબસુરત બાલાનાં હૃદયદ્રાવક કૃત્યો, તેમજ રાગ્યલોભથી  
પવિત્ર માણુસમાં પણ થતો અદ્ભુત ફેરફાર વગેરે અનેક  
મનાવેધક પ્રકરણોનો તાદ્રસ્ય ચિતાર ચીતરવામાં આવ્યો છે.  
નીતિ, રીતિ અને સ્વદેશ પ્રીતિના જ્ઞાનને માટે આ પુસ્તક  
અવશ્ય એકવાર વાંચવું જોઈએ. જાતે વખાણવું તે સોના  
પર ઢોળ કરવા સમાન છે. સારા જલેજ કાગળ પાકું સોનેરી  
પુંકું હોવા છતાં કૌંમલ માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

બુકસેલર હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.



## જનસમાજમાં ખાસ વખણાયેલી નવલકથાઓ.



કુંદન અને કુસુમ

ભાગ ૧-થી-૮ દરેકની ૧-૦-૦

ગુર્જરી-મુંબાઈની શેઠાણી-સચિત્ર ૧-૮-૦

રતિસુંદરી—( સચિત્ર. ) ૧-૮-૦

કુમુદકુમારી—( સચિત્ર. ) ૧-૮-૦

રત્નગઢની રાંભા-રણવેલા રજપૂત. ૧-૮-૦

મિલન-મંદિર—( સચિત્ર. ) ૧-૮-૦

વનવાસિની. ૧-૪-૦

સરોજસુંદરી-સુધરેલો જમાનો. ૧-૮-૦

માનવ-શયતાન. ૧-૮-૦

સ્ત્રીઓની રંગભૂમિ. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંગ ભાગ ૧ લો. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંગ ભાગ ૨ જો. ૧-૮-૦

કર્મ-ખન્ડન યાને વિધવાની કર્મકથા. ૧-૮-૦

કુસુમલતા. ૧-૦-૦

પ્રેમપિંજર કે ખૂની ખંજર. ૧-૦-૦

કુલિન કાન્તા. ૧-૦-૦

સન્મિત્ર કે શયતાન ? ૧-૦-૦

ભેદક ખૂન. ૧-૦-૦

કુસુમકુમારી. ૧-૦-૦

વસંત-વિહાર. (ગજલો ભંડાર) ૧-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનદાસ બુક્સેવર

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

